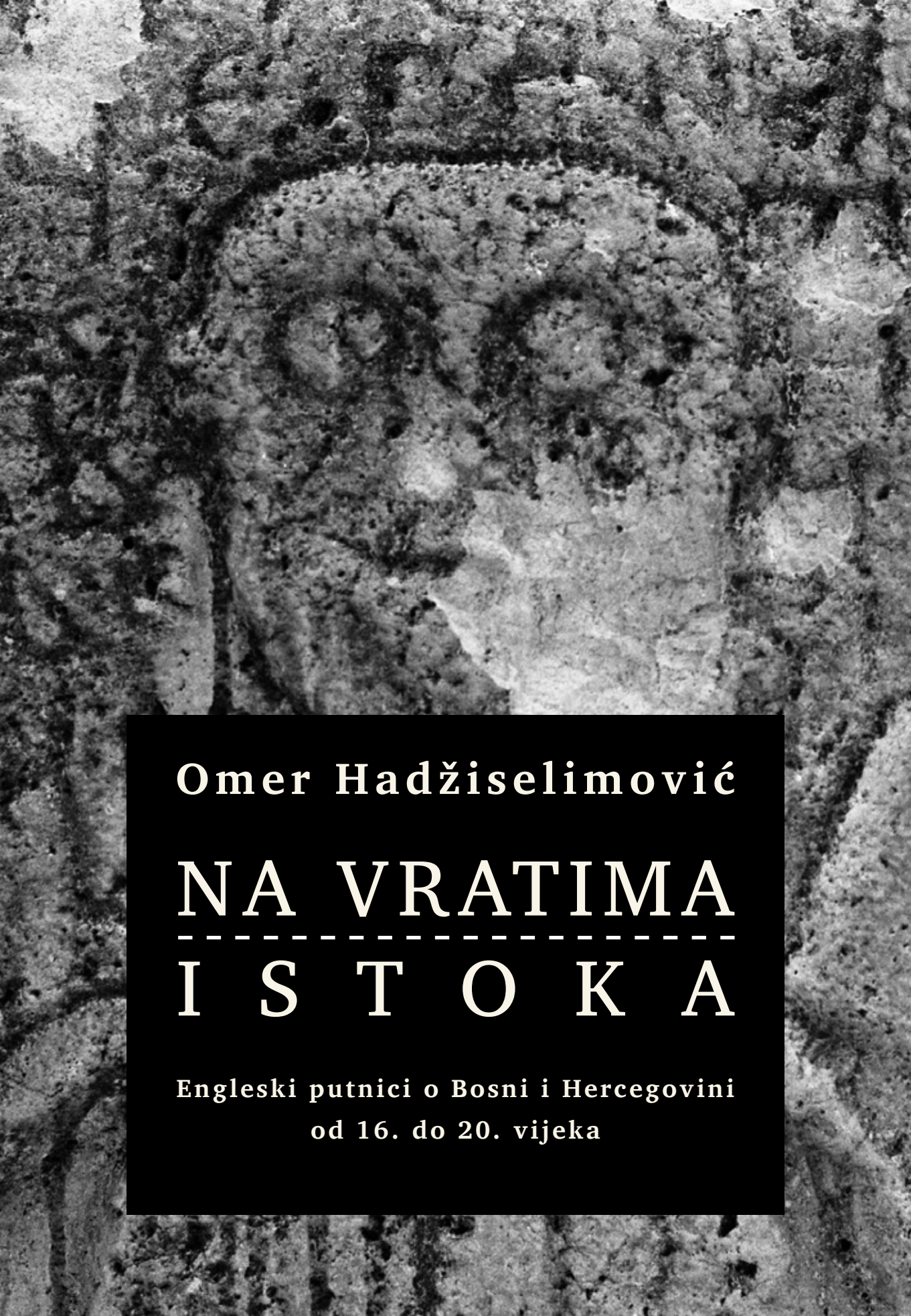

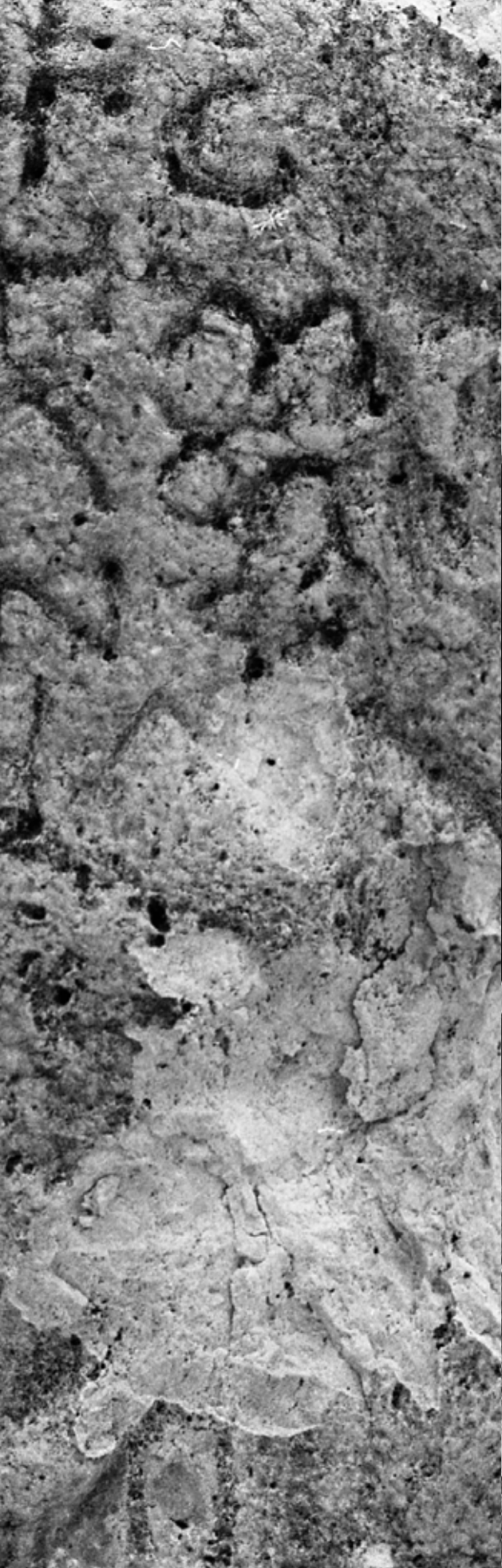

Omer Hadžiselimović

NA VRATIMA

I S T O K A

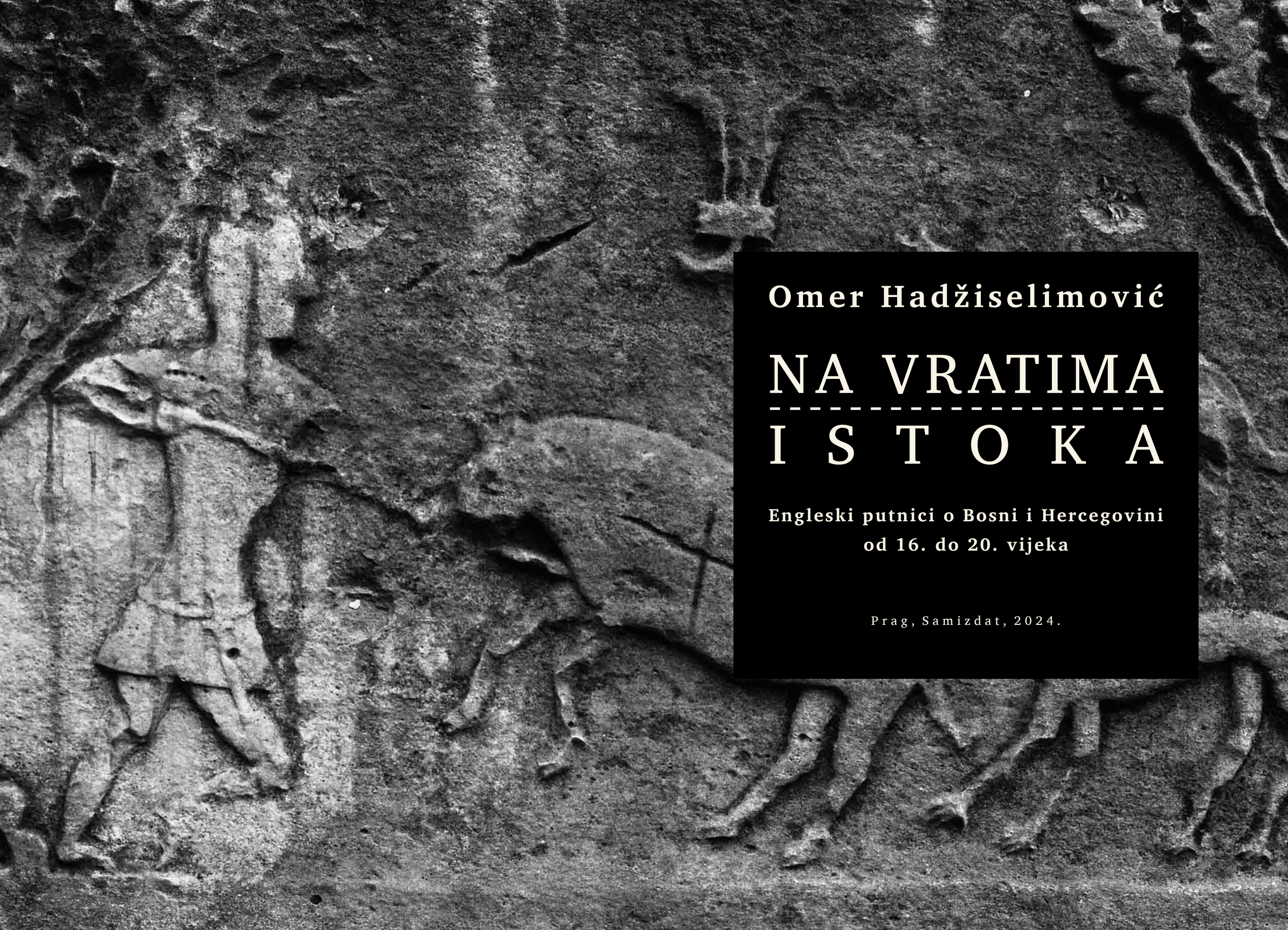
Engleski putnici o Bosni i Hercegovini
od 16. do 20. vijeka

Σ Δ Μ Ι
Ζ ▶ Α Τ
◀ Α Μ И
ζ Δ Α Τ

NA VRATIMA ISTOKA

Engleski putnici o Bosni i Hercegovini
od 16. do 20. vijeka

Omer Hadžiselimović

NA VRATIMA

ISTOKA

Engleski putnici o Bosni i Hercegovini
od 16. do 20. vijeka

Prag, Samizdat, 2024.

Predgovor

Engleski putnici istovremeno su i najbolji i najgori na svijetu. Ukoliko ih ne pokreće osjećanje ponosa ili koristi, nema im premca kad je riječ o dubokom i filozofskom viđenju društva ili vjernom i slikovitom opisivanju fizičke stvarnosti. No kad korist ili pak ugled njihove vlastite zemlje dođe u sukob s onima neke druge zemlje, oni idu u krajnost i, zaboravljajući na čestitost i iskrenost koja ih inače krase, upuštaju se u jetku primjedbu ili uskogrudo ismijavanje. Otud su njihovi putopisi tim pošteniji i tačniji što je zemlja koju opisuju udaljenija.

(Washington Irving)

Ova knjiga predstavlja izbor engleskih putopisa o Bosni i Hercegovini do kraja devetnaestog stoljeća i sadrži izvode iz putopisa nekih dvadeset pet autora. Knjiga je podijeljena u dva dijela: Prvi dio sadrži opise putovanja iz 16. i 17. stoljeća, dok se Drugi (mnogo obimniji) dio sastoji od putopisa iz 19. stoljeća. Knjiga je dalje podijeljena u odjeljke i poglavlja; u Prvom dijelu, poglavlja pripadaju četvorici ranih putnika – Austell, Fox, Mundy i Blount, dok su poglavlja u Drugom dijelu poredana tematski (i hronološki): *Granice, Putevi i konačišta, Državna uprava i sudstvo, Gradovi, Običaji i vjerovanja, Odijevanje i ishrana, Susreti i viđenja, Nacije i nacionalni odnosi, Istorijske ličnosti i zbivanja, i Istorij-ska predviđanja*. Poslednji odjeljak, *Epilog: Istok očima Zapada*, je istovremeno i zasebno poglavlje. Prevodima putopisa prethodi kratki uvod uz dodatna objašnjenja u fusnotama.

Najraniji zapis o Bosni i Hercegovini iz pera britanskih putnika je onaj kapetana Henry Austella koji prolazi kroz balkansko zaleđe na svom putu u Tursku 1585. godine. Njegov opis ovih područja je kratak ali značajan, posebno ako se ima u vidu tadašnja oskudnost zapadnih izvora informacija kada je u pitanju Balkan. Drugi putnik, Fox (ime nepoznato), ostavio je nešto duži opis Bosne i Hercegovine koju je proputovao od Dubrovnika do Foče 1589. godine. Od njega ćemo saznati da je njegova grupa morala u Dubrovniku unajmiti janičara da ih prati cijelim putem do Konstantinopolja, da su morali nositi sa sobom velike količine hrane te da su često bili prisiljeni da spavaju na otvorenom. Peter Mundy, koji je putovao od Konstantinopolja do Londona preko Sarajeva i Splita 1620. godine, u svom dnevniku komentariše stanje bosanskih puteva, opasnost od drumskih razbojnika i sam grad Sarajevo. Poslednji od ovih renesansnih putnika, Henry Blount, zaputio se na isto putovanje, ali ovaj put iz suprotnog pravca – iz Londona do Konstantinopolja – 1634. godine. U njegovoj knjizi *Putovanje na Levant (A Voyage into Levant, 1636)* on opisuje, između ostalog, gigantski stas ljudi u Sarajevu, teške uslove putovanja po Bosni i Srbiji, i pripreme turske vojske za rat sa Poljskom.

Britansko interesovanje za Bosnu i Hercegovinu u naredne dvije stotine godina (od sredine sedamnaestog do polovine devetnaestog stoljeća) je značajno opalo, što je rezultiralo i nedostatkom putopisnih zapisa na engleskom jeziku o ovim područjima. Engleski putnici su se u to vrijeme radije odlučivali za sigurniji sjeverni put do Konstantinopolja (preko Beča i Budimpešte) nego za onaj kojim su putovali ranije – preko Venecije i duž dalmatinske obale a zatim preko planinskih dijelova balkanskog poluostrva. Buđenje britanskog interesa za Bosnu i Hercegovinu u prvoj polovini devetnaestog stoljeća može se objasniti ponovnim oživljavanjem tzv. *istočnog pitanja* u tom periodu. Prvi britanski putnici iz tog vremena čiji su zapisi bili štampani došli su sredinom stoljeća. Interesantno je da su oni uglavnom dolazili samo u Hercegovinu ili u pogranična područja između Bosne i Austrijskog carstva. Tako je poznavalac egipatske arheologije John Gardner Wilkinson ušao u Hercegovinu iz Dalmacije. Svoju posjetu Mostaru 1844. godine opisao je u knjizi *Dalmacija i Crna Gora: uz putovanje u Mostar u Hercegovini (Dalmatia and Montenegro; with a Journey to Mostar in Herzegovina, 1848)*. Wilkinsonov prikaz uslova putovanja u dijelu donje Neretve, prelaska granice između Austrije i Turske imperije u Metkoviću, opisi orijentalnog izgleda hercegovačkog glavnog grada te njegovog susreta sa vezirom Ali-Pašom Rizvanbegovićem samo su neki od fragmenata sa bogatog platna koje on slika. Nekoliko godina poslije Wilkinsona, autor i diplomata Andrew Archibald Paton zaputiće se u misiju ispitivanja tursko-hercegovačkih i sjevernih bosanskih granica. Svoje viđenje tog putovanja prikazao je u knjizi *Visije i ostrva Jadrana (Highlands and Islands of the Adriatic, 1849)*.

Sama Bosna postala je fokus britanskog interesovanja 1850. godine sa dolaskom Omer-paše Latasa u te krajeve. On dolazi sa ciljem da uguši pobunu bosanske zemljopo-

sjedničke aristokracije koja se protivila zapadnjačkim reformama što ih je centralna vlast u Konstantinopolju nastojala uspostaviti. Tako su tri britanska putnika u pedesetim i šezdesetim godinama 19. stoljeća ostavila interesantne putničke zapise iz svojih posjeta Bosni i Hercegovini u kojima nalazimo mnoštvo informacija o političkoj i vojnoj situaciji u ovim nemirnim provincijama Turske. Izvjesni kapetan imenom Edmund Spencer jaše sredinom stoljeća kroz planinske predjele Balkana i piše o svojim iskustvima u djelu *Putovanja kroz evropsku Tursku 1850. godine* (*Travels in European Turkey in 1850*, 1851). Diplomata James Henry Skene provodi većinu vremena sa Omer-pašom u Travniku 1851. godine i u svojoj knjizi *Hrišćanska i turska pogranična područja* (*The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, 1853) opisuje, između ostalog, posljedice maršalove kampanje pomirenja u Bosni. Slično njemu, pukovnik i diplomata George Arbuthnot putuje sa Omer-pašom deset godina kasnije kroz Hercegovinu, za vrijeme druge kampanje pomirenja. Svoj boravak u Hercegovini, i kasnije u Bosni, u jesen 1861. godine, on opisuje u knjizi *Hercegovina: ili Omer-paša i hrišćanski pobunjenici* (*Herzegovina: or Omer-Pasha and the Christian Rebels*, 1862). Pored prikaza vojnih i političkih događaja, ovi putopisi bacaju svjetlo i na druge aspekte života u Bosni i Hercegovini u vrijeme boravka njihovih autora u ovim krajevima.

Isto važi i za zapise druge grupe britanskih putnika po Bosni, one koja je tamo boravila sredinom sedamdesetih godina devetnaestog vijeka, za vrijeme ustanka protiv turske vlasti. Ovi su se putnici ili slučajno zatekli na Balkanu u vrijeme izbijanja ustanka ili su namjerno otišli tamo da budu svjedoci i zabilježe ta historijska zbivanja. Irac James Creagh putuje od sjevera na jug Bosne i Hercegovine u ljeto 1875. godine. Njegov putopis *Preko granica hrišćanstva i islama* (*Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, 1877), koji također uključuje i zapise o drugim južnoslovenskim zemljama, čita se na pojedinim mjestima kao dobro avanturističko štivo. Dopisnik *Timesa* William J. Stillman izvještava doslovno sa terena vojnih operacija u Hercegovini 1875/76 da bi to potom objavio u knjizi *Hercegovina i kasni ustanak* (*Herzegovina and the Late Uprising*, 1877). Odlomci iz knjiga Arthura J. Evansa o Bosni iz istog perioda – *Pješice kroz Bosnu i Hercegovinu za vrijeme ustanka, avgust i septembar 1875* (*Through Bosnia and Herzegovina on Foot during the Insurrection, August and September 1875*, 1876) i *Pisma iz Ilirije* (*Illyrian Letters*, 1877) – nisu uključeni u ovu antologiju pošto su obje knjige već objavljene u srpskohrvatskom prevodu. Dvije Britanke zauzimaju posebno mjesto u historiji kulturnih veza Britanije i Bosne: Adeline Paulina Irby i Georgina Muir Mackenzie posjetile su Bosnu i Hercegovinu na svom putovanju kroz Balkan početkom 1860. godine. Drugo izdanje njihovih *Putovanja po slavonskim provincijama Evropske Turske* (*Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, 1877) posvećuje tri poglavlja ovim najzapadnijim turskim provincijama.

Zadnje dvije decenije 19. stoljeća bilježe povećan broj posjeta britanskih putnika i više zabilježenih zapisa sa njihovih putovanja ovim krajevima, sada već pod austrijskom okupacijom. Njihova svjedočanstva (knjige ili novinski članci) su, u pravilu, bogatija informacijama, i historijski i geografski mnogo pouzdanija nego ona njihovih prethodnika, putnika u periodu turske vladavine. Očigledno je da su ovi putnici dodatno privučeni ovim za njih drugačijim svijetom i neobičnom kulturom – orijentalnom, egzotičnom i fascinantnom. Neki od naslova njihovih knjiga to pokazuju: *Odlazeći Turčin* (*The Outgoing Turk*) novinara Harryja C. Thomsona, knjiga objavljena 1897. godine, ili *Putovanja i politika na Bliskom Istoku* (*Travels and Politics in the Near East*) publiciste Williama Millera, objavljena godinu dana kasnije. Za Millera je „bliski istok“, naravno, Balkan, gdje je sve, kako kaže autor, potpuno drugačije od onoga što bi Evropljanin očekivao. Mnogi britanski putnici u periodu od 1878 do 1900. došli su ovdje na poziv austrijskih vlasti; u svakom slučaju, oni su uglavnom povoljno pisali o novim vladarima u Bosni, opisujući ih kao lučonoše i predvodnike jedne superiornije civilizacije koja je potpuno opravdano zamijenila stagnantnu tursku vlast.

U cjelini, britanski putopisi o Bosni i Hercegovini iz devetnaestog stoljeća pružaju obilje informacija – političkih, vojnih, geografskih, ekonomskih, i antropoloških. Dosta smo saznali o cestama, hanovima (ili konačištima), o gradovima i selima, turskim i austrijskim zvaničnicima, vojnim službenicima, običnom svijetu, o običajima i odjeći, pobunama te religioznim i nacionalnim osjećanjima u Bosni i Hercegovini. S druge strane, Velika Britanija je dosta ovih informacija koristila u svoje svrhe – od planiranja britanske politike prema *istočnom pitanju* do procjene vlastitih interesa u „Evropskoj Turskoj“ na austrijskoj „okupiranoj teritoriji“, uključujući i planove za uspostavljanje linija komunikacije po Balkanu. Značajno je napomenuti da su mnogi podaci i mišljenja iz ovih putopisnih knjiga našli svoje mjesto u izdanjima *Encyclopaediae Britannicae* krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

Bosna i Hercegovina u očima britanskih putopisaca

Hinter dem Berge sind auch Leute.

(Njemačka poslovica)

Putovanje nije, naravno, engleski izum, ali su Englezi po mnogo čemu prvi moderni putnici. Upravo su oni – valjda i zato što oduvijek borave na rubu Evrope – počeli sistematski da putuju radi samog putovanja, dakle uživanja, i da sebi i drugim Evropljanima otkrivaju Kontinent, naročito njegove starine i prirodne privlačnosti. I sama riječ „turizam“, iako francuskog, odnosno latinskog porijekla, rano hvata korijen u Engleskoj (početkom 19. vijeka), u kojoj se još u 17. vijeku ustaljuje običaj da aristokratska mladež ide na duga putovanja po Evropi radi pouke i zabave. Ta putovanja, koja su najčešće uključivala Francusku, Njemačku, Švajcarsku i Italiju, postaju poznata pod nazivom „grand tour“ (velika ili klasična tura), što je, opet, prvobitno francuski, ali se s vremenom odomaćio na Ostrvu i danas se uzima kao engleski izraz¹.

Englezi su, razumije se, putovali i ranije, prije „velikih tura“ i turizma novog doba. U toku srednjeg vijeka oni su, poput drugih Evropljana, uglavnom putovali sa strogo i jasno određenim ciljem – kao trgovci, hodočasnici, diplomati, vojnici ili uhode. O hodočanicima, možda najčešćim putnicima ovog razdoblja, ostavio je snažno imaginativno svjedočenje poznati pjesnik Geoffrey Chaucer u svojim *Kenterberijskim pričama* (*The Canterbury Tales*), bez obzira na to što njegovi poklonici ne putuju već se samo spremaju za putovanje. Zanimljivo je da je riječ „pilgrim“, koju i Chaucer upotrebljava za svoje hodočasnike, pretrpjela otprilike tada, u 13–14. stoljeću, semantičko pomjeranje u engleskom jeziku pa je, pored svog osnovnog značenja – putnik, dobila i novo značenje – poklonik.

Iz srednjeg vijeka Engleska, kao i Evropa u cjelini, izlazi s novim interesovanjem za druge dijelove svijeta, interesovanjem koje se zametnulo i posebno razvilo zahvaljujući krstaškim ratovima (11–13. vijek) i geografskim otkrićima (15–16. vijek). Englezi tudorske epohe, dakle 16. stoljeća, počinju u putovanju u druge zemlje sve više gledati i mogućnost sticanja znanja pa sve češće odlaze na Kontinent, prvenstveno u Francusku i Italiju, zemlje koje su za njih bile simboli vrhunskih kulturnih dometa i bogate tradicije. Jedan od snažnih podsticaja za putovanje bilo je i učenje stranih jezika pa je to često bio dovoljan razlog odlaska u inostranstvo. „Onaj koji putuje u neku zemlju prije no što upozna njen jezik, ide u školu, a ne na put“, piše Francis Bacon².

Nije stoga čudno što od druge polovine 16. stoljeća u Engleskoj raste i broj eseja o putovanju, uputstava i priručnika³, kao i putopisa koji na bogatiji, vjerodostojniji i raznovrsniji način nego ranije govore o mnogim evropskim, a i dalekim prekomorskim zemljama. Najznačajniji među engleskim skupljačima i izdavačima putopisa ovog vremena jeste Richard Hakluyt koji se u ovome ugledao na pionirski rad Venecijanca

Sarajevo

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 13]

¹ Izraz se prvi put javlja na engleskom 1670, a čini se da je u početku označavao vožanje kočijom („veliko kruženje“) po glavnim gradskim ulicama (Vidi Clare Howard, *English Travellers of the Renaissance*, London, 1914, pp. 143–144; 145).

² Esej „Of Travel“, vidi Richard Whately, ed., *Bacon's Essays*. London, 1948, p. 45.

³ Tada nastaje „posebna teorija putovanja, neka vrsta *ars peregrinandi* sa često neskladnom mešavinom praktičnih saveta, apstraktnih razmatranja o obrazovnoj vrednosti obilaženja stranih zemalja i uputstava o tome na šta putnik treba naročito da obrati pažnju“ (Veselin Kostić, „Putovanje u Šekspirovo vreme“, *Zbornik radova Katedre za anglistiku Filozofskog fakulteta u Nišu*, Niš, Sveska II, 1981, str. 90).

G. B. Ramusia iz sredine 16. vijeka. Hakluyt je prikupljao i objavljivao kako stare putopise tako i one koji su nastajali u njegovo doba, nastojeći da u svoju zbirku⁴ uvrsti autentična engleska i strana djela.

Od kraja 16. vijeka engleske putnike počinje sve više privlačiti Turska Carevina i razni narodi koji su bili u njenom sastavu. Turska je za Britance bila oličenje jedne druge i drugačije civilizacije – daleke, egzotične i fascinantne. Kao snažna državna i vojna organizacija, ona je za njih, i same na pragu stvaranja moćne imperije, istovremeno bila zadivljujući primjer brze ekspanzije i prijetnja hrišćanskoj civilizaciji Evrope. A Carigrad im je postao, možda jedino s izuzetkom Venecije, najinteresantniji cilj putovanja. U ovom smislu karakteristični su razlozi koje za svoje putovanje u Tursku 1634. godine navodi Henry Blount (1602–1682). Ovaj putnik, koji je prethodno obišao neke evropske zemlje ali je smatrao da tek njegovo putovanje na Istok zavređuje da se zabilježi, kaže da njega kao Engleza, budući da potiče iz „sjeverozapadnih dijelova svijeta“, najviše zanimaju oblasti koje leže na suprotnom, jugoistočnom kraju svijeta. Ističući da je Turska pokretač događaja koji su od velikog značaja za istoriju, on izražava želju da na licu mjesta upozna religiju, politiku i običaje Turaka, zatim narode koji žive pod otomanskom vlašću (Grke, Jermene, Cigane i druge) te da vidi tursku vojsku u trenutku kad se ova sprema za rat protiv Poljske. I na kraju, Blount kaže da želi vidjeti „Veliki Kairo“ (Grand Cairo), „najveće stjecište čovječanstva u ovim vremenima“⁶.

Engleze je put do Turske i Carigrada – ili Kaira – po pravilu vodio kroz naše krajeve, bez obzira da li su išli od Venecije morskim putem niz jadransku obalu i dalje na Levant, ili su, polazeći opet od Venecije, skretali iz Splita ili Dubrovnika u unutrašnjost Balkanskog poluostva i nastavljali put preko Beograda ili Niša. (Kasniji putnici išli su i sjevernim pravcem, niz Dunav, preko Beča ili Budima i Srbije). Neki od ovih putnika prelazili su tako i preko Bosne i Hercegovine i o njoj ostavili traga u svojim putopisima⁷.

Prvi engleski putnik koji pominje Bosnu je neki kapetan Henry Austell koji je 1585. godine putovao preko Venecije i Dubrovnika u Carigrad. Njegov putopis, zabilježen u obliku dnevnika, štur je i maglovit, kao što je to i predstava koju imamo o mnogim našim krajevima u to doba. Austell je istovremeno i jedan od prvih engleskih putnika uopšte koji su u glavni grad Turske putovali kopnom, a ne na tada isto tako opasan i tegoban način – morem. No i on je od Venecije putovao brodom do Dubrovnika, gdje se opremio za putovanje preko Bosne, Srbije i dalje na istok. Četiri godine nakon Austella, 1589, kroz Bosnu na putu za Carigrad prolazi putnik o kojem znamo samo to da mu je prezime Fox i da je putovao kao sluga Henrya Cavendisha, čovjeka visoka roda i izvjesnog ugleda u elizabetanskoj Engleskoj. Cavendish se u Tursku zaputio po svemu sudeći više iz zabave nego iz potrebe, praveći društvo svom prijatelju, londonskom trgovcu Richardu Malloryu, koga su poslovi vodili u Carigrad. Foxov putopis, koji je ostao u rukopisu sve do 1940⁸, takođe je skromnog obima, ali pruža više obavještenja o našim krajevima nego Austellov.

⁴ Objavljena je 1589. u Londonu pod naslovom *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*. Drugo, prošireno izdanje u tri toma pojavilo se 1598–1600. Hakluytov pomoćnik za života i nastavljajući poslije smrti bio je Samuel Purchas, čije je glavno djelo *Hakluytus Posthumus, or Purchas his Pilgrimes* izašlo 1625. u četiri toma.

⁵ Vidjeti Boies Penrose, *Urbane Travelers*, Philadelphia, 1942, p. 238.

⁶ Henry Blount, *A Voyage into the Levant*, London, 1637, pp. 2–3. Prvo izdanje ovog putopisa objavljeno je 1636.

⁷ O Englezima koji su putovali kroz naše zemlje do kraja 17. vijeka pisao je kod nas najiscrpnije Veselin Kostić. *Kulturne veze između jugoslovenskih zemalja i Engleske*, Beograd, 1972.

⁸ A. C. Wood, ed., „Mr. Harrie Cavendish his Journey to and from Constantinople by Fox, his Servant“, *Camden Miscellany*, Vol. XVII, Camden Third Series. LXIV, London, 1940.

Iako svjež i izravan, Foxov zapis o putovanju u Tursku nosi pečat autorovog slabog obrazovanja i predrasuda i pati od raznih stilskih i kompozicionih nedostataka. Tako se, na primjer, o Bosni u njemu govori na dva odvojena mjesta – u središnjem dijelu, u kome se opisuje neposredni tok putovanja, i na kraju, gdje se putopisac u nekoj vrsti retrospektivnog (i dosta nespretnog) svođenja utisaka, ponovo vraća na naše krajeve. No u svakom slučaju, Foxovo svjedočenje o Bosni s kraja 16. vijeka posjeduje draž i slikovitost živog uvida jednog Engleza tog vremena neopterećenog knjiškim obrazovanjem i prethodnom putopisnom literaturom. Ovaj putnik je između ostalog zabilježio da su u našim krajevima putevi loši i da su kola prava rijetkost, da su naši ljudi prosti i siromašni i da imaju običaj da se dovikuju s brda na brdo na velikoj udaljenosti, prenoseći na taj način poruke jedan drugome.

U narednom, 17. vijeku još dva britanska putnika ostavljaju zapis o Bosni i Hercegovini. Prvi je Peter Mundy (1600–1667) koji je 1620. godine putovao od Carigrada do Londona kopnenim putem. On je bio u pratnji ser Paula Pindara, engleskog ambasadora u Carigradu koji se nakon službe u Turskoj vraćao u Englesku preko Sofije, Niša, Beograda, Sarajeva, Splita i Venecije. Kao tumača na putu kroz Srbiju i Bosnu, Pindareva družina imala je nekog Rusa („Njihov jezik“, kaže putopisac o srpskohrvatskom na jednom mjestu, „nije ni turski, ni grčki, nego je sličan ruskom“). Zapis o ovom putovanju, najprije grubo skiciran u vidu dnevnika, a proširen kasnije, čini se 1634. godine, dio je veoma obimnog Mundyevog rukopisa o njegovom dugogodišnjem lutanju po zemljama Evrope i Azije koji je objavljen tek u dvadesetom stoljeću⁹.

Mundy je obrazovan i pouzdan putopisac dosta širokih interesovanja koji piše na osnovu vlastitog doživljaja i iskustva, a za stvari u koje nije siguran ima običaj da kaže: „Ovo po kazivanju“. Uprkos tome, u njegovom putopisu ima i nejasnih mjesta, loše procijenjenih udaljenosti i pogrešno napisanih geografskih naziva pa je pravac njegovog puta mjestimično veoma teško slijediti. U Mundyevim opisima je tako naša geografija izuzetno zanimljiva i slikovita, ali je dobrim dijelom zbrkana i enigmatična. Na jednom, dosta tipičnom mjestu, na primjer, on piše: „Kad smo počeli da se spuštamo i pomislili da ćemo dospjeti do ravnog zemljišta, ugledali smo još jednu ravnu planinu pravo pred nama koja graniči s prethodnom i isto je toliko visoka, ali je mnogo strmija jer se sastoji od jedne ogromne i čudne stjenovite gromade koju je bilo strahota pogledati“¹⁰. Među stvarima i pojavama koje Mundy padaju u oči su i dva čovjeka nabijena na kolac kod Valjeva, zatim prirodne ljepote ali i nenaseljenost i zapuštenost istočne Bosne, podozriv i netrpeljiv stav Sarajlija prema zapadnim Evropljanima („Francima“), mlinovi na Miljacki, impresivne planine u sjevernoj Hercegovini, iskrčena šuma pored puta na visoravni Svinjači radi sprečavanja hajdučkih zasjeda i ogromna promjena koju predstavlja izlazak iz Turske i dolazak u Split i na more („Hrišćanski svijet, divna promjena“ – zapisao je Mundy na margini).

Drugi engleski putnik koji je putovao kroz Bosnu i Hercegovinu u 17. vijeku, i posljednji iz ove grupe ranih putopisaca, jeste već pomenuti Henry Blount. On je 1634. išao uglavnom istim putem kao i Mundy, ali u suprotnom smjeru – od Splita, preko Sarajeva, Valjeva i Beograda do Carigrada („Splitski put“). Blount još u Veneciji, iz koje dolazi brodom do Splita, unajmljuje jednog janičara kao vodiča tokom cijelog puta. Iz Splita se sa grupom turskih i jevrejskih trgovaca (Jevreji su bili pokrovitelji karavana) upućuje u zaleđe Balkanskog poluostva.

⁹ Richard Carnac Temple, ed., *The Travels of Peter Mundy, in Europe and Asia, 1608–1667*, Cambridge and London, 1907–1936, pet tomova. Opis putovanja kroz balkanske zemlje nalazi se u prvom tomu, *Travels in Europe, 1608–1628*, izdatom 1907. godine.

¹⁰ *Ibid* Vol. I, p. 83. Ambasador Pindar se sa svojom pratnjom u ovom trenutku nalazio negdje između doline Rame i Čvrtnice.

O Bosni i Hercegovini ovaj vispreni posmatrač piše u svojoj knjizi dosta kratko i na nekoliko odvojenih mjesta; otud i neminovan utisak fragmentarnosti i raštrkanosti njegovih „bosanskih“ epizoda. Ali bez obzira na to, autorovo svjedočenje o našem podneblju tog vremena upečatljivo je i nepristrasno. Blount je čovjek koji na druge kulture i narode gleda širom otvorenih očiju i bez uobičajenih predrasuda. To se vidi i u dijelu putopisa koji se odnosi na njegovo trodnevno zadržavanje u Sarajevu („Saraih“), „glavnom gradu kraljevine Bosne“, kako ga opisuje, i za koga veli da „ima oko osamdeset džamija i dvadeset hiljada kuća“, što je svakako pretjerana procjena. Na engleskog putnika tu velik utisak ostavlja „ogroman, gotovo džinovski stas ljudi“ i to ga je, kako ističe, „s obzirom da graniče s Njemačkom, nagnalo na pomisao da oni, možda, vuku porijeklo od onih starih Germana čiji visoki rast, koji se danas drugdje smanjio na obične dimenzije, pominju Cezar i Tacit“¹¹. Blount u Sarajevu dopada nevolje jer teško ranjava nekog hrišćanina koji je prijetio da će ga kupiti za roba. No, nakon svjedočenja dvojice Turaka u njegovu korist, sud ga pušta da nastavi put¹². Isto tako, on jedva izvlači živu glavu kada na njega, s buzdovanom u ruci, nasrće pijani janičar, jedan od vojnika koji su odlazili u rat na Poljsku¹³.

Nakon Henrya Blounta, više od dva stoljeća – sve do sredine 19. vijeka – nema zapisa o Bosni i Hercegovini iz pera britanskih putnika. Oni preko ovih zemalja, čini se, uglavnom i nisu putovali. Glavni razlog za ovo leži u činjenici što je u ovom razdoblju došlo do izmještanja puteva, pa je sada težište svekolikog evropskog prometa prema Turskoj prenijeto na sjever, u Panonsku niziju, kroz koju se na lakši i bezbjedniji način nego kroz planinsku unutrašnjost Balkana stizalo do Srbije, a zatim dolinom Morave dalje na jugo-istok. Bosna i Hercegovina tako ostaje za Britance sve do prvih decenija prošlog vijeka prava *terra incognita*, opskurna oblast na evropskom okraju Turske Carevine o kojoj izdanje *Enciklopedije Britanike* iz 1823. godine, na primjer, ne kaže mnogo više nego da je to „neplodna, oskudno obrađena zemlja, čiji glavni dohodak pretežno potiče od rudnika srebra“ i gdje se od divljači posebno ističu „sokolovi koji su na velikoj cijeni“¹⁴. I na prvim engleskim geografskim kartama koje uključuju Bosnu i Hercegovinu, a koje se javljaju u trećoj deceniji vijeka (jedna od prvih je iz 1823), ove zemlje se prikazuju u širem evropskom okviru, bez veće informativnosti i detaljnije razrade¹⁵. Upravo iz ove decenije potiče i jedan članak u kome se na karakterističan način izražava – i odražava – geografska i civilizacijska udaljenost između Velike Britanije i „Evropske Turske“. Anonimni autor članka u *The London Magazine* piše tako da „cijeli onaj široki pojas koji se proteže duž Save i Dunava i sjeverno od velikog planinskog lanca Hemus“¹⁶ putnici malo posjećuju i njegova topografija još nije u potpunosti utvrđena. To je područje s imenima koja varvarski zvuče, naseljeno poluvarvarskim narodima koji žive pod još varvarskom vladom. O zemljama kao što su Bosna, Hrvatska, Bugarska i Srbija mi znamo zapravo tek toliko da ih možemo poimenice nabrojati“¹⁷.

No već i ovaj članak koji odslikava odsustvo dotadašnjeg engleskog interesovanja za balkanske zemlje, na neki način nagovještava početak novog okretanja Ostrvljana ka jugoistočnoj Evropi i njenim narodima. Autor članka kao da naslućuje rasplamsavanje već dugo tinjajućeg istočnog pitanja i ističe da će „borba koja, prije ili kasnije, mora da se završi rasparčavanjem otomanskih posjeda“, od njih neminovno načiniti „ratnu pozor-

nicu“ i da „njihovo stanovništvo neće moći ostati neutralno u jednom takvom sukobu“¹⁸. Jedan od krupnih razloga za pojačano zanimanje Engleske za Tursku u 19. vijeku moramo potražiti i u činjenici što je ona potkraj 18. vijeka ostala bez kolonija u Sjevernoj Americi i što se nakon toga više posvetila svojim ekonomskim i geopolitičkim interesima u Indiji, a „briga za Indiju određivala je Engleskoj da brani Tursku kao bedem Indije“¹⁹. Preko Otomanske Carevine vodili su kopneni a i morski putevi za Indiju; istovremeno, i trgovina s Istokom uopšte postaje sve privlačnija za Englesku kao i za druge zemlje Zapada²⁰. Zahvaljujući svemu ovom, Britanija se aktivno uključuje u igru velikih sila oko evropskog dijela Turske, naročito strahujući od ruskog uticaja u tom regionu. Otud nije čudo što je tokom najvećeg dijela 19. stoljeća britanska politika bila naklonjena Turskoj i njenim interesima. U ovom sklopu simptomatično, iako možda pretjerano, zvuče riječi autora Johna Milla, koji sredinom osme decenije vijeka, u vrijeme možda najveće eskalacije istočne krize, nalazi za shodno da ustvrdi: „Kada Turska padne, naše će orijentalno sunce zaći iza mora krvi“²¹.

Ponovno javljanje Bosne u engleskoj putopisnoj literaturi stoji tako u uskoj vezi s povećanim britanskim zanimanjem za evropski jugoistok uopšte, ali je takođe izazvano i podstaknuto i velikim promjenama što se sredinom stoljeća odigravaju u samoj Bosni, promjenama koje će doprinijeti procesu reintegracije ove zemlje u evropsku kulturu²². One počinju sudbonosnom intervencijom Omer-paše Latasa koja okončava stari osmanski feudalizam u Bosni. Tako Bosna tokom pedesetih i šezdesetih godina ulazi u razdoblje postepene modernizacije mnogih vidova života: grade se prvi kolski putevi (početkom sedamdesetih i željeznička pruga), uvodi se telegraf i redovan poštanski saobraćaj, a počinju se i prvi listovi. „Evropejske velevlasti“, piše tih godina Klement Božić, „svratiše (...) svoju pozornost na Bosnu (...) i utemeljiše jedna za drugom svoje konsulate u Sarajevu a nekoji i u Mostaru i povukoše Bosnu u svoje političke kombinacije, jer drugih interesa i nemaju“²³. Engleski konzulat otvoren je u Sarajevu 1857. godine.

¹⁷ „The Northern Frontiers of Turkey“, *The London Magazine*, London, May 1828, No 2, p. 187. Ovo i ne zvuči čudno, pogotovo u svjetlu slabog poznavanja i oskudnih veza čak i između naših zemalja u ovo doba. O tome svjedoči putopis Matije Mažuranića, *Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu krajinu, učinjen 1839–40. po jednom Domorodcu* (1842), u kome se, na primjer, kaže da je „malo (...) naših ikoliko izobraženih domorodaca koji nebi više o Americi, Kini, Indii it.d., koješta znali pripovedati, nego o Bosni“ (drugo izdanje, Zagreb, 1938, str. XIII). Na ovo mjesto ukazuje Milorad Ekmečić u svom članku „Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine“, *Balkanica*, Godišnjak Balkanološkog instituta, Beograd, VIII/1977, str. 304.

¹⁸ *Ibid.*, p. 187.

¹⁹ Vasilj Popović, *Istočno pitanje*, Beograd, 1928, str. 75.

²⁰ Sve do konca turske vladavine na Balkanu, a i kasnije, Britancima je bilo veoma stalo do ostvarenja vlastitih ekonomskih i „saobraćajnih“ interesa na tom prostoru pa su tako i u planiranoj, ali nikad dovršenoj, željezničkoj pruzi preko Bosne, Sandžaka, Kosova i Makedonije vidjeli dio svoje glavne i najbrže saobraćajnice do Indije. Između ostalog, Britanci su bili zainteresovani i za pamuk s novih polja na Balkanu (Vidjeti Humphry Sandwith, ed., *Notes on the South Slavonic Countries in Austria and Turkey in Europe*, Edinburgh & London, 1865, p. 25; G. Muir Mackenzie & A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, London, 1877, pp. 3–4; Harry C. Thomson, *The Outgoing Turk: Impressions of a Journey Through the Western Balkans*, London, 1897, p. 166).

²¹ John Mill, *The Ottomans in Europe; or Turkey in the Present Crisis*, London, 1876, p. 65.

²² „Intenzitet (evropskih) putopisa kroz XIX vijek“, zapaža Milorad Ekmečić, „pokazuje da ih je većina koncentrisana nakon godine 1850, a pred veliki seljački ustanak 1875, i u njegovom toku do Berlinskog kongresa 1878, taj se broj naglo povećavao“. Riječ je, dakle, o periodu između oporavka evropskih država nakon revolucije iz 1848/49. i austrougarske okupacije pa su tako „borba oko Bosne i Hercegovine i putopisi evropskih pisaca o njoj stajali u posrednom i neposrednom odnosu“ („Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine“, str. 301).

²³ Klement Božić, „Slike iz Bosne. Nacrane Kl. Božićem“, *Vienac*, Zagreb. 3. srpnja 1869, I/1869, br. 24, str. 430.

¹¹ *A Voyage into the Levant*, p. 8.

¹² *Ibid.*, p. 92.

¹³ *Ibid.*, p. 8.

¹⁴ Encyclopaedia Britannica, Sixth Edition, Edinburgh, 1823.

¹⁵ Vidi Ratimir Gašparović, *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, Sarajevo, 1970, str. 171.

¹⁶ Stari naziv za planinu Balkan u Bugarskoj.

Zanimljivo je ove promjene interesovanja evropskih država za Bosnu kao i promjene u samoj Bosni pratiti i putem bilježaka britanskih putnika 19. stoljeća. Oni koji putuju prije 1850. godine posjećuju uglavnom Hercegovinu, mada i nju usput, jer su im glavni cilj putovanja u susjedne oblasti, a ne Bosna. Tako egiptolog John Gardner Wilkinson (1797–1875) putuje u jesen 1844. kroz Dalmaciju i Crnu Goru, a u Hercegovinu tek „zalazi“ do Mostara, dok diplomata Andrew Archibald Paton (1811–1874) obilazi 1846–47. austrijska pogranična područja prema Turskoj, posjećujući u Bosni i Hercegovini samo Bihać. (Patona, koji će šezdesetih godina biti imenovan za konzula u Dubrovniku i Boki Kotorskoj, na ovaj put šalje engleski ambasador u Beču s nezvaničnim instrukcijama da prikupi informacije o austrijskim lukama na Jadranu). Na geografske i topografske koordinate njihovih putovanja precizno ukazuju i naslovi njihovih knjiga: *Dalmacija i Crna Gora s putovanjem do Mostara u Hercegovini* (Wilkinson) i *Visije i ostrva Jadrana, uključujući Dalmaciju, Hrvatsku i južne pokrajine Austrijskog Carstva* (Paton)²⁴. Ovakvom preciznošću, s druge strane, ne odlikuju se zemljopisne karte koje ovi putnici prilažu uz svoja djela i u čijoj su izradi sami učestvovali. Ovo naročito vrijedi za Patonovu kartu, na kojoj, recimo, Neretva izvire zapadno od Mostara. Ovo, međutim, nije i sud o Wilkinsonovom i Patonovom tekstu, jer su to veoma pouzdani i informativni putopisi.

Već sljedeći putnik, kapetan Edmund Spencer, koji dolazi nekoliko godina kasnije, posvećuje Bosni više pažnje, i u djelu *Putovanja po Evropskoj Turskoj 1850. godine* govori i o svom putu na konju od Novog Pazara do Sarajeva i nazad, kroz „ogromne šume“ kojima obiluju „ove gotovo nenastanjene oblasti“²⁵. Spencerov putopis je više retrospektivan i diskurzivan nego što je izravan; možda je to i zato što je zasnovan na autorova dva boravka u našim krajevima koja se u njegovom tekstu često isprepliću i spajaju u jedan – prvom, 1847, i drugom, 1850. godine, kada putuje s austrijskim konzulom u Bosni, Dimitrijem Atanackovićem. Ali ovaj kapetan, koji je izgleda bio profesionalni putnik, čak i kad prepisuje od drugih putopisaca, kao od Francuza Ami Bouéa recimo, ipak iznosi zanimljive podatke o uslovima putovanja po „Evropskoj Turskoj“ (putevi loši i opasni, zbog hajduka i uskoka, tovarni konji jedino sredstvo za prevoz robe, hanovi i karaule koje služe kao odmorista rijetki i prljavi). Spencer takođe spominje i aktuelne događaje kao što je ustanak muslimanskih velikaša protiv sultanove vlasti.

Putnici koji će kroz Bosnu i Hercegovinu prolaziti u narednim decenijama i ostaviti veći ili manji zapis o njoj – njih preko dvadeset, uključujući već pomenute – čine raznorodnu grupu ljudi među kojim nalazimo diplomate, političare, vojna lica, novinare, profesore, naučnike, bankare, lovce i – tako karakteristično engleske – imućne džentlmenne putnike. Raspon njihovog interesovanja za Bosnu podjednako je velik kao i raspon njihovih profesionalnih interesovanja i kreće se od čiste znatiželje i težnje za avanturom do zanimanja za određenu stvar i izvršenja konkretnog zadatka. Istovremeno, i njihova viđenja Bosne i Hercegovine katkad su pretočena u čitave knjige o ovoj zemlji, a katkad, što je češće, u manje ili veće dijelove putopisa posvećenih širem balkanskom prostoru. Tu je još i nekoliko članaka u časopisima koji isto tako govore ili isključivo o Bosni i Hercegovini ili je posmatraju u sklopu drugih južnoslovenskih oblasti.

Britanski putnici su tokom ovih pola stoljeća putovali kroz Bosnu i Hercegovinu na razne načine, dijelom i zato jer su se i uslovi putovanja u ovom razdoblju mijenjali. Tako su sve do šezdesetih godina putovali pretežno na konju da bi kasnije išli kolskim putevima i željeznicom. Neki putnici su dolazili do Bosne i Hercegovine i parobrodom – na Savi do Gradiške, Broda ili Rače i na Neretvi do Metkovića. U cjelini gledano, ako su napuštali

glavne saobraćajnice, što su često činili, ovi putnici su morali jahati (ponekad i pješaćiti) ili se voziti džombastim ili blatnjavim cestama u za njih neobičnim, primitivnim kolima – „bez opruga“, kako to redovno ističu – ponekad s obijesnim ili pripitim kočijašima koji su nastojali da potuku sve brzinske rekorde! Sve do austrougarske okupacije, pa i dugo vremena potom, putnici su odsjedali u hanovima, po pravilu neudobnim, ruševnim i prljavim, u kojima se ponekad nije moglo ništa dobiti za jelo.

Za Britance, draž putovanja po evropskom dijelu Turske Carevine bila je u suočavanju s potpuno novim svijetom u kojem je sve bilo drukčije i čudnovato, ponekad i čudesno. Takvo putovanje je za njih redovno značilo i povratak u vrijeme koje je u Britaniji i drugdje u Evropi davno prošlo. Irac James Creagh, profesionalni vojnik, koji putuje Bosnom u ljeto 1875. i opisuje to iskustvo u duhovitoj knjizi *Na razmeđu hrišćanskog i islamskog svijeta*²⁶ – na čiju naslovnu stranu stavlja moto na srpskohrvatskom, „Bog pobježe iz Stambula grada“ – objašnjava mnogo godina kasnije u svojoj autobiografiji zašto je išao na Balkan:

U to vrijeme (šezdesetih i sedamdesetih godina 19. vijeka), granične provincije Evropske Turske i Austrije bile su nepoznate evropskom Zapadu. I kako tada još nisu bile vulgarizovane željeznicom, njihova arhitektura, ruševine, spori način putovanja, živopisni prizori, život, divlja i lijepa muzika, starovremenske krčme – poput onih kod Chaucera ili Cervantesa – nošnja, plesovi puni značenja, vladajući i potčinjeni narodi i u Sultanovim i u Carevim posjedima, te naravi i običaji „varvarskih plemena čija je neobuzdana nezavisnost stalno dovodila u pitanje granice kako hrišćanske tako i muhamedanske vlasti“ – sve to me je očaravalo i čak opčinjavalo²⁷.

Na sličan način prisjeća se i Spencer svog jahanja kroz planinska područja Balkana, gdje su ga privlačile „naravi, običaji i društveni položaj naroda koji je živio u stanju najiskonskije prirodnosti, ispoljavajući sve one vrline što krase ljude koje još nije iskvarilo bogatstvo, obilje i izvještačena civilizacija Zapada“²⁸.

„Spori način putovanja“ koji pominje Creagh svakako je doprinio da britanski putnici izoštrenije i stvarnije vide i dožive Bosnu. Naročito su jahanje i vožnja zaprežnim kolima, da ne govorimo o pješaćenju, stvarali kod putnika istinski i fizički utemeljeniji osjećaj zemlje i uslova života uopšte. Na prednosti ovakvog putovanja, tada gotovo jedino mogućeg, ukazuje i američki pisac Washington Irving iz prve polovine 19. stoljeća (inače i sam veliki putnik), poredeći ga s drugim oblikom putovanja, onim po moru. Putovanje morem – Irving ima u vidu okean – „je kao prazna stranica u ljudskom životu i tu nema one postupne promjene koja čini da se posebna obilježja jedne zemlje i njeni žitelji gotovo neprimjetno stapaju sa onima u drugoj“:

Kada se putuje kopnom postoji kontinuitet mjesta i krajolika te neprekinuti niz ljudi i događaja koji nastavljaju priču života i umanjuju dejstvo odsustvovanja i odvajanja. Mi vučemo za sobom, istina je, na svakom koraku našeg puta, „lanac koji se stalno produžava“, ali taj lanac je neprekinut: mi se po njemu, kariku po kariku, možemo vratiti nazad, znajući da nas posljednja čvrsto veže za rodnu grudu²⁹.

²⁶ *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, London, 1876, 2 volumes.

²⁷ *Sparks from Camp Fires: An Autobiography*, London, 1901, p. 302.

²⁸ Edmund Spencer, *Travels in France and Germany in 1865 and 1866*, London. 1866, „Preface“, p. XI.

²⁹ *The Sketch Book*, New York, 1951, pp. 8–9.

²⁴ *Dalmatia and Montenegro: with a Journey to Mostar in Herzegovina*, 2 volumes, London, 1848; *Highlands and Islands of the Adriatic, Including Dalmatia, Croatia, and the Southern Provinces of the Austrian Empire*, 2 volumes, London, 1849.

²⁵ *Travels in European Turkey in 1850*, London, 1851, 2 volumes, Vol. I, p. 333.

I engleske posjetioce Bosne, kao i sve druge, lanac putovanja čvrsto veže za njihovu „rodnu grudu“, oblike života i kulturu iz koje su ponikli. Ako se i ne iskazuju otvoreno kao predstavnici i branitelji konkretnih britanskih političkih, privrednih i civilizacijskih interesa, oni u putopisima odražavaju nedvojbeno osjećanje svog nacionalnog i kulturnog identiteta. A čitalačku publiku kojoj se obraćaju obavještavaju o za nju novim stvarima na način na koji to ona može prihvatiti. „Engleski putopisac (...) ne opisuje samo ono što je vidio, nego usklađuje svoje mišljenje sa žargonom i ubjeđenjima svoga javnog mišljenja“³⁰. No ipak su rijetki oni koji, poput Patona, makar i u šali, jasno kažu da su kod nas „u potrazi za sirovinama“³¹, ili Spencera, koji se neskriveno patriotski i sasvim lično, diči „punom svjetlošću velike epohe u kojoj sada živimo“³², imajući pri tome na umu cjelokupni progres Engleske i Zapada za posljednjih nekoliko vijekova. Ili pak G. Arbuthnota (1802–1865), diplomate koji, prateći Omer-pašu Latasa na vojnom pohodu po istočnoj Hercegovini u jesen 1861, s karakteristično viktorijanskom imperijalnom retorikom izražava svoje tvrdo uvjerenje kako je za Englesku „određen plemeniti zadatak da izbavi (nesretne hercegovačke hrišćane) iz stanja moralnog mraka, isto onako gustog kao što je mrak koji obavlja divlja plemena centralne Afrike ili najudaljenijih ostrva Pacifika“³³.

Ako se, dakle, uglavnom uzdržavaju od izravnog zagovaranja britanske politike i interesa na Balkanu i u Bosni, putopisci se ne libe da iznesu svoj lični politički stav i opredjeljenje ili civilizacijske afinitete o turskoj ili austrijskoj vlasti, o raji i muslimanima, panslavizmu, ili o prirodi otomanske ili zapadnjačke civilizacije (oličene u Austro-Ugarskoj). Ta mišljenja se nekad podudaraju sa zvaničnim britanskim gledanjem, a nekad od njega odudaraju. Nekoliko putnika koji se zatiču u Bosni i Hercegovini za vrijeme ustanka 1875. godine, razilaze se, na primjer, s tadašnjom turkofilskom politikom Velike Britanije. (Britanski blagonaklon stav prema turskoj upravi u Bosni godinama je „podržavan“ i izvještajima konzula William R. Holmesa pisanim iz Sarajeva)³⁴. Arthur J. Evans (1851–1941)³⁵, Adeline Paulina Irby (1831–1911)³⁶ i William J. Stillman (1828–1901)³⁷ oštro se izjašnjavaju protiv turske vlasti u Bosni i Hercegovini, osuđujući istovremeno otomanski poredak i kulturu uopšte. S druge strane, u branitelje turske uprave u našim krajevima stvrstavaju se Arbuthnot, Creagh i James Henry Skene, diplomata koji 1851. godine posjećuje Bosnu,

nakon čega anonimno objavljuje knjigu *Na granicama hrišćanskih i turskih zemalja*. Skene, koji dolazi u Bosnu iz Srbije, tvrdi da engleski putnici, za razliku od prijema na koji nailaze u turskoj Bosni, „nisu suviše omiljeni u Srbiji u kojoj više vole Rusiju i Austriju od Velike Britanije“³⁸. Osim toga, u slučajevima nekih putnika politički i „civilizacijski“ stavovi nalaze se u međusobnom raskoraku. Arbuthnot, recimo, iako opravdava tursku vlast na Balkanu, govori o Otomanskom Carstvu kao o krajnje inertnoj, letargičnoj i ekonomski zaostaloj državi. Slično mišljenje o Turskoj izražava i Wilkinson (Turci su „jedini primjer naroda koji je dosegao zenit svoje moći, i ponovo pao, a da nikad nije postao civilizovan“) ³⁹ i Spencer („Učmalost, učmalost nalik na smrt, oduvijek obilježava vladavinu Osmanove rase“) ⁴⁰.

Putnici koji dolaze u Bosnu i Hercegovinu, između 1878. i 1900. godine najčešće povoljno ocjenjuju austrougarsku upravu i govore o sveopštem napretku „okupiranih provincija“ u tom razdoblju. T. W. Legh (1857–1942), diplomatski službenik koji 1890. dolazi kod nas da lovi pastrmku („Moja istraživanja su se uglavnom ograničavala na ribolovne mogućnosti zemlje“) ⁴¹, ističe da je Austrija donijela mnoge civilizacijske tekovine i da su „domoroci izgleda zadovoljni svojom sudbinom“ ⁴². Lovac i kamper Robert Dunkin, koji piše pod „sportskim“ pseudonimom „Snaffle“ (Ular), kaže u svojoj knjizi *U zemlji bure: logorovanje i lov u Dalmaciji i Hercegovini 1894–5–6. godine* da austrijska „uprava u Hercegovini predstavlja (...) trijumfalnu potvrdu metoda civilizacije“ ⁴³. William Miller (1864–1945), novinski dopisnik i publicista koji putuje Balkanom između 1894. i 1898, govori u djelu *Putovanja i politika na Bliskom istoku* o „benevolentnoj autokratiji“ Austro-Ugarske, izražavajući nadu da ova država neće napustiti Bosnu, jer bi se tamošnji narodi, predstavnici različitih vjera, odmah našli u ljutom sukobu ⁴⁴. Ovi i drugi putnici tog perioda, koji obično putuju na poziv i uz blagoslov austrijskih visokih zvaničnika, redovno zauzimaju i antisrbijanski stav. (Vrijedna pažnje u vezi s ovim je i činjenica da neki od ovih putnika, Legh i Snaffle, na primjer, u komplikovanoj političkoj i etničkoj situaciji u našim zemljama vide sjeme budućeg sukoba velikih razmjera, pa predviđaju i izbijanje svjetskog rata na Balkanu).

U izrazitoj opreci s ovakvim mišljenjima, međutim, stoji politička orijentacija James G. C. Minchina koji, u skladu sa svojim položajem konzula Srbije u Londonu, brani prava i nacionalna stremljenja balkanskih naroda. U otvoreno antiaustrijskoj, a prosrbijanskoj, knjizi *Širenje slobode na Balkanskom poluostrvu*, koja je manjim dijelom putopis a većim političko-ekonomski pregled, ovaj pisac za istočno pitanje kaže da je to samo „visokoparni naziv za sebične interese velikih sila“ na Balkanu ⁴⁵.

Ovakva mišljenja koja zagovaraju nezavisnost i kulturnu samobitnost naših naroda, zacijelo su rijetka za ono vrijeme i možemo ih naći još možda jedino kod Evansa i A. P. Irby. Karakteristična je u ovom pogledu Evansova knjižica *Sloveni i evropska civilizacija*, objavljena 1878. godine, u kojoj se ovaj vatreni pobornik balkanskih naroda poneseno prisjeća rađanja sunca kojem prisustvuje na „vrhu jedne ilirske planine“, sunca koje će slovenskoj rasi podariti svjetlost novog i boljeg dana ⁴⁶. No, treba istaći da aristokrata Evans

³⁰ Milorad Ekmečić, „Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine“, str. 311–12.

³¹ *Highlands and Islands of the Adriatic*, Vol. I, p. 204.

³² *Travels in European Turkey in 1850*, Vol. I, p. 1.

³³ George Arbuthnot, *Herzegovina; or Omer Pacha and the Christian Rebels*, London, 1862, p. 48.

³⁴ Zanimljivo je da je početkom šezdesetih godina, nakon ruske diplomatske inicijative kojom se zahtijevalo objelodanjivanje pravog stanja hrišćanskog stanovništva u Turskoj, engleski ambasador u Carigradu ser Henry Bulwer dao instrukcije engleskim konzulima u Turskoj da u svojim izvještajima otomansku vlast prikazuju u povoljnom svjetlu. (Vidjeti H. Sandwith, ed., *Notes on the South Slavonic Countries in Austria and Turkey in Europe*, „Preface“, pp. 4–5 – pisac ovog predgovora je Sandwith, dok je autor knjige G. M. Mackenzie; William Denton *The Christian in Turkey*, London, 1863 – ova knjiga izašla je na srpskohrvatskom u Novom Sadu 1864. pod naslovom *Kristijani u Turskoj*).

³⁵ *Through Bosnia and Herzegovina on Foot during the Insurrection, August and September 1875*, London, 1876, srpskohrvatska verzija, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875*, Sarajevo, 1973 (prvo izdanje 1965), preveo Milutin Drecun. Drugo Evansovo djelo o bosanskohercegovačkom ustanku, *Illyrian Letters*, London, 1877, takođe je prevedeno na srpskohrvatski kao *Ilirska pisma*, Sarajevo, 1967 (prev. M. Drecun).

³⁶ Georgina Muir Mackenzie & Adeline Paulina Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, London, 1877. A.P. Irby je autor tri poglavlja o Bosni koja su dodata ovom, drugom izdanju knjige koja je prvi put objavljena 1866. godine. Knjigu je uglavnom pisala G. M. Mackenzie koja je, međutim, umrla 1874. godine. Srpskohrvatska verzija pojavila se već 1868. u Beogradu, u prevodu Čedomilja Mijatovića (naravno, bez „bosanskih“ poglavlja).

³⁷ *Herzegovina and the Late Uprising*, London, 1877. Knjiga je na srpskohrvatskom izašla u Beogradu 1932. godine u prevodu Ante Gvozdenovića.

³⁸ *The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, London, 1853, 2 volumes, Vol. I, p. 368.

³⁹ *Dalmatia and Montenegro: with a Journey to Mostar in Herzegovina*, Vol. II, p. 85.

⁴⁰ *Travels in European Turkey in 1850*, Vol. I, p. 2.

⁴¹ T.W. Legh, „A Ramble in Bosnia and Herzegovina“, *The New Review*, London, November 1891, pp. 471–72.

⁴² *Ibid.*, p. 479.

⁴³ Snaffle, *In the Land of the Bora, or Camp Life and Sport in Dalmatia and the Herzegovina, 1894–5–6*, London, 1897, p. 192.

⁴⁴ *Travels and Politics in the Near East*, London, 1898, p. 118–19.

⁴⁵ *The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula*, London, 1886, „Preface“, p. V.

⁴⁶ *The Slavs and European Civilization*, London. 1878, pp. 31–32.

nije mogao lako zamisliti ostvarenje svojih političkih ideala među „ilirskim“ narodima Balkana, pogotovo ne uz njegovo, Evansovo lično učešće. „On je volio slobodu“, napisala je njegova polusestra, „ali mu se nisu dopadali oni koji su je propovijedali“⁴⁷. Evansu je smetao duh jednakosti i familijarnosti koji je uočio u Bosni, gdje su ga tako često nazivali komšijom i bratom. „Ne smatram da bi se moglo reći da je svaki varvarin kojeg sam sreo bio čovjek i brat. Vjerujem da postoje niže rase i želio bih da ih vidim istrijebljene“, pisao je bez okolišenja⁴⁸. Na kraju se ipak „pomirio sa činjenicom da je sloboda bolja od tiranije, čak i kad je skupčana s jednakošću i bratstvom. No rijetko kad bi sreo Turčina a da nije uživao u njegovim aristokratskim osobinama“⁴⁹.

Ovakvo ili slično viđenje naših ljudi, bez obzira kojoj naciji pripadali, dosta je često u britanskim putopisima. Možda je najporaznije ono George Arbuthnota, koji u Hercegovini vidi potpunu moralnu degradaciju hrišćanskog življa, podložnog, kako kaže, pijanstvu i drugim porocima i ogrezlog u mržnji prema sunarodnicima druge vjere. Naročito je velika netrpeljivost, ističe Arbuthnot, između „Grka“ (tj. pravoslavaca) i katolika. Ali i drugi putnici, makar i uzgred, govore o sirovosti Bosne kao zemlje i o zaostalosti i primitivizmu njenog stanovništva. S druge strane, malo koji Englez, bez obzira koliko dobro poznao bosansko-hercegovačku prošlost ili tadašnje prilike, uspijeva da se vine do punog razumijevanja i saosjećanja sa istorijskom sudbinom balkanskih naroda. Tako nešto, čini se, nije ni bilo lako izvodljivo, jer bi bilo u suprotnosti sa javnim senzibilitetom onog vremena. Stoga tek riječi jednog mnogo kasnijeg engleskog putnika, pronicave i misaone Rebecce West koja putuje Jugoslavijom u četvrtoj deceniji 20. vijeka, zvuče kao trezven i zaokružen socijalno-antropološki sud o njenim prethodnicima i predmetu njihovog posmatranja:

Engleski putnik 19. vijeka bio je sklon stvaranju nepovoljnog mišljenja o hrišćanskim podanicima Otomanske Carevine zato što su oni, po njemu, prljavi, nepismeni, pohlepni (jer su siromašni ljudi, začudo, često takvi), podmukli, negostoljubivi i neuljudni (jer su zastrašeni ljudi, začudo, često takvi). On ih je osuđivao kao što je osuđivao stanovnike novog industrijskog pakla u Lancashireu i Yorkshireu koji su uporno zaudarali, prekomjerno pili džin i bili grubi i sirovi. I kao što mu je bilo drago kada su ovi njegovi nesretni zemljaci postajali predmetom misionarskih pregnuća filantropa iz više srednje klase, tako se radovao što se ovi hrišćanski Sloveni nalaze pod starateljstvom Turaka koji su savršeni u ponašanju, prosvijećeni, plemeniti, dostojanstveni, gostoljubivi i neobično učtivi. Njegova radost bila je, međutim, naglo prekinuta kada se raspala Turska Carevina. Jer filantropi ne smiju propasti. No, u 20. stoljeću njegovi unuci su prenijeli svoje oduševljenje na Rusko i Austrijsko Carstvo pa su žalili što jedno ili drugo nema starateljstvo nad Balkanom. Čak i poslije (prvog svjetskog) rata (...) mnogim Englezima bilo je žao što balkanski narodi nisu pod zaštitom šarmantnih, kulturnih Austrijanaca⁵⁰.

U cjelini gledano, britanski putopisi predočavaju vrijednu i zanimljivu sliku Bosne i Hercegovine. Ta slika je „neponovljiva i kao vino postaje vrjednija što više stari“⁵¹. Zato su možda i najdragocjeniji onih nekoliko putopisa iz 16. i 17. vijeka koji nam, i pored svoje šturosti i skromnosti, donose dah jednog tako dalekog vremena. Putopisi iz 19. vijeka su, naravno, mnogo opširniji, informativniji i artikulisaniji od ovih ranih tekstova. Bilo da je riječ o knjigama, dijelovima knjiga ili člancima, oni su najčešće spoj živog putnikovog svjedočenja o tadašnjoj bosanskoj stvarnosti i prikaza njene starije ili novije istorije. Pored obavještenja o uslovima putovanja, gradovima, ekonomiji, poznatim ličnostima, ustancima, ovi putopisi obiluju i značajnim i danas zanimljivim antropološkim opažanjima, onim o načinu života i pogledu na svijet našeg čovjeka iz tog vremena. Među ovima su i opisi običaja, vjerovanja, praznovjerica, ponašanja, nošnje i ishrane. Izoštreno oko britanskih putnika uočava, na primjer, da u Bosni ima mnogo manje invalida nego na evropskom Zapadu, jer bolesti češće donose smrt, da se kod nas sokolarstvo još uvijek upražnjava, da u Sarajevu prilikom izlaska iz kuće obavezno treba povesti slugu, da seljaci izbjegavaju odlazak u grad jer ga se boje.

Engleski putopisi izražavaju autentičnu svijest jedne kulturno i ekonomski napredne i dinamične nacije (tada vjerovatno najrazvijenije u svijetu) o jednoj zaostaloj, polukolonijalnoj zemlji s okamenjenim društvenim odnosima i statičnim vrijednostima. Za englesku kolektivnu imaginaciju, Balkan uopšte, a Bosna i Hercegovina posebno, bili su sve do početka 20. vijeka u geografskom i kulturnom pogledu dio Turske, Istoka – egzotičnog svijeta Azije, a ne Evrope. Kada se sredinom prošlog stoljeća Edmund Spencer u Zemunu sprema da krene put Bosne, on izražava ne samo svoje nego i opšte „franačko“ mišljenje kad kaže da se nalazi na „ivici civilizacije“ i da mu predstoje „teškoće, sloboda i romansa putovanja po Istoku“⁵². Na Balkanskom poluostrvu, piše William Miller krajem vijeka, „sve je upravo suprotno od onog što se može racionalno očekivati; putnik stupa u carstvo romanse, gdje se sve njegove ustaljene ideje okreću naopačke i on ubrzo poput domaćeg stanovništva, počinje praviti razliku između onog što se radi na Balkanu i onog u Evropi“⁵³.

Stil kojim britanski putnici saopštavaju svoje utiske o našim krajevima u 19. vijeku vrlo često je nadmoćan i pokroviteljski u odnosu prema materijalu, te protkan humorom i ironijom koja obično otkriva piščevo pravo stanovište. Taj stil svakako ilustruje i svjetonazor Engleza viktorijanske epohe koji su, kao posmatrači stranih zemalja, prešli dug put od renesanse. U toku tog razdoblja od 16. do 20. vijeka „promijenio se odnos engleskog putnika (prema drugim kulturama) od žudnje za sticanjem znanja u superiorno samozadovoljstvo“⁵⁴.

Uza sva svoja ograničenja, engleska putopisna literatura je, poput novih i brzih načina putovanja uvedenih u Evropi i Bosni posljednjih decenija 19. stoljeća, skratila civilizacijsku udaljenost između Velike Britanije i Bosne i Hercegovine. Ona je sadržavala mnoga obavještenja o našim zemljama koja su se koristila na razne načine: na osnovu njih su se na zvaničnim mjestima donosile političke, vojne i ekonomske procjene o Balkanu, sačinjavali su se ili dopunjavali prvi turistički vodiči i historiografska djela. Istovremeno, značajno je da je saznanje o Bosni i Hercegovini koje je pohranjeno u izdanja *Enciklopedije Britanike* s kraja 19. i početka 20. stoljeća poticalo dobrim dijelom upravo iz engleskih putopisnih djela.

⁴⁷ Joan Evans, *Time and Chance: The Story of Arthur Evans and his Forbears*. London, 1943, p. 201.

⁴⁸ *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875*, 1973, str. 233. Budući da su Evansova djela o Bosni i Hercegovini odnedavno u integralnom obliku dostupna našoj javnosti, odlomci iz njih nisu uvršteni u ovu knjigu.

⁴⁹ Joan Evans, *Time and Chance: The Story of Arthur Evans and his Forbears*. p. 202.

⁵⁰ *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia*. New York, 1941, 2 volumes, Vol. II, pp. 1095–96.

⁵¹ Milorad Ekmečić, „Predgovor“ knjizi A. J. Evansa *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875*, 1973, str. 5.

⁵² *Travels in European Turkey in 1850*, Vol. I, p. 9.

⁵³ *Travels and Politics in the Near East*, „Introduction“, p. XVI.

⁵⁴ Clare Howard, *English Travellers of the Renaissance*, p. 201.

I.

Između predrasuda i zapažanja
(16 – 17. vijek)

Henry Austell

Henry Austell je najraniji engleski putopisac koji je ostavio svjedočenje o Bosni i Hercegovni. O svom putovanju kroz naše krajeve 1585. godine on je ostavio kratak zapis u kojem se naznačava tok njegovog kretanja od Dubrovnika do Foče i dalje prema Carigradu.

* * *

Jedanaestog (avgusta), iznajmivši jednog janičara, krenuli smo iz Dubrovnika (Ragusa) u pratnji šest trgovaca iz tog grada i nakon šest milja⁵⁵ puta ušli smo u zemlju Srbiju (Servia). Putujući tako četiri dana kroz puste i krševite planine stigismo četrnaestog avgusta u turski gradić koji se zove Cernica (Chiernisa)⁵⁶. Tu smo se rastali s trgovcima.

Šesnaestog avgusta objedovali smo u karavan-saraju u gradu zvanom Foča (Focea)⁵⁷ u kojem je tada harala kuga⁵⁸.

Sedamnaestog avgusta prenoćili smo u gradu zvanom Pljevlja (Taslizea).

Dvadesetog avgusta stigli smo u Novi Pazar (Novibazar).

Dvadeset prvog avgusta krenuli smo odatle, putujući i dalje veoma slabo naseljenom zemljom i noćivajući u poljima.

Dvadeset drugog avgusta prošli smo pored Niša (Nicea).

(„The Voyage of Master Henry Austell“, objavljeno u zbirci Richard Hakluyta *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, Glasgow, 1904, Val. V, p. 323)

Višegradski most

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 138]

⁵⁵ 1 engleska milja – 1.609 m.

⁵⁶ Selo u blizini Gacka; u prvim stoljećima turske vlasti naseljeno, od znatnog strateškog i upravnog značaja.

⁵⁷ Zapis na margini: „Ili Fochia“.

⁵⁸ Zanimljivo je da i francuski putnik Jean Palerne, koji nešto ranije, 1581. godine, prolazi kroz Foču vraćajući se iz Carigrada, kaže da se u ovom gradu „mnogo umiralo od kuge“ (Vidjeti Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo, 1966, str. 28).

Fox

Godine 1589. je kroz naše zemlje na putu za Carigrad prošao Englez po imenu Fox. I on se kretao tada uobičajenim Dubrovačkim drumom – preko Foče, Novog Pazara i Niša. Njegove bilješke o ovom putovanju nešto su opširnije od Austellovih. Između ostalog, zanimljiva je i kratka deskriptivna naznaka hronologije, pravca i uslova ovog putovanja, posebno uslova konačenja, koja se nalazi na početku teksta. Dio koji se odnosi na putovanje od Dubrovnika do Sofije izgleda ovako:

- 25. maja. (1589). Ove noći u jednom kokošinju.
- 26. maja. Ove noći na klupama u kući oca našeg tumača.
- 27. maja. Ove noći u kolima pored kuće jednog seljaka.
- 28. maja. Ove noći dobili smo dosta sijena i spavali smo kao kraljevi.
- 30. maja. Ovu noć smo proveli na podu u kući jednog seljaka.
- 31. maja. A ove noći spavali smo kod Pirota (Pyrott), na zemlji.
- 1. juna. Ove noći u jednoj seoskoj kući.
- 2. juna. Ove noći u Sofiji.

Pominjući kasnije uslove putovanja kroz Bosnu i Srbiju, Fox kaže da u ovim zemljama nema krčmi u kojima bi se moglo prenočiti, izuzev velikih kuća zvanih karavan-sarajima koji su skupi; no ni u njima nema kreveta niti hrane koja se mora kupovati u gradu. U Bosni i Srbiji nema kreveta ni u kućama, ljudi spavaju na podu ili klupama zamotani u grube pokrivače. Isto tako, nema ni stolica, jede se sjedeći na podu prekrštenih nogu, kao što to čine zanatlije i trgovci.

* * *

(...) Dubrovnik (Ragusa) (...) krasan je gradić i vrlo bogat. U ovom gradu ima lijepa crkva koju je sagradio jedan engleski kralj⁵⁹, ali zašto ju je taj kralj sagradio nismo mogli saznati. U ovom mjestu unajmili smo jednog janičara turske straže da nas prati do Carigrada, plativši za njega i njegovog konja pedeset talira (dollars)⁶⁰. U ovom gradu spavali smo u kući nekog Engleza, g. Wyllyama Robynsouna, čovjeka od puno riječi ali sporog na djelu, jer boravak ovdje ga je tako izmijenio da je postao pravi Sloven (Slavonyan) po prirodi. Ali on je veoma dobar čovjek na svoj način⁶¹.

Ovdje smo se opskrbili za put. Kupili smo lonac, začine, hljeb, buter koji nije bio naročito dobar, parmezan, rižu i vino. Vino smo nosili u velikoj mješini od jelenje kože s dlakom okrenutom unutra. Tako smo na Duhovski ponedjeljak s trojicom trgovaca iz ovog grada i našim janičarem krenuli put Carigrada; no, trgovci su išli samo do Sofije. U Dubrovniku smo iznajmili i konje kao i čovjeka koji je trebalo da se stara o njima u toku putovanja. I tako smo putovali s dosta muke i tegobnog konačenja sve do slijedećeg petka, ne naišavši ni na kakav grad. Tog dana smo došli u grad zvan Foča (Foza); u subotu smo prošli kroz jedan drugi grad, a u nedjelju

⁵⁹ Misli se na Richarda I, zvanog Lavlje Srce, koji je po nekim izvorima boravio u Dubrovniku 1192. godine i tamo dao sagraditi katedralu. No čini se da ova tvrdnja nije zasnovana na istorijski dokazanim podacima (Vidjeti V. Kostić, *Kulturne veze između jugoslovenskih zemalja i Engleske do 1700. godine*, str. 361–369).

⁶⁰ Vrsta srebrnog novca.

⁶¹ O Robynsounu koji je bio profesionalni vojnik i, u slobodno vrijeme, engleski konzul u Dubrovniku, vidjeti još kod Kostića, *Kulturne veze*, str. 368–369, kao i Kostićev članak „Anglojugoslovenske veze kroz vekove“ (*Jugoslovensko-britanski odnosi*, Beograd, 1988, 36).

Han, Rama

[H.C. Thomson: *The Outgoing Turk: Impressions of a Journey Through the Western Balkans*. London, 1987. str. 161]

kroz još jedan. Ovi gradovi nalaze se u Dalmaciji (Dalmacya)⁶². Te nedjelje došli smo u opatiju Svetog Save (Saynt Saber)⁶³, gdje su nam dozvolili da spremimo hranu koju smo nosili sa sobom. (...) I tako smo lagano napredovali da bismo dvadeset sedmog u mjesecu (maju) prošli pored Novog Pazara (Novabazar), ali u grad nismo svraćali jer je naš janičar rekao da je to lopovsko mjesto u kojem se dešavaju mnoge pljačke i ubistva. Dvadeset devetog prođosmo pored Niša (Nyza) ne svrativši u taj grad iz istih razloga (...)

Napustivši Dubrovnik, koji se nalazi u Dalmaciji, prošli smo kroz Srbiju, Bosnu, Bugarsku i mnoge druge zemlje, u kojima nije bilo moguće naći ni dvije milje dobrog puta u jednom danu. Ljudi u ovim zemljama vrlo su siromašni i prosti, kako u ponašanju tako i u odijevanju. Obično nose kratak bijeli kaput od vrlo grube vune, a obuću prave od komada štavljene kože na kojoj je ostavljena dlaka i koju vezuju za nogu na vrlo ružan način. Onaj ko može da nabavi crvenu kapu, sličnu onoj što je Grci nose, veoma se diči time. U ovim zemljama nema nikakvih kola osim ponekih malih taljiga koje se mogu vidjeti kraj kakve sirotinjske kuće. Oni oru volovima, ali u plug uprežu samo dva mala, jadna vola, riđa ili mrka, a zaorana zemlja im izgleda kao da je prekopana ašovima. U ovim zemljama ljudi se dozivaju i jedni drugima prenose poruke i s udaljenosti od tri milje, jer su brda tako visoka, a doline tako duboke da bi trebalo pola dana mučnog pješaćenja da se dođe do susjeda koji živi tri milje daleko. Dvanaestog dana (od Dubrovnika) uslovi putovanja su se poboljšali, mada je zemlja i dalje bila brdovita. Odatle smo putovali kolima, ali vrlo lošim, koja su vukla dva bijedna vola. Od Dubrovnika do tog mjesta imali smo konje s drvenim sedlima nalik na samare i dobre ulare od grube predene vune. Nismo mogli jahati više od dvanaest milja na dan, što je u ovim zemljama uobičajeno, čak i pod najboljim uslovima.

(„Mr. Harrie Cavendish, His Journey, to and from Constantinople by Fox, his Servant“, ed. by A. C. Wood, *Camden Miscellany*, Vol. XVII, Camden Third Series, LXIV, Offices of the Royal Historical Society, London, 1940, pp. 13–14; 22–23)

⁶² Foxova greška: riječ je, naravno, o današnjoj Crnoj Gori i jugozapadnoj Srbiji.

⁶³ Manastir Mileševa.

Peter Mundy

Peter Mundy, jedan od najupornijih engleskih putnika svog vremena – njegovi putnički zapisi opkoračuju razdoblje veće od pola vijeka – vraćao se u ljeto 1620. godine iz Turske u Englesku nakon trogodišnjeg boravka u Carigradu gdje je bio u službi jednog london-skog trgovca, člana Levantske kompanije. Mundy je putovao preko Bugarske, Srbije i Bosne (a zatim preko Splita brodom do Venecije) u grupi engleskog ambasadora Paula Pindara koji se vraćao u London. Tekst Mundyevog rukopisa, sačinjen u obliku dnevnika, daje više podataka o Bosni i Hercegovini od Austellovog ili Foxovog. Manjkavost ovog inače oštroumnog i zanimljivog posmatrača jesu mjestimične nejasnoće u opisima toka i pravca njegovog puta.

* * *

7. juni 1620. Krenuli smo iz Beograda (Belgrade) i nakon šest milja puta ručali smo kraj jedne česme. Četiri milje dalje ulogorili smo se u polju i tu konačili. Dan je bio izuzetno vruć.

8. juni 1620. Prešavši osam milja jeli smo i odmarali se tri sata čekajući da mine vrućina. Zatim smo išli još dvije milje, a onda smo stali i prenoćili u polju.

9. juni 1620. Krenuvši od pomenutog konačišta u polju stigli smo do podneva u veliki grad koji se zove Valjevo (Valliano), udaljen deset milja odatle. Tu je, pored rijeke na kojoj su dva mosta, moj gospodar razapeo šator. Ulazeći u grad vidjeli smo dva čovjeka nabijena na kočeve; kočevi su bili oboreni, a leševe su napola izjeli psi i vrane. Kadija (Caddee) nam je poslao dvadeset ljudi da nas čuvaju preko noći, jer u tom mjestu vlada opasnost od lopova. Tu smo kupili trešanja plaćajući farding⁶⁴ po funti⁶⁵.

10. juni 1620. Nakon dvadeset milja puta zanoćili smo u polju. Ovog dana bilo je nešto lakše putovati jer nije bilo prevruće, a i zato što nas je put cijelo vrijeme vodio kroz sjenovitu šumu penjući se i spuštajući niz krasne planine koje po visini i ljepoti premašuju sve druge koje sam ikad vidio. One nisu strme nego su blage i postupno se dižu i na njihovim vrhovima zemlja je isto tako dobra i plodna kao i u podnožju. Ova moćna i talasasta brda obiluju izvorima na koje se posvuda nailazi i rijekama što se s visina spuštaju u duboke doline⁶⁶. Ali ovaj lijepi kraj je divlji i nenastanjen, sav obrastao korovom i šumom vrlo visokog drveća poput hrasta, javora i drugog, a samo ponegdje sreće se malo obrađene zemlje koju iskorištavaju siromašni hrišćani i na njoj drže nešto stoke.

Konačno smo sišli niz jedno brdo, mnogo strmije od ostalih, nasuprot kojeg se nalazi ogromna strma litica nevjerovatne visine. Između njih teče rijeka⁶⁷ s kamenim mostom na njoj, pored koje smo našli tako mnogo dobrih i zrelih jagoda kakve niko iz naše grupe nije nikad vidio i koje su se gotovo mogle brati pregrštima. Tu je, takođe, bilo mnogo divljih jabuka i trešanja. Sjećam se da je na jednom mjestu u kraju kojim smo prolazili tlo bilo gotovo potpuno prekriveno nekom vrstom divlje ruže crvene boje i savršena mirisa. Rasla je u pojedinačnim cvjetovima, na kratkim drškama i uz tlo. Da li je to bilo ovog dana ili ne, nisam siguran.

⁶⁴ Četvrt penija.

⁶⁵ 1 funta – 453 grama.

⁶⁶ Po svemu sudeći, pravac kretanja putnika bio je dolinom rijeke Jablanice, preko planine Medvednik i dolinom rijeke Ljuboviđa.

⁶⁷ Vjerovatno rijeka Ljuboviđa.

Bosanski kadija

[H. C. Thomson: *The Outgoing Turk: Impressions of a Journey Through the Western Balkans*. London, 1987. str. 57]

11. juni 1620. Poslije osam milja puta došli smo do rijeke Drine (Dreena) koja se uliva u ranije pomenutu rijeku Savu (Saba) i koja se može kamenom prebaciti. Ona je vrlo brza i bistra, ali na njoj nema mosta pa smo se čamcem prevezli na drugu obalu. Prešavši još šest milja došli smo do jedne rječice⁶⁸ koja teče između dva brda i tu smo jeli i pričekali da prođe vrućina. Nedaleko od tog mjesta prošli smo pored nekih kuća i mlinova (11 milja) koji služe za rad rudnika srebra u obližnjim planinama⁶⁹. U podnožju jedne od tih planina ima han (Cane), ali mi smo se ulogorili pored njega.

12. juni 1620. Penjući se na planinu Ravno (Ravena) vidjeli smo da je mnogo viša nego što smo očekivali, jer u samom usponu i silaženju treba prevaliti oko osam milja. Zatim smo nastavili još dvanaest milja preko jedne ravnice⁷⁰ u kojoj se nalazi šest ili sedam sela i mnogo raštrkanih kuća napravljenih od drveta u kojima se nije mogao dobiti ni hljeb ni vino, niti bilo šta drugo osim po vrlo visokoj cijeni.

13. juni 1620. Od gore pomenutog mjesta putovali smo osam milja po dosta ravnom putu⁷¹, ali odatle do grada Sarajeva (Bosna Sarae), sedam milja dalje, kroz veoma brdovit i stjenovit predio. Ovaj grad leži među brdima; na jednom obližnjem brežuljku stoji tvrđava. Zidovi kuća su ovdje uglavnom od gline, krovovi od drveta, a ljudi, koji su vrlo krupni i visoki, bili su u ovo doba veoma neuljudni prema zapadnim Evropljanima (Francks) zbog spora između trgovaca ovog grada i Venecijanaca, što je suviše duga priča da je ovdje ispredamo⁷². Stoga je moj gospodar naredio da

⁶⁸ Ovo bi mogla biti rijeka Jadar.

⁶⁹ Mundy misli na rijeku Jadar i na rudnike srebra kod Srebrenice.

⁷⁰ Ovo je, po svemu sudeći, visoravan južno od Han-Pijeska.

⁷¹ Dio Glasinca prema Sokocu.

niko od nas ne napušta kuću u kojoj smo se smjestili dok ne nabavimo druge konje. Stare konje, za koje smo platili po 200 aspri⁷³ za put od Beograda, ostavili smo ovdje. U gradu ima oko pedeset turskih crkava⁷⁴ i isto toliko mlinova na jednoj rječici. Oni stoje jedan ispod drugog i svaki ima jedan mali točak koji voda pokreće, dok je osovina uglavljena u sam mlinski kamen.

16. juni 1620. Iznajmivši konje za put do Splita (Spalatra)⁷⁵ za 170 aspri po konju, išli smo između planina i stigli do Pazarića (Pasaricke), udaljenog deset milja⁷⁶, a odatle do Ivana (Evan), takođe brdovitim i stjenovitim putem.

17. juni 1620. Došli smo u Konjic (Coneetza) nakon pređenih osam milja. To je prijatan grad kojim teče lijepa rijeka zvana Neretva (Neretria), bistra, zelenkasta i vrlo brza. Ona pravi veliku buku prolazeći kroz brda. Nastavili smo dalje pored rijeke do Lisičića (Leesecheechee), udaljenih dvije milje⁷⁷, gdje smo objedovali, a onda produžili opet pored pomenute rijeke dobar dio puta do mjesta gdje ona skreće i gdje se u nju uliva rijeka Rama (Ramathal)⁷⁸.

Idući zatim jedan sat duž Rame prešli smo preko jednog mosta na toj rijeci i, odvojivši se od nje, počeli da se penjemo na neku vrlo strmu i visoku planinu⁷⁹. Tu je na nekoliko mjesta put zaštićen drvenom ogradom da konji s tovarom ne bi pali u provaliju. Kad smo počeli da se spuštamo i pomislili da ćemo dospjeti do ravnog zemljišta, ugledali smo još jednu planinu pravo pred nama koja graniči s prethodnom i isto je toliko visoka, ali je mnogo strmija jer se sastoji od jedne ogromne i čudne stjenovite gromade koju je bilo strahota pogledati⁸⁰. Između ove dvije planine leži skućena dolina s malim selom⁸¹ (petnaest milja) i s dvjema rječicama koje teku u suprotnim pravcima a onda se spajaju i zajedno poniru u šljunkovito zemljište. Nisam mogao saznati na kojem mjestu ponovo izviri.

18. juni 1620. Od Doljana (Dowlanee) put nas je vodio dalje kroz pomenutu stjenovitu planinu, sa liticama koje su nas tako nadvisivale kao da će nam pasti na glavu. Došli smo do ravnice zvane Borova glava (Borvagaglava), gdje smo objedovali. Prije nego što smo došli do ove ravnice popeli smo se na još jednu visoku planinu s usponom tako blagim da se jedva osjetio⁸². Ravnica se proteže od vrha pomenute planine na kojoj je vrlo hladno jer je neobično visoka. Sa obje strane ove ravnice nalaze se druga brda obrasla borovom šumom i s vrhovima pokrivenim snijegom⁸³. Nešto dalje uz put dobar dio šume bio je potpuno prosječen da se spriječe napadi lopova koji obično vrebaju u njoj. Tu je bio na ispaši veliki broj konja, krava, ovaca i svinja⁸⁴. Odatle

⁷² Riječ je o pogoršanim odnosima između Turske i Venecije prouzrokovanim uskočkim akcijama u to vrijeme; Porta je optuživala Veneciju da podstiče i pomaže uskočke napade na tursku teritoriju koji su, između ostalog, ometali odvijanje trgovine na jugozapadnim granicama Bosne i Hercegovine.

⁷³ Sitan srebreni novac.

⁷⁴ U originalu stoji: „Turkish Churches“.

⁷⁵ U autorovom „Registru“ stoji zabilježeno: „Spalatra, mjesto u Venecijanskom zalivu“. Venecijanski zaliv je tada, a i mnogo kasnije, čest naziv za Jadransko more u mletačkoj i zapadnoj literaturi.

⁷⁶ Pazarić je udaljen od Sarajeva ne 16 kilometara (10 milja) nego 30 kilometara.

⁷⁷ Lisičići, danas potopljeni Jablaničkim jezerom, zapravo su 7 milja, ili oko 12 kilometara od Konjica.

⁷⁸ Odavde pa do rijeke Cetine Mundyev putopis daje vrlo oskudne podatke o pravcu kretanja engleskih putnika. No on najvjerojatnije izgleda ovako: dolina Rame – planina Blačina – Sovićka vrata – Dugo polje (Borova glava) – Sesaruša – Svinjača – Duvanjsko polje – Brišnik – Buško blato – Kamensko – Trilj.

⁷⁹ Ovdje je autor na margini zapisao: „Doljanska brda (Dowlany Hills)“. Strma i visoka planina je Blačina.

⁸⁰ Stjenoviti zid koji se pred putnicima ukazao je Muharnica, dio Čvrsnice.

⁸¹ Doljani.

⁸² Po svemu sudeći, riječ je o visoravni Dugo polje na čijem jugozapadnom kraju se nalazi Borova glava.

⁸³ Vrhovi Čvrsnice i Vrana.

⁸⁴ Visoravan Svinjača.

smo nastavili put opet kroz šumu, a zatim smo dospjeli na još jednu ravnicu okruženu golim i kamenitim brdima⁸⁵; na njoj se nalazi mnogo kuća i sela. Na kraju te ravnice (deset milja) zanoćili smo pored izvora koji se zove Brišnik (Bresneeg)⁸⁶.

19. juni 1620. Jeli smo kraj jednog velikog jezera⁸⁷ pored kojeg vodi tako težak i stjenovit put da smo se kretali uz veliki napor. Tu noć prespavali smo u hanu na obali neke rijeke veoma sporog toka⁸⁸. Od jezera pa do ovog mjesta nismo naišli na vodu, a ovdje je bila još i jedna česma pored hana⁸⁹.

20. juni 1620. Prešavši pomenutu rijeku čamcima, odsjeli smo i objedovali u turskoj vojnoj utvrdi Klisu (Keeleesh), sedam milja dalje, koja je podignuta na visokoj i suroj litici. Nekoliko milja odatle prošli smo pored jednog drugog utvrđenja, Lončarića (Loucharick), kojeg su Turci nedavno oduzeli od Venecijanaca i koje još ima mletački grb na kapiji. Na jednu milju odatle nalazi se granični kamen između venecijanskih i turskih posjeda. Čim smo prošli pored njega našli smo se u hrišćanskom svijetu koji nam se činio kao novi svijet, jer je promjena bila tako velika⁹⁰. Ona nije bila vidljiva samo u stanovništvu nego i u zemlji, jer smo za prethodna tri dana, dok smo prolazili kroz ogoljeli i krševiti predio, jedva mogli vidjeti žito, drvo ili bilo što zeleno, izuzev u dolinama. Ali ovdje je sve bilo drukčije. Jedva da se može vidjeti ili zamisliti plodnija zemlja ili ljepši prizor od ovog; čak je i samo kamenje, koga tu ima u izobilju i koje predstavlja veliku smetnju zemljoradnji, ovdashnji narod zahvaljujući svojoj vrednoći iskoristio što je bolje mogao, podigavši od njega zidove koji ovdje služe kao ograda umjesto živica. A polja su ovdje tako dobro obrađena⁹¹ da je gotovo nemoguće zamisliti njihovu bolju iskorištenost od postojeće. Naime, usred žitnih polja (upravo je bilo vrijeme žetve) i oranica mogli su se vidjeti redovi stabala masline, nara, smokve i bora. Sličan prizor pratio nas je sve do samih kapija Splita koji je udaljen tri milje od gore pomenutog mjesta.

Split leži na moru, u kraju punom ruševina tvrđava i zgrada. Mnoge kule stražare smještene su na brežuljcima duž morske obale. Kad smo tamo stigli, odvedeni smo u karanten (Lazaretto), jer je običaj da svi putnici, s koje bilo strane dolazili, provedu u njemu određen broj dana – četrdeset, trideset, dvadeset, petnaest, neki više, neki manje – prije nego što im bude dopušteno da nastave put u Veneciju ili da obavljaju trgovinu s njenim podanicima. Ovakvih karantena ima u svim mletačkim posjedima i u većem dijelu Italije, naročito u lukama, i služe da spriječe zarazu⁹². Moj gospodar je dobio zaseban karanten s dovoljno mjesta za cijelu našu grupu. Uskoro su nam poslali posteljinu, pokrivače, stolove, stolice i druge potreštine, ali ne za svakog posebno. Poslali su nam i svježe namirnice tako da nam nije nedostajalo ništa osim slobode, jer niko nije smio napustiti karanten dok ne istekne određeni rok, koji, međutim, ostaje nepoznat do samog kraja.

Imali smo i jednog čuvara ili stražara na vanjskim vratima koji se starao o svim našim potrebama i pazio da niko ne uđe ili izađe ili pak da se niko nikome suviše

⁸⁵ Duvanjsko polje.

⁸⁶ Brišnik se nalazi na jugozapadnom obodu Duvanjskog polja.

⁸⁷ Buško blato.

⁸⁸ Cetina.

⁸⁹ Ovaj han bio je vjerovatno negdje kod Trilja.

⁹⁰ Ovdje je autor napisao na margini: „Hrišćanski svijet, divna promjena“.

⁹¹ „Odlično gazdovanje zemljom“ – autorova napomena.

⁹² Venecija je prva počela preduzimati korake za sprečavanje širenja kuge pa je još 1348. imenovala tri službenika da se o tome staraju. Prvi venecijanski karanten ustanovljen je 1403. godine (Napomena R. C. Templa). – O splitskom karantenu (lazaretima) uspostavljenom krajem 16. vijeka pisao je kod nas Grgo Novak, *Split u svjetskom prometu*, Split, 1923 (poglavlja 9, 10, 11, 12 i 13).

ne približi. Noću bi našeg čuvara zaključavali unutra s nama, a ključ odnosili. Ovog popodneva grof ili erl⁹³ ovog mjesta došao je da posjeti mog gospodara; prvi je sjedio s vanjske strane kapije, a drugi s unutrašnje, tako da su bili dosta udaljeni jedan od drugog. Nakon što su razmijenili pozdrave i ljubaznosti, rastali su se.

22. juni (sic) 1620. Grof je opet došao da posjeti mog gospodara koji je od njega zatražio i dobio dozvolu da John Clark⁹⁴ napusti karanten i ode u Veneciju da tamo nađe kuću za smještaj naše grupe. Tako je Clark oputovao tog dana, ali je prethodno okupan u moru, a zatim u sirćetu. Dobivši novo odijelo i dozvolu za putovanje, on se te večeri ukrcao na lađu za Mletke.

(Richard Carnac Temple, ed., *The Travels of Peter Mundy, in Europe and Asia, 1608–1667*, 5 volumes, Cambridge and London, 1907–1936. Opis Mundyevog putovanja kroz balkanske zemlje nalazi se u prvom tomu, objavljenom 1907. godine, str. 78–87. Obilne i uglavnom korisne napomene priređivača R. C. Temple nisu, međutim, uvijek pouzdane, naročito kad je riječ o identifikaciji pravca kojim se kretala grupa engleskog ambasadora.)

Henry Blount

Mundyeve savremenik, i takođe veliki putnik, Henry Blount, prešao je gotovo isti put kao i Mundy, samo u suprotnom smjeru: on je 1634. godine putovao iz Engleske u Carigrad preko Splita, Sarajeva i Beograda. Od Splita Blount je putovao s karavanom turskih i jevrejskih trgovaca i njegovo putovanje po balkanskom zaleđu ispunjeno je zanimljivim susretima ali i opasnim situacijama. „Ovaj svakako najdopadljiviji, a možda i najinteligentniji engleski putopisac koji je u ovo vreme proputovao kroz naše krajeve“⁹⁵ govori o Bosni na početku i u drugom dijelu svog *Putovanja na Levant* – u opisu samog putovanja i u prisjećanju na njega.

* * *

(Iz Zadra) otplovili smo u Split (Spalatro), grad u Slavoniji (Sclavonia) kojeg drže Venecijanci. To je njihov jedini trgovački centar s kojim održavaju redovnu pomorsku vezu; dvije galije plove naizmjenično između Venecije i Splita prevozeći robu koja se zatim šalje dalje u Tursku, i obratno. Split je smješten u veoma lijepoj dolini južno od velikih planina. Na zidinama okrenutim moru može se vidjeti veličanstveni ostatak galerije Dioklecijanove palate. More se pruža južno od grada i tu je otvorena luka u kojoj može da se smjesti deset do dvanaest galija; ona se nalazi u zalivu širokom na ulazu više od pola milje koji nije dovoljno bezbjedan za velike brodove. U ovom gradu Venecijanci su dozvolili Sultanu da carini svoju robu pa njegov emir ili blagajnik koji tu boravi ubire za svog vladara, kako mi je on sam rekao, a i od drugih sam to čuo, trideset pet hiljada talira godišnje.

Ovaj grad štiti veliki bedem i čuvaju jake snage; čuo sam, međutim, da njegova bezbjednost uglavnom počiva na činjenici što ima tako malu i nekorisnu luku pa stoga padišah gleda na Split kao na kakav grad u unutrašnjosti koji mu ne vrijedi ni koliko carine što je sada ubire. Tako ga Split ne privlači kao što ga privlači Zadar (Zara), jer da ga privlači, on bi ga lako osvojio, kao što je već Mlečanima oduzeo Klis (Clyssi), udaljen oko četiri milje. Klis je najjača kopnena tvrđava koju sam ikad vidio.

Nakon tri dana provedena u Splitu, za koje se vrijeme naš karavan snabdio konjima, krenuli smo u sumrak na put i, prešavši dvije milje, stigli do našeg prvog konačišta gdje smo se ulogorili. Bio je to brežuljak obrastao smrekom, mjesto na kojem se nekad nalazila Salona⁹⁶, grad (...) sada potpuno u ruševinama, izuzev jednog bijednog dijela Dioklecijanovog vodovoda. Odatle smo se zaputili preko Doljanskih brda (Hilles of Dogliana)⁹⁷ koja su mnogo viša od Alpa i vrlo strma, tako da smo se čitava tri dana spuštali niz velike litice (...)

(...) Poslije devet dana jahanja u takvim uslovima većim dijelom puta, došli smo u prostranu i plodnu ravnicu koja je sa zapadne strane, odakle smo stupili u nju, široka najmanje deset milja, a sa sjeverne i južne zatvorena padinama blagih i lijepih brežuljaka, gdje se postepeno sužava, da bi joj širina poslije šest ili sedam milja jahanja iznosila tek oko jednu milju. Tu smo ušli u grad Sarajevo (Saraih) koji zauzima čitav prostor između brda i penje se djelomično na obje strane. Na istočnom

⁹⁵ V. Kostić, *Kulturne veze*, str. 286.

⁹⁶ Današnji Solin.

⁹⁷ Blount je, po svoj prilici, putovao istovjetnim putem kojim je išao i Mundy četrnaest godina ranije – preko planinskog sistema zapadne Hercegovine između Čvrsnice i Vrana. Otud i isti naziv za te planine kod obojice: „Doljanska brda“.

⁹³ „Counte or Earle“ – riječ je o mletačkom knezu u Splitu.

⁹⁴ Jedan od Pindarovih slugu.

kraju, na jednoj strmoj stijeni, stoji tvrđava koja dominira gradom i putem što vodi na istok. To je glavni grad kraljevine Bosne (Bosnah), neugledan i nevelik, u kojem ima osamdeset džamija (Mescheetoes) i dvadeset hiljada kuća⁹⁸.

U toku tri dana mog boravka (u Sarajevu) najvažnije stvari koje sam zapazio bile su dobra voda i ogroman, gotovo džinovski stas ljudi, što me je, s obzirom da graniče s Njemačkom⁹⁹, nagnalo na pomisao da oni, možda, vuku porijeklo od onih starih Germana čiji visoki rast, koji se danas drugdje smanjio na obične dimenzije, pominju Cezar i Tacit. U odlasku smo krenuli zajedno s bosanskim pašom i njegovom vojskom koja je pošla u rat na Poljsku. Vojska je brojala šest ili sedam hiljada ljudi, što konjice što pješadije, ali se kretala rasuto i bez paše koji joj se još nije bio pridružio. Vojnici su se opraštali od prijatelja, a kako su mnogi bili podgrijani pićem, nezadovoljni i drski, bili su prikladnije društvo za đavola nego za hrišćanina. Tako su meni mnogi prijetili kopljima i noževima, a jedan pijani janičar je na me i nasrnuo; no kako se njegov buzdovan zapleo u opremu koju je nosio, imao sam vremena da pobjegnem među stijene i tako sam ostao nepovrijeđen¹⁰⁰.

Išli smo zatim deset dana kroz brdovitu zemlju, hladnu i nenastanjenu, koja je izgledala kao neprekidna šuma, pretežno borova. Napokon smo stigli u Valjevo (Valliovah), lijepi gradić na granici Mađarske, gdje se vojska ulogorila na nekoliko dana, a mi smo odatle krenuli dalje. Budući da smo morali proći kroz jednu šumu blizu hrišćanskog područja i strahujući da bi mogla biti (kao što to biva u pograničnim krajevima) puna lopova, podijelili smo naš karavan od sto dvadeset konja na dva dijela. Jedan dio s ljudima i s robom od manjeg značaja poslali smo da krene naprijed, jedan dan ranije ispred ostalih, kako bi se lopovi mogli zadovoljiti plijenom i otići prije nego što mi naiđemo. Tako se i desilo: taj dio karavana je opljačkan, izgubljeno je robe u vrijednosti od nekih stotinu talira, a jedan lopov i dva naša čovjeka su poginuli. Kad smo sljedećeg dana prolazili tim putem, naišli smo na šesnaest lopova u jednoj klisuri kojima smo se uspješno oduprli arkebuzama¹⁰¹ i pištoljima pa su nas se okanili. Tako smo tri dana kasnije bezbjedno stigli u Beograd (Belgrade).

⁹⁸ Blountova procjena o broju kuća u Sarajevu svakako je pretjerana. No i Splitsanin Atanasio Crgičević (Athanasio Georgiceo), koji je 1626. bio u Sarajevu, kaže da ovaj grad ima više od 15.000 kuća i 115 džamija (Vidjeti M. Batinić, „Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti“, *Starine* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knjiga XVII, Zagreb, 1885, str. 127.) Izgleda, međutim, da je Sarajevo oko 1632. godine, dakle približno u isto vrijeme kad je u njemu boravio Blount, imalo oko 8 000 kuća (I. Božić et al, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1972, str. 148). S druge strane, Blountova tvrdnja o broju džamija mogla bi biti tačna, jer je ovih bogomolja, prema nekim izvorima iz sredine 17. vijeka, bilo oko stotinu (Vidjeti Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo, 1958, str. 31).

⁹⁹ Misli se na Njemačko Carstvo, odnosno Austriju.

¹⁰⁰ Blountovi utisci o Sarajevu, koje je po putopisčevom kazivanju navodno zabilježio neki Robert Stanhopes, objavljeni su u prevodu Koste Mandića u sarajevskom Oslobođenju 29. marta 1953, str. 8. Taj tekst, međutim, iako vjerodostojan u osnovnim crtama i veoma slikovit u opisu sarajevske čaršije i kafana, razlikuju se od teksta putopisa i ne daje podatke o Stanhopesovom djelu iz kojeg je prenešen. Ovdje navodimo veći dio tog napisa objavljenog pod naslovom „U Sarajevu prije 320 godina“:

„Na glavnom trgu i u pedeset ulica u okrug trga ima valjda šest ili sedam stotina dućana s robom svake vrste. Trgovački dućani i zanatske radnje grupisani su strogo po cehovima – oni ih zovu ‚esnafi‘ – baš kao po Zapadnoj Evropi i kao što je doskora bilo i u engleskim velikim gradovima. U kožarskoj ulici, koju zovu ‚Saračir‘, možeš vidjeti divne robe iz raznobojne kože i prekrasnu konjsku opremu, da je se nagledati ne možeš. Nedaleko su trgovine svakovrsnog krzna od šumskih zvijeri. Među njima ima tako krasnog, da bi londonske žene dale ne malo godina života za jedan ogrtač iz njeg. U jednoj poduljoj ulici vidio sam dućane prepune zlatnog nakita ljepote kao u haremskih ljepotica iz arapskih i indiskih bajki, a iz srebra izrađeni ukrasni predmeti svojom ornamentikom, punom fantastičnih šara, ne zaostaju nimalo za venecijanskim radovima ove vrste.

Naročito su me očarali srebrom i zlatom vezeni bezbrojni cigarluci i lijepo išarani čibuci, ponekad dugi tri jarda. Kad uđeš u kafanu i ogledneš se za mjesto gdje ćeš sjesti, valja ti dobro paziti da ne zapneš za čibuke

* * *

Vječno ću se sjećati turske pravde zbog njenog časnog postupanja prema strancima, u što sam dvaput imao priliku da se lično uvjerim. Najprije u Sarajevu, u Bosni, gdje sam morao ići na sud zato što sam teško ranio jednog hrišćanina koji je prijetio da će me kupiti za roba. Kada su dva Turčina koja su me pratila dala izjavu o ovom slučaju, sudija me je ne samo oslobodio riječima i gestama punim poštovanja nego je mog protivnika kaznio sa četrdeset talira i zaprijetio mu da će ga pogubiti ako mi nanese ikakvo zlo.

* * *

Kad je riječ o turskim naravima, pomenuću samo događaj koji mi se desio drugog dana putovanja (od Splita) i koji govori o različitom postupanju Turaka prema meni i prema jednom Dubrovčaninu. Obučen na turski način, jahao sam s dva Turčina jedan sat ispred našeg karavana, kad naiđoh na četvoricu spahija-timarnika (Spahy-Timariots) kraj neke rijeke gdje smo bili zastali. Oni su upravo bili pri jelu i, kad su primijetili po mojoj glavi da sam hrišćanin¹⁰², stadoše da me dozivaju. Ne shvatajući šta hoće, nisam se micao, ali oni počеше da prijete oružjem, digoše se i pridоše mi vrlo mračna izgleda. Smiješeći se, podоh im u susret i, uzевši za ruku onog među njima koji mi se činio najuglednijim, stavio sam je na svoje čelo, što je kod njih znak najveće ljubavi i počasti, i stalno ga nazivajući sultanom, govorio njemu i ostalima na engleskom najružnije stvari, ali takvim tonom da su njima, koji taj jezik ne razumiju, morale zvučati veoma blago, srdačno i skrušeno. To im se toliko dopalo da su me pozvali da sjednem i jedem s njima, a zatim smo se prijateljski rastali.

Nedugo nakon toga oni su dočekali naš karavan u kojem je putovao i jedan Dubrovčanin, trgovac od ugleda i odjeven gizdavo i na italijanski način, koji se iz Splita zaputio u Carigrad. Oni ga počеше ćuškat i, a on, ne shvatajući koliko je mjesto na kojem se našao promijenilo njegov status, stade da im se opire. Tad oni navališe na njega sa sjekirama i gvozdenim buzdovanima (oružjem te zemlje), prelomiše mu

koje pušaći, sjedeći na oniskim jastucima, ispruže do nasred kafane. Ako nogom staneš na čibuk ili ga samo dirneš, može te skupo stati, jer kvariš ćeif Sarajlija. I koliko god je na čaršiji graja, u kafani je tišina. Lijepo čuješ kako krklja tekućina u nargilama i kako vrije kahva na žeravici. Kad uniđe nov gost, najprije pogleda i potraži mjesto gdje će sjesti, pa kad sjedne, onda se ogledne desno i lijevo i pravo po gostima koji od ranije sjede u kafani, pa onda, pošutivši još minutu ili dvije, izrekne pozdrav. Zatim opet šutnja kao u katoličkih trapista.

U trgovinama tekstilom vidio sam dobre engleske čohe i skupocjene ispanске i venecijanske kadiфе. Tkanine za laganu žensku odjeću, kao paučinu tanku svilu u prekrasnim mustrama, dobavljaju iz Male Azije, ali nažalost nisam vidio ni djevojaka ni žena u haljinama iz takve robe, jer i ono malo ženskog svijeta što ga sretnеš na ulici zamumuljeno je u neku vrstu vreće bez dna i tamne boje, pa ne znaš da li to hodi tankovijasta djevojka ili okruglasta žena. Dakako, lica im ne možeš nikako vidjeti i samo po pričanju starijih ljudi, kad im razgovor razveze šljivova rakija, naslućuješ kakvih sve ima u Sarajevu ljepotica. Kažu da je mnogo više crnomanjastih nego drugih i mnogo više debeljkastih nego vitkih i, koliko sam mogao dokučiti, Sarajlijama su punačke žene više po volji. Žene na noge oblače čizme iz mekane crvene ili kao limun žute kože.

Po čaršiji mnogo seoskog svijeta, Turaka i krštenih. Teško sam ih razlikovao jer je u krštenih na glavi veći turban nego u Turaka i pogleda su mrka kao janičari.

Mного se djece rađa u Sarajevu i, kako mi rekoše, više muške nego ženske, i to sasvim mnogo muške djece u kraju grada gdje ima izvor koji zovu ‚muška voda‘. Otišao sam da okušam tu vodu koja izvire pod vrlo strmom stijenom na obronku planine, nedaleko od groblja turskih junaka koji su poginuli pri osvajanju Sarajeva, ali umalo nisam poginuo. Jedan krupan janičar, do zuba oružan, stajao je pred jednom kapijom i s njim ženska figura. Vjerovatno je to bilo ašikovanje pa janičar, ili ljut što ja ometam ljubavnu idilu ili da pokaže svojoj simpatiji kako se bije junački boj, razgoropadi se i potrča prema meni. Dobro sam učinio što sam odmah pobjegao, jer da se janičaru nije zapetljala topuzina među kajiše o kojima je visjela kriva sablja i kutija sa strijelicama – ode moja glava na pazar. Pričali su mi u konačištu da je bolje imati posla s trista đavola nego sa jednim jedinim ljutitim janičarem.

dva rebra i ostaviše ga napola mrtva na putu, pa ili da se vrati kako zna i umije, ili da ga proždru zvijeri.

Ni dva sata potom, dok sam hodao pored rijeke, sreo sam još šest ili sedam spahija koji su, spazivši bodež u mom džepu, iznenada prišli, dograbili ga i stavili mi ga na prsa. Jedan od njih govorio je italijanski pa sam ih toliko pridobio riječima punim poštovanja da su me pozvali u neku kuću gdje smo skupa jeli, pili i odsjeli. I mada su se neki od njih gadno opili, niko mi nije ništa našao učinio, nego su me ljubazno posavjetovali da se ostavim tog oružja i upotrebljavam ono koje je uobičajeno u toj zemlji. Poslije ovakvih svakodnevnih uspjeha postao sam toliko siguran u svoje poznavanje turske prirode da se uopšte nisam bojao kada bi mi neko, a to se često dešavalo, pripretilo kopljem ili nožem, izuzev kad je riječ o kakvom pijancu ili vojniku dobrovoljcu, jer piće prvog čini duševno nepostojanim, a drugi misli da će zaslužiti raj ubistvom hrišćanina, pa sam ih se klonio. A ni sam nisam sazdan tako da bih mogao primiti uvredu bez uzvraćanja, iako nisam sklon zlobi, posebno onoj koja potiče iz vjerskih pobuda.

(*A Voyage into the Levant*, London, 1637, pp. 6–9; 92; 98–99)

U buduću sam nastojao da se uklonim s puta kad god naiđe oružan čovjek, ali to nije bilo lako, jer je u Sarajevu kiptjelo ratnicima. Kupila se vojska u rat s Poljskom. Stizali su odasvud spahije i drugi lenski obveznici u raskošnim odorama kao da idu u svatove, a ne u rat na kraj svijeta. Spahije su vodili sa sobom mnoge konjanike i pješake junačkog izgleda, a za ovima su se oteгла kola natovarena hranom i drugim ratnim potrebama. Ratnici su veseli i pjevaju i bacaju djeci koja trče ispred njih i iza njih orahe, lješnike i jabuke – radi uspješna boja i sretna povratka. Na slobodnom prostoru više glavne čaršije i ispred džamije sultana Mehmeda i na ledini koju zovu Jezero, zborište je ratnika i prebrojavanje. Deset topova, otetih od njemačkog cara Ferdinanda, istureno je pred jednim mostom.

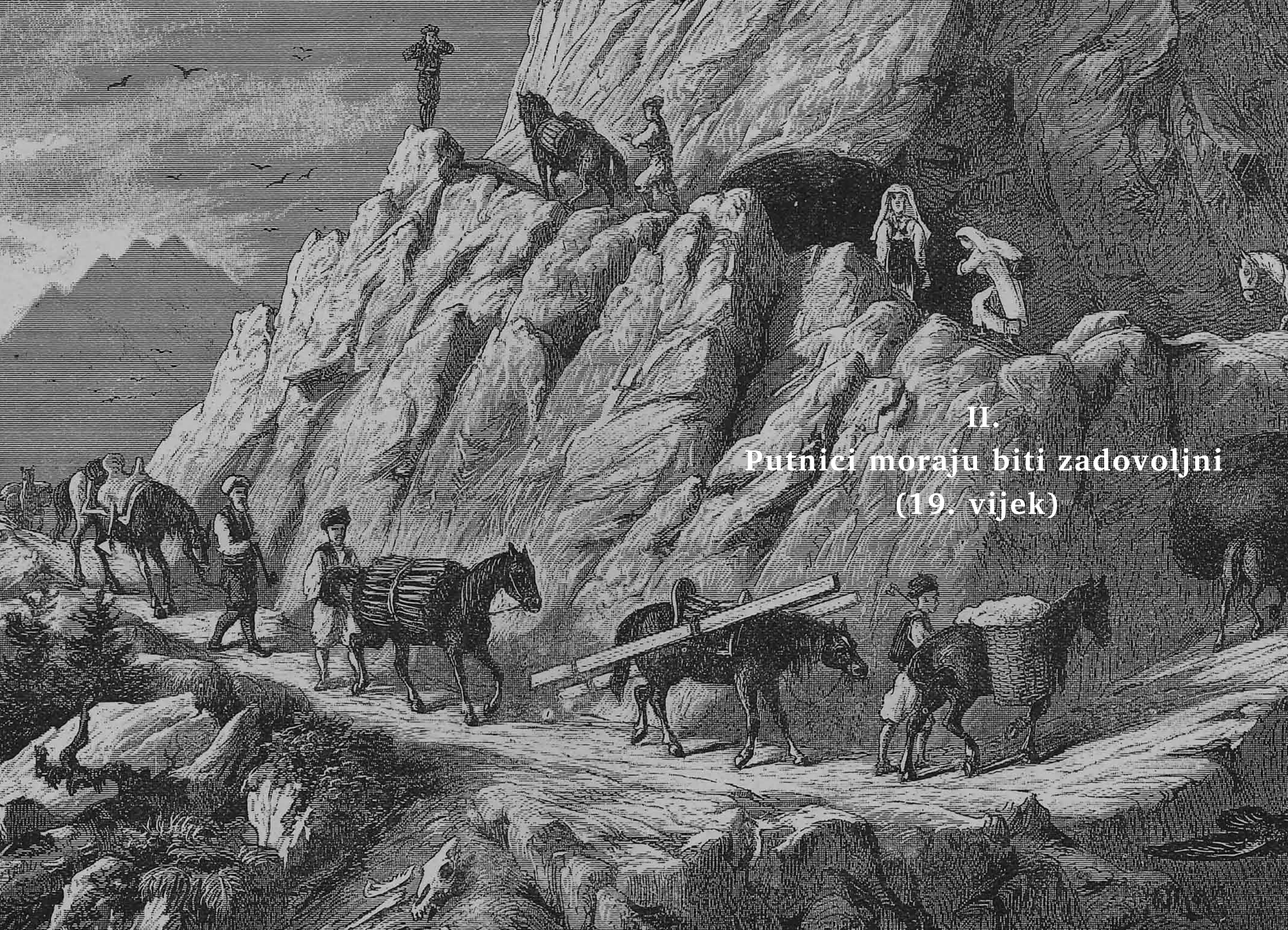
Iako sam bio u strahu, ipak sam obišao cio grad, da vidim na koji način Turci pripremaju ratne pohode u kojima su stalno pobjednici. Ali sam ipak uvijek, osim u incidentu s janjičarem, bio s jednim Jevrejinom Sarajlijom koji je dobro govorio slavenskim jezikom, jer u Sarajevu turski znade samo po koji učen čovjek.

U dva velika hana na glavnoj čaršiji čuva straža stotine i stotine vreća pirinča i šećera i zobi, što će poći s vojskom na Poljsku. U Beogradu će se bosanski paša pridružiti pašama iz Temišvara i Skadra. Povod ratu su nesuglasice između krimskih Tatara i Poljaka. Teško Poljacima ako ne prime uslove sultana Murata, dobrog vojskovođe i prijeka čovjeka, koji je pogubio tri svoja brata i tri svoja velika vezira pa čak i neposlušnog šeih-ul-islama Akhi Zade.

Pred trgovinama sabalja i noževa gurnjava. Skaču iskre iz čelika i škripe drveni stalci, oštire se mačevi i handžari i jatagani. Pred aščinicama redovi, a iznutra se osjeća miris bijelog i crvenog luka, da ti sve suze idu na oči. Može bit su zbog ovog jela Sarajlije vatreni ratnici i ljubomorni u ženskim odnosima“.

¹⁰¹ Vrsta puške-fitiljače s dugom cijevi koja je ušla u upotrebu u 15. vijeku.

¹⁰² Blount je nosio krst na turbanu kao oznaku svoje religijske pripadnosti.

II.
Putnici moraju biti zadovoljni
(19. vijek)

1. Granice

John Gardner Wilkinson

Prvi Britanac koji u 19. vijeku piše o Hercegovini ili Bosni na osnovu ličnog putničkog iskustva bio je poznati naučnik ser John Gardner Wilkinson (1797–1875). Njegova slava kao egiptologa samo je nešto manja od Champollionove. Wilkinson se školovao na Oxfordu, a između 1821. i 1833. putovao je po Egiptu i istraživao arheološka nalazišta u dolini Nila. Godine 1844. posjećuje i naše krajeve koje opisuje u knjizi *Dalmacija i Crna Gora, s putovanjem do Mostara u Hercegovini*. Zanimljivi su i dragocjeni, pored ostalog, Wilkinsonovi opisi starina u Dalmaciji, stećaka u Hercegovini te crnogorskih običaja. U Crnoj Gori on se sreo i sa Njegošem. U Hercegovinu, u kojoj boravi oktobra i novembra 1844, Wilkinson stiže iz Dubrovnika, gdje dobija „vizu“ na pasošu za posjetu Mostaru. Putuje najprije parobrodom do Korčule, a zatim preko Orebića i Trpnja do delte Neretve, u koju ulazi u „čamcu na četiri vesla“.

* * *

Nastavljajući neko vrijeme malim rukavcem koji teče močvarnom ravnicom obraslom trskom, drvećem i grmljem, došli smo do mjesta gdje je čvrsta obala omogućila ljudima da vuku čamac te za dva sata stigismo do Opuzena (Fort Opus). Bilo je kasno naveče i zdravstveni ured je bio zatvoren pa nam nisu dozvolili da pristanemo. No ljubaznim zauzimanjem sinjora Grossa, za koga mi je moj domaćin u Trpnju (Trapano) dao pismo, dopustili su nam da izađemo na obalu. Ovo pokazuje koliko je dobro biti snabdjeven pismima na putu po Dalmaciji.

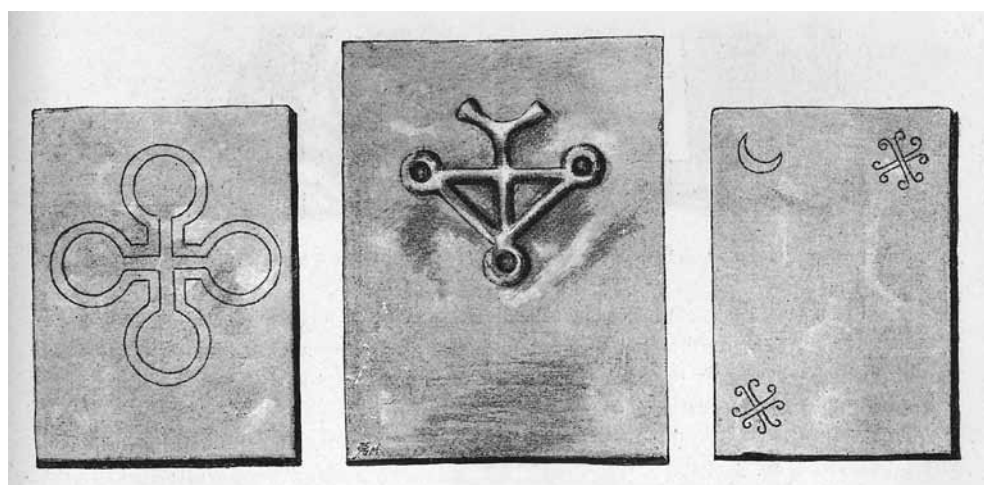
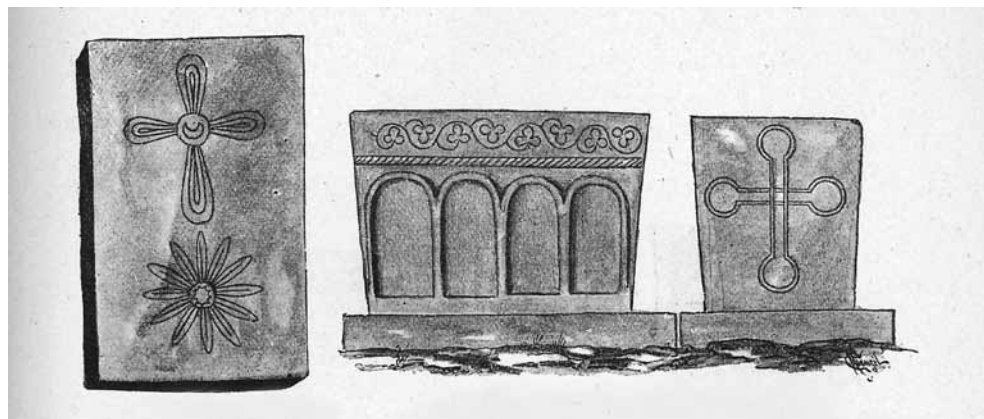
Iz njegovog imena moglo bi se pretpostaviti da je Opuzen, u najmanju ruku, opasan zidom; taj grad je, naprotiv, potpuno otvoren i jedine utvrde u mletačkom periodu sastojale su se od topova postavljenih na nasipima. Blizu crkve Sv. Roka (San Rocco), međutim, ima jedan brežuljak koji se zove *Gradina*, ili *Citta Vecchia*, s ostacima starog mletačkog utvrđenja udaljenog oko jedne milje od Opuzena po kome je grad dobio ime. Ima ostataka i rimskih građevina koje se zovu *Botteghe*, „dućani“, ali oni su neznatni i danas su uglavnom porušeni.

Opuzen ima 700 stanovnika; na kraju glavne ulice nalazi se malena crkva. Mjesto je glavni grad oblasti i sjedište pretora (pretore). Na tom položaju se sada nalazi sinjor Vidović (Vidovich), energičan i darovit čovjek koji je znatno unaprijedio grad i oblast kojom upravlja. U njegovoj kući ima antičkih ostataka donesenih iz Vida (Vido), drevne Narone, i to pretežno nadgrobnihi natpisa. (...) Na krovu je sinjor Vidović sagradio veliki rezervoar koji se već pokazao veoma korisnim za vrijeme velikih vrućina kada riječna voda više nije zdrava, jer u julu, avgustu i septembru, budući da je vodostaj Neretve nizak, morska voda prodire duboko uzvodno i, mi ješajući se s riječnom, doprinosi širenju groznice koju uzrokuju kužna isparenja s močvara. Pretoru služe na čast i mnoge druge stvari koje je uradio. Napravio je ceste oko grada, isušio zemlju i zasadio drveće. Zahvaljujući rasadnicima koje je

Prevoz robe

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 169]

¹⁰³ „Kad sam bio kod kuće, bio sam bolje smješten; no putnici moraju biti zadovoljni“ (William Shakespeare, *Kako vam drago*. Čin II. scena 4).

Motivi sa stećaka

[J]. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 109]

osnovao u Opuzenu i Metkoviću (Metcovich), uzgojio je dovoljan broj sadnica dudu, badema i masline da zadovolji potrebe čitave oblasti.

Masline i dudovi ovdje dobro uspijevaju; zemlja je tako pogodna za njihov rast da sam vidio dvogodišnja stabla koja su dvostruko veća od stabala iste dobi na drugim mjestima. Isti je slučaj s kupusom i drugim povrćem koje naprosto buja na ovom izvrsnom tlu. Takvo je obilje sadnica u njegovim rasadnicima da je sinjor Vidović nedavno poslao 6 600 mladih dudova hercegovačkom veziru za njegovu vilu na Buni, dobivši zauzvrat 140 hrastova za most koji gradi na pritoci Neretve u metkovićkoj ravnici¹⁰⁴. On dijeli sadnice svim seljacima koji žele da ih gaje i plaća po cekin za najveći broj stabala uzgojenih u jednoj godini. I vlada daje, besplatno, mlade sadnice u istu svrhu. Dudovi su svi bijele vrste i sade se radi svilenih buba; njihov uzgoj bio je donedavno sasvim zanemaren u Dalmaciji. (...)

Dok sam bio u Opuzenu, napisao sam pismo hercegovačkom veziru predlažući posjetu njegovom glavnom gradu i tražeći dozvolu da nacrtam i izmjerim čuveni mostarski most, a da me pritom ne ometaju stanovnici grada ili vlasti. Pretor je pre-

uzeo na sebe da pošalje pismo, rekavši da će mu dodati i vlastitu preporuku, pa sam krenuo za Metković, posljednji grad na granici, da tamo sačekam odgovor.

Idući uzvodno čamcem nalik na korito, sa dva veslača, prešao sam nakon jednog sata Kulu norinsku (Torre di Norin) koja stoji na isturenom dijelu obale, gdje se mali Norin uliva u Neretvu. (...) Obale rijeke obrasle su trskom, divljom lozom, johama, vrbama i gustim grmljem; pred Metkovićem rijeka toliko vijuga da sam našao da je mnogo brže da izađem iz čamca i otpješačim do sela odličnim drumom koji su napravili Francuzi kad su vladali Dalmacijom. Odatle do Metkovića ima oko jedna milja, dok udaljenost od Opuzena do Metkovića cestom iznosi oko pet milja.

Kako je načelnik (sindaco), za koga sam imao pismo, bio odsutan na nekom vjenčanju, smjestili su me u kući njegovog zamjenika kome dugujem zahvalnost za veliku ljubaznost koju mi je ukazao. Vjenčanje je izazvalo veliku živost i veselje u selu; na povratku svadbene povorke moglo se vidjeti mnoštvo zastava, a neprestana pucnjava iz pušaka i pištolja trajala je nekoliko dana.

Metković ima oko 500 stanovnika, uglavnom Morlaka¹⁰⁵, od kojih pedeset ili šezdeset pripada grčkoj crkvi¹⁰⁶. Smješten je na padini stjenovitog brežuljka koji gleda na prostranu ravnicu Neretve. Ova ravnica čini najplodniji dio Dalmacije i jedino joj je potrebno isušivanje i kultivacija da se njeno izdašno zemljište u potpunosti iskoristi. Kao i u svim dalmatinskim selima, i ovdje su kuće raštrkane, tako da Metković zauzima više prostora nego što bi to njegov značaj ili broj stanovnika zahtijevao. U njemu postoji malo svratište, ali o smještaju u njemu ne mogu ništa reći. Tu sam objedovao; hrana je jednostavna, a kuhinja vrlo primitivna.

Popodne sljedećeg dana otpješačio sam sa zamjenikom načelnika u Vid, mjesto na kojem se nalazila stara Naron, dvije ili tri milje sjeverno na ivici ravnice. Izdignuta cesta, ili nasip, vodi u Vid iz Bazara Unke (Bazar di Unka) koji se nalazi na rijeci, na samoj granici. No, cesta je tako loše napravljena da je jaka kiša ubrzo učini gotovo neprohodnom, tako da nam je trebalo sat i po da stignemo do Vida. (...) Vid ima oko 480 stanovnika koji su svi rimokatolici. U močvari ispod sela, na sjeverozapadnoj strani, nalaze se zidovi kuća koje su nekad pripadale drevnoj Naroni. Oni se mogu jasno vidjeti ljeti kad je nivo vode nizak, što pokazuje koliko se korito Norina podiglo od vremena Rimljana. (...)

U Vidu se može vidjeti više natpisa ugrađenih u zidove kuća, no glavni kuriozitet je obitavalište župnika (parocco), a možda i sam župnik. On je svakako poseban tip i cijelom kraju je poznat po svojim nastranostima, zbog kojih ga nemilosrdno ismijavaju. Što je još gore, optužuju ga da uništava stare spomenike, lomi natpise i skida velika bronzana slova pričvršćena za kamen. Ne znam da li je to istina ali, iz onog što sam vidio, čini mi se da mogu s pravom zaključiti da on zapravo ne uništava već čuva stvari: zidovi njegove kuće nalik na kulu obloženi su natpisima koji se tako čuvaju na bezbjednom mjestu, a tu ih je pogodno i proučavati. On se čak potrudio da se naprave kopije natpisa i pošalju u Zadar (Zara), a svaki fragment skulptura koje je pronašao takođe je uvrstio u ovu veoma korisnu zbirku. (...)

¹⁰⁴ O pretoru Vidoviću i njegovoj „hortikulturnoj“ saradnji s Ali-pašom Rizvanbegovićem vidjeti Carl Patsch, *Südosteuropäische Skizzen und Studien, I. Aus Herzegowinas letzter Feudalzeit*, Sonderabdruck aus *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft*, Band 64, Wien, 1922, S. 180, i Hajrudin Čurić, „Ali-paša Rizvanbegović-Stočević“, *Godišnjica Nikole Čupića*, Knjiga XLVI, Beograd, 1937, str. 262.

¹⁰⁵ Istorijski naziv za nomadske ili polunomadske potomke romaniziranih Ilira i slovenskih doseljenika na Jadranu i u jadranskom zaleđu.

¹⁰⁶ Misli se na pravoslavnu crkvu.

Gledajući dolje na močvaru, prema sjeverozapadu, primijetio sam nekoliko žena kako gacaju po vodi dubokoj do koljena i udaraju štapovima po površini. Raspitavši se, saznao sam da hvataju pijavice. Kad osjete udarce po vodi, pijavice se dignu s muljevitog dna na površinu i krenu prema ženama koje ih hvataju kad im se približe i stavljaju u torbu koju drže u lijevoj ruci. S vremena na vrijeme, žene zagnjure torbe u vodu da održe pijavice u životu. Pijavice ovim ljudima predstavljaju znatan izvor prihoda jer ih šalju u velikim količinama u razne krajeve zemlje. U Splitu sam vidio veliku cisternu napunjenu vlažnom glinom u kojoj drže pijavice „za domaću potrošnju i za izvoz“.

Močvara pokriva jedan dio, ili možda predgrađe, drevne Narone; no sam grad je stajao na brijevu na kojem se sada nalazi selo Vid i kažu da je bio ograđen zidom. Pored hrama Libera i Libere, bilo je, sudeći po natpisima, i drugih sakralnih građevina, kao što su one posvećene Jupiteru i Dijani¹⁰⁷.

Župnik je zasadio nešto riže koja sazrijeva krajem septembra i rađa tako dobro da bi se u ovom kraju mogla uspješno gajiti i, ako bi se sadila u dovoljnoj mjeri, donekle umanjiti štetnost neplodne zemlje. Rekao mi je da osamdeset oka riže daje dvije hiljade, ili dvadeset pet prema jedan, ali on nema načina da je vrši¹⁰⁸.

Vrijeme je u ovo doba bilo vrlo vlažno; kiša je padala punih sedam dana krajem oktobra i početkom novembra. Neretva je poplavila ravnici i voda je prekrila ceste na njenim obalama. U Metkoviću sam se zadržao četiri dana očekujući odgovor iz Mostara. Napokon je stiglo pismo od vezira koji mi je poželio dobrodošlicu i dao dozvolu da u glavnom gradu Hercegovine mogu razgledati i proučavati šta god hoću. Vezir je takođe obećao da će poslati svog franačkog¹⁰⁹ protomedikusa da me sačeka na putu.

Sada je jedina teškoća bila kako naći konje koje su mi, zbog karantenskih propisa, savjetovali da naručim iz Turske, da me dočekaju na granici. Stoga je poslato pismo namjesniku Gabele (Gabella) i ja sam bio pripravan da krenem čim dobijem obavijest da je sve spremno. Nadajući se odgovoru, bilo u vidu pisma ili konja, otišao sam do Bazara Unke, ali tamo ne nađoh ni jedno ni drugo. Sluteći da Turci nisu raspoloženi da mi olakšaju putovanje, odlučio sam da krenem sutradan i lično potražim odgovor.

Da prekratim vrijeme, ostao sam čitavo to popodne na Bazaru i posmatrao kako se na njemu odvija trgovanje. Bazar se održava četiri puta sedmično – utorkom, srijedom, petkom i subotom – i posjećuju ga Morlaci u dugim čakširama s jedne, i ljudi u širokoj odjeći iz Turske, s druge strane. Ovi posljednji su, međutim, uglavnom hrišćani. Sama Unka se sastoji od nekoliko kuća koje nisu nastanjene, izuzev pijачnim danima, kad glavni službenici carine i zdravstvenog ureda (sanita) obavljaju svoje dužnosti koje se sastoje od ubiranja carine i sprečavanja dodira između Turaka i Dalmatinaca. Dvostruka ograda i prazan prostor unutar nje služe da se onemoguću prenošenje kuge, a tu je i straža pod komandom narednika koja održava red.

U doba godine kad hara groznica ovu dužnost obavljaju Morlaci; austrijski odred koji se sastoji od tridesetak ljudi dođe u Metković tek prvog novembra, a napušta ga prvog juna. Noću, straža se vraća u selo, dok samo tri Morlaka ostaju da paze da stolove i druge drvene stvari ne ukradu ljudi kojima nedostaje ogrev i poštenje.

Glavni artikl trgovine jeste so koja se u velikim količinama prodaje Turcima. Oni ponekad uzimaju 500 ili čak 800 tovara. So se sipa u dugačka drvena korita koja se

¹⁰⁷ O ovim rimskim spomenicima vidjeti Enver Imamović, *Antički kulni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1977, str. 128; 162; 170.

¹⁰⁸ Ovaj župnik je don Bariša Ereš (vidjeti C. Patsch, o.c., S. 180).

¹⁰⁹ Značenje ove riječi je: nemuslimanski, zapadnoevropski, zapadnjački, hrišćanski.

pokreću na stožeru i istresa preko dviju ograda u turske vreće na drugoj strani. Kvarljiva roba iz Turske stavlja se u karanten; osobe za koje se sumnja da su siromašne, ili za koje se zna da dolaze iz Hercegovine, zatvaraju se u lazaret na suprotnoj obali. Ovaj se sastoji od nekoliko baraka toliko izloženih propuhu da se u njima može uništiti svaki simptom kuge, zajedno s pacijentom koji umire od hladnoće. (...)

Osvanulo je i sljedeće jutro, a još nikakvog odgovora iz Gabele. Stoga krenuh iz Metkovića, južnom obalom rijeke, s namjerom da pređem na drugu stranu kad stignem nasuprot grada (Gabele). Konje su mi posudili u selu, pod uslovom da izbjegavam svaki dodir s Turcima i da ih pošaljem nazad kad dođem do skele kod Gabele.

(*Dalmatia and Montenegro: with a Journey to Mostar in Herzegovina*, London, 1848, Vol. II, pp. 12–17; 19; 20–21; 22; 23–33)

Andrew Archibald Paton

Uskoro nakon Wilkinsonsa, 1847. godine, u deltu Neretve iz Dubrovnika dolazi pisac i diplomata Paton (1811–1874). Njegova karijera putnika počinje rano i na vrlo ubjedljiv način: kad mu je bilo dvadeset pet godina, prepješačio je cijeli put od Napulja do Beča opremljen naprtnjačom i štapom. Kasnije je putovao po istočnoj Evropi, Siriji i Egiptu. Godine 1843. Paton biva imenovan za vršioca dužnosti generalnog konzula u Srbiji, a 1862. postaje konzul u Dubrovniku. U tamošnjem konzularnom zboru bio je, kako piše Josip Bersa, „svakako najčudnovatija ličnost“: „visok, jak, širokih pleća; u društvu govorio je francuski i talijanski, ali je rado učio i hrvatski i na kraju toliko zavolio dubrovačke pjesnike, da je spjevao odu Gunduliću“ (*Dubrovačke slike i prilike: 1800–1880*, Zagreb, 1941, str. 129). Novembra 1846. Paton, koji već tada ispoljava interesovanje za engleske odnose s Austrijom i Turskom, odlazi po nalogu britanskog ambasadora u Beču ser Roberta Gordona u Dalmaciju i Crnu Goru da ispita austrijske luke na Jadranu i da o tome podnese izvještaj. U Karlovcu Paton sjeda na dilažansu koja saobraća između Beča i Zadra, „glavnog grada Dalmacije“. Putuje zatim obalom do Kotora i penje se na Cetinje (tu ne zatiče Njegoša ali ga upoznaje nešto kasnije u Splitu). Patonov opis turske granice prema Austriji – ili austrijske prema Turskoj – unekoliko se podudara s Wilkinsonovim. No i podudarnosti, kao i razlike, u njihovim opisima podjednako su dragocjene.

* * *

Dubrovnik (Ragusa) je oduvijek održavao trgovačke veze s Evropskom Turskom, kako zbog svog geografskog položaja tako i zbog političkih odnosa koje je imao s Portom. (...) Dubrovački ambasador na Porti je stoga predstavljao važnu ličnost za Republiku. Posljednji dragoman¹¹⁰ iz posljednjeg poslanstva još živi u Dubrovniku uživajući u krepkoj starosti. Taj oduševljeni proučavalac orijentalnih stvari je u svojoj predusretljivosti išao dotle da je za me priredio malu igranku. Valcer koji se plesao na mramornom podu podsjetio me je na Levant, na kojem je on odgojen kao *jeune de langues*¹¹¹ u doba Republike. Posljednji put je vidio Carigrad 1805. godine, ali zahvaljujući prijateljskim odnosima koji su uvijek postojali između Dubrovnika i Porte, on je ostao turkofil najiskrenije vrste. (...)

¹¹⁰ (Grč.) Službeni diplomatski tumač na istoku.

¹¹¹ Tumač (Franc.) pripravnici.

Žene peru veš na Trebišnjici

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 355]

Dubrovnik je još uvijek luka Hercegovine, odakle se izvoze sirovine i u koju se dovoze fabrički proizvodi iz drugih zemalja. Jednog dana dragoman me je odveo da vidim turski bazar van grada; on je odvojen, iz zdravstvenih razloga, od glavne južne ceste dvjema kamenim ogradama u visini grudi koje omogućuju trgovanja i razgovor bez dodira. Odličan makadamski put za Hercegovinu mogao se vidjeti kako kao crvenkastosmeđa crta krivuda padinom obližnjeg brda. Gusti šumarak zasađen unutar ograde pruža dobru hladovinu po ljetnoj vrućini, ali u januaru na drveću nije bilo lišća. S vanjske strane ograde tovarili su mazge i skidali tovar s njih, vagali vreće s vunom i žitom i predavali ih kupcima. Muslimanski trgovci i prodavci iz Hercegovine sjedili su pušeći na kamenim klupama unutar ograde i nezainteresovano naređivali slugama da donesu ovu ili onu balu, dok su se dubrovački Grci¹¹² s druge strane ograde hitro i živahno kretali tamo-amo, želeći da ostvare kakav dobitak. Musliman unutar ograde, bez obzira da li je kupovao ili prodavao, djelovao je kao gospodar; Grk van ograde, bez obzira da li je kupovao robu od muslimana ili je prodavao vlastiti proizvod, izgledao je kao njegov sluga.

„Dobro jutro, hadžija“, reče naš dubrovački orijentalist dobro odjevenom Hercegovcu čije je lice, kako bismo to slikovito rekli, dotakla četka za katran; „ovo je jedan moj prijatelj koji je nedavno bio u Egiptu“. Zapodjenusmo razgovor i on mi reče da mu je otac iz Sudana (iz oblasti gornjeg Nila) i da je došao u Bosnu s nekim pašom, čije sam ime zaboravio, i oženio bijelu Bosanku. On sâm je rođen u Trebinju (Trebigne), a proveo je četiri godine u Aleksandriji, u kući jednog bosanskog trgovca. Sada se u Trebinju bavi trgovinom. Usred našeg razgovora dođe neki čovjek s torbom da hadžiji vrati novac koji mu je dugovao. Novac je bio u dukatima i austrijskim cvancigerima¹¹³ koji su sada omiljeni u Dubrovniku. I dok su oni brojali novac, gospodin B. mi je rekao da su se svi računi u dubrovačkoj državi iskazivali u turskim pijasterima¹¹⁴ sve do francuske okupacije 1809. godine. (...)

Mislim da bi Dubrovnik, s univerzitetom i umjerenijom carinskom tarifom, mogao opet procvjetati, pod uslovom da se njegovi stanovnici svom snagom založe i podrže ove korake. Njihovi preci su upravo oslanjanjem na same sebe udarili temelje onom bogatstvu kojeg je sada nestalo. Zahvaljujući baš tim istim osobinama i Grci iz Hercegovine, koji su se naselili u Dubrovniku, drže gotovo isključivi monopol na unutrašnju trgovinu. (...)

Parobrodi iz Trsta koji saobraćaju jednom u četrnaest dana, donijeli su veliku korist Dalmaciji, ali su zapravo malo pridonijeli upoznavanju unutrašnjosti. Najveći broj putnika više voli gradove koje može posjetiti na obali putujući u dobro opremljenoj kabini, uz knjige, društvo i dobru trpezu, nego da se iscrpljuje putujući turskim granicama gdje su ceste i svratišta rijetki i loši. Upravo stoga je obala između Dubrovnika i Splita (Spalato) gotovo sasvim nepoznata modernim turistima, iako je delta Neretve zacijelo onaj dio obale koji je priroda obdarila jednako bogato (ako ne i više) kao ravnice na drugoj obali, u Apuliji. Delta je, međutim, istovremeno i najneobrađeniji i najnezdraviji dio Dalmacije.

Dubrovčani govore o delti Neretve kao što su Rimljani govorili o Pontinskim močvarama¹¹⁵ prije nego što su isušene. Kada sam rekao da ću ići tamo, tresli su glavom i slijegali ramenima kao da odlazim u bolnicu sa oboljelim od kuge. Jedan čovjek mi je rekao da, ako dobijem groznicu, možda više neću imati priliku da ponovo omiri-

¹¹² Pravoslavci, Srbi.¹¹³ (Njem.) Cvanciger (zwanziger) ili cvancik sadržavao je 20 krajcara.¹¹⁴ (Ital.) Srebrni novac.¹¹⁵ Agro pontino, močvarni predio pedesetak kilometara jugoistočno od Rima koji je u potpunosti isušen tek u 20. vijeku.

šem londonsku maglu. Ali ja se tad sjetih riječi jednog engleskog knjižara: „Postoji razlika između putnika i putopisca: prvi će zalutati ako ne ide utabanim stazama, dok će drugi zalutati ako ih slijedi. Putopisac neće zabasati samo onda ako izbjegava glavni drum“. Zato odlučih da vidim Neretvu. U kući jednog prijatelja upoznao sam glavnog trgovca i poljoprivrednika iz delte i on mi je rekao da je klima tamo bolja od one u Dubrovniku, da se on u gradu uvijek razboli i da se ne oporavi dok se ne vrati na Neretvu. (...)

U Gružu (Gravosa) smo se ukrcali u mali čamac i odveslali do broda koji je stajao usidren nasred luke. Brod je dovezao u Dubrovnik izvjesnu količinu svježih poljoprivrednih proizvoda sa Neretve, preko zemljouza, i sada je išao nazad u taj kraj s robom iz grada. Bio je mrak da se prst pred okom nije vidio pa sam odmah sišao u kabinu gdje sam, pripremvši ležaj, stavivši fes na glavu i pokrivši se ogrtačem, uskoro čvrsto zaspao. (...)

Stigli smo u Ston (Stagno), grad opasan zidom u vrhu zaliva i okružen planinama koje sprečavaju cirkulaciju vazduha. Ustajala slana voda ima izgled grubog zamagljenog zelenog stakla, dok široki pojas blata i močvare odvaja more od masivnih gradskih zidova. Sve to stvara ružan utisak o mjestu. No, mi smo uskoro pristali na molu koji zalazi duboko u vodu i moj saputnik, običan, priprost, čestit čovjek s velikim praktičnim poznavanjem tog kraja – što se za ovakvu ekspediciju pokazalo boljom osobinom od poznavanja istorije – uspio je da nam se za manje od pola sata natovari čitav prtljag na mazge i otpremi na drugu stranu preko zemljouza koji razdvaja Pelješac (Sabioncello) od dalmatinskog kopna. (...)

Dok sam bio u gostionici gdje sam namjeravao da doručujem, a Neretljanin pošao za nekim svojim poslom, ušao je jedan čovjek, prišao šanku i ispio veliku čašu rakije i ne trepnuvši. Postavio sam mu nekoliko pitanja o mjestu i on počeo da grdi groznicu, govoreći koliko je sebična.

„Ovo je užasno mjesto, gospodine“, rekao je, „ovdje ljeti nemamo svježeg zraka. A groznica je tako sebična da ne samo što je neprijatelj zdravlja, nego ne dozvoljava nijednoj drugoj bolesti da opstane u ovom mjestu“. Kako me je već vidio na molu s Neretljaninom, još je rekao: „čini mi se, pošto ste Englez, da ste u potrazi za sirovinama“. Priznao sam da jesam i on me upita gdje ih prodajem. U Paternoster Row¹¹⁶, a i na drugim mjestima, odgovorio sam, ali on reče da nikad nije čuo za tu luku. Zatim me je upitao kako ide posao, a ja mu se požalih da imam suviše veliku konkurenciju da bih mogao dobro zaraditi. „A, razumijem“, reče on, „bez sumnje, *porto franco*¹¹⁷: veliki uzimaju sve sebi, dok onaj čija je djelatnost manjeg obima nije kadar opstati“.

Uto i Neretljanin uđe u gostionicu i mi uskoro krenusmo pješke za našim prtljagom preko zemljouza. Išli smo blagom uzbrdicom sve do nekog grebena s kojeg smo mogli vidjeti zaliv ili ugao mora što ga zatvaraju poluotok Pelješac sa zapada i kopno s istoka. Upravo taj kutak snabdijeva Dubrovnik svojim čuvenim kamenicama. Misli se da blizina Neretve doprinosi njihovom dobrom kvalitetu i ukusu. Uskoro potom ukrcali smo se u čamac i krenuli prema delti. (...)

Otkrio sam da su teška bijeda i glad koji vladaju u drugim dijelovima Dalmacije ovdje nepoznati. Ovdje čovjek ne zavisi od roda krompira i, ako ima dovoljno novca za samo jedan puščani metak, može da ustrijeli patku ili lještarku i da se dobro ugosti. Kako se samo razlikuje svijet od juče od ovog današnjeg! U Dubrovniku, otmjeni gradski život; ovdje, grubo seosko bitisanje; tamo, uglađeno siromaštvo; ovdje, patrijarhalno izobilje. (...)

¹¹⁶ Ulica u Londonu.

¹¹⁷ (Ital.) Slobodna luka; područje s pravom bescarinskog uvoza ili izvoza.

Sutradan ujutro izašao sam s Neretljaninom da razgledam (Opuzen) koji je zapravo raštrkano selo od 800 stanovnika (...). Bedema više nema; tu se sada može vidjeti drvored ogromnih dudova od kojih neki imaju debla obima i do petnaest stopa. To dokazuje da je zemlja odlična i duboka. Otišli smo zatim da posjetimo pretora (praetor) oblasti, aktivnog i energičnog čovjeka koji je mnogo učinio za narod. Voda je ovdje nekad bila vrlo loša, ali je on sagradio neobičnu cisternu koja se širi pri vrhu da primi što više kišnice, a u zidove su joj ugrađene rimske statue i nadgrobni spomenici. Kad bi voda iz Neretve imala egipatske filtere, ništa joj ne bi bilo ravno. Ali, kako ona protiče kroz Mostar, prljavi turski grad osam sati uzvodno, ovdje je smatraju lošom. Na Neretvi nije bilo mlinova prije dolaska sadašnjeg pretora i, začudo, ovdašnje stanovništvo je mljelo žito s onu stranu granice, u Turskoj, sve dok on nije napravio mlinove. U neposrednoj blizini grada nalazi se veliki rasadnik dudova koji je on osnovao i u kojem rade zatvorenici iz tog kraja. Glavni kupac ovih sadnica je hercegovački paša koji je već zasadio na hiljade dudova na svojim posjedima. (...)

Prevezli smo se čamcem na lijevu obalu rijeke, na mjesto gdje se nalazi istureni brežuljak s okruglom tvrđavom. Popeli smo se do nje i pred nama je pukao vidik na čitavu ravnicu. Udaljena brda na sjeveroistoku koja odvajaju Bosnu od Hercegovine bijelila su se od snijega. Blíže meni, tamo gdje se rijeka pomalja iz Hercegovine vijugajući kroz ravnicu, nalazi se selo Metković (Metcovich) sa bazarom za trgovanje s Turcima. (...)

Metković, posljednje mjesto na granici, nalazi se na strmom brijegu koji se spušta u ravnicu. Vrlo je loše izgrađen jer su kuće pokrivene neobrađenim kamenim pločama koje naliježu jedna na drugu kao crijep od škrljca. Ulice koje povezuju razne dijelove sela prerastaju u stepeništa zbog strmenitosti brijega; no, zahvaljujući svom položaju, Metković je zdraviji od Opuzena, a činjenica da je jedan mali dio ravnice isušen i obrađen pokazuje kako bi ovaj kraj mogao biti divan kad bi se sistematski učinio pogodnim za poljoprivredu. Najbolja kuća u mjestu je načelnikova (syndic), koji se oženio sestrom mog opuzenskog domaćina nekih mjesec dana ranije; namještaj i pribor za jelo u njoj su novi, skorašnji i jednostavni, onakvi kakvi bi se očekivali u jednom tek zasnovanom domaćinstvu s Neretve.

Ukrcali smo se u čamac i odveslali rijekom uzvodno do bazara. Jarak širok oko deset stopa prolazi dolinom od brda do brda i čini granicu između dva carstva koja su se toliko godina tukla za svaki pedalj zemlje od Julijskih Alpa do ravnica Vlaške. Na austrijskoj strani granice nalaze se uredi, a na turskoj zid, sa sanducima na klizaljicama, nalik na mrtvačke kovčege, za razmjenu robe. Serdar (sirdar)¹¹⁸, visok i žilav stari vojnik, upravo je postrojavao pograničnu stražu koju je pretor pažljivo pregledao. Stražari podsjećaju na turske neregularne trupe, nose odjeću od friza i fes, a za pojasom drže pištolje i bodeže.

Serdar održa dug govor pretoru zahtijevajući novi krov za stražarnicu, no ovaj je riješio da se stari popravi. Zatim smo porazgovarali o ovom području i saznadoh da taj dio doline povremeno uznemiravaju vukovi koji silaze s planina. Ali životinje se na svoj način razumiju u probleme odbrambenog rata isto tako dobro kao i serdar i njegovi panduri: volovi stanu u krug, s teladima u sredini i rogovima okrenutim prema vani, dok konji sastave glave, okrenu se prema unutrašnjosti kruga i ritaju se nogama.

Od Metkovića ima sedam sati do Mostara, glavnog grada Hercegovine. Turcima se najviše prodaje so, ali očigledno je da Metković, iako mu je klima loša, ima povoljan položaj za trgovanje jer mu je more lako dostupno a do Mostara vodi put riječnom dolinom, za razliku od ceste iz Dubrovnika koja stalno ide uzbrdo ili nizbrdo.

¹¹⁸ (Pers.) Glavar, zapovjednik, starješina.

Budući da je Dalmacija uzak pojas zemlje između Turske i Jadrana, ona ne može opstati bez trgovine s unutrašnjošću, a Bosanci, lišeni pogodne veze sa Crnim morem, Sredozemljem ili Jadranom, primorani su da se okrenu Dalmaciji. Stoga se cijelom dužinom granice, svakih dvadeset ili trideset milja, nalazi po bazar i karanten, kao ovdje. Prije 1814, karavani su neometano putovali do bilo koje luke na obali, ali kako je te godine strašna kuga opustošila Makarsku (Macarsca) i druga mjesta, trgovina se svela na bazare duž granice. To je uslovalo velike gubitke, štetu i opadanje svih malih gradova na obali koji su izgubili povlasticu da primaju karavane u pratnji zdravstvenih službenika. Međutim, Split i Dubrovnik su kasnije ponovo dobili ovu povlasticu. Tako, ma koliko se hrišćanska Dalmacija i muslimanska Bosna mrzile, one ne mogu jedna bez druge. Hladna, planinska Bosna treba ulje iz tople Dalmacije, a suha Dalmacija, sa svoje strane, treba stoku sa zelenih bosanskih pašnjaka. Bosni, koja je bez mora, potrebni su kolonijalna roba i proizvodi primorske Dalmacije, a siromašnoj Dalmaciji potrebno je žito iz plodnih aluvijalnih dolina Bosne. Ali treba samo pogledati ovu dolinu Neretve da se shvati da je Dalmacija beskrajno više zavisna od Bosne nego što bi trebalo da bude. Šljuka, nesit i divlja patka obitavaju u krajevima koji bi, uz umjeren utrošak kapitala, mogli državi donijeti ogromnu korist. I mada Dalmacija proizvodi žita za potrošnju od samo tri mjeseca, upravo ova oblast, koja bi trebalo prva da se obrađuje, ostaje posljednja.

* * *

Drugo pogranično mjesto koje Paton detaljnije opisuje jeste Sinj, tada važno mjesto u odvijanju trgovine između Dalmacije i Bosne. U gradu Englez odsjeda u urednoj gostionici, čiji vlasnik govori francuski, i odlazi do gradonačelnika s preporukama od prijatelja iz Splita.

* * *

Zatim sam pomno razgledao grad i uskoro uvidio da su i gostioničari i gradonačelnik (podesta), sa svojom franačkom odjećom, kolonisti u stranoj zemlji. Kako je bio pazarni dan, pijaca, prazan prostor između crkve i samostanskog zida, u dnu neke vrste bazara s dućanima, vrvila je od pravih Morlaka iz susjednih sela. Oni su svi bili hrišćani, ali su gotovo bez izuzetka nosili staru tursku odjeću iz prošlog vijeka osim kauka¹¹⁹, odjeću što se pojavljuje na slikama iz knjiga s početka ovog stoljeća, pa su sasvim ličili na Turke kakvi su nekoć predstavljani na pozornici. Fizički su visoka, gruba, snažna i donekle divlja rasa; svi su bili naoružani, čak i na pijaci, jedni pištoljima, drugi bodežima. Dozvoljeno im je da zadrže oružje jer, u slučaju rata s Turskom, Dalmacija bi bila izloženija Bosni nego Bosna Dalmaciji, budući da je potonja viša i krševitija zemlja. Na glavi im je fes, omotan širokim navojima u bijelo-plavi pamučni turban. Veoma vole crvenu boju u odijevanju i svi nose sandale sa donom od sirove bikove kože, ali svezane konopom umjesto uzicom od kozje kože, kao u starim vremenima. Žene nose cipele koje muškarci do dana današnjeg smatraju isuviše ženskom obućom. (...)

Sinj (Sign) je napredno mjesto s više od 2 000 stanovnika koje živi pretežno od trgovine bosanskih karavana, a one dobre nove kuće u njemu su sve izgrađene poslije 1814. godine. Sarajevo (Saraievo) i Travnik su najvažniji gradovi Bosne; prvi je i najveći, sa 80 000 stanovnika, a drugi je glavni grad i sjedište paše. Kao što je Dubrovnik luka Hercegovine, tako je i Split luka ova dva grada. Godine 1578. je u Splitu izgrađen lazaret da bi se karavanima omogućilo da dolaze do obale, tamo prodaju proizvode koje sa sobom donose i kupuju mletačku robu. Ali strašna kuga

¹¹⁹ (Tur.) Kapa od vune ili pamuka oko koje je omotana čalma.

Srpski seljaci

[Robert Munro: *Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia*. Edinburgh-London, 1895. str. 15]

iz 1814. zaustavila je karavane. Trgovina je ograničena na bazar na Prologu, kojem je Sinj najbliže trgovište. Engleske proizvode bosanski trgovci kupuju u Trstu te gradonačelnik i neki drugi stižu glavninu svojih prihoda od otpravljanja robe u tranzitu. Međutim, 21. novembra 1844. karavani su ponovo uvedeni direktno do Splita, naravno pod nadzorom zdravstvenih službenika. Taj događaj smatrao se tako značajnim da je cijelo stanovništvo, na čelu s vlastima, izašlo nekoliko milja van grada da dočeka karavan i razdragano ga pozdravi. Ova okolnost, odnosno stavljanje bosanskog trgovca u vezu s obalom, ispunila je strahom sinjske posrednike, mada se to nije osjetilo do vremena moje posjete.

* * *

Juna 1847. Paton putuje po Lici – što kolima što pješice – i preko Plitvičkih jezera dopijeva u „austrijsko“ pogranično mjesto Zavalje. Tu prelazi granicu i posjećuje Bihać u „Evropskoj Turskoj“.

* * *

Nakon pješačenja od šest do osam milja kroz šumu, stalno se penjući i često nalazeći na ogromno šumsko drveće, ponovo izbismo na cestu i, sačekavši kola, opet sjedismo u njih. U toku popodneva došli smo do grebena koji odvaja dvije kotline

i uskoro ugledasmo široku dolinu Une (Unna) što se pružala u vidokrugu od šest do osam milja. Ta dolina je po dužini obilježena dvjema jasnim crtama: ka istoku, rijekom koja vijuga ravnicom, ka zapadu, i bliže meni, kordonom (corden) ili graničnom linijom, označenom jarkom i visokom ogradom od kolja, mjestimično povezanom osmatračnicama, tako da je činila liniju koja se mogla vidjeti golim okom isto tako dobro kao i sama rijeka. Ali bi i Kinez, da se nekim čudom našao na mjestu s kojeg sam gledao dolje na dolinu, morao odmah zaključiti da dva dijametralno oprečna sistema vrše svoj uticaj na dvjema stranama kordona. Ovdje je sva zemlja ispodijeljena na polja raznih boja; na drugoj strani, mogao bi vidjeti upravo onoliko obrađenog zemljišta koliko je potrebno da se bolje uoči opšta zapuštenost.

Zaista je čudno da u nekim područjima Evrope koja nisu daleko od doline Une ljudi žive tako tijesno zbijeni jedni pored drugih, a da ovdje zemlja nije iskorištena ni do jedne četvrtine svoje velike izdašnosti. Porta zacijelo ozbiljno griješi što ne dozvoljava slobodnu emigraciju iz prenaseljenih dijelova Evrope u plodne predjele svojih prostranih posjeda. Umjesto održavanja spoljašnjeg sjaja prijestonice, umjetnost i nauka bi trebalo da se postupno prošire na sve dijelove Carevine i da je osnaže, a sama raznolikost nacija, s njihovim različitim jezicima i religijama, predstavljala bi najsigurniji zalog očuvanja dominantnog položaja glavnog grada.

Cesta se između brda vijugavo spušta u ravnicu, gdje se i na kućama i na ljudima vide bolji materijalni uslovi života od onih u planini. Nekoliko milja pred nama je Zavalje, austrijska pogranična stanica smještena na ravnoj isturenoj uzvisini u podnožju planine. Tamo smo stigli u četiri sata. Kao da je sama priroda htjela da Zavalje bude utvrđeni logor, jer, iako je ravno i dovoljno prostrano da u njega može stati 50 000 ljudi, mjesto je svuda uzdignuto četrdeset ili pedeset stopa iznad doline. Nasuprot njemu, dolje na jednom ostrvu na sredini rijeke, nekih dvije milje udaljen, nalazi se turski grad Bihać (Bihacs), s munarama i srednjovjekovnim utvrdama koje se uzdižu nad okolnim vrtovima. Njegov položaj, sa svojom širinom, prirodnim bogatstvom i lijepom dolinom, dostojan je kakve velike i mnogoljudne prijestonice.

Kuća majora kojem je naše pismo bilo upućeno ličila je po stilu na kakvu vilu i okruživao ju je mali park. Neki raniji zapovjednik, prije jedne ili dvije generacije, zabavljao se tako što je uzgojio sjenovit gaj sa stazama, a kako je između drveća moguće vidjeti čitavu dolinu uzduž i poprijeko, više od dvanaest milja, položaj kuće je izuzetno lijep. Na jedan dan putovanja odavde ima još jedan park, ili šumarak koji zacijelo nije po engleskom ukusu, jer ga je zasadio maršal Loudon¹²⁰, nadahnut jednom od svojih bitaka – pukovi hrastova i borova na vječnoj paradi. Zavalje nema stalnih utvrđenja nego samo šanac i njegov puk se, u slučaju potrebe, poziva na uzbunu raketom kojom se stupa u vezu s jednim od vrhova brdâ koja se uzdižu nad mjestom.

Major, veoma inteligentan oficir, odveo me je zatim da pogledam bazar za razmjenu robe ili, kako ga ovdje zovu, raštel (Rastell) – četvrt milje udaljen, jer austrijska granica ne doseže do Une – i tu sam vidio daleko više trgovačke aktivnosti nego u Metkoviću. U velikoj osmougaonoj zgradi, osposobljenoj za odbranu, stanovali su razni karantenski službenici. Tu smo upoznali inspektorovu ženu, rođenu Bečanku, koja je čeznula za malo više zabave od one što joj je pružala turska granica. Ovdje nema Straussovih melodija niti Nestroyevog¹²¹ humora da ožive dugu i dosadnu zimu; šetnja u istom vrtu i pogled na istu lijepu dolinu Une predstavljalo je *toujours perdrix*¹²² Zavalja. Iza ove zgrade bilo je četvrtasto dvorište lazareta, a pod jednim krovom, ili verandom, bila je ograda bazara, visoka nekoliko stopa. S njene druge

strane nalazilo se mnoštvo muslimana sa malim bijelim turbanima kakve nose Berberi i sasvim drukčijim od širokih turbana Azijata. Mjerili su i prodavali žito. Korist od ovih bazara je i moralna i materijalna. Ništa nije u stanju da nadmaši fanatizam i mržnju ljudi koji žive na suprotnim stranama granice. I da nema stalne potrebe za komunikacijom i međusobne zavisnosti, dvjema vladama bi sigurno bilo teško da spriječe i češće sukobe među njima. (...)

Sljedećeg jutra krenuh na konju s grupom ljudi da razgledam Bihać. Spustivši se s visoravni, prešao sam jarak i ponovo se našao na sultanovim posjedima koje sam napustio još u Aleksandriji. Prešavši milju i po pašnjaka, došli smo do lijevog rukavca Une koji teče prema sjeveru, da bi pod Bihaćom skrenuo na istok i zaputio se ka Savi. Prešavši zatim most bez ograde, napravljen od drvenih trupaca nemarno poredanih poprijeko, dođoh u Bihać. Grad se sastoji od srednjovjekovnih mađarskih kamenih građevina i modernijih kuća u turskom stilu koje su izgledale tako kao da će se svaki čas raspasti. Ljudi na bazaru su veoma dobro obučeni, ali neki izgledaju prilično bolesno, zbog niskog položaja grada.

U jednoj ulici vidjeh sasvim neobičan prizor za Tursku – novu džamiju koju je dao sagraditi paša, ali vrlo lošeg ukusa. Uzbudljiv kontrast ovoj novoj džamiji činilo je nešto što se moglo vidjeti izvan zidina. Riječ je o hrišćanskoj bogomolji koja se tu nekad nalazila ali je bila porušena, tako da od nje doslovno ni kamen nije ostao; no, to zemljište i danas hrišćanska raja Bihaća smatra posvećenim. Crkve više nema, ali njihovi očevi su se tu molili pa se i oni još uvijek tu okupljaju na molitvu, ne mareći za ljetnje žege ili zimske studeni. Nikada neću zaboraviti prizor koji sam vidio u nedjelju ujutro: oltar je bio postavljen i pokriven krovom od kola i za njim je kapucinski svećenik vršio obred. Pred njim su bili vjernici, njih oko sto pedeset; muškarci, sa skinutim kapama i obrijanim glavama koje su se sjale na suncu, klečali su na jednoj strani, a žene, u bijelim i crvenim haljinama, na drugoj. Uprkos mojoj podozrivosti kad su u pitanju rimokatoličke dogme, bio sam veoma ganut i nehotice skidoh šešir. U većini drugih udaljenih dijelova Otomanske Carevine prema hrišćanstvu se zauzima tolerantan stav: protestant, katolik ili Grk mogu se slobodno moliti u svojoj bogomolji – u Tunisu, Egiptu i Siriji. Ali ovdje, takoreći u podnožju Julijskih Alpa i nadomak granica jedne od najvećih monarhija Evrope, jedna hrišćanska zajednica ne smije podići krov na mjestu gdje se moli da bi se zaštitila od nevremena. Sultan koji u svojoj ličnosti ujedinjuje duhovnu baštinu halifata i svjetovnu nasljednu liniju Mehmeda II, Selima i Sulejmana, brani i upražnjava, koliko je to u njegovoj ličnoj moći, načela pravde i tolerancije; no eto, potomci jednog hrišćanskog naroda pojavljuju se kao najžešći progonitelji vjere svojih predaka.

Nasuprot četvrtastom, visokom dijelu utvrđenja nalazi se kuća namjesnika, paše trećeg stupnja, kome su nas odveli u posjetu. Kuća je od drveta, kao i ostale; ulazeći, vidjeli smo onu čudnu mješavinu ljudi koji se uvijek sreću u blizini turskog namjesnika na izvjesnoj udaljenosti od Carigrada. Crnac sa zelenim turbanom koji je pretendovao na titulu šerifa¹²³, iako možda nije imao ni kapi Muhamedove krvi u sebi, učio je u tespih i, kao i svi crnci muslimani, pokazao je duboki prezir prema nama dok smo prolazili. Nekoliko sluga Bosanaca u staroj skerletnoj odjeći i s pištoljima za pojasom povelu nas je uz niz dugačkih stepeništa ili merdevina do potkrovlja, čije su se grubo tesane grede tresle pod našim nogama. Odatle smo se popeli na mali čardak ili vidikovac sa divanom i kroz prozor pogledali na lijepu Unu, njena ostrvca od vrba i vještačke vodopade što su ih stvarale ustave mlinova.

¹²⁰ Ernst Gideon von Laudon (1717–1790), austrijski vojskovođa; u ratu između Austrije i Turske 1787–1791 komandant vojske u Hrvatskoj.

¹²¹ Johann Nepomuk Nestroy (1801–1862), austrijski komediograf i glumac, autor niza popularnih komedija.

¹²² (Franc.) Doslovno: stalno jarebica. Značenje ovog izraza je: stalno ista stvar, uvijek isto. Za objašnjenje porijekla izraza vidjeti *Brewer's Dictionary of Phrase and Fable*, London. 1952.

¹²³ (Tur.) Uglednik, prvak; izravni potomak Muhameda.

Paša¹²⁴ je omalen čovjek od pedeset pet godina, oštih crta lica, koji ne nosi nizamsku¹²⁵ uniformu već starinsku tursku odjeću. On je izravni potomak nekog hrišćanskog grofa koji se poturčio s bosanskim plemstvom u petnaestom stoljeću. Još uvijek je na čelu jednog od veoma rijetkih, nasljednih sudskih područja u Otomanskoj Carevini, ali kaže da mu dužnost nije nimalo prijatna. Dok smo se penjali stepenicama, primijetili smo u sobi ispod vidikovca bega u nizamskoj uniformi koga je bosanski vezir, čije je sjedište u Travniku, poslao ovamo sa zadatkom da regrutuje vojsku. Ali Biščani su rekli: „Naše dažbine ćemo plaćati, ali ćemo prije poginuti nego što ćemo našu djecu dati sultanu“. Zaprijetili su paši da će ga ubiti ako i dalje bude slušao naredbe s višeg mjesta. Ovo ga je natjeralo da dovede nešto Arnauta u grad da ga štite¹²⁶.

(*Highlands and Islands of the Adriatic*, London, 1849, Vol. I, pp. 193–196; 199; 200–201; 202; 203–205; 207–211; 214–217; Vol. II, pp. 8; 11–12; 158–165)

Edmund Spencer

Knjiga *Putovanja po Evropskoj Turskoj 1850.* godine kapetana i revnog putnika Edmunda Spencera posvećuje Bosni tri poglavlja. Spencer, koji je prokrstario Evropu u dugom periodu od tridesetih do šezdesetih godina vijeka, boravio je u našim krajevima još 1847, a 1850. godine, u vrijeme pobune muslimanskih feudalaca protiv centralne vlasti, putuje zajedno s novoimenovanim austrijskim konzulom u Bosni, Dimitrijem Atanackovićem. U Bosnu na putu za Sarajevo dolazi iz Novog Pazara, a istim putem se i vraća. Spencerova knjiga se samo na mahove doima kao neposredan putopis, jer se pretežno bavi historijsko-političkim i drugim razmatranjima. No iako pomalo „odmaknut“ od predmeta posmatranja, Spencer pruža vrijedno svjedočenje o događajima i ljudima koje je smatrao dostojnim izravnijeg opisa.

* * *

Izvještaji koje smo primali iz Novog Pazara (Novi-bazar) svi su ukazivali na to da ustanak muslimana u Bosni poprima opšti karakter; no, on je još uvijek bio ograničen na unutrašnjost zemlje, blizinu Banje Luke (Bania-Louka) i Zvornika (Svornik). Ipak, kako se znalo da je nekoliko najuticajnijih vođa opet na terenu u pratnji grupe fanatičnih sveštenika koji svuda podbunjuju narod protiv vladavine sultana reformatora, novopazarski paša se osjetio nesigurnim u gradu bez ikakve zaštite osim jedne oronule utvrde i nekoliko stotina nizama. Stoga je odlučeno da bi Sulejman-beg (Soliman) i njegova mala vojska Arnauta bili najbolje iskorišteni ako bi se sa svojim dugačkim puškama našli uz pašu u slučaju napada na grad. U međuvremenu, moj poduzetni prijatelj Veli-beg donio je odluku da izvrši svoju misiju bez obzira na sve opasnosti; odbacujući uniformu i preodjenuvši se u odjeću običnog putnika-muslimana, sa dvojicom ili trojicom svojih ljudi slično obučениh, krenuo je s nama u ranu zoru da bismo prešli veliki vijenac planina koji dijeli Novi Pazar od

¹²⁴ Ovo je vjerovatno Mehmed-paša Bišćević.

¹²⁵ Uniforma redovne turske vojske.

¹²⁶ Riječ je o nemirima i bunama u Krajini i Bosni tokom četrdesetih godina vijeka koje su izazvane pokušajem reformi (tanzimat) inaugurisanih 1839. Hatišerifom od Gilhane (Hatišerif od Gülhane). Jedan od uzroka otpora muslimanskog stanovništva bile su i nove, strožije uredbe o regrutaciji.

Bosna-Saraja (Bosna-Serai), glavnog grada Bosne, poznatijeg evropskom čitaocu kao Sarajevo (Sarievo).

Prije nego što smo stigli u Sarajevo, trebalo je tri dana napornog jahanja kroz najneprohodnije planine i najopasnije klance kroz koje sam putovao u Evropskoj Turskoj. Prije turskog osvajanja, ovaj dio zemlje je činio granicu između slovenskih plemena Srbije i bosanskih plemena. I mada ovi narodi vode porijeklo iz istog izvora, oni nikad i ni na koje vrijeme nisu bili pod istom vladom. A sama priroda, stvorivši jedan tako neprobojan i lako branjiv bedem, izgleda da ih je predodredila za odvojene sudbine. Gledajući ove planine, moramo se čuditi kako su Turci, ili bilo koji drugi neprijatelj, mogli da se probiju kroz njih i da osvoje Bosnu. Do toga zaista ne bi nikada došlo da je narod ostao ujedinjen i bio iste vjere.

Tokom našeg putovanja prolazili smo kroz doline, isto tako lijepe i plodne kao i drugdje u svijetu, naročito Rašku (Rasca), koju navodnjava lijepa rijeka istog imena. Zatim smo prešli ravnicu Sjenice (Senitz), sa rijekom, tvrđavom i gradom od oko hiljadu stanovnika, i Prijepolje (Priepol), takođe mali grad, izgrađen u romantičnoj dolini koju navodnjava rijeka Lim. Pljevlja (Taschlitza) je bila najznačajnije mjesto na koje smo naišli, a moglo je imati oko dvije hiljade stanovnika, sa pola tuceta lijepih džamija.

Ti mali gradovi su nam bili od koristi, jer smo uz srdačan doček tamošnjih muslimana mogli u njima da se odmorimo i opskrbimo naše konje. U njima je i Veli-beg mogao da dobije tačna obavještenja o stanju u zemlji. Dotad nismo naišli ni na jednog pobunjenika; raja je mirno radila u poljima, pastiri su čuvali stada, a stražari ležali u karaulama, držeći čibuk umjesto puške ili svirajući na guslama (gousla). Samo među gradskim oružarima koji su izgleda bili zauzeti čišćenjem starog oružja, mogli smo vidjeti nešto što je ličilo na pripreme za rat; isto se moglo zaključiti po većem broju Arnauta i kavaza¹²⁷ koji su ležali u gomilama pored kuće turskog zvaničnika.

U ovim planinama ima tu i tamo lijepih hrastovih šuma, ali je zemlja gotovo potpuno nenaseljena, ako bismo sudili po odsustvu obrađene zemlje i sela i po broju divljih životinja koje su nam stalno prelazile preko puta. Nerijetko, to su bili vuk, medvjed ili ris, a u močvarnim dijelovima klanaca više puta smo vidjeli divljeg vepra koji bi, opazivši nas, pobjegao sa svojim mladuncima u sigurnost gustog spleta trske i trnja. Ali možda je najveća od svih teškoća bio broj rijeka koje smo morali pregaziti tokom našeg putovanja; izlagali smo se i opasnosti da nas voda odnese, jer je nekoliko sati kiše bilo dovoljno da u ovim planinskim predjelima rijeke postanu bujice.

(*Travels in European Turkey in 1850*, London, 1851, Vol. I, pp. 294–297)

¹²⁷ (Ar.) Stražar, pratilac, tjelohranitelj.

James Henry Skene

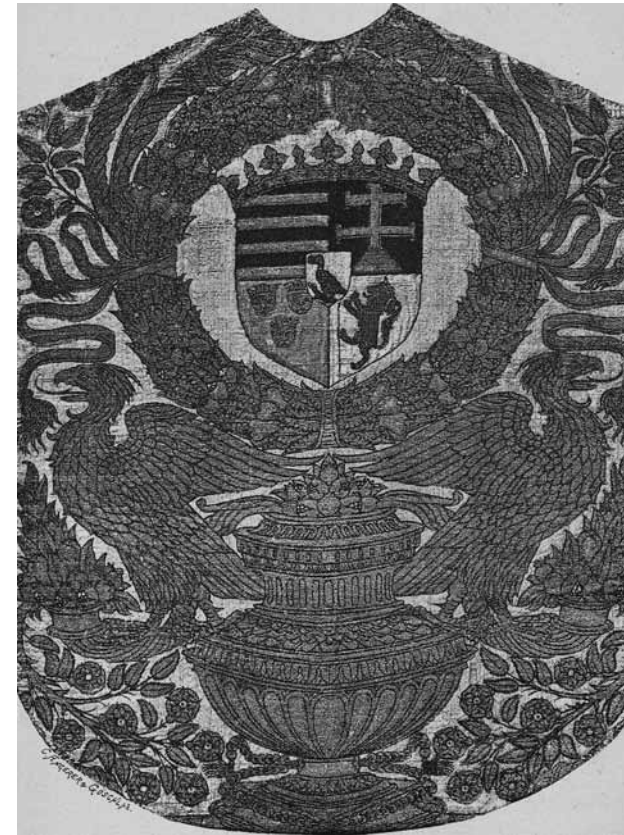
Knjigu *Na granicama hrišćanskih i turskih zemalja* objavio je na osnovu svojih „putovanja po oblastima donjeg toka Dunava 1850. i 1851. godine“, kako se kaže u podnaslovu, neki anonimni „Britanac koji dvadeset godina živi na Istoku“, što takođe stoji na naslovnoj strani. Autor ovog putopisa je James Henry Skene, čini se Škotlandanin, o čijem životu nemamo dovoljno podataka. Zna se da je ranih šezdesetih godina bio britanski konzul u Alepu u Siriji, da je u vrijeme svog puta po Balkanu živio u Carigradu, gdje je bio oženjen, i da je ranije izgleda radio kao „policijski direktor na jonskim ostrvima“, kako kaže konzul Atanacković u jednom svom izvještaju knezu Švarcenbergu (Schwarzenberg), austrijskom ministru predsjedniku, decembra 1851 (Vidjeti Ferdo Šišić, ur. *Bosna i Hercegovina za vreme vezirovanja Omer-paše Latasa, 1850–1852*, Beograd, 1938, str. 421). Austrijanci su stekli uvjerenje da je Skene u naše krajeve poslat po nekom diplomatskom poslu – da pregovara o uspostavljanju britanskog konzulata u Bosni ili o tome da Englezi izgrade željeznicu od Beograda do mora (tj. Kleka). Bilo kako bilo, Skene je nakon ove posjete napisao zanimljiv i vrlo obaviješten putopis. On Bosnu najprije doživljava s parobroda kojim plovi Savom do Beograda i posmatra „tursku“ zemlju i gradove na desnoj obali rijeke.

* * *

Pred podne uđosmo u gustu šumu čija su velika stara stabla dopirala do same obale rijeke. Nekoliko ogromnih orlova poletjelo je uvis i, lebdeći neko vrijeme iznad nas, krenulo dalje, pokazujući s kakvim neustrašivim i gordim prezirom gledaju na naš dolazak. Podivljala stoka buljila je u nas s tupim čuđenjem dok smo prolazili, da bi zatim, uz mukanje i frktanje, otutnjala podignutih repova u najskrovitije kutke šume. Već mnogo milja nismo vidjeli ni žive duše; isto tako, nigdje nije bilo ni traga od ljudskih boravišta. Napustivši ove predjele uzvišene samoće, stigli smo u Jasenovac (Jassenowacs). Ovdje Sava čini granicu između Austrijskog i Turskog Carstva; na svakoj strani nalazi se popriličan broj kuća od drveta, sagrađenih na kolju zbog čestih poplava. One na lijevoj obali su, ako se to može reći, još bjednije po izgledu od jadnih stračara nasuprot njima, a most, nalik na onaj u Sisku (Sziszek), lijeno se lju-ljao pod teretom otomanskih podanika koji su išli u posjetu podanicima kajzera. (...)

Broj stanovnika ovog austrijskog grada, koji je uključen u Gradišku pograničnu regimentu, iznosi preko dvije hiljade i većina ih pripada grčkoj crkvi, a ne unijat-skoj¹²⁸. Rijeka Una, koja se ovdje uliva u Savu, dijeli Hrvatsku od drevne kraljevine Slavonije (Sclavonia) i, kako se Bosna proteže s druge strane Save, mi se tu oprostimo od Hrvata i nastavismo put sa po jednim carstvom sa svake strane. (...)

Vojne postaje na slavonskoj obali, koje čine kordon, udaljene su jedna od druge oko stotinu koraka. To su drvene građevine od petnaest ili dvadeset kvadratnih stopa podignute na uspravnim direcima do visine od šest stopa iznad zemlje kako bi ostale suhe kad rijeka poplavi obale. Okružuje ih neka vrsta pokrivena verande na kojoj se obično izležava straža sastavljena od pet do deset vojnika pod komandom kaplara. Svaka postaja opremljena je velikim zvonom, pomoću kojeg je moguće, računa se, dići na uzbunu čitavu južnu granicu Carstva u roku od četiri sata. No, uzbunjivanje Austrijancima ne bi mnogo pomoglo u slučaju napada budući da na ovoj granici imaju malo utvrđenja ili odbrambenih tačaka. Isto tako, Sava, kao i druge rijeke, predstavlja slabu graničnu liniju jer je napadač – političke, društvene ili fiskalne vrste – može lako preći, ne ostavljajući čak ni traga za sobom. (...) Turci su, međutim,

Plasť kralja Matije

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 453]

izgleda potpuno ravnodušni u ovom pogledu i vjerovatno se krišom podsmjehuju velikom bremenu što ga nameću svojim susjedima koji održavaju kordon, jer oni i ne pokušavaju da uzvrate istom mjerom. Često smo ih viđali kako vuku čamce nizvodno, na austrijskoj obali Save, dok bi ih jedan od vojnika pogranične straže, s kremenjačom i pripremljenom bajonetom o ramenu, obavezno pratio od postaje do postaje. Na bosanskoj obali, svako je mogao da se iskrca ako hoće, bez ikakve smetnje.

Napokon smo došli do kraja krasne šume i uskoro potom stigli u slavonski grad i utvrđenje Staru Gradišku (Alt Gradiska). Ona ima više od 3 000 stanovnika i održava žive trgovačke veze s bosanskim gradom Bosanskom Gradiškom (Berbir) na drugoj strani rijeke, mada je glavna prepreka ovoj trgovini dosad bilo nepotrebno pridržavanje karantenskih propisa. Sada smo se već nalazili potpuno izvan uobičajenih mjesta koje posjećuju britanski turisti koji blenu i bulje u sve, s bilježnicom i vodičem u ruci, da smo postali pravi predmet radoznalosti za druge putnike. Putovati skromno i bez privlačenja pažnje nije moguće u zemlji u kojoj su u upotrebi pasoši; naša nacionalna pripadnost uskoro bi postala svima poznata i često smo čuli pitanja: „Gdje su Englezi? Oni bi trebali ovo da vide“.

Ali u Gradiški, zanimanje koje sam pokazao za utvrde, inače u odličnom stanju, izazvalo je veliko čuđenje. Tako je jedan ozbiljni slavonski gospodin izrazio iznenađenje što ih smatram vrijednim pažnje, jer je uvjeren da su engleski gradovi mnogo

¹²⁸ Unijatska ili grkokatolička crkva upotrebljava grčko-vizantijski obred a priznaje papu kao poglavara.

bolje utvrđeni. Takav je stepen njihove obaviještenosti o sadašnjem stanju stvari u Velikoj Britaniji, a bojim se da se ni u Engleskoj ne zna mnogo više o stvarnim prilikama u ovom dijelu Austrije. Ovdje tako živi narod, neosporno vitalan, vrijedan i hrabar, koga stalno drže u stanju potčinjenosti, i to bez ikakve naknade; zemlja je poslovično plodna, a gotovo je potpuno neobrađena. Ja to, na primjer, zacijelo nisam znao ranije. U Vojnoj krajini¹²⁹ zemlja pripada državi; seljak koji sagradi kolibu ne može je prodati ako poželi da se odseli, a nijednom strancu nije dozvoljeno da se ovdje naseli, izuzev u gradovima, i to samo u svrhu bavljenja trgovinom. Jedino u tom slučaju dozvoljava se izuzeće od služenja vojske, čemu inače mora da se podvrgne svaki stanovnik ovih teritorija u najboljim godinama svog života. I što je najgore, mladim ljudima koji pokazu dara za neki poziv i požele da se usavrše u njemu, nije dozvoljeno da se dalje školuju. Putnici koji nakon nekoliko sedmica provedenih u Beču misle da su stekli potpun uvid u prirodu Austrijskog Carstva dobiju sasvim drugi utisak kad posjete neku od njegovih provincija. Tako sam i ja bio iznenađen kontrastom koji sam uočio između stanja u Vojnoj krajini i onog u prijestonici, u kojoj sam bio godinu dana ranije.

Grad Gradiška izgleda čist i napredan, iako je malen. U njemu ima nekoliko malih crkava i više krasnih kuća. Parobrod je iskrcao bale pamuka za predenje, što je ukazivalo na postojanje industrije. Isto tako, o izvjesnoj živosti i prometu u mjestu svjedoči i činjenica da se nekoliko putnika tu iskrcalo, dok su nam se drugi pridružili na putovanju. Turski grad na suprotnoj obali pružao je potpuno suprotnu sliku. Neugledne zgrade i uske ulice bile su u stanju totalnog mirovanja. No, dostojanstveni musliman mogao se vidjeti na obali kako s mirnim prezirom posmatra ohole njemačke oficire koji su se užurbano kretali tamo-amoo. I zubom vremena nagrižene munare izgledale su ozbiljne i sive u poređenju sa sjajnim tornjevima obloženim limom: na austrijskoj strani, oblici vanjskog ispoljavanja napredne civilizacije, a unutarnja bijeda i opadanje; na turskoj, malo razmetanja, ali solidan i čvrst temelj za prosvijećeno blagostanje udaren uvođenjem liberalnih institucija, dok se materijalna dobra izdašno daruju stanovništvu.

Na jednoj strani zidina tvrđave nalazi se grob nekog muhamedanskog proroka koji je predskazao, kad je ovdje umirao, da se otomanski posjedi nikad neće prostirati dalje od ovog mjesta, uprkos tome što je turski pobjedonosni pohod tad bio na svom vrhuncu. Nad njegovim ostacima podignut je mauzolej i hodočasnici s juga i istoka stalno dolaze da im odaju poštu¹³⁰.

Plovili smo dalje lijepim predjelom obraslim bujnim i visokim drvećem; zemljište se sada uzdizalo prema dvostrukom vijencu brda u daljini čiji su slikoviti obrisi pružali divan prizor. Ove planine su, kako mi je rekao jedan domaći čovjek na parobrodu, pune medvjeda koji zimi dolaze na obale Save, lutaju okolo zaklonjeni drvećem i često prelaze rijeku kad se zamrzne. Velik broj stabala zapaljen je nedavno na austrijskoj strani i njihovi pocrnjeli uspravni trupci još su se dizali visoko, do šezdeset ili sedamdeset stopa, čekajući da ih, kao i carstvo na kojem su stajali, obori kakva oluja. Rijeka je sada postala mnogo šira pa su i vojne postaje bile manje blizu jedne drugima i pretpostavljena opasnost se smanjivala.

Ništa nije bilo čarobnije od obala Save kada bi se šuma s vremena na vrijeme povukla, ostavljajući prirodne livade prošarane pojedinačnim drvećem; obale su

prekidale i brojne rječice koje su donosile svoj tečni dar velikoj rijeci sa svjetlozelenih brda što su se tako lijepo isticala na tamnoj pozadini dalekih gora. Obradeno zemljište se uopšte nije moglo vidjeti, ali su ovce i stoka posvuda pasli na bujnim pašnjacima, dok su njihovi prosti čuvari, oba pola i svih uzrasta – muškarci sa čupavim ogrtačima što vise o jednom ramenu i dugačkim puškama na leđima; žene i poluobučena djeca šćućurena iza njih – doprinosili divljem karakteru slike koja je, sa veličanstvenim zalaskom sunca, predstavljala prauzorak užarenog stila Salvatora Rosa¹³¹. Ali, izuzev umjetničke ljepote, ta kompozicija nije odavala prijatan utisak ni u kom drugom pogledu, jer je čovjeka podsjećala na ono primitivno stanje društva koje su uznosili Jean Jacques Rousseau¹³² i podražavaoci njegove lažne filozofije kad su ga proglašavali prirodnim stanjem čovječanstva i pretpostavljali ga u svojim utopijskim sistemima miru, ličnoj sigurnosti i korisnom obrađivanju zemlje. Kad bi ti jalovi sanjari mogli vidjeti kako su njihove zamisli ovdje oživotvorene – jer su njihove ideje o ukidanju privatnog vlasništva i o služenju državi bez naknade gotovo u potpunosti ostvarene u Vojnoj krajini kad je seljak u pitanju – zasigurno bi spustili glas, jer ovdje je svako naoružan da bi zaštitio svoje prnje od gramzivosti onog što je još bjedniji, dok ogromni izvori bogatstva i blagostanja leže neiskorišteni pod nogama svih. (...)

Kad pogled svratimo na Bosnu, primjećujemo da se opšta obilježja svih slavonskih područja koja smo dosad vidjeli naočigled mijenjaju: sela su češća, izgledaju vedrija i bogatija, kuće su gotovo sve okrečene, s krovovima pokrivenim crijepom umjesto tankim daskama, dok su bogomolje, kako hrišćanske tako i muhamedanske, znatno brojnije. I vrtovi se pojavljuju oko koliba, a obrađena površina je mnogo veća. Kontrast sa Slavonijom je tim veći što je na lijevoj obali rijeke sve mirno, divlje, pusto i nepomično; no, mora se reći da su, uprkos politički nepovoljnoj situaciji, Slavonci, koji inače u ovom dijelu svijeta važe kao čestit i miran narod, uspjeli da daju izgled prosperiteta svojim gradovima i većim selima. Takvo dostignuće je u potpunoj opreci s teškoćama koje oni moraju da podnose i u tome su jedinstveni u cijeloj Hrvatskoj.

Neki bosanski aga jahao je polagano na svom konju, sa bijelim turbanom omotan oko obrijane glave, dugačkom lulom u ustima i crvenim šalom oko pasa. Izgledao je više turski od Turaka iz Carigrada, gdje u višim slojevima društva istočnjačka nošnja više ne postoji u svom njenom slikovitom savršenstvu. Nakon što sam ga neko vrijeme posmatrao, okrenuo sam se slučajno i ugledao, na drugoj obali rijeke i u suprotnom smjeru, kola napravljena od pruća koja su vukla u galopu četiri brza mađarska konja; jedan austrijski oficir je sjedio u njima, u izvezenom korporanu i s kapom na glavi. Predstavljao je tako izrazit kontrast između dvije provincije kojima upravljaju „tako različite vlade i koje razdvaja samo ova uska rijeka.“ (...)

Bosanski grad Brezovo Polje (Bresevo polje) leži na Savi, nešto malo ispod velike šume. Blizu grada se nalazi velika i lijepa kuća koja pripada nekom bosanskom zemljoposjedniku i koja je u potpunosti izgrađena u evropskom stilu, s izuzetkom orijentalnog čardaka ili vidikovca na krovu. Znatna površina zemljišta pod livadom oko kuće podsjeća na kakav engleski travnjak, s lijepo grupisanim stablima i uredno održavanim vinogradom na susjednom brežuljku. Postojanje vile nije loš znak za stanje u Bosni; osamljena i nezaštićena, velika i udobna, raskošna i ukusna, takva kuća rječito govori u prilog zemljoposjedničkih interesa, kako bi se reklo u parlamentarnom žargonu kad bi Bosna imala parlament, a vjerovatno će ga i imati prije Slavonije ili Hrvatske. Kuće u gradu su pretežno napravljene od drveta, ulice su

¹²⁹ Hrvatsko, odnosno tada austrijsko pogranično područje prema Bosni, s posebnim vojnim poretom za odbranu od Turaka, koje je izgubilo vojni karakter 1873, a kao takvo ukinuto 1881. godine.

¹³⁰ Riječ je o derviškom šejhu Mustafi Gaibiju koji je živio krajem 17. vijeka. Turbe mu se nalazi u Staroj Gradiški, gdje je i umro (vidjeti Hazim Šabanović, ur, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Biobibliografija*, Sarajevo 173, str. 647).

¹³¹ Italijanski slikar i pjesnik (1615–1673), poznat po pejzažima koji pokazuju divlju prirodu.

¹³² Francuski filozof (1712–1778), zagovornik povratka prirodi i zemlji.

nepravilne, ali su uljepšane mnoštvom stabala; turska munara okružena je hrišćanskim crkvama, što govori o vjerskoj trpeljivosti. Na ušću pritoke koja teče kroz mjesto stoji drveni most pod kojim je usidreno nekoliko riječnih brodova, što svjedoči o trgovačkoj aktivnosti.

Napustivši ovu naprednu malu zajednicu uđosmo u predio brežuljaka i dolina, litica i klisura, šumaraka i vodopada koji su podsjećali na minijaturu Švajcarsku ili Killarney¹³³, s jezerima što se spajaju u veliku rijeku. Naše divljenje dostiglo je vrhunac i upravo smo se žalili na brzinu naše plovidbe koja nam nije davala vremena da uživamo u raznim prizorima, kad se začuše promukli i bučni tonovi nečijeg glasa koji su dopirali iz najdubljih ponora satanske strojarnice. Taj bučni glas kao da je odgovarao na naše jadikovke izgovorene na maternjem jeziku, jer su čarobne riječi bile: „Zaustavi je!“ Neki zavrtanj se odvrnuo i mi spustismo sidro nakon što je naredba „Fondo!“¹³⁴ odjeknula palubom. Jadna Austrija nije mogla porinuti parobrod u Savu a da ne plati Škotlandaninu iz Greenocka da preuzme upravljanje nad njegovim mašinama, a Italijanu iz Venecije da njime zapovijeda.

Ostali smo tu pet dugih sati i bilo nam je drago da ponovo krenemo kad je „vješt Škot“ pritegao ovaj zavrtanj, jer nas je parobrod počeo zamarati, naročito noću, budući da na njemu nije bilo kreveta. Uskoro smo stigli do ušća rijeke Drine koja odvaja Bosnu i Srbiju i uliva se u Savu s druge strane utvrđenja Rače (Racsa).

* * *

Skene nastavlja dalje parobrodom prema Beogradu, ide zatim u Rumuniju, odakle, opet preko Beograda, kreće kolima prema Bosni u pratnji sluga i tjelohranitelja. U Bosnu ulazi u Bosanskoj Rači.

* * *

U selu Bogatiću (Bogatitsh) zaustavili smo se pored vrata neke krčme u kojoj je dvadesetak srpskih seljaka sjedilo oko vatre. „Bujrum“! (Buyurum)¹³⁵ uzviknu jedan od njih misleći da smo Turci i videći kako voda kapa s naših ogrtača. (...) Selo Crna Bara (Tshernabara) nije nas mamilo da u njega svratimo pa smo nastavili gore prema Rači, u koju smo stigli u sumrak. To je karantenska stanica na rijeci Drini što dijeli provinciju Srbiju od Bosne. (...)

Ustali smo rano i otišli na skelu, ali tu smo naišli na vojnu stražu koja nas je poslala natrag u lazaret po pismeno odobrenje da možemo preći rijeku, jer izgleda da ne može svako napustiti Srbiju kad to zaželi. Zatim su od mene tražili da platim izvozu carinu na konje. Objasnio sam da sam na njih već platio uvozu carinu samo nekoliko sedmica ranije i pokazao priznanicu s nalogom da mi se vrati plaćena carina na granici kad budem napuštao zemlju. Što se tiče vraćanja carine, to očito nije dolazilo u obzir, ali kada su vidjeli da imam zakonsko pravo da od njih tražim isplatu, umjesto da to oni traže od mene, nisu više navaljivali da im platim izvozu carinu. Otišao sam uvjerivši carinskog službenika da će se za njegovo ponašanje saznati u Beogradu (Belgrade).

Skela puna ljudi je došla iz Bosne; primili su ih u prostoru ograđenom plotom, gdje su podvrgnuti raznim karantenskim i policijskim glupostima prije nego što im je dozvoljeno da uđu u Srbiju. Mi smo se ukrcali na skelu, s konjima i svim ostalim, i prešli duboku i brzu Drinu. Jedino što su nam rekli na bosanskoj strani bilo je: „*Hosh qheldin!*“ – Dobro došli. Čestitah sebi što sam uspio da otresem prašinu lažne

¹³³ Grad i oblast u Irskoj s privlačnim jezerima i lijepom prirodom.

¹³⁴ (Ital.) Doslovno: dno; značenje ovog uzvika ovdje je: spuštaj sidro.

¹³⁵ (Tur.) Izvoli, izvolite.

civilizacije sa đonova svojih čizama i što sam došao u zemlju u kojoj iskonski zdrav razum još nije pokvaren glupim i trapavim oponašanjem drugih zemalja.

* * *

Sredinom juna 1851. Skene odlazi iz Sarajeva preko Vlasenice, Nove Kasabe, Zvornika i Ljubovije u Srbiju. Na putu po Bosni ga prate kavaz, ili tjelohranitelj, Hajrudin, kojeg je unajmio u Beogradu, i sluga Osman-aga, penzionisani podoficir turske regularne vojske kojeg je „pozajmio“ od jednog diplomate nešto ranije u Bukureštu. Na ovom dijelu puta Skene ima i oružanu pratnju koja se sastoji od nekoliko turskih i albanskih vojnika. Idući prema Zvorniku, grupa dolazi do rijeke Jadra.

* * *

Slijedili smo lijevu obalu rijeke još nekoliko milja, a zatim smo stupili u dolinu moje stare prijateljice Drine, u koju se Jadar uliva¹³⁶. Brda na drugoj strani su srbijanska, jer je ovo granica između dvije provincije, i mi smo morali da idemo na sjever u potrazi za mjestom gdje ćemo je preći, budući da Srbijanci dozvoljavaju Bosancima da uđu u njihovu zemlju samo na jednom ili dva mjesta. Prošli smo kroz sela Ludmer i Kosirevo (Cossirevo).

Dolina je tako dobro obrađena, kako na mjestima gdje se pretvara u male ravnice, tako i tamo gdje je toliko uska da se polja penju uz brda. Vijenac brda na lijevoj strani je nastavak velikog lanca Javornika (Tavornik)¹³⁷ kojeg sam prešao između Tuzle (Toozla) i rijeke Bosne i gdje je Ibrahim-paša bio opkoljen za vrijeme velikog posta¹³⁸. Stigli smo na kapiju Zvornika (Svornik) kasno naveče pa nas je kroz utvrđenje do mudirove¹³⁹ kuće proveo jedan oficir kojeg je ovaj poslao da nas dočeka.

Osman-beg, zvornički mudir, je mladić od dvadeset pet godina i sjajan je čovjek. Pije vino bez ustezanja, priča dobre, kratke priče, i dopušta gostu da radi šta hoće ne gnjaveći ga prevelikom učtivošću. On je sin bogatog plemića iz Trapezunta (Trebisond) i pripadnika janičarske organizacije kojeg je zadesila sudbina njegovih drugova. U vrijeme sultana Mahmuda djeci janičara je konfiskovan imetak do iznosa od 170 000 funti, dok im je pod sultanom Abdul Medžidom omogućen uspon u društvu; tako je brat zvorničkog mudira sada mudir u Bijeljini (Bielina).

Konak u Zvorniku je velik i lijep i nalazi se na krasnom mjestu na rijeci. Zapravo, jedva da i ima kuće u gradu koja nema takav položaj, jer je pojas zemlje na kojem je izgrađen tako uzak da se čini kao da visoko i strmo brdo na kojem stoji tvrđava gura čitavo naselje u Drinu. Broj stanovnika je između pet i šest hiljada, od čega su jedna desetina hrišćani. Ovi su pod pastirskom upravom tuzlanskog mitropolita, čiji arhiđakon živi ovdje i on je došao da me posjeti – lukavi, servilni Grk, kao obično. (...)

Primijetio sam u opisu Srbije od g. Patona¹⁴⁰ da on nije uspio dobiti dozvolu da uđe u čuvenu tvrđavu Sokol¹⁴¹, pa sam zato želio da ispunim tu prazninu u njegovom djelu o ovoj provinciji. Zamolio sam Omer-pašu¹⁴² da mi pomogne u tome; rekao mi je da ne poznaje glavnog čovjeka te muhamedanske zajednice, ali da će nastojati da mi omogući ovu posjetu. Napisao je pismo tom čovjeku i rekao mu da

¹³⁶ Jadar se ne uliva u Drinu nego u Drinjaču.

¹³⁷ Planinu Javornik, koju uporno naziva „Tavornik“, Skene pominje u opisu svog putovanja kroz srednju Bosnu (vidjeti odlomke iz Skeneove knjige uvrštene u poglavlje „Putevi i konačišta“ u ovom odjeljku – II, 2).

¹³⁸ O opsadi Ibrahim-pašine vojske vidjeti V, 2.

¹³⁹ (Ar.) Upravitelj sreza.

¹⁴⁰ Skene vjerovatno misli na Patonovu knjigu *Servia, the Youngest Member of the European Family*, London, 1845.

¹⁴¹ Ili Soko grad: srednjovjekovni grad a kasnije turska tvrđava kod Krupnja u zapadnoj Srbiji.

me može bezbjedno primiti u svoju tvrđavu. Tako sam se pripremio da odem tamo iz Zvornika, ali saznadoh da se moram podvrći karantenu. Čudno je da se dozvoljava dalji opstanak karantena između dvije provincije jednog carstva kad za to više nema nikakvog zdravstvenog opravdanja. Štaviše, saznao sam da zbog nedavnih nemira srbijanski propisi zabranjuju bilo kome da uđe u kneževinu izuzev u Rači. No, ja nisam htio odustati od svog plana i tražio sam od mudira da interveniše kod najbližih srbijanskih vlasti. On je to učinio poslavši glasnika u toku noći u Loznicu (Losnitza), udaljenu trideset milja, i sljedećeg dana poslije podne dođe odgovor i uz to obavještenje da su četiri službenika poslata na granicu da me dočekaju. Pripisao sam ovu neočekivanu učtivost težini Omer-pašinog imena, jer me je on, na svoju vlastitu inicijativu, snabdio još i bujruntijom, ili opštom naredbom svim vlastima u Evropskoj Turskoj da mi iziđu u susret u svakom pogledu. Tako sam je upotrijebio u ovoj prilici. Iako sam zamolio da se napravi izuzetak u vezi s mojom posjetom kao običnog engleskog putnika – a Englezi nisu suviše omiljeni u Srbiji u kojoj više vole Rusiju i Austriju od Velike Britanije – bujruntijom, počasni pasoš koji se rijetko dodjeljuje, bila je djelatvorna čak i kod Srbijanaca.

U toku prijepodneva prošetao sam Zvornikom s Hajrudinom. Prošli smo pored česme malo izvan grada na kojoj je troje djece punilo bokale vodom. Rekao sam Hajrudinu da zatraži jedan bokal da se napijem. Najstarije dijete, malo torokalo od oko pet godina, pruži mi svoj, i ja naložih Hajrudinu da svakom od njih da nešto sitniša.

„Zar je kod vas vode tako malo da je morate plaćati?“, upita dječak.

Objasnio sam, preko svog bosanskog tumača, da mi nije bila namjera da plaćam za vodu, već samo da im pričinim zadovoljstvo.

„To je već nešto drugo“, odgovori dijete, „i mi ti se zahvaljujemo“.

Druga dva djeteta stajala su piljeći u svoje blago koje su čuvala u prljavim ručicama, nijemo ushićena neočekivanom srećom, a zatim su podigla pogled i zahvalno mi se nasmiješila. Upitah ih šta će uraditi s novcem.

„Kupiti hljeba“, reče njihov predstavnik.

„Zar vam otac ne daje hljeba?“

„O, daje, ali to je žuti hljeb, a mi ćemo otići sami u radnju da kupimo lijepi, crni hljeb“.

To je značilo da se njihova uobičajena hrana sastoji od kukuruznog brašna, a da se očekivana poslastica pravi od pšeničnog brašna. Oni su se tako radovali gozbi koju je predstavljao obični crni hljeb.

Na ovoj šetnji me je pratio jedan od mudirovih naoružanih ljudi kog je, iako mu se odjeća sastojala od gotovo samih prnja, Hajrudin oslovljavao sa „Ali-beg“. Zapi-
tao sam zašto ga zove begom. Hajrudin odgovori da ovaj i jeste beg, i da su mu otac, djed i svi preci od pamtivijeka bili begovi. Objasnio mi je da Ali-beg vodi porijeklo od jedne stare feudalne porodice koja je spala na prosjački štap kad su joj ukinute povlastice. Nemaština djece zadala mi je bol. Nemaština bega pružila mi je utjehu.

Sljedećeg jutra krenuo sam za Sokol, vodeći sa sobom samo Hajrudina i dva vojnika na konjima, dok sam Osman-agu poslao u Šabac (Shabacz) da mi odveze kola u Beograd. Čitavih devet milja išli smo istim onim putem koji nas je doveo u Zvornik, sve do rijeke Jadar koju smo prešli skelom. Potom smo jahali lijevom obalom Drine petnaest milja; bilo je to veoma prijatno putovanje, cesta je bila ravna i ugodna, dan ni hladan ni previše topao, a dolina krasna i s bosanske i sa srbijanske

strane. Prošli smo kroz sela Dubravice (Dubravicza) i Krasanoviće (Krasanovitsh), čiji je sav živalj – ljudi, žene i djeca – izgleda bio na poljima, plijeveći i okopavajući kukuruz. Bebe u kolijevkama, napravljenim od jednog jedinog komada kore od drveta, spavale su pod stablima ili su bile obješene na leđa majki koje su radile, dok su mali dječaci i djevojčice od dvije ili tri godine čuvali stoku, ovce i koze. Drveća je bilo upravo onoliko koliko je potrebno da predio bude slikovit a da ne preraste u monotoniju šumskog prizora kojeg sam se već zasitio. Drina je dostojanstveno klizila dalje, negdje s nepomućenim mirom, široka najmanje stotinu jarda, a drugdje gnjevno se pjeneći oko stijena što su joj stješnjavale korito. To je velika rijeka koja teče kroz divan kraj.

Stigavši u Ljuboviju, vidjeli smo da nas tamo već čeka veliki čamac. Ukrkali smo konje i otisnuli se ka Srbiji.

(*The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, London, 1853, Vol. I, pp. 94–100; 101–102; 108–109; Vol. II, pp. 194; 195–196; 363–364; 367–370)

George Arbuthnot

Poručnik George Arbuthnot (1802–1865), dugogodišnji službenik u engleskom ministarstvu finansija i političar, dolazi u Hercegovinu na vijest da se Omer-paša Latas sprema da uguši tamošnju pobunu hrišćanskog stanovništva koja je izbila 1860. godine pod vođstvom Luke Vukalovića. Tako veći dio njegove knjige *Hercegovina*, ili *Omer-paša i hrišćanski ustanici* govori o vojnom pohodu ovog turskog serdar-ekrema ličke krvi koji je poduzeo u istočnoj Hercegovini u jesen 1861. godine. Arbuthnot se pridružuje Omer-pašinoj vojsci u Mostaru i prati je u akcijama i pokretima sve do Nikšića. Ovaj pomni posmatrač vojnih stvari s toplinom piše o Latasu i turskim vojnicima i u potpunosti odobrava njihovu „pacifikaciju“ Hercegovine i Crne Gore. Arbuthnot u Hercegovinu dolazi iz Dubrovnika početkom septembra 1861. i dolinom Neretve upućuje se prema Mostaru. Njegovo viđenje pogranične oblasti između Turske i Austrije obojeno je, u odnosu na Wilkinsonovo i Patonovo, nemirnom vojnom situacijom u kojoj se tada nalazila Hercegovina. Ovaj Englez, međutim, zapaža i druge stvari u krajevima kojima prolazi, a naročito one koje stoje u vezi s odvijanjem ekonomskog života.

* * *

Dolina Neretve je slabo naseljena, što se lako objašnjava nezdravim isparenjima koja se dižu iz naplavljenih i trskom obraslih obala rijeke. Štaviše, ravno zemljište koje se prostire oko korita rijeke izloženo je čestim i iznenadnim poplavama. Osim jedne grupe seljaka, koja se izgleda veselila oko velike vatre na obali, nisam vidio nikakvih znakova ljudskih nastambi. Kreketanje brojnih žaba, lepetanje krila ptica kad, preplašene našim približavanjem, polete iz svojih skrovišta u močvari, bili su jedini znaci života, mada smo malo dalje uzvodno naišli na nekoliko čamaca na vesla i na jedan od onih malih priobalnih brodića što služe za prevoz robe. Ovi brodići obično nose od dvadeset do trideset tona tereta i koriste se za prevoz obične robe iz Trsta, odakle potiče najveći dio uvoza u Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu. Njihove prevozne tarife su niske, u prosjeku od 10 penija do 1 šilinga po kvintalu i naplaćuju se prema teretu. Vrjedniji i krhkiji artikli dovoze se parobrodima austrijskog Lloyd a u Makarsku (Macarsca), luku na dalmatinskoj obali blizu ušća Neretve, odakle se šalju lađom u Metković (Metcovich)¹⁴³. Troškovi ovog puta su takvi da nisu opštepri-

¹⁴² Omer-paša Latas (rođen u Lici kao Mihailo Latas, 1806–1871), turski maršal koji je 1850–1851. skršio pobunu muslimanskog plemstva u Bosni. Skene ovdje misli na svoj susret s Omer-pašom u Travniku nekoliko dana ranije (o tome vidjeti IV, 3. i V. 2).

hvaćeni. Osiguranje se može uplatiti do Metkovića u iznosu od 1 šilinga i 4 penija do 3 šilinga i 4 penija po kvintalu na datu vrijednost, u zavisnosti od godišnjeg doba.

Metković se može smatrati kao *Ultima Thule*¹⁴⁴ civilizacije u ovom pravcu. Kad se jednom pređe granica, čovjek se može oprostiti od svojih ranijih predstava o napretku i udobnosti. Sve izgleda da stoji, bilo da je riječ o riječnoj plovidbi ili saobraćaju na kopnu. Apatija turskih vlasti predstavlja upadljiv kontrast politici Austrije, koja očito uviđa vrijednost trgovine Bosne i Hercegovine i koja, dok postavlja svaku moguću prepreku na put konkurenciji, pokazuje neobičnu energiju da učini bezbjednijim monopol koji sad posjeduje. Tokom nekoliko proteklih godina Austrija je pružila mnoge olakšice za razvoj trgovinskih odnosa između svojih pokrajina i Hercegovine. Tako su, na primjer, skinute tranzitne dažbine na veći dio uvoza i izvoza, a na mali broj artikala plaća se samo nominalna carina pri ulasku u Tursku. Vuna, štavljena koža, sirova koža, vosak, med, voće i povrće uvoze se u Dalmaciju bez carine. Štaviše, nedavno je dodijeljena svota od 1 200 000 florina¹⁴⁵ za regulisanje korita Neretve, s namjerom da ona postane plovna za manje parobrode, što bi se nesumnjivo pokazalo kao vrlo unosan izdatak. Za očekivati je da će turska vlada preduzeti korake da se produži parobrodsko linija sve do Mostara, što je sasvim izvodljivo, a moglo bi se uraditi uz mali trošak. (...)

Na desnoj obali (Neretve), nekoliko milja od ušća, leži mali grad koji se diči impozantnim imenom Fort Opus¹⁴⁶, mada nema ni bedema ni utvrđenja niti drugih sredstava za odbranu. Kako je već bila kasna noć kad smo stigli, odlučio sam da ostanem tamo nekoliko sati prije nego što nastavim plovidbu prema Metkoviću, u koji je inače trebalo da stignem prije zore. Bio sam prisiljen da se ukotvim podalje od grada tokom vlažnih jutarnjih časova. Ni straža ni zdravstveni službenik nisu se pojavili da nam zabrane pristajanje; i budući da smo pronašli neku bijednu šupu koja je služila kao krčma, bio sam spreman da se nekako snađem i odpavam nekoliko sati, kad mi u pomoć dođe jedan Mađar, kaplar zaposlen u odjeljenju za finansije, i postara se da mi nađe krevet. Neću govoriti o kvalitetu tog kreveta, ali takav kakav je bio, dat mi je besplatno i trebalo je mnogo ubjeđivanja da nagovorim tog poštenjačinu da uzme i najmanju naknadu. Za njegovo radno mjesto teško bi se moglo reći da je prijatno, jer malarija i groznica uzrokuju takvu smrtnost da se na službovanje ovdje gleda isto onako kao što naši vladini službenici gledaju na afričku Zlatnu Obalu. Kao obeštećenje za tako nepovoljan položaj, ovaj čovjek je primao 2 penija dnevno kao dodatak na platu. Ja mu želim da prođe bez posljedica kroz to teško iskušenje!

Već dva sata iza ponoći opet sam krenuo i stigao u Metković u pet sati ujutro petog septembra. Tu me je M. Gabrić (Gabrich), glavni trgovac u mjestu, uputio kako da dođem do konja koji će me odvesti do Mostara udaljenog oko devet sati odatle. Pošto se saznalo za moje odredište, bio sam opsjednut molbama da posređujem kod Omer-paše. Neke su bile molbe za ugovore o opskrbi vojske, mada se veći broj zahtjeva odnosio na zaostala plaćanja za snabdijevanje hranom i prevoz rogatke stoke i drugih namirnica do granice. (...)

¹⁴³ Već naredne godine po Arbuthnotovom boravku u Hercegovini – 1862 – tršćanski Lloyd produžuje svoju parobrodsku liniju do Metkovića (Vidjeti Ibrahim Tepić, „Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima od 1856. do 1878. godine“ – doktorska disertacija u rukopisu, odbranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1986. godine, str. 291).

¹⁴⁴ (Lat.) (Metaforično): Kraj svijeta.

¹⁴⁵ (Ital.) Nije jasno da li Arbuthnot misli na britanski novac (1 florin = 2 šilinga) ili na austrijske orine, odnosno forinte.

¹⁴⁶ Opuzen.

Iz Metkovića putnik može nastaviti za Mostar bilo kojom stranom rijeke. Preporučeno mi je da krenem sjevernom obalom, što sam i učinio i nakon deset milja jahanja stigli smo na granicu, gdje je carinik zahtijevao da skinemo prtljag koji smo tek natovarili. Uzalud sam protestovao i mahao mu ispred nosa svojim papirima sa crvenim pečatima. Nije bilo lako savladati njegovu znatiželju. Kad se napokon zadovoljio, dozvolio nam je da otputujemo uz blagoslov koji je, priznajem, bio daleko od toga da mu bude uzvraćen. (...)

* * *

Arbuthnot Hercegovinu napušta preko Bosne, a iz ove izlazi sa sjeverne strane, preko Maglaja i Broda, odakle plovi Savom za Beograd.

* * *

Odlazeći u sedam ujutro iz Kotorskog (Kotauski), gdje sam proveo noć dvadeset prvog (novembra), stigao sam u Brod u osam i trideset naveče. Rastojanje je poprilično, ali se moglo preći i za znatno kraće vrijeme da nije zemlja bila zaleđena kao ogledalo, što je putovanje činilo i teškim i opasnim. Svaki čovjek kod kojeg sam se raspitivao za udaljenost rekao mi je da ima više da se ide nego onaj prethodni, sve dok nisam pomislio da je bosanski „sahat“ mnogo neobjašnjivija mjera od njemačkog „Stunde“ ili škotskog „milja i još samo malo“. No, najzad su svjetla Broda najavila da se približavamo turskom gradu tog imena. Na lijevoj obali Save nalazi se Slavonski Brod (Austrian Brod) koji je, poput svih slovenskih gradova što leže na rijeci, potpuno turski po karakteru. Iako je bilo kasno, nadao sam se da ću preći rijeku iste večeri i otišao sam pravo do mudira; ovaj nije imao ništa protiv i našao je ljude da me prevezu preko rijeke. Ali tek što smo se ukricali, zaustavila nas je austrijska straža s druge strane. Kako su garnizoni svih pograničnih gradova sastavljeni od graničarskih regimenti, poznatih i po nazivu *confinari*, čiji je maternji jezik ilirski, došlo je do žive rasprave između straže s jedne strane i cijele moje pratnje, koja se znatno povećala od mog dolaska u grad, s druge strane. Moj sluga Jovan (Eugene)¹⁴⁷, koji je učio za sveštenika i znao dosta dobro govoriti, pokušao ih je ubijediti, ali bez uspjeha; vojnik je ostao uporan, rekavši da mi slobodno možemo na drugu stranu rijeke, ali da će on pucati na nas čim mu se dovoljno približimo. Tu se, dakle, nije moglo ništa učiniti i nevoljno sam se vratio u han, a rijeku sam prešao sljedećeg jutra. Blizu rijeke našao sam M. M., *le Directeur de la Quarantine*¹⁴⁸, i šefa svih drugih odjeljenja u njegovoj kancelariji. On me je otpratio do hotela koji je, iako nije bio prvoklasan, izgledao luksuzno nakon tri mjeseca hanova i šatora. Bio sam pomalo zatečen kad sam saznao da parobrod za Beograd neće doći još za dva dana, a uz to su i magle bile tako guste da još nije prošao put Siska (Sissek), odakle će se vratiti za Beograd, svraćajući u Brod i druga mjesta na putu.

Stoga mi se činilo bolje da njime pođem do Siska, nego da ga čekam da se vrati u Brod. Na taj način sam imao mogućnost da vidim manje gradove i sela na bosanskim, slavonskim i hrvatskim granicama. Ostavljajući slugu i konje u Brodu, ukrcao sam se na parobrod čim je stigao. Prizor koji sam tamo vidio bio je neobičan. U malom salonu, u kojem su svi prozori bili zatvoreni, a vatra gorjela u ogromnoj peći, bilo je tridesetak osoba, od kojih tri ili četiri žene, a ostalo trgovci i austrijski oficiri. Bilo je tako sparno da sam zatražio privatnu kabinu, luksuz koji se plaća kod svih njemačkih firmi daleko iznad redovne tarife. Rečeno mi je da mogu dobiti ka-

¹⁴⁷ Ovdje je, po svoj prilici, riječ o „mladiću grčke vjere“ kojeg je Arbuthnot unajmio ranije, navodeći njegovo ime kao „Giovanni“ (str. 204).

¹⁴⁸ (Franc.) Upravnik karantena.

binu za jedanaest florina za noć. Dvouvio sam se da li da je uzmem ili ne; na to mi rekoše da nije moguće smanjiti cijenu jer je to utvrđena tarifa. Napokon je na brod došao inspektor, kome sam se obratio s istom molbom i dobio isti odgovor. Nakon kraćeg razgovora, složio se da prekrši propis. Mogu dobiti kabinu za sedam florina. Nisam htio dati ni toliko i on je konačno uzeo onih pet koje sam prvobitno ponudio. Tako sam došao do kabine. Moram priznati da je to bila zaista lijepa mala soba sa dva velika prozora, stolom od javora, velikim ogledalom i prostirkom na podu; bila je mnogo prijatnije boravište od uzavrelog salona. Noć je bila mračna i kišovita i mi smo uglavnom stajali do jutra, kakvo je stalno pravilo na Savi, pa čak i na Dunavu za jesenskih mjeseci. U osam sati sljedećeg jutra pristali smo u Gradišku. Postoje dva grada tog imena: stari je bliže rijeci i ukrašen je ruševnom tvrđavom; novi je oko jedan sat puta udaljen od rijeke. (...)

Povratak je bio sasvim običan. Putnici na brodu bili su mahom austrijski oficiri. Broj trupa koje ta sila gomila na svojim slavonskim i hrvatskim granicama naveo me je na zaključak da ne gaji prijateljska osjećanja prema svom turskom susjedu. Taj broj iznosi ništa manje nego 40 000 ljudi, raspoređenih po selima u okolini Broda i unutar opsega od četrnaest milja. U samom Brodu ima najmanje 4 000 konja u komori koji se drže u pripremi da krenu na teren u svakom trenutku. Nije potrebna nikakva natprirodna vidovitost da se pogodi odredište ovih trupa. One nisu namijenjene, kao što neki pretpostavljaju, da drže pod kontrolom slobodoumne slovenske podanike Austrije, niti se Slavonija koristi kao kaznena kolonija za razočarane, kao što drugi zaključuju. Cijela istorija Austrije ukazuje na pravi razlog zašto se one gomilaju: one treba da budu u pripravnosti da steknu uporište u Bosni, u slučaju da u toj pokrajini dođe do dovoljno značajne pobune koja bi opravdala jednu takvu mjeru.

(Herzegovina; or Omer Pacha and the Christian Rebels, London, 1862, pp. 22–24; 24–26; 26–27; 252–255; 256–257)

Arthur J. Patterson

Arthur J. Patterson (1835–1899) bio je profesor engleskog jezika i jedan od utemeljivača Katedre za anglistiku Univerziteta u Budimpešti. Ovaj Britanac je inače dosta pisao o istoriji i kulturi Mađarske, u kojoj je ostao do kraja života. U Hrvatskoj putuje od Zagreba do Zadra 1871. ili 1872. godine, a ta posjeta bila je naročito podstaknuta, kako to autor ističe na početku svog članka u londonskoj *Dvonedjeljnoj smotri*, „željom da se upoznam s Vojnom krajinom i njenim posebnim institucijama koje prijete da uskoro postanu stvari prošlosti“. U područje Vojne krajine Patterson stupa u Sisku, mada kaže da na neki način počinje već u Zagrebu. U Bosnu ulazi u Bosanskoj, odnosno „Turskoj Kostajnici“.

* * *

Da bi njegova ljubaznost bila potpuna, M. P.¹⁴⁹ mi je za naredni dan našao kočijaša koji je govorio njemački i preporučio me jednom ili dvojici kapetana kroz čija područja je trebalo da prođem, a koji su se slučajno našli u Petrinji (Petrinia) radi jesenjih manevara.

Moje putovanje sljedećeg dana sastojalo se od petosatne vožnje koja me je dovela u Kostajnicu (Kostainica), na drugoj strani granice. Ujutro sam preko Kupe (Kulpa)

¹⁴⁹ Penzionisani austrijski službenik kojeg Patterson upoznaje nešto ranije, u Petrinji.

gledao Civilnu Hrvatsku¹⁵⁰, a u doba večere preko Une (Unna) Tursku Hrvatsku. Zemlja koja je bila preda mnom, ako se tako mogu izraziti, već je bila muhamedanska. Put kojim smo putovali bio je izvrstan, jer su ga izgradili Francuzi pod maršalom Marmonom¹⁵¹ za vrijeme njihove okupacije ovog dijela zemlje između 1809. i 1813. godine. Put je vodio kroz lijepe krajeve prošarane brežuljcima i šumama. Tu i tamo prolazili smo kroz sela, ako bi se to moglo nazvati selima: nepovezane grupe seoskih kuća, svaka sa dvorištem u kome su se mogle vidjeti dvije, tri ili više malih koliba. Prostor između kuća uglavnom su zauzimali šljivici, čije su obilne plodove seljaci vrijedno brali. Najupadljiviji, međutim, je sam narod; gotovo svaki muškarac, čak iako je samo dječak od 15 ili 16 godina, nosi pištolj za pojasom ili pušku preko ramena.

Poslije večere, jedan trgovac koji je često putovao poslom u Bosnu, poveo me je preko mosta u malo selo Bosansku Kostajnicu (Turkish Kostainica). To je naselje nastalo posljednjih godina i nastanjeno je muhamedanskim izbjeglicama iz Srbije koje su napustile svoju postojbinu kad je turska vlada morala predati šest tvrđava koje je držala u toj zemlji. Između dvije Kostajnice jedan otok dijeli rijeku na Unu i Unicu (Unnica). Dugačak, širok drveni most koji veže taj otok sa hrišćanskom, kao i onaj kraći koji ga povezuje s turskom stranom rijeke, izgradili su Francuzi pod maršalom Marmonom, sprovodeći njegov plan organizovanja saobraćaja iz Carigrada koji je u izvjesnoj mjeri trebalo da ukloni nepogodnosti uzrokovane Napoleonom kontinentalnim sistemom. Na samom otoku nalazi se nekoliko ruševnih zgrada u kojima su smještene stražara, carinarnica te veliki zatvoreni prostor koji služi kao *raštel* (rastell) ili pazar za stanovnike dva susjedna carstva. Stigavši na tursku stranu rijeke prošli smo pored niza otvorenih dućana, bolje rečeno tezgi za prodaju duhana, odjeće i ono malo robe kakvu je siromašno i jednostavno muhamedansko stanovništvo moglo trošiti. Te tezge su bile onakve kakve se vide na ilustracijama u putopisima sa Istoka; zapravo, mnogo takvih tezgi vidio sam na sezonskim vašarima Pešte i Debrecena (Debreczen) i ma koliko roba bila jeftina, a zalihe male, izgledala je gotovo i previše dobra za mjesta na kojima je bila izložena. Paketići cigaretpapira bili su iz Francuske, a tekstil je bio, ili navodno bio, engleske proizvodnje. Samo selo, ili prije zaselak, koji se sastojao od nekoliko raštrkanih kuća, nalazilo se malo dalje odatle. Na putu smo prošli pored džamije, ružne zgrade od cigle, koja se upravo gradila. Preduzimač je bio običan zidar iz Krajine i vrlo je loše radio svoj posao, varajući „glupe Turke“, što je mom vodiču izgledalo sasvim normalno. Kuće su se razlikovale od kuća krajiških seljaka samo po tome što su na prozorima imale mušepke, naravno zato da bi se obezbijedila privatnost ženskih ukućana. Dok smo išli ulicom, jedna djevojčica stara između 12 i 16 godina, koja je sjedila pred kapijom dvorišta, namjerno se digla i okrenula leđa prema ulici. Kako smo imali sasvim dovoljno vremena da joj vidimo lice, ovo je očito bila samo formalnost. Moja prva posjeta sultanovim posjedima završila se šoljicom kafe za jedan pijaster, što je deset austrijskih krajcara¹⁵², popijenom na drvenoj klupi ispred osamljene kolibice koja je služila kafedžiji kao kuhinja. Nisam mogao a da ne osjećam da u Tursku ulazim kroz zadnja vrata, što je bilo kao zaticanje našeg slavnog saveznika u nepovoljnom

¹⁵⁰ Evo kako Radoslav Lopašić definiše, prije stotinjak godina, „Tursku Hrvatsku“: I za turskoga vladanja još su priedjeli između Vrbasa i Plive s istočne strane i rieke Une na zapadnoj strani pa sve do Glamoča i Hlievna u današnjim (1890) okružjima bihačkom, banjalučkom i po nešto travničkom držani kao dielovi kraljevine Hrvatske, pa su pod imenom „Turske Hrvatske“ obilježeni na svim zemljovidima do novijega doba. Istom poslije austrijske zapreme počelo se nametati čitavu gore naznačenom prostoru ime: „Krajine“...(Bihać i bihačka Krajina /1890/), Zagreb, 1943, str. 10).

¹⁵¹ Maršal Auguste Marmont (1774–1852) bio je od 1809. do 1811. generalni guverner Ilirskih provincija.

¹⁵² (Njem.) Sitni novac u Austro-Ugarskoj, stoti dio forinte.

položaju. Sloveni muhamedanci imali su vrlo opak izraz na licu, a odjeća im je uglavnom otkrivala siromaštvo. U oba ova smisla razlikovali su se na svoju štetu od ono malo Osmanlija koje sam vidio, a naročito od kadije, visoke i dostojanstvene osobe blagonaklona izgleda, odjevene sa raskošnom elegancijom koju mi povezuje-mo sa Istokom.

Kako sam tokom sljedećeg dana namjeravao posjetiti Bosanski Novi (Novi), koga su Turci još uvijek smatrali tvrđavom, morao sam ujutro kod austrijskih službeni-ka vizirati pasoš. Ova gospoda rade dvostruki posao, obezbjeđuju pasoše ne samo Evropljanima koji ulaze u Tursku već i turskim podanicima koji idu dalje u Evropu. Dok je njegov poručnik pripremao vizu, major me upitao šta mislim o „susjedima“. Njegov komentar mi je pokazao da on sam ima zaista vrlo loše mišljenje o njima. Glavni osnov za prezir koji je izražavao bila je njihova nesposobnost da postignu trajnu uglađenost. „Ma koliko dugo Turčin živio u Evropi“, rekao je, „ma kako do-bro govorio francuski, tek što se vrati svojima na nekoliko dana, on postaje jednako lijen, trom i neuredan kakvi su i svi ostali. A onda taj čovjek nema manira; nakon što je porazgovarao s vama pola sata, okrene se i ode a da ne kaže ni koliko ,prepo-ručujem se‘ – sve su to trice i kućine za njega“.

Cijelim putem od Siska (Sissek) do Zadra (Zara) vozio sam se u lakim kolima bez opruga ili taljigama na četiri točka koje sam poznavao još iz Mađarske. Ali nikad nisam toliko osjetio neudobnost ovih vozila kao kad sam poskakivao preko nerav-nog kamenja od kojeg se sastojе ulice Kostajnice. Kad smo napokon izašli iz te male varošice, vožnja dolinom Une do Podova (Podove) bila je prilično udobna. Raspitu-jući se kod krčmara za poručnika kome su me preporučili, saznao sam da je pazarni dan i da je on u Bosanskom Novom (Novi). Krčmar je smjesta izveo druga kola i dva odmorna konja pa me je njegov sluga odvezao do raštela na hrišćanskoj strani rijeke. Uz dosta galame, ubijedili smo Krajišnika da nas prebaci preko, a onda smo išli prljavim ulicama punim svijeta do radnje ili tezge gdje smo zatekli poručnika kako sjedi na malom buretu u razgovoru s nekoliko hrišćanskih trgovaca. Odmah je ustao i pratio me preko lokvi Bosanskog Novog i kroz puteljke koji služe kao ulice, sa kolibama od pruća i blata sa strana. Svaka kuća ima svoju baštu s ogradom od kolja i pletera, a mjesto pomalo liči na mađarsko selo, osim što nikad nisam vidio selo tako bijedno, prljavo i neuredno kao Bosanski Novi. Tvrđava stoji na jednom zavoju rijeke i nesumnjivo je nekad davno bila jaka. (...)

Dosad sam Muslimane zvao „Turcima“. To sam činio ne samo zato što ih tako zovu obrazovani i neobrazovani stanovnici Krajine, već i zato što oni sami sebe tako zovu. U stvari, Muslimani jedva da imaju u sebi turske krvi i isto su onoliko Hrvati koliko i njihovi hrišćanski susjedi. Jedina razlika među njima je što su ovi prvi pro-mijenili vjeru prije otprilike tri i po vijeka. Ova promjena je, međutim, donijela sa sobom priličnu raznolikost moralnih, društvenih i političkih ideja. (...)

Već u Zagrebu (Agram) zapažate blizinu Istoka. Tu je internirana mala grupa crnogorskih izbjeglica, povezana s ubistvom ranijeg vladara njihove zemlje, koja uživa podršku austrijske vlade¹⁵³. Ovi ljudi, sa ženama i djecom, nose slikovite crno-gorske nošnje. Na željezničkoj stanici tog istog grada upoznao sam moje prve turske poznanike koji su s tovarom žita došli iz Dubice i u prepunom restoranu pili pivo – piće koje Kur'an ne zabranjuje. Moj vodič, filozof i prijatelj, jedan južni Sloven, u odjeći evropskog gospodina, počeo je razgovor sa svojim susjedima ukrašenim pâsom i čalmom na svom i njihovom maternjem jeziku. (...) Nakon što sam im predstavljen kao Englez koji želi da putuje po Bosni, složili su se s mojim vodičem

da će mi biti teško ako ne znam „turski“ jezik. Kad sam se bolje raspitao, otkrio sam da misle na hrvatski; pravi turski oni zovu osmanskim ili carigradskim turskim. (...)

* * *

(...) Zavalje je stanica preko koje roba iz Njemačke i Austrije ulazi u Tursku Carevinu, dolazeći iz Trsta preko Senja (Zengg) i Otočca (Otochac). (...) Kroz male prozore krčme jasno sam vidio grad Bihać (Bihat) kojeg Krajišnici češće zovu Bišće (Bishtje), čije bijele munare podsjećaju na Orijent više od svega što sam dotad ovdje vidio. Odmah sam pošao u kancelariju da posjetim jednog oficira za kojeg sam imao preporuku – oberlajtnanta (oberleutnant) koji je pomagao majoru u obavljanju kor-donskih dužnosti. Kako nikad nisam vidio muslimane kako se mole, taj oficir je predložio da posjetu džamiji odgodimo do petka, izgleda pazarnog dana u Bihaću.

Tako sam u petak ujutro krenuo iz Zavalja kolima s poručnikom pored sebe za Bihać, otprilike dvije engleske milje odatle. Prije nego što stupi na tursku teritoriju, put prolazi kroz raštel koji je smješten na samoj padini. Dok smo se spuštali, već smo bili na turskom tlu i poručnik me je upozorio na grub i nesavršen način na koji je cesta nedavno popravljena. „Vidite kako je to sad loše“, rekao je, „ali, da ste došli prije nekoliko sedmica, vidjeli biste da je bilo mnogo gore. Put je popravljen samo zahvaljujući nedavnoj posjeti bosanskog guvernera Bihaću, kad se očekivalo da će posjetiti i nas u Zavalju“. Nakon vožnje od pola sata stigli smo u Bihać¹⁵⁴. Njegovi zidovi i kapije su u pravom srednjovjekovnom stilu, sa šancem i pokretnim mostom. Pred samom kapijom stajao je crnac u turskoj uniformi sa širokim osmijehom na licu i salutirao poručniku koji mu je rekao da ne pušta nikoga od njegovih – misleći na narod s austrijske strane granice koji je dolazio na pazar – da uđe u grad prije nego što dođe serežanih (sereshaner)¹⁵⁵. Nismo zašli daleko u uske ulice prepune ljudi koji su došli na pazar, kad smo odlučili da je najbolje da izađemo iz kola i kre-nemo pješice do najboljeg dućana u mjestu, kojeg je držao jedan Jevrejin, podanik Austrije. U radnji je bilo svih vrsta robe, kao što je obično slučaj u zabačenim mje-stima. Odmah smo poručili bocu likera da nazdravimo jedan drugome. (...)

Na putu do džamije naišli smo na jednog od hodža (hodja), kako se zovu osobe koje obavljaju molitve. On je bio jedan od malobrojnih Osmanlija u mjestu i pred-stavljao je onaj isti kontrast u odnosu na muhamedance Slovene, kako odjećom tako i izgledom, kao i kadija u Bosanskoj Kostajnici. On me je kao Engleza pozdravio s istom prividnom srdačnošću. Prolazeći ulicama, bolje rečeno uličicama grada, upi-tao sam poručnika kako to da on smjesta razaznaje hrišćane od muhamedanaca, jer i jedni i drugi nose čalme, a mom nenaviklom oku izgledalo je i da se slično oblače. Odgovorio je da hrišćani imaju kosu, dok muslimani briju glavu¹⁵⁶. Tokom šetnje ukazao sam mu na očite izuzetke od ovog pravila i tako sam odustao od nade da

¹⁵⁴ Zanimljivo je uporediti ovaj opis puta između Zavalja i Bihaća s onim u Bradshowovom *Priručniku za Tursku Carevinu* objavljenom gotovo u isto vrijeme kad i Pattersonov napis: „Kada krenemo iz Zavalja, prođemo kroz utvrdi i čim izađemo na istočnu kapiju stupamo na tursko tlo, što je naročito uočljivo po lošem stanju ceste, ako se to uopšte može nazvati cestom. Nakon četvrt sata nizbrdo i još četvrt sata vožnje, prelazimo preko šanca i prolazimo kroz kapiju na zidinama što okružuju Bihać (Bihatsch)“ (...) (*Bradshaw's Handbook to the Turkish Empire*, Vol. I, – *Turkey in Europe*, London & Manchester, 1870, p. 327).

¹⁵⁵ (Franc.) Žandar u Vojnoj krajini.

¹⁵⁶ „U turskom vremenu, pa uglavnom do austrougarske okupacije, svi odrasli muškarci nosili su i u Bosni perčin. Kod muslimana se kosa brijala, a samo sa tjemenom se spuštao bič kose koji se nije vidio ispod kape (osim kod derviša koji su je nosili rasutu po ramenima) nego bi ga stavili u turu pod kapu. Srbi i Hrvati su se razlikovali po tome što glavu nisu brijali i nosili su poduže solufe, koje su imali i Jevreji, samo malo drukčije. To su pramenovi kose ispred uha koji su nisko padali, a mnogi su ih ,zakofračavali' vještački“. (Zorka Janjić, „Kozmetika u starom Sarajevu“, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Knjiga I, Godina I, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1963, str. 75).

¹⁵³ Ovdje se misli na grupu umiješanu u ubistvo kneza Danila II (1826–1860), koji je ubijen u Kotoru 1860. godine.

ću ih moći razlikovati za vrijeme moje kratke posjete, osim kad je posebna drskost na jednoj ili pretjerana poniznost na drugoj strani govorila da neki pojedinac pripada dominirajućoj, odnosno podređenoj religiji. U džamiju smo stigli na vrijeme da vidimo kako se vjernici okupljaju. Osim nas u Bihać je – pobuđen znatiželjom kao i ja – došao i novi župnik iz Zavalja. On nam je stalno govorio da ne treba da skidamo šešire, ali mi je poručnik objasnio da se narod u Bihaću, zahvaljujući kontaktima sa hrišćanima s druge strane granice, navikao na način na koji hrišćani izražavaju poštovanje. Dok smo stajali unutra pored zapadnih vrata, neki ljudi, skidajući papuče i nanule, čudno bi nas pogledali u prolazu, kao da nas pitaju šta tu radimo, ali većina je očito bila navikla na kaure i njihove običaje.

Džamija je jedna od starih katoličkih crkava tog mjesta, čudno preobražena da se prilagodi muhamedanskom bogoslužjenju. Naravno, bila je izgrađena u pravcu istok-zapad, a kako se Meka nalazi jugoistočno od Bihaća, muhamedanska propovjedaonica je podignuta u jugoistočnom dijelu zgrade, pošto je prostor pred oltarom zaravnjen, a luk iza njega zazidan. Prema tome, vjernici su sjedili, takoreći ukoso, u dijagonalnim redovima u pravcu sjeveroistok-jugozapad. Izgled zgrade i vjernika mi je objasnio zašto se katolika obred u džamiji doima puritanskim, a puritanca opet katoličkim. Bogomolja je lišena svih ukrasa i namještaja koji bi odgovarao ritualu prijašnjih vjernika, a njihovi nasljednici jedva da su donijeli išta svoje čime bi nadomjestili ono što su uništili. Džamija je gola poput hambara, ako izuzmemo propovjedaonicu i mali ograđeni dio gdje je sjedio drugi hodža, nešto kao crkvenjak, koji je izgleda imao podređenu ulogu u obredu. Čak su i gotski prozori bili zazidani i odozgo i odozdo, tako da im se iznutra arhitektura nije mogla prepoznati. Do otvorene propovjedaonice se stizalo stepeništem, ne kao u crkvama, da bude što manje upadljivo, već je ono vodilo ravno naviše, bez ikakvog zavoja, tako da je propovjednik, bilo da se penje ili silazi, bio uvijek na očima cijelom skupu. U isto vrijeme, svečana i propisana forma obreda i upotreba svetog jezika koga običan svijet nije razumio, navodila je na očitu analogiju sa obredom u katoličkoj crkvi. Ova džamija je nekada bila crkva posvećena Svetom Nikoli (St. Nicholas)¹⁵⁷, a prema opštem vjerovanju u Bihaću, Turci su u početku u njoj držali konje, sve dok neobičan pomor tih životinja nije ubijedio osvajače da je to zaista sveto mjesto pa su je pretvorili u džamiju.

Bihać ima još dvije druge džamije, ali nije dozvoljeno graditi crkvu unutar njegovih zidina. Katolici iz okoline mole se izvan gradskih zidina, na mjestu jedne porušene crkve. Usred groblja stoji neka drvena šupa, otvorena prema zapadnoj strani; ona natkriva oltar i u njoj živi vjernici stoje usred počivališta mrtvih. Gospodin Paton, koji je posjetio Bihać 1848. godine¹⁵⁸, pravi paralelu između tolerantnosti sultana, Poslanikovog nasljednika, i netolerantnosti koju pokazuju potomci jednog hrišćanskog naroda, koji sada najoštrije proganjaju vjeru svojih predaka. Ja sam sâm, međutim, čuo kako se raspravlja o pitanju koliku bi pomoć dala austrijska vlada vjernicima u njihovom naporu da ponovo izgrade crkvu. Podrazumijevalo se da će im se dozvoliti sjeća potrebnog drveta u obližnjim šumama Krajine; ali, da li bi im takođe bila data neka suma novca, bilo je pitanje u vezi s kojim su hrišćani izražavali izvjesnu sumnju. Od tog mjesta smo se odvezli, bez obzira na činjenicu da je predio bio neravan, a nije bilo ni puta, do župnog dvora, ako se mogu poslužiti tim izrazom, gdje je živio franjevac zadužen za župu između Bihaća i austrijske granice. Može se zapaziti da svo katoličko svećenstvo u Bosni pripada redu Sv. Franje. Trebalo je podosta lupanja o grubu drvenu kapiju malog dvorišta župnog dvora

prije nego što su nam otvorili; a možda su nam otvorili i zato što su naši pokušaji da privučemo pažnju bili popraćeni lajanjem velikog psa vezanog u dvorištu. Dok smo mi ulazili, franjevac je silazio niz stepenice da nas dočeka; ali ja sam samo po njegovom ponašanju zaključio da je svećenik, jer u odjeći nije bilo ama baš ničega svećeničkog. Mali fes na glavi, kratki kaputić od plavog sukna obrubljen krznom i debele široke pantalone, pričvršćene ispod koljena, s dokoljenicama pomalo grčkog ili albanskog kroja, zajedno sa golim vratom i dugačkom bradom, bili su, kao što se lako moglo zamisliti, sasvim suprotni uobičajenom izgledu katoličkog svećenika. On i njegov kapelan, koji je nosio podjednako nesvećeničku odjeću, primili su nas srdačno, ali ne i bez izvjesne zbunjenosti, jer su već davno ručali. Bio je petak i nije bilo mesa u kući, a niko od nas još nije bio ručao. Međutim, našlo se nekoliko jaja i, naravno, vino je odmah stiglo. Razgovor se ovdje, kao i u Bihaću, vodio na tri jezika; dok su svećenik i oficir razgovarali na svom maternjem hrvatskom jeziku, ja sam samo na latinskom mogao izmijeniti misli s mojim domaćinom, a kad ni to nije uspjelo, na njemačkom sam zamolio poručnika da bude prevodilac. Ovi franjevci se školuju u Italiji i, naravno, govore italijanski, ali rijetko znaju bilo koji drugi zapadnoevropski jezik.

U Zavalju sam sklopio neka poznanstva, više nego što se moglo očekivati u jednom tako malom mjestu. Jedan od tih ljudi bio je ljekar, sa službom u Korenici, koji je došao u Zavalje da obiđe jednog bolesnika muhamedanca u Bihaću. Predstavljen mi je kao oduševljeni učenik engleskog jezika i, zaista, dosta je dobro govorio, ali nije razumio ništa od mojih odgovora. Bilo mi je drago što sam upoznao nekog ko posmatra stvari sa drugačijeg stanovišta od pograničnog oficira. Dogovorili smo se da se zajedno vratimo u Korenicu. U nedjelju, nakon što je održana misa na starom slovenskom jeziku, jer Zavalje pripada diocesi Modruša (Modrus) i Senja, koja ima privilegiju da se služi starom liturgijom – momci i djevojke su zaigrali kolo na izričit podsticaj oficira. Ime ove narodne igre južnih Slovena znači „kolo“. Mislim da ga inače igraju mladi samo jednog pola. U ovom slučaju mladići su bili u izrazitoj manjini u tom krugu. Držeći se za ruke tako da se svaki igrač naginjao prema svom desnom susjedu, kretali su se ukруг pomalo visokim ritmičkim korakom, usput pjevajući neku pjesmu. S vremena na vrijeme bi se krug otvorio i poneko od djece koja su okolo stajala ušlo bi unutra, sve dok ih ne bi bilo toliko da su smetali igračima kad bi se krug opet otvorio da se zatim ponovo formira. Izgled ljudi te nedjelje sasvim je sigurno izmijenio mišljenje koje sam stekao o siromaštvu ove zemlje i tužnoj naravi njenih stanovnika. Posebna pratnja muzici i plesu bilo je zveckanje novčića raznih vrsta, koje su djevojke nosile kao ogrlice. Ove ogrlice u mnogim slučajevima prelaze s majke na kćerku, sve dok ne poprime gotovo svetu važnost u očima svojih vlasnica.

(„From Agram to Zara“, *The Fortnightly Review*, London, Part I, April 1, 1872, pp. 365–367; 378; 379; Part II, May 1, 1872, pp. 510–511; 512–515)

¹⁵⁷ Džamija o kojoj je riječ je Fethija, nekadašnja crkva Svetog Antuna, a ne Svetog Nikole, kako tvrdi Patterson.

¹⁵⁸ Paton je, zapravo, u Bihaću bio 1847. godine. Uporediti njegov opis porušene crkve van gradskih zidina Bihaća s Pattersonovim prikazom.

Anonimni autor

Anonimni autor članka „Na konju kroz Bosnu“, objavljenog u londonskom *Frazer's Magazine* novembra 1875, putovao je sredinom te godine u grupi koja je nadgledala željezničke pruge što ih je po narudžbi otomanske vlade u evropskom dijelu Turske izgradila kompanija „Société Impériale“ barona Hirscha, uključujući tu i dionicu između Dobrljina i Banja Luke, završenu 1872. godine. Međunarodna grupa putnika dolazi vozom iz Soluna do „Mitrovice na bosanskoj granici“, gdje prestaje pruga i odatle se upućuje na konjima u Sandžak i Bosnu.

* * *

Krenuli smo iz Mitrovice 12. jula s grupom od oko pedeset konjanika i dosta velikom ličnom pratnjom. Jedan od dvojice mojih saputnika, koji je s nama prešao gotovo 900 milja na turskim prugama, nije mogao da nam se pridruži na planiranom putovanju na konju i smjesta je krenuo za Englesku. Moj preostali drug (istaknuti oficir Kraljevske inženjerije) i ja imali smo kao pratioce jednog člana naučnog štaba u službi turske vlade, koji nam je bio sekretar, i predstavnika barona Hirscha, koji je išao s nama kao *compagnon de voyage*¹⁵⁹. Takođe smo kao prevodioca vodili jednog mladog Jermenina, kojeg smo prijateljski zvali „Pol“ (Paul) i to ime je izgleda stalno bilo na svačijim usnama, jer je ljubazni momak doslovno bio na usluzi cijeloj grupi. Zaista nam je svima postao drag zbog svoje dobre naravi. (...) Sigurno se ne bi moglo reći da smo se mučili na putu, budući da smo imali željezne krevete sa madracima, čaršafe i ćebad, čiste stolnjake i salvete u šatoru u kojem smo objedovali, staklene čaše i porculanske tanjire, pa čak i veliki svijećnjak na stolu, da i ne pominjemo francuskog kuhara. (...)

Napuštajući manastir Banju (Banya)¹⁶⁰ prošli smo kroz lijepo selo Priboj (Preboi), a odatle nastavili da idemo četiri sata bez zaustavljanja dolinom Lima, njegovom desnom obalom, sve dok nas put nije opet prisilio da se penjemo. Uspon je bio velik, a put je vijugao kroz guste borove šume, sa stablima koja su se penjala do ogromnih visina i koja su pri dnu imala i po jedan jard¹⁶¹ u prečniku. Predio oko nas je bio prekrasan, ali pust. Posmatrano iz dubine neke poprečne klisure kroz koju smo morali proći, stijenje se uzdizalo okomito iznad puta i činilo se kao da će se svakog časa обруšiti na nas. Zatim je došlo neizbježno penjanje i uskoro smo stigli na visinu od tri do četiri hiljade stopa i ugledali rijeku veličine kakve brze rječice u Škotskoj kako krivuda dolinom ispod nas, dok je tamo daleko nadesno pogled obuhvatao talasastu visoravan koja se pružala prema istoku, sve dok je nisu presjekle više planine tamo preko granice Srbije. Nastojali smo što je češće moguće da se zaustavljamo u doba ručka u nekom od hanova, koji su zamjena za krčme i prilično su česti, mada ne pružaju gotovo nikakvu uslugu. U boljim hanovima ponekad se može dobiti kafa, ali obično se može dobiti samo kajmak (kimack), neka vrsta jako zgusnutog mlijeka, i med, hrana koja izgleda kao da je iz obećane zemlje. Međutim, putnik će često postiti protiv svoje volje, ako ne ponese zalihu hrane, osim ako nije spreman da živi od pite ili *tanke*, kolača napravljenih od kukuruznog i raževog brašna – „crnog hljeba“, kako smo ga, zapravo, nazivali u Rusiji. Raja uglavnom živi od neke vrste guste zobene kaše (kascha) začinjene kulijom (koulia), supom od mlijeka i brašna, s nekim masnim sastojcima da bi bila hranjivija¹⁶². U jednom od planinskih potoka

¹⁵⁹ (Franc.) Saputnik.

¹⁶⁰ To je manastir Svetog Nikole kod Priboja.

¹⁶¹ Oko 91 cm.

ulovili smo oko četiri tuceta riječnih rakova koji su nam dobro došli za večeru, ali koje domaći nisu htjeli okusiti.

Tokom tri posljednja dana našeg putovanja išli smo samo konjskom stazom, jer nigdje nije bilo nikakvog puta kojim bi bar mogla proći gruba seoska kola (araba). Ali kako smo se približavali Višegradu (Vischegrad) i počeli da se spuštamo u dolinu Drine sretali smo mnogo više prolaznika nego ranije, s robom – uglavnom domaćim proizvodima – žitom, vunom i konopljom natovarenom na konje koji su išli u grad ili su se vraćali iz njega. (...)

U Višegradu smo naišli na jednog čovjeka uhapšenog zbog duga, ali on nije bio u zatvoru, već je držan na oku zaptija, ili domaćih policajaca, koji su mu dozvoljavali da zaradi nešto novca vadeći vodu iz bunara za našu družinu, dok nam je njegova žena prala rublje. Imao je šestoro djece koje je hranio, ali mu vlasti nisu davale hranu pa je bio veoma zahvalan za novac koji smo mu dali. Put nas je iz ovog mjesta još uvijek vodio kroz guste borove šume, a brojna stabla ležala su ostavljena da trunu i propadaju, nakon što je iz njih bezobzirno iscijeđena smola koju odnose u mješinama nabačenim, kao i obično, na konje. Poslije izvjesnog vremena borove su zamijenile omorike; kako smo se spuštali niže, pojavile su se bukove šume koje su bile ugodna promjena oku nakon nepreglednih četinara.

(Anon., „A Ride through Bosnia“, *Frazer's Magazine*, London, November 1875, pp. 554; 555; 557–558)

James Creagh

Ljeta 1875. Bosnom i Hercegovinom je od sjevera ka jugu putovao Irac James Creagh, o kome znamo to da se rodio 1836, da se kao vojnik borio u krmskom ratu (1853–1856) i da je služio u Indiji. Takođe znamo da je mnogo putovao po Kontinentu. Creagh dolazi parobrodom iz Beograda u Slavonski Brod, odakle se kolima upućuje u Bosnu. Njegova putopisna knjiga *Na razmeđu hrišćanskog i islamskog svijeta* zabavna je i humoristična i odiše osebjunom viktorijanskom osjećajnošću. Pri opisivanju ljudi i društvenog života u Bosni Creagh upotrebljava ironičan i nadmoćan – ako ne i nadmen – stil, dok prirodu, s druge strane, opisuje s uvažavanjem i redovnim pretjerivanjem.

* * *

Grad na lijevoj obali zove se Njemački Brod (German Brod), a onaj na desnoj Turski Brod (Turkish Brod)¹⁶³. Budući da se oba nalaze u neposrednoj blizini, ovaj drugi, bez obzira na slabe dodire među njima, izgleda kao predgrađe prvog.

U islamskom dijelu, visoke i elegantne munare turskih džamija streme uvis među drvećem. Dostojanstveni orijentalci u širokim nošnjama raznih boja i s ogromnim turbanom polako se kreću stazom pored rijeke. Istovremeno, u hrišćanskom dijelu, koga od ove istočnjačke slike dijeli samo uski kanal Save, crkveni zvonici malog njemačkog provincijskog grada nadvisuju krovove kuća, a austrijski vojnici u bijelim mundirima i svjetloplavim pantalonama dokono sjede na stolicama u parku.

¹⁶² „Obična hrana Bošnjaka“, piše Cyprian Robert, „jest ista, koja i u Malorusa i Poljaka. Nešto kukuruza ili hajdine samlije se u ručnom mlinu, pa umiesiv to brašno mliekom, načini se neka čorba po imenu *kulija*, koja međutim nije drugo van prosta kaša. Osim toga prave se maleni, okrugli kolačići, nazvani *pita* ili *tanka*, koji se tik ručkom meću u zemljane posudice, ter se u pepelu peku“ (Navedeno iz Vjekoslav Klaić, *Bosna. – Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1878, str. 78.

¹⁶³ Riječ je o Slavonskom, odnosno Bosanskom Brodu.

Parobrod se najprije zaustavlja u Turskom Brodu i većina putnika se iskrcava preko grede oslonjene na obalu. Zatim, pošto ga odgurnu dugačkim motkama, parobrod prelazi rijeku i uplovljava u moderno pristanište Njemačkog Broda, odakle, nakon kraćeg zadržavanja, produžava za Sisak (Sissek).

Hotel u Njemačkom Brodu je veoma udoban. Rasklimatana veranda, koja potpuno okružuje zgradu, vodi u duge hodnike ili do vijugavih stepenica. Vrata soba za spavanje su postavljena nisko, a prozori nisu širi od jednog jarda, te izgleda kao da bi samo jedan nalet vjetra mogao srušiti cijelu kuću. Ali nezastri podovi, čaršavi i male bijele zavjese izuzetno su čisti, zeleni kapci na prozorima zadržavaju jarku sunčevu svjetlost, a pojačana okna, debele zidne obloge od drveta i velika peć pokazuju da ovdje nije neprijatno ni zimi.

Nakon što me je konobar oko jedan sat popodne upozorio da je vrijeme ručku, otišao sam do zajedničkog stola koji je, kako je to uobičajeno u ovim zemljama, bio postavljen u prostoriji predviđenoj da posluži i kao soba za pušenje, pivnica, soba za bilijar i uopšte salon i mjesto za razgovor za sve one stanovnike grada dovoljno imućne da mogu sebi priuštiti čašicu šljivovice.

Društvo za stolom sastojalo se uglavnom od trgovaca koji su svi govorili u isto vrijeme i s ustima punim mesa. Gestikulirali su živo, držeći pritom noževe i viljuške u rukama i često podižući glas do takvih visina da su podsjećali na kapetana ratnog broda koji se, usred oluje, sa krme obraća nekome na vrhu katarke. Pri jelu koriste se svačim osim viljuškom, koju upotrebljavaju kao čačalicu. Ali uprkos galami i vulgarnosti, bili su to veoma naočiti, muževni i lijepi ljudi što su s ogromnim apetitom uživali u jelu, premda je način na koji su to činili potpuno pokvario moje zadovoljstvo. (...)

Izgledalo je da se većina ljudi bavi trgovinom i, uprkos mom uvjeravanju da nisam ni inženjer ni trgovac i da nemam namjeru da gradim željeznicu ili podižem fabriku, oni su bili ubijeđeni da sam došao po nekom zadatku ili, u svakom slučaju, da moje putovanje nije samo plod radoznalosti. Niko me nije pitao za pasoš pa sam tako došao u Brod, prešao granicu i ušao u Tursku isto onako slobodno kao što bih preko Temze iz Middlesexa prešao u Surrey¹⁶⁴. (...)

Kao da hoće da zaplaše ljude koji putuju u Tursku, zidovi u kabini parobroda kojim sam došao iz Beograda bili su ukrašeni slikama koje su prikazivale Turke kako vrebaju iza stijena s otkočenim puškama, dok su s druge strane prema njima išli nezaštićeni ljudi u evropskoj odjeći, srljajući, očigledno nesvjesni opasnosti, u vlastitu propast.

Jedan Turčin na palubi rekao mi je da je, osim uz oružanu pratnju, svako putovanje kroz Bosnu krajnje opasno. Da bi ilustrirao kakvim je sve opasnostima putnik izložen, skinuo je kaput i, pokazujući mi duboku ranu na boku, uvjeravao me da ju je samo dan ranije zadobio u šumi gdje su ga napali nepoznati ljudi, kojima je s teškom mukom utekao. I jedan crnac iz Aleksandrije, koji je takođe bio na brodu, ispričao mi je sličnu priču. Rekao je da namjerava ostati u Brodu sve dok se ne sakupi veće društvo za put u unutrašnjost, jer će tako bezbjednije putovati. (...)

Rano ujutro, u dvorišu hotela čekala su me duga seljačka kola na četiri točka u koja su bila upregnuta dva mala živahna konja, kako sam prethodne večeri dogovorio s jednim čovjekom na ulici. Nakon što sam zauzeo svoje mjesto na sjedalu pokrivenom sijenom, vozač i vlasnik ove zaprege, sasvim nalik onom dablinskom (Dublin) kočijašu iz *Puncha*¹⁶⁵, prestravio me je načinom na koji je krenuo.

Ne silazeći s kola dovezli smo se tako pomamno na skelu da sam pomislio da

ćemo probiti i samo njeno dno, a kad smo prešli na drugu stranu rijeke, izjurili smo u galopu na isti način. Podstaknuti povicima kočijaša, konji su se prestrašeno dali u trk i gotovo me izbacili iz sjedišta, dok su kola poskakivala na točkovima poput topovskog đuleta, i to samo na nekoliko stopa, ili čak i inča, od ivice rijeke. Nakon što smo se gotovo prevrnuli na jednoj oštroj krivini na ulazu u glavnu ulicu Turskog Broda, moj kočijaš je zauzdao svoje trkaće konje i, smirivši njihovu razigranost blagim riječima, natjerao ih u lagani kas.

Putnik koji putuje iz Southamptona¹⁶⁶ u Bombay oko Rta Dobre nade može, poslije višemjesečnog putovanja uočiti veliku razliku između ove dvije luke, kao i razliku u izgledu njihovih stanovnika. Kontrast između Njemačkog i Turskog Broda ni u kom pogledu nije manje upadljiv. Ovaj prvi, kako mu već samo ime kazuje, je mali austrijski grad. U drugom su prozori prekriveni mušepcima, trgovci prodaju robu na otvorenim tezgama ispred svojih kuća i, sjedeći prekrštenih nogu na turskim čilimima, puše duge lule na tipičan istočnjački način. Žene, potpuno pokrivene i umotane u duge bijele tkanine, tajanstveno klize od kuće do kuće. Turski vojnici u crvenim fesovima smjenjuju ovdje bijele austrijske uniforme. Vjernici, ubijeđeni da je čistoća ključni dio molitve, umivaju se na česmama u dvorišnim džamijama, a ugledni ljudi, s bodežima optočenim draguljima i bogato ukrašenim oružjem, u svilenom odjeći jarkih boja i s ogromnim turbanima, kreću se dostojanstveno i odmjerena koraka mračnim i uskim ulicama. Čovjek sa šeširom na glavi bio bi ovdje takav predmet radoznalosti kao što bi bio i u Bagdadu; neposredna blizina hrišćanskog svijeta nema nikakvog uticaja na običaje, ponašanje, navike ili vjerovanje Turaka.

Kad pređe Savu, putnik je već u Turskoj i mogao bi tako kopnom putovati do samog srca Hindustana¹⁶⁷ ne uočavajući nikakvu veću razliku u načinu života koji je isti na cijelom Istoku, te se i indijski fakiri, koji često dolaze u Brod, osjećaju ovdje u istoj mjeri kod kuće kao da su u Hyderabadu¹⁶⁸.

* * *

Creagh napušta Hercegovinu putujući dolinom Neretve i u Metkoviću prelazi u Austriju.

* * *

Dok smo se truckali po kamenju kroz sumornu ravnicu, sunce me je tropskom žestinom peklo u glavu i leđa, a moj kočijaš je velikom maramicom prekrrio usta i nos da zaštiti lice od jake vrućine. Ni jedno jedino drvo nije ublažavalo surovost pustih predjela koji su nas okruživali, a neugledna sela, rastrkana po ravnicama, izgledala su izdaleka kao hrpa kamenja. Ladanjska kuća starog Ali-paše (Ali Pasha) na obali vijugave rijeke što se uliva u Neretvu, prava je oaza u ovom sumornom krajoliku¹⁶⁹. Obilazeći sljedeće brdo bacio sam posljednji pogled na Mostar koji je, užaren, blještao među vrelim stijenama. Ostaci ruševina kao da su visili s rubova litica, dok su obje obale Neretve, nakon što je izronila iz uskog klanca, bile pokrivene starinskim zamkovima, kulama i bedemima. (...)

Blizu srušenih vanjskih bedema nekog utvrđenja što dominira vrlo uskim i čvrstim starim mostom, prošli smo pored usamljene kuće pred kojom se vijorila turska zastava. No samo nekoliko jarda dalje, kad se prođe kroz kapiju, crni šeširi na glavama muškaraca i nepokrivena ženska lica govore da smo ponovo u hrišćanskom svijetu.

¹⁶⁶ Grad na južnoj obali Engleske.

¹⁶⁷ Indija.

¹⁶⁸ Grad u Indiji.

¹⁶⁹ Riječ je o ljetnjikovcu Ali-paše Rizvanbegovića na Buni.

¹⁶⁴ Pokrajine u južnoj Engleskoj.

¹⁶⁵ Londonski humoristički list pokrenut 1841. godine.

Bosanski franjevac

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 148]

Promjena je divna: ništa, osim mog kočijaša s turbanom, nije me više podsjećalo na Istok dok smo se vozili ulicama mjesta koje je veoma sličilo kakvom engleskom selu. Ljudi su pušili i pili ispred male kafane, a italijanski mornari su iskrcavali teret sa škune tek prispjele iz Trsta. Ime ovog sela je Metković (Metcovitch); u njemu još ima starih ljudi koji se sjećaju vremena kad su mjesto zaposjedali francuski vojnici. Jedan starac, koji je nedavno umro, služio je u francuskoj regimenti, i nakon što je učestvovao u mnogim bitkama kao i u povlačenju iz Moskve, vratio se na kraju bezbjedno u svoje rodno mjesto, gdje je svako veče, kako se može i očekivati, oduševljavao pričama goste u maloj pivnici. (...)

Ravnica u kojoj je smješten Metković puna je zelenih polja i voćnjaka. Jedra malih trgovačkih brodica mile uz rijeku oivičenu sumrakom i, mada nema promjene u ružnom izgledu obližnjih planina, okolina ovog dalmatinskog grada dosta je lijeпа. Mnogo ljudi govori italijanski, no svi stanovnici Metkovića su Sloveni koji mrze muslimane s izuzetnom žestinom. A oni političari iz kafane, budući da su panslavisti, s nestrpljenjem priželjkuju što skorije protjerivanje Turaka iz Evrope.

(*Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, London, 1876, Vol. II, pp. 46–48; 51; 54–55; 56–59; 178–179; 181–182; 183–184)

William J. Stillman

Otprilike u isto vrijeme kad i Creagh, u Bosnu i Hercegovinu dolazi William J. Stillman, dopisnik londonskog lista *The Times*. Stillman je rođen u Americi 1828, studirao je slikarstvo, ali se kasnije posvetio novinarstvu i ostatak života proveo je u Evropi. Jedno vrijeme bio je američki konzul u Rimu. Umro je u Londonu 1901. godine. Stillman avgusta 1875. preko Trsta stiže u naše krajeve da izvještava o hercegovačkom ustanku. Iz njegovih dopisa i zabilježaka uskoro nastaje knjiga *Hercegovina i nedavni ustanak* koja predstavlja spoj putopisa i političkog i vojnog komentara. Iz Dubrovnika, koji mu je postao neka vrsta novinarske baze, Stillman putuje po dijelovima Crne Gore i Hercegovine zahvaćenih ratnim sukobom. „Dubrovčani su“, piše Josip Bersa, „teško zaboravili Stillmana (...), njegovu visoku, mršavu i krakatu priliku i široki obod njegova šešira, koji je naličio štitu od sunca. Nije trebalo pitati je li to novinar: za 24 sata po dolasku on se bješe upoznao sa svim što je bolje u gradu, čuo i pobilježio sve što se u Dubrovniku zna o mjestima i putovima s onu stranu granice, što se misli o Austriji i kako treba da se sam vlada. Stillman je živio gospodski i imao što drugi novinari nijesu imali, svoje podizvjestitelje“ (*Dubrovačke slike i prilike: 1800–1880*, str 272). U ovom odlomku, *Timesov* specijalni izvještač opisuje svoje putovanje od Dubrovnika do Mostara na koje je krenuo s dopisnikom lista *Le Temps* i jednim belgijskim inženjerom koji je radio na izgradnji ceste između Mostara i Sarajeva.

* * *

Putovanje dilažansom od Dubrovnika (Ragusa) do Metkovića (Metcovich) dvostruko je zanimljivo. Turista nailazi na čitav niz prelijepih prizora, rijetko slikovitih predjela, malih kutaka morske obale, s okrajcima dolina gdje uspijevaju masline i loza, a palma nastoji da se prilagodi, iako ne donosi koristi. Tu se sreću isturene stijene, rtovi od masivnog krečnjaka, gdje bi, uz dobar jugozapadnjak, slikar primorskih pejzaža našao najbolje teme. Smjenjuju se vrt, pustinja i more; Jadran, s mnoštvom otoka na jednoj strani i sivi, goli planinski lanci koji čine granicu između Dalmacije i Evropske Turske, puni prekrasnih boja i nijansi, na drugoj; sve to, zajedno s putem koji slijedi zavojitost obale, čini nenadmašno privlačnu cjelinu.

Ekonomistu, međutim, treba samo podsjetiti da je ovaj vijenac ogoljelih planina tek ivica prostrane plodne unutrašnjosti, i da su zalivi i luke kojima je ova obala obdarena prirodni izlazi te zemlje na more, da duž vrhova tih planina ide granica između dva carstva i da u toj podjeli, koja je posljedica pukog političkog slučaja, leži tajna siromaštva obiju pokrajina – s jedne strane Dalmacije, sa svim njenim sjajnim pomorskim mogućnostima, ali lišene zemlje na koju bi izašla ili prema kojoj bi se otvorila, i, s druge strane, Bosne i Hercegovine koja jedva životari, jer su joj interesi potpuno odvojeni od svijeta trgovine zbog nedostatka trgovačke preduzimljivosti. Često sam razmišljao o ekonomskoj apsurdnosti ove situacije, ali je nikad nisam tako dobro shvatio kao kad sam krivudao od jutra do mraka ovim poštanskim putem. Kad bi samo Austrijanci napravili ovakav poštanski put s druge strane planina, mogli bismo ovo rastojanje preći za manje od pola vremena. A ovaj put bi postao značajan drum za trgovinu i putovanje. Ove dvije vještački odvojene pokrajine čame osiromašene, jer nisu ujedinjene pod jednom vladom koja bi mogla napraviti puteve i razvijati u miru prirodna bogatstva koja sad leže neiskorištena u zemlji, a takođe i obezbijediti relativno blagostanje i napredak naroda iscrpljenog bijedom i siromaštvom za koje nema odgovarajuće usporedbe u našem engleskom iskustvu. Saznanje o ovoj potrebi snažno je utisnuto u svijest slovenskog stanovništva s obje strane granice i predstavlja značajan element one težnje koja podstiče dalmatinsko stanovništvo da se zalaže za slobodu u Bosni i drugim krajevima.

Morali smo preći uski pojas turske teritorije u Kleku i tu smo opet imali priliku da vidimo administrativnu nesposobnost turskih službenika. Put je dobar s obje strane ove teritorije, ali na tom mjestu se vidi nemar; na jednom dijelu morali smo izaći i pješačiti uz visoko strmo brdo, dok je diližansu vuklo šest volova, jer to konji nikako nisu bili u stanju da urade, jednostavno zato što je Porta, zbog svoje sumnjičavosti i netolerantnosti prema bilo kakvoj promjeni, ili stranom miješanju, zabranila i najmanje izmjene na cesti koje bi olakšale uspon. U Kleku smo vidjeli jedan bataljon kako logoruje, nekoliko parobroda u tijesnom zalivu i pustoš Hercegovine, jer je svaka kuća pored puta bila spaljena. Rečeno nam je da je 2 000 vojnika otišlo gore prethodnog dana, ali sve cifre u ovoj zemlji imaju relativno značenje i ni u kom slučaju ih ne možete shvatiti kao izraz jedne određene ideje.

Metković je bijedno mjestašce koje bi moglo biti napredna luka da nema turske carinarnice na puškomet iznad njega na Neretvi i turske uprave iza nje. Nešto niže od mjesta Neretva se širi u ogromne močvare i gubi mnogo od svog karaktera rijeke. Ali kad se izgrade brane, produbi riječno korito i uradi drenaža, močvara će postati plodna ravnica, a Neretva će biti plovna za veće brodove sve do Metkovića. Ona je i sada plovna za škune, ali izgleda da na njoj ima malo prometa. Ovdje smo pogodili jedna kola da nas prevezu do Mostara (9 sati), a naši čitaoci, koji znaju šta znači drndati se seljačkim kolima putem posutim šljunkom na kojem nismo mogli ništa dobiti za jelo i piće, mogu zamisliti kako smo uživali u tim satima, od kojih smo bar sedam proveli putujući kroz predjele bez ikakve slikovitosti, jer je svako selo pored puta, osim jednog turskog, bilo spaljeno ili srušeno. Namrgođeni bašibozuci¹⁷⁰ lutali su putem gladni i ljuti, jer je bila sredina Ramazana, a mi smo bili jedini hrišćani na vidiku. Među tim dobrovoljcima bilo je i dječaka od dvanaest i četrnaest godina, s tufecima¹⁷¹ i pištoljima i razmetljivim držanjem budućih odmetnika. Morali smo preći kroz veliki komad šume gdje bi se tu i tamo vidjeli napola obrađeni komadi zemlje. Tijelo mrtvog hrišćanina ležalo je kraj puta, prekriveno kamenjem i granjem. Inženjer nam je pored ceste pokazao jednog mladog muslimana koji je držao krčmu u blizini, a koji je na njegove oči prije nekoliko sedmica iskasapio i otkinuo glavu jadnom hrišćaninu koji je radio u svom kukuruzištu. Ni ubica ni ubijeni nisu izustili ni jedne jedine riječi prije napada. Inženjer se požalio vlastima i musliman je uhapšen i zadržan u zatvoru tri dana!

(Herzegovina and the Late Uprising, London, 1877, pp. 55–58. Knjiga je pod naslovom Hercegovina i posljednji ustanak objavljena u Beogradu 1932. Na srpskohrvatski, dosta nepouzdan, preveo ju je Anto Gvozdenović. Gvozdenović je u mladosti pratio Stillmana po Crnoj Gori i Hercegovini).

¹⁷⁰ (Tur.) Neredovna vojska; surove pljačkaške bande.

¹⁷¹ (Pers.) Puške.

Robert Hamilton Lang

Bankar Robert Hamilton Lang (rođen u Škotskoj 1836, umro 1913), nalazio se u vrijeme svoje posjete Bosni avgusta 1879. godine na dužnosti generalnog direktora uprave za duhan u Rumuniji. Cilj njegove posjete bio je, kako sam kaže, da „procijeni na licu mjesta sadašnje rezultate i buduće izgleda austrijske okupacije“ Bosne. Lang dolazi u Brod najvjerovatnije iz Beča, a onda tek izgrađenom prugom kreće prema Zenici. (O svom putovanju piše u londonskoj *Dvonedjeljnoj smotri*.)

* * *

U Austrijski Brod¹⁷² stigli smo u jedan sat poslije pola noći. Tamo smo zatekli jedan omnibus koji je čekao da nas preveze prijeko u bosansko selo Brod. Na ovom putu smo vidjeli prvi rezultat austrijske okupacije – veličanstveni željezni most preko Save. Preko njega treba da prelaze vozovi iz Austrije; tako bi putnici mogli u Bosanski Brod dolaziti direktno željeznicom iz Beča. Sve ovo još nije postalo stvarnost i mi nismo na taj način prešli rijeku; no tračnice su već bile položene preko mosta i vidjeli smo jednu lokomotivu kako ga prelazi. U dva sata ujutro stigli smo na privremenu stanicu uskotračne željeznice od Broda do Zenice. Ta stanica je zaista bila privremena. Omnibus joj nije mogao prići i mi smo stigli u potpunom mraku sa svim svojim stvarima na oko 200 jarda od nje, tako da smo se morali prebaciti preko dva duboka jarka kako smo znali i umjeli. Sve je to vrlo sumorno, no svjetlo jedne kafe-ne koja se nalazila u blizini privuklo nas je tamo, a kad smo stigli, obradovalo nas je što smo tu mogli dobiti i okrepljenje. Kafedžija me je pozdravio na engleskom jeziku. On je bio u Americi, ali mi se čini da je jedan od onih ljudi što stalno mijenjaju posao i nikad ništa ne zarade. Međutim, u mom trenutnom položaju smatrao sam ga dobročiniteljem i bio sam mu zahvalan na poduzetnosti koja je umornim putnicima omogućila da uživaju u udobnosti, pa makar i na ovako zabačenom mjestu.

U četiri sata ujutro pozvali su nas da uđemo u voz. Jedna osamljena lampa u kondukterovoj ruci bila je jedino što nam je svijetlilo dok smo prelazili preko tračnica i ulazili u vagone. U mraku smo mogli steći vrlo neodređenu predstavu o vrsti kola u kojima ćemo biti zatvoreni sljedećih osamnaest sati. Sa izuzetkom tri vagona, svi su izgledali kao oni mali teretni vagoneti što ih u Škotskoj upotrebljavaju za prevoz uglja do željezara. Tri vagona na kraju voza imala su krov i sa strane zastore od šatorskog platna. Ušli smo u jedan od ovih posljednjih i smjestili se. Svuda okolo bile su drvene klupe, široke deset inča¹⁷³, što je izgledalo prilično usko da se udobno sjedi. Nema razlike kad je riječ o putnicima na brodskoj željeznici. Svi plaćaju istu cijenu i imaju pravo na istu neudobnost. Neki nezgrapni, jako namirisani Jevreji, sa ogromnim krznenim ogrtačima od kojih sam se naježio, ušli su sa nama u vagon. Srećom, dvije fine, čiste djevojke su ušle za njima i pomoću malo mudre galantnosti naveo sam ih da sjednu pored mene i tako mi je laknulo. Krenuli smo u potpunom mraku, a ja sam sa velikom znatiželjom čekao zoru da razgledam okolinu. Uskoro smo shvatili da su naši vagoni neopisivo neudobni. Često sam, kao dječak, putovao seoskim kolima bez opruga, ali ma kako da je to truckanje bilo neudobno, to nije ništa u poređenju sa putovanjem željezničkim kolima bez federa.

(„The Austrians in Bosnia“, The Fortnightly Review, London, November 1, 1879, pp. 651–652)

¹⁷² Slavonski Brod.

¹⁷³ 1 inč = 2,54 cm.

Stećci (motivi) kod Stoca

[]. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 121]

James G. C. Minchin

Djelo generalnog konzula Srbije u Londonu James G. C. Minchina, *Širenje slobode na Balkanskom poluostrvu*, zasnovano je na autorovim pismima listovima *The Times* i *The Morning Advertiser* i uglavnom nema putopisni karakter već se čita kao spis opštije naravi o Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i drugim balkanskim zemljama. Minchin u Hercegovinu dolazi iz Crne Gore, preko Dubrovnika.

* * *

Mali parobrod koji nas vozi od Gruža (Gravosa) u Metković (Metcovitch) prolazi pored poluotoka, koji sa komadom zemlje što mu leži nasuprot, još nominalno pripada sultanu, jer predstavlja dio Hercegovine. Ta obala je isto tako gola kao i ostala dalmatinska obala, ali unutar ovog zaliva nalazi se jedna od najboljih prirodnih luka na svijetu – luka Klek. U stara vremena turske nezavisnosti, niko nije mnogo koristio ovaj dar prirode, jer su austrijski topovi postavljeni na samom kraju poluotoka i na kopnu (jer je i jedno i drugo bilo austrijska teritorija) potpuno kontrolisali ulaz u luku i sprječavali ulazak turskih trgovačkih brodova. Povremeno, u doba rata, Austrijanci su dozvoljavali turskim ratnim brodovima da iskrcavaju svoje trupe, ali ni jednom trgovačkom brodu nije bilo dozvoljeno da doprema robu u luku Klek, jer zar nisu austrijska vlada i providenje odredili da Trst treba da bude jedina luka na Jadranu? Stvari su se sada promijenile i austrijski državnici će možda zažaliti

zbog prošle politike. U budućnosti Klek može postati razmaženo derište, kao što je ranije bio često šibano dijete, austrijske državne politike. Klek čini dio plana doline Neretve, rijeke koja se uliva u Jadransko more malo sjevernije od Kleka. Austrija je ranije posjedovala njeno ušće; sada drži njene obale sve do izvora. Veličanstveni predjeli doline Neretve su često opisivani, ali se malo zadržavalo na njenoj komercijalnoj vrijednosti. Sad se predlaže da se prokopa kanal od Neretve do Bosne i da se produbi korito ove druge¹⁷⁴. Bosna je lijepa rijeka (puna pastrmke) koja se uliva u Savu, a Sava se, kao što svi znaju, uliva u Dunav. Tako bi došlo do veze vodenim putem između Beča i Jadrana; a austrijski izvoz, koji sad putuje od stranih tržišta ili njemačkom željeznicom, ili donjim tokom Dunava, koji pripada stranim silama, bezbjedno bi putovao kroz austrijsku teritoriju. Ovo je za sada samo san, ali san kome je potreban samo Lesseps¹⁷⁵ da postane činjenica.

(The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula, London, 1886, pp. 30–31)

Ardern G. Hulme-Beaman

Aprila 1889. u Bosnu parobrodom iz Beograda dolazi Ardern G. Hulme-Beaman, britanski diplomatski službenik na Bliskom istoku. O toj posjeti piše u članku „Zabilješke o dvije sedmice provedene u Bosni“ objavljenom u *Dvonedjeljnoj smotri*, a na nju se osvrće i kasnije, u memoarskoj knjizi *Dvadeset godina na Bliskom istoku* (*Twenty Years in the Near East*, London, 1898).

* * *

(27. aprila 1889) – U jedanaest sati stigli smo u Brod; Bosanski Brod je na lijevoj obali, Slavonski na desnoj¹⁷⁶, a povezuje ih odličan most s podlogom od drvenih greda, koje su boravište bezbrojnih golubova. Polusatno pješaćenje dovelo je mog slugu i mene do „Hotela Austrijskog Carstva“, sasvim trećerazredne krčme, no, po svemu sudeći, najbolje u Brodu. U njoj su bili njemački putujući artisti, koji su se pripremali za večernju predstavu, i jedan govorljivi trgovački putnik. Nakon što sam pojeo neku vrstu ručka, poslao sam (slugu) Heinricha da pokuša kupiti kola i dva ponija. Gazda hotela je to slušao s neskrivenim gnušanjem, jer je očevidno smatrao da sve takve transakcije treba da idu preko njega. Prorekavši da je potpuno nemoguće nabaviti tako nešto kao što su putnička kola i konji na takav neorganizovan način, proveo je popodne naslađujući se jadu mog sluge dok sam ja odbacivao, jednu za drugom, ponude da kupim razne bijedne konje koje su mi dovodili da pogledam. Pola sata bilo je dovoljno da razgledam grad Brod, koji se sastoji od jedne duge ulice, a kako je i kiša neprestano padala, mogao sam se zabaviti jedino posmatranjem pripreme za večernju priredbu. Provizorna pozornica je postavljena na dvjema bačvama od piva, dok je sa strane smješten vergl. Lica jadnih artista, dvojice sasvim mladih ljudi i djevojaka istih godina, bila su tako

¹⁷⁴ O ideji izgradnje kanala od Neretve do Bosne, koja, čini se, potiče od francuskog vicekonzula u Mostaru Evariste de Sainte-Marie iz ranih sedamdesetih godina 19. vijeka, vidjeti Ibrahim Tepić, „Izgradnja saobraćajnica u Bosni i Hercegovini od sredine XIX vijeka do austrougarske okupacije“, *Prilozi Instituta za istoriju*, Sarajevo, XVII/1981, br. 18, str. 63.

¹⁷⁵ Ferdinand de Lesseps (1805–1894), graditelj Sueckog kanala, 1858–1869.

¹⁷⁶ Greška: Bosanski Brod je na desnoj, a Slavonski na lijevoj obali Save.

smiješna u pokušaju da izraze duboku melanholiju (koja je prožimala i cjelokupnu atmosferu) da je bilo teško suzdržavati se od onog što bi neminovno bio okrutan smijeh.

Te noći se Heinrich pobjedonosno vratio s vijestima da je obezbijedio odlična kola i dva najbrža ponija u čitavom kraju. Došao je u pratnji vlasnika, muhamedanca nadmena izgleda, koji je sve što je govorio potkrepljivao pozivanjem na nebesa. Uz pomoć dviju lojanica, koje je kiša svaki čas gasila, pregledao sam kola i konje – male seljačke taljige i omanje ponije visoke po dvanaest podlanica u bijednom stanju ali očito zdrave – i ponudio za njih dvije stotine forinti. Ponudu je vlasnik, naravno, odmah s prezirom odbacio, ali ju je, nakon dvosatne rasprave s Heinrichom uz šljivovicu, prihvatio. U međuvremenu je u hotelu počela priredba; publiku je činilo sedam osoba, uključujući i mene, no kasnije su nahrupili svi zvaničnici iz Broda sa ženama i kćerkama i potpuno opkolili moj sto. Jedan oficir mi je prišao i, svečano me pozdravivši, predstavio se kao kapetan taj i taj iz tog i tog puka. Odgovorih mu rekavši mu kako se zovem i da se nadam da im ne smetam. Ni najmanje, reče on, i za tili čas svi se našosmo u živoj raspravi o kvalitetu piva koje smu pili; društvo je posebno zabavljala moja ideja da idem u Sarajevo (Serajevo) cestom umjesto mnogo prikladnijom željeznicom.

28. (aprila). – Bio sam dao naređenje da krenemo u pet sati, ali sam u posljednji čas saznao da treba pribaviti potvrdu o vlasništvu nad kolima i konjima i o zdravlju konja. Veterinar, ili gospodin koji se takvim zvaao, imao je običaj da dugo spava ujutro i nije se pojavio do devet sati; tako ni do deset nismo uspjeli da završimo potrebne formalnosti izuzev što mi je izdata potvrda da je jedan od konja star devet, a drugi, zapravo kobilica, trinaest godina. Kako je njihova prava starost bila pet, odnosno sedam godina, to mi nije ulilo nikakvo povjerenje u veterinara pa sam rekao da ću, ukoliko mi ne izda potrebna dokumenta za četvrt sata, preuzeti sav rizik i krenuti bez njih. Na to smo dobili dva uvjerenja, svako označeno sa po četiri kracara, za koja smo, međutim, morali platiti gotovo pet forinti¹⁷⁷ – pravo iznuđivanje, što sam tada naslućivao, a kasnije i otkrio.

(„Notes of a Fortnight in Bosnia“, *The Fortnightly Review*, September 1, 1889, pp. 395–397)

Thomas Wodehouse Legh

Thomas Wodehouse Legh (1857–1942), boravio u ljeto 1890. u Bosni i Hercegovini iz, kako kaže, čisto turističkih razloga – radi ribolova. U pratnji prijatelja Henry Bentincka, ovaj diplomatski službenik putuje od Broda do Sarajeva, a zatim do Mostara, Metkovića i dalje preko Dubrovnika u Crnu Goru. Njegov putopis, objavljen pod naslovom „Lutanje Bosnom i Hercegovinom“ u londonskoj *The New Review*, izrazito je uopšten i retrospektivan i više prostora posvećuje Crnoj Gori nego Bosni.

* * *

Oni koji razmišljaju o posjeti najnovijoj tekovini Austrijskog Carstva mogu da biraju između dva pravca putovanja – jednog, preko Beča, Pešte i Broda, i drugog, parobrodom od Trsta do Metkovića (Metkovich), a zatim uz dolinu Neretve do Mostara i Sarajeva (Serajevo.) Ja sam odabrao prvi jer je direktniji, a i zato što je Herr

¹⁷⁷ (Ital.) Austrougarski novac, u upotrebi do 1892. godine.

von Kallay, carski ministar finansija i upravitelj okupiranih provincija, izrazio želju da me vidi. (...)

Opremljeni brojnim preporukama za lokalne zvaničnike i najnovijom opremom za ribolov, s namjerom da upecamo čuvenu bosansku veliku pastrmku, krenuli smo jednog ranog jutra državnom željeznicom i poslije monotonog putovanja stigli sljedećeg dana u Brod na obalama Save. Ova rijeka, najbolje poznata kao mjesto onog legendarnog nabijanja na kolac koje je vidio velečasni McColl¹⁷⁸, još uvijek predstavlja graničnu liniju između Istoka i Zapada, baš kao i u doba princa Eugena¹⁷⁹ i janičara. Na jednoj strani su uobičajena obilježja evropskog života i civilizacije; na drugoj, poznate slike Azije i Afrike.

Uskotračna željeznica koja povezuje Brod sa Sarajevom jedno je od najuočljivijih dostignuća okupacione uprave. Njome upravljaju vojne vlasti za koje se tvrdi da svoj posao obavljaju sa neuobičajenim uspjehom i sposobnošću. Pruga vijuga i penje se kroz čarobne predjele, slične onim u Švajcarskoj, bogate šumovitim brežuljcima i bistrim rijekama. Dok opšti izgled zemlje i njenih stanovnika podsjeća više ili manje na susjedne države Srbiju i Bugarsku, dotle prisustvo brojnih austrijskih vojnika i službenika ostavlja kod posjetioca snažan utisak da je ova provincija postala svojinom velike evropske sile. Ipak, uprkos toj očiglednoj činjenici, Bosna je dosad izgubila vrlo malo od svog orijentalnog karaktera; tako se nepomirljiva priroda njenih muslimanskih stanovnika ogleda već i u načinu njihovog odijevanja. Nigdje se tako strogo ne primjenjuje izolacija i skrivanje žene velovima; ni u jednom dijelu turskih posjeda nije fanatizam stekao takvo uporište kao ovdje.

* * *

Iz Sarajeva, gdje su proveli nekoliko dana, Legh i Bentinck odlaze s engleskim konzulom Edward B. Freemanom i njegovom austrijskom ženom u Jajce, odakle cestom preko planina silaze do Neretve i Mostara. U Mostaru, odakle se Bentinck vraća kući, Leghu stavljaju na raspolaganje „malu otvorenu kočiju i kočijaša koji je znao nešto njemački“¹⁸⁰ za nastavak putovanja.

* * *

Teško je zamisliti nešto tako divlje i turomno kao što je onaj predio bez rastinja i vode između Mostara i Dubrovnika (Ragusa). U malim gradovima, gdje sam prekidao putovanje radi noćenja, smještaj su mi ljubazno obezbjeđivale vojne vlasti, koje su me očigledno držale za bezopasnog ludaka. Sudbina austrougarskih oficira na službi u Hercegovini nije zavidna i njihove žalopojke su duge i glasne. Već je dovoljno loše, žalili su se, služiti godinama po varvarskim mjestima kao što su Bileća (Bilek) i Stolac (Stolatz)¹⁸¹, ali je još gore zapovijedati brojnim planinskim utvrđenjima građenim za dvostruku namjenu – čuvanje granice prema Crnoj Gori i zastrašivanje

¹⁷⁸ Aluzija na engleske sveštenike Malcolm McColla i H.P. Liddona koji su, poslije putovanja Savom u Srbiju septembra 1875, izvijestili da su na bosanskoj obali rijeke vidjeli čovjeka nabijena na kolac. O vjerodostojnosti ovog svjedočenja dosta se raspravljalo u engleskoj štampi tog vremena (Vidjeti Dorothy Anderson, *The Balkan Volunteers*, London, 1968, pp. 44–46).

¹⁷⁹ Princ Eugen Savojski (Prince Eugene of Savoy, 1663–1736), austrijski vojskovođa i državnik, koji je u mnogim bitkama s Turcima uspješno predvodio austrijsku vojsku. Godine 1697. upao je u Bosnu i spalio Sarajevo.

¹⁸⁰ T. W. Legh, *Retrospection*, London, 1941, p. 57. U ovom autobiografskom djelu objavljenom pred kraj života, engleski putopisac daje još nekoliko novih podataka o svom putu u Bosnu pola stoljeća ranije. Ispostavlja se da je on u toku putovanja vodio dnevničke zabilješke koje je koristio kao osnovu za članak i za ovo kasno djelo.

¹⁸¹ U Stocu je Legh „odsjeo u vojnom kasinu“, a u Bileći se „smjestio kod nekog trgovca iz Dalmacije a jeo u maloj gostionici punoj oficira“ (*Retrospection*, p. 58).

buntovnog domaćeg stanovništva. Ne treba biti mnogo oštrouman pa shvatiti kako se carska uprava ne osjeća previše sigurnom u ovoj oblasti, no tako usavršen sistem odbrane od Crnogoraca odiše pretjeranom plašljivošću.

Prelaz od Hercegovine ka Dalmaciji predstavlja vjerovatno jedan od najupečatljivijih kontrasta u cijeloj Evropi. Kad sam savladao i posljednji prevoj i pod nogama ugledao plavi Jadran, prešao sam, takoreći, u jedan drugi svijet. Kako se cesta spuštala niz strmu padinu ka Dubrovniku, gole stijene i neplodne doline ustupale su mjesto maslinjacima, nasadima narandži i vrtovima blještavim od tropskog rastinja. Sve je izgledalo čudno: vile, mramorne palate drevnog grada i neobičan prizor s mnoštvom ljudi u odjeći modernog kroja. Ovdje je u Dubrovniku civilizacija ravna onoj u današnjoj Italiji, dok mu se u neposrednoj blizini, nadohvat ruke, takoreći, nalazi zemlja još zaglibljena u primitivno varvarstvo¹⁸².

(„A Ramble in Bosnia and the Herzegovina“, *The New Review*, London, November 1891, pp. 470–471; 473–474)

Robert Dunkin

Lovac Robert Dunkin, koji se potpisuje kao „Snaffle“, putovao je i lovio sa ženom po „zemljama bure“ – Dalmaciji i Hercegovini – dvije-tri godine sredinom posljednje decenije stoljeća. Prvo su bili u Dalmaciji, a zatim dolaze u Hercegovinu. Čini se da su u Metković stigli parobrodom. Po Hercegovini putuju pješke, na konju, kolima i vozom. Love po hercegovačkim vrltima, ponekad u organizaciji austrijskih vlasti, a sa sobom nose najnoviju kamp opremu, uključujući i specijalnu peć, sa sulunarom, poručenu iz Amerike. Karakteristično je za ovog samodovoljnog i samozadovoljnog Engleza da svoju knjigu *U zemlji bure: logorovanje i lov u Dalmaciji i Hercegovini 1894–5–6*. godine uglavnom piše „pod šatorom“ i tu činjenicu predočava čitaocu kao opravdanje za njene nedostatke.

* * *

Metković je vjerovatno najnezanimljivije mjesto u Dalmaciji. Samo, učinilo nam se čudno što smo se sljedećeg jutra (Dan svih svetih) našli opet u zemlji slikovitih nošnji, dok nismo ništa slično vidjeli u Opuzenu (Fort Opus). Ulice su se šarenile od nošnji seljaka koji su došli na „feštu“ (festa). Žene ovdje nose zanimljivu bijelu nošnju, često bogato izvezenu. Muškarci gotovo bez izuzetka nose fes – prvi znak blizine Turske.

Tog jutra smo se opet sreli sa jednim starim poznanikom – burom, koja je puhala jako i oštro i učinila da prelazak preko rijeke bude krajnje neugodan. Iako je Metković, kao posljednja stanica Bosanskohercegovačke državne željeznice, postao mjesto od izvjesnog značaja, on još nema mosta da ga poveže sa vlastitom željezničkom stanicom na sjevernoj obali Neretve. Ali, što je još neobičnije, jeste to da postoje, i to gotovo dvije godine, tri petine drvenog vojnog mosta na potpornjima! On ne služi samo za ukras i kad bi još neko shvatio da bi se on mogao i dovršiti, to bi svakako bilo mnogo bolje nego skela.

Bilo nam je neobično ući u željezničku stanicu, prvi put nakon gotovo tri mjeseca. To je bila vrlo lijepa mala stanica, gotovo prekrivena puzavicom, koja je tada

¹⁸² „Moj vozač, koji po svoj prilici nikad nije bio van Hercegovine, bio je zapanjen kad je ugledao one lijepe zgrade u gradu; nije ni čudo, jer se ne može zamisliti veći kontrast od onog između dalmatinske obale i njenog neplodnog zaleđa“ (*Retrospection*, p. 58).

bila u najljepšim jesenjim bojama. Odmah pored nje je lijepa bašta puna mladih stabala koja će jednog dana biti prekrasno mjesto za odmor dobrih ljudi iz Metkovića, jer pretpostavljam da će završiti most dok ova stabla porastu. Željeznica je uskotračna, nešto šira od dvije stope, ali njeni mali vagoni su prilično udobni.

Naš odlazak je popratila evropska ceremonijalnost. Kad je dovikivanje i zviždanje završeno, stražar je odsvirao uobičajeno solo na trubi i mi smo krenuli. Za nekoliko minuta naše putovanje po Dalmaciji se završilo. Tursku granicu smo prešli a da nismo ni primijetili¹⁸³. Nije bilo ni uobičajenog obojenog graničnog stuba – mi bar ništa slično nismo vidjeli. Prva stanica na pruži je Gabela, i prije nego što se do nje stigne, ugleda se, gore visoko na stijeni, ruševina starog mletačkog graničnog stuba. I stare kule se vide tu i tamo u ritovima; ali već smo bili gotovo izašli iz močvarnih predjela.

(*In the Land of the Bora, or Camp Life and Sport in Dalmatia and the Herzegovina, 1894–5–6*, London, 1897, pp. 148–150)

William Miller

U ličnosti novinara i publiciste Williama Millera (1864–1945) srećemo jednog od najboljih engleskih poznavalaca balkanskih zemalja i njihove istorije na prelazu iz 19. u 20. stoljeće. Školovao se na elitnim obrazovnim institucijama svoje zemlje – Rugby i Oxford – da bi se zatim potpuno posvetio novinarskom i publicističkom radu i proučavanju turske i balkanske istorije i politike. Njegova knjiga *Putovanja i politika na Bliskom istoku* zasnovana je, kako sâm ističe, na četiri boravka na Balkanu u godinama 1894, 1896, 1897. i 1898, i na „dugom proučavanju istočnog pitanja“. I Bosnu i Hercegovinu je Miller tokom ovog perioda prokrstaro uzduž i poprijeko, što se vidi iz njegovih tačnih podataka i pouzdanih opisa. U Hercegovinu ovaj putnik, kao i toliki drugi prije njega, dolazi iz Dubrovnika preko ušća Neretve.

* * *

U današnje vrijeme postoje praktično tri načina da se uđe u ovu zemlju. Željeznicom od Beča preko Broda, takođe prugom od Zagreba (Agram) do Banje Luke (Bania-Louka) i parobrodom iz Trsta, Rijeke (Fiume) ili Gruža (Gravosa). Moguće je takođe ići dilažansom od Splita (Spalato) preko Dinarskih Alpa, kroz predjele u kojima se još vide posljedice strašnog zemljotresa u Dalmaciji ovog ljeta, pa sve do Livna u Bosni i tako dospjeti do željeznice u Bugojnu. Ali ovaj posljednji pravac, mada izuzetno lijep, manje se koristi nego ovi drugi. Za one koji žele da spoje posjetu Dalmaciji sa turom kroz okupirane krajeve, Dubrovnik (Ragusa) je nesumnjivo najbolja početna tačka. Iz dubrovačke luke Gruž jedan mali parobrod vas vozi azurnoplavim morem, po kojem su razbacani otoci, pored čuvenog platana u Trstenom (Cannosa) i starog staništa dubrovačke flote u Lopudu (Mezzo), do luke Veliki Ston (Stagno Grande) na poluotoku Pelješac (Sabbioncello), koji je nekada bio sjedište biskupije i gusarsko uporište i iz kojeg su rani hercegovački vladari nekada pustošili italijansku obalu na drugoj strani.

Rasklimatani omnibus prelazi prevlaku za pola sata i ispušta vas u luci Mali Ston (Stagno Piccolo) na drugoj strani – gradić gotovo isto toliko ruševan kao i utvrde

¹⁸³ Misli se na granicu Dalmacije i Hercegovine, unutar tada jedne države, Austro-Ugarske Monarhije.

koje ga okružuju. Ovdje drugi mali parobrod sačekuje putnike dok se mnoštvo muškaraca i žena u slikovitim narodnim nošnjama sprema da brodićem krene na posao na kopno. Brodić se zaustavlja jednom ili dvaput duž dugačkog poluotoka, a onda bez zadržavanja ulazi u Neretvanski kanal. On brekće zamućenom vodom uz rijeku, dok čudni domoroci, potomci onih starih Neretljana koji su strahom ispunjavali srca rimskih legionara i bili najgori gusari na cijeloj obali, otiskuju svoje primitivne čamce u brazdu našeg broda. Mnogo smo slušali o opasnostima zagađenog vazduha za koji kažu da se diže iz ovih močvara¹⁸⁴, ali otkako su one isušene i lijene vode Neretve satjerane u jedan jedini kanal, kinin je nepotreban, a malarija je manje smrtonosna i uzima manje žrtava u gradovima pored rijeke, Opuzenu (Fort Opus) i Metkoviću. Ovaj drugi grad, koji je krajnja stanica parobroda, znatno je dobio na važnosti otkad je izgrađen kanal. Tu počinje bosanskohercegovačka željeznica i pet minuta vožnje vozom odvodi nas preko dalmatinske granice u Hercegovinu. Vojni karakter ove željeznice je odmah uočljiv: elegantni željezničar sa slikovitim fesom vojnički nas pozdravlja dok nam pregleda kartu; pokorni nosač, obučen u sve boje sjajnog Istoka, koji nam nosi kofer, duboko se klanja kad primi krajcare. Pasoši sada nisu potrebni kad se putuje u tu zemlju i jedino što se od vas traži je da ispuniti Meldezettel¹⁸⁵ čim stignete u hotel. A što se tiče malih vagona državne željeznice, oni su opremljeni svim zapadnjačkim udobnostima; jedino je četvrti razred namijenjen najsiromašnijem domaćem svijetu i liči na one vagone na engleskim željeznicama kojima se prevoze konji. Istina je da voz staje – i ponekad ostane, kako kažu austrijski oficiri, „bosansku minutu“ – na svakoj stanici, ali na Istoku se nikome ne žuri. Osim toga, tako je mnogo živosti i šarolikosti na hercegovačkom peronu. Kako postoji samo jedan voz dnevno u jednom pravcu, cijelo stanovništvo izađe da ga vidi. Jedan igrač, koji oponaša medvjeda, možda će zabaviti putnike dok čekaju voz; vodonoša je takođe stalni lik na svakoj stanici i obavlja dosta posla sa muslimanima koji se voze četvrtim razredom. A prava je predstava vidjeti te putnike kako u svečanoj procesiji izlaze na kraju putovanja, noseći malu rolnu ćilima na kojem su sjedili u vozu. Na većim stanicama domaći ljudi se mogu vidjeti kako čuče na peronu jedući i motajući duhan.

* * *

Od Banje Luke do hrvatske granice željeznicom – jedinom normalnog kolosijeka u cijeloj zemlji – rastojanje je samo 69 milja¹⁸⁶. Ali, mada sam samo jedanput išao ovim putem, nalazim da je mnogo manje zanimljiv nego putovanje preko brda do doline rijeke Bosne. Sjeverozapadni ugao Bosne je zaista bogat ispašom i dobro navodnjavan Savom i Unom, tako da narod u svakom pogledu ovdje bolje živi nego u drugim krajevima zemlje. Dok smo putovali prelazili smo polja kukuruza, jednog od glavnih usjeva u Bosni i Srbiji, i mogli smo tu i tamo vidjeti ponekog dostojanstvenog bega kako jaše dobro njegovanog ata. Jedno mjesto na putu, Prijedor (Prjedor), nesumnjivo će jednog dana postati značajan centar poljoprivredne proizvodnje na ovom području, dok će drugi grad, Bosanski Novi (Novi) vjerovatno uskoro postati važna željeznička raskrsnica, isto kao što je u prethodnom vijeku priželjkivao i vojni značaj zbog svog položaja na dvjema rijekama, Sani i Uni. Od ove tačke dalje ova druga rijeka čini granicu između Bosne i Hrvatske i kad smo je prešli, vidjeli smo posljednju munaru na bosanskoj obali kako se uzdiže nad slikovitom Kostajnicom, od koje je pola u Hrvatskoj, a pola na okupiranoj teritoriji. U ranijim danima odi-

¹⁸⁴ O zagađenom vazduhu u delti Neretve vidi kod Wilkinsona i Patona, na početku ovog poglavlja.

¹⁸⁵ (Njem.) Prijavnica.

¹⁸⁶ Željeznička pruga Banja Luka-Dobrljin, duga 102 kilometra, izgrađena je 1872. godine.

graveli su se mnogi sukobi ovdje na „vojnoj granici“ između Austrijanaca i Turaka. Međutim, Hrvatska i Bosna su sad gotovo spojene, i osim nepostojanja muslimanskog elementa, čovjek bi mogao pomisliti da je još uvijek u Bosni.

Da Hrvati ne nose šešire, njihova se odjeća ne bi mnogo razlikovala od odjeće bosanskih hrišćana, dok im je jezik zapravo isti. Ali u Zagrebu smo se opet našli na dosadnom Zapadu, usred svih prednosti evropske civilizacije, dok nas je prisustvo biskupa Štrosmajera (Strossmayer) u palati, koji je bio na putu u neku banju, podsjetilo na to da je istočno pitanje, u kojem je on bio značajan činilac, sada daleko iza nas. (...)

* * *

Od svih odluka donešenih na Berlinskom kongresu najčudniji je onaj dio člana 25 po kojem se Austro-Ugarskoj dozvoljava da „drži garnizone i ima pristup“ u oblast, ili sandžak, Novi Pazar (Novi Bazar). Ova oblast, koja leži između Bosne, Srbije, Crne Gore i Turske i čini, bar teoretski, dio Osmanske Carevine, vojno je zaposjednuta na tri tačke austrougarskim trupama. Stoga je to dio Evrope s možda najčudnovatijom upravom – sa mogućim izuzetkom sadašnje „privremene“ uprave na Kritu. Najbolji način da se stigne tamo je iz Sarajeva, odakle vojna pošta obavlja saobraćaj do Pljevlja, glavnog od tri okupirana grada u Sandžaku; to rastojanje od 99 milja ona prelazi za oko dva dana, dok privatnom kočijom treba malo duže.

Iz Sarajeva smo krenuli rano poslije podne jednim od Saračevićevih (Sarajčić)¹⁸⁷ kola i vozili se kanjonom Miljacke, pored Kozije ćuprije, jednog od omiljenih mjesta oko Sarajeva. U doba Napoleona, put između Soluna i Sarajeva preko novopazarskog sandžaka bio je glavna trgovačka arterija, jer su njime za vrijeme kontinentalne blokade opskrbu prenosile mazge. Čak se i danas ovuda odvija živ promet volovskim kolima. Prvo selo, Han Pale, ima nekoliko lijepih vila u predivnim bukovim šumama, a jedna od njih pripada britanskom generalnom konzulu¹⁸⁸. Dok smo se vozili, vidjeli smo na gotovo svakoj grani strnadice žutovoljke, a kako se smrkavalo, svici su letjeli kroz tamu. Na česmi na kojoj su naši konji Pram i Miško pili vodu stoji natpis: „Kako si ti?“, što nas je podsjetilo na ovdašnji običaj da se u govornom jeziku svi oslovljavaju u drugom licu jednine. Tako se i meni uvijek obraćao naš kočijaš Bosanac, čak i kad me je unaprijedio u plemića, nazivajući me „gospodine barone“ (Herr Baron).

Prvu noć smo proveli u Prači, mirnom seocetu sa vrlo čistom krčmom, koje se hvališe rimskim sarkofagom u temeljima džamije tu preko puta. Na brdu iznad sela po prvi put smo ugledali inicijale austrijskog cara – „F. J. I.“¹⁸⁹ – napisane velikim slovima od drveta. Uobičajeno je u ovom dijelu okupirane teritorije i u austrijskim postajama u Sandžaku da se ističu ova slova u drvetu ili da se oblikuju kamenjem na padinama brda, gdje se osvijetljavaju na rođendan Njegovog Veličanstva i u drugim svečanim prilikama. Nakon nekoliko sati vožnje kroz prelijepu bukovu šumu stigli smo u Han Bare, na vrh prevoja gdje stoji lijepi bogumilski nadgrobni spomenik, koji je, prema kočijaševim riječima, star sto godina – njegov uobičajeni izraz kad je starost u pitanju. Zaista, prekrasan pogled pruža se sa sljedeće stanice, Ranjen-Karaule („stražarnica ranjenih“), ali je bilo tako maglovito da smo jedva mogli vidjeti obrise veličanstvenih crnogorskih planina, od kojih se najviši, Durmitor, nije dobro

¹⁸⁷ Najvjerovatnije je riječ o Saračeviću a ne Sarajčiću, kako piše Miller: Saračevići su sarajevska porodica koja se u to vrijeme, a i kasnije, bavila prevozom robe i putnika. Tako *Bosnische Bote*, ili *Bosanski glasnik* (Sarajevo) za 1911. godinu (str. 349) pominje Vejsilagu Saračevića, vozara.

¹⁸⁸ Britanski konzul u Sarajevu bio je tada Edward B. Feeman.

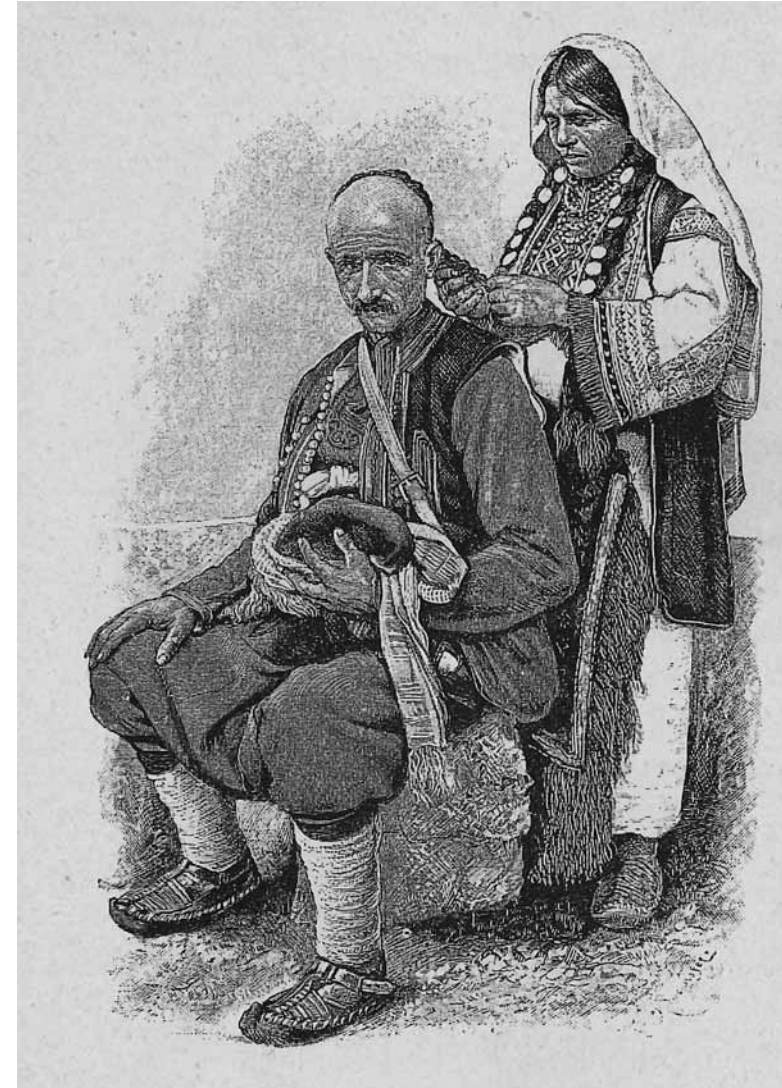
¹⁸⁹ To jest, Franz Josef Prvi

vidio. Oko podne smo stigli u Goražde (Gorazda), gradić koji se nalazi u jednoj rupi i u kojem je vrlo vruće. Plava rijeka Drina teče pored njega ispod novog željeznog mosta izgrađenog 1891. godine, kako stoji na natpisu. U stvari, civilizacija je na ovom mjestu jako uznapredovala. Tu ima vrlo dobar hotel, u čijoj sali za ručavanje nalazimo uzbudljivu sliku predaje Maglaja, a jedan dućandžija sam sebe naziva „Civil und Militär Šnajder“ (civilni i vojni krojač) – hvalevrijedan pokušaj da se njemačka riječ za krojača napiše hrvatskom abecedom. Zatim smo se peli kroz šumu i stigli pred veče u lijepi planinski grad Čajniče (Cajnica)¹⁹⁰, smješten na rubu duboke klisure i poznat po zdravom vazduhu.

Baron von Nagy Barcsa, *Bezirkvorsteher*¹⁹¹ jedan bivši mađarski husarski oficir, pokazao nam je mjesto. Odveo nas je do nove srpske crkve¹⁹², koja je veoma bogata, s kapitalom od 50 000 dukata (4 167 funti) dobijenim od hodočasnika koji se tu okupljaju na praznik Uspenja Bogorodice (27. avgusta) i njen rođendan (8. septembra), nazvan Mala i Velika Gospojina. Toliki je broj vjernika da je podignuta jedna prostrana zgrada u crkvenom dvorištu da bi ih mogli primiti. U toj novoj crkvi nalazi se poznata ikona Bogorodice s djetetom i Jovanom Krstiteljem u pozadini, za koju se kaže da ju je radio sv. Luka. Stara crkva, koja se nalazi u blizini nove, vrlo je malena i sad se gotovo i ne koristi, mada je poznata po pojasima srpskih žena čije su mužve ubili Turci. Pojaseve bi tamo objesili čim bi ubica bio ubijen.

Bezirkvorsteher nas je zatim odveo do glavne džamije i dva turbeta, u jednom od kojih se nalazi grob velikog Bosanca Sinan-paše, porijeklom iz ovog mjesta¹⁹³. Čajniče je dobar primjer za ono što su postigli službenici Austrije. Protivnici okupacije vole da kažu da je izvjestan broj mjesta koja se nalaze na ustaljenim putevima, dotjeran do visoke civilizacije da bi se zavarao posjetilac. Da se podsjetimo, Rusija je s ovim počela kad je Potemkin naredio da se izgrade uzorna sela uz cestu kojom će putovati Katarina II. Međutim, cestom od Sarajeva do Sandžaka stranci vjerovatno putuju manje nego ijednom drugom u zemlji, a nijedan novinar nije bio tu još od vremena g. fon Maka (von Mack) iz Kölnische Zeitung, prije dvije godine! Pa ipak, otkrio sam da je napredak isto toliko velik u svim mjestima duž puta, ako se, naravno, ima u vidu njihova veličina, kao i u onima u koja turističke agencije dovode svoje putnike.

Ovdje u Čajniču, na primjer, *Bezirkvorsteher* je projektovao i zasadio, preko puta svog ureda javni park i napravio stazu kroz šumarak, pored izvora ledene vode, nazvanog Appel-Quelle¹⁹⁴. U njegovoj nadležnosti je šest različitih stvari, a posebno ga zanima izgradnja nove i veće škole, koja treba da nadmaši postojeću, budući da u ovom gradiću već ima stotinu djece svih konfesija u državnoj školi, pored onih koji odlaze u srpsku obrazovnu ustanovu. On počinje da uviđa da mu je kancelarija suviše mala za posao koga ima sve više jer, kao što reče, „dužnosti nam se povećavaju, a ured nam ostaje isti“. On kod kuće, gdje me je ugostio, ima lijepu zbirku bosanskog veza, nešto antičke grnčarije, rimske ostatke kojih je Bosna još uvijek puna, sjajnu medvjedu kožu, kao i prepariranog medvjedića. Njegova

Katolički par

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 166]

organizatorska sposobnost dovedena je u teško iskušenje prije četiri godine, kad je u divljini Glasinca obezbijedio hranu i zabavu za učesnike antropološkog kongresa, među kojima su bila i dva naša zemljaka¹⁹⁵.

Napustivši Čajniče sljedećeg dana, stigli smo nakon dva sata vožnje kroz prekrasne šume na granicu Bosne i Sandžaka, do mjesta zvanog Metaljka-sedlo (Metalka-Sattel), 118 kilometara (ili oko 74 milje) od Sarajeva. Kao što njeno ime na njemačkom kazuje, Metalka-Sattel je „sedlo“ između dva brijega, od kojih je onaj desni okrunjen austrijskim, a onaj lijevi turskim, mnogo manjim, kasarnama.

¹⁹⁰ U vezi s ovim zanimljivo je skrenuti pažnju na opis jednog putovanja tim istim pravcem (Sarajevo–Čajniče) tridesetak godina prije Millera. Tu se, između ostalog, na ovom potezu pominju Han-Bulozi, Pale (četiri sata od Sarajeva), Vitez-planina, Derventa, mjesto Bare s nekoliko hanova, uključujući i „Omeragin han“ koji može primiti stotinu gostiju, te Ranjen-planina, odakle do Goražda ima „dobar sahat ravnicom“ („Putnička crta“, *Bosanski vjestnik*, Sarajevo, 27. avgusta 1866, str. 162–163).

¹⁹¹ (Njem.) Kotarski predstojnik, načelnik okruga.

¹⁹² To je crkva posvećenja Uspenju presvete Bogorodice.

¹⁹³ Riječ je o Sinan-pašinoj džamiji.

¹⁹⁴ Baron Ivan Apel bio je poglavar Zemaljske vlade od 1882. do 1903.

¹⁹⁵ Program Kongresa arheologa i antropologa, održan u Sarajevu 1894, uključivao je i naučno-turistički izlet na Glasinac. Na Kongresu je od Britanaca učestvovao arheolog Robert Munro, koji je u Bosni boravio u pratnji žene. O ovom naučnom skupu i izletu vidjeti još u odlomcima iz Munroove knjige u II, 2.

Austrijska carina je na graničnom prelazu; tu smo izašli iz kola i otišli u baraku da ručamo. Dočekala su nas dva austrijska poručnika. Ova dvojica su poznata među svojim poznanicima kao „der weitschönste, und der zweitschönste Lieutenant von Metalka“¹⁹⁶, mada niko nije bio toliko neljubazan da pita koji je koji. Vojni ljekar iz Čajniča i dvije austrijske gospođe iz Pljevlja bili su nam u društvu, a pogled iz sjenice bio je prekrasan. Poslije ručka nas je jedan od poručnika odveo do kuće turskog carinika, vrlo prijatnog čovjeka sa kojim se Austrijanci veoma dobro slažu i koji je, tokom osmogodišnjeg boravka na Metaljci, naučio dosta njemačkog. Naravno, Turčin je navaljivao da popijemo kafu i konjak i nije nam pregledao prtljag, a kao znak izvrsnih odnosa koji postoje između austrijskih vojnika i turskih civilnih vlasti na granici, poručnik i on su otišli ruku pod ruku, dok smo se mi udaljavali.

(*Travels and Politics in the Near East*, London, 1898, pp. 131–134; 167–168; 178–183)

Harry C. Thomson

Specijalni ratni dopisnik lista *The Times*, Harry C. Thomson (1856–1940), boravio je u Bosni i Hercegovini u mirno doba, po svoj prilici u ljeto 1896. godine. On je očigledno bio pozvan od austrijskih vlasti. Njegova knjiga *Turčin na odlasku: utisci s putovanja po zapadnom Balkanu*, objavljena naredne, 1897. godine, govori najvećim svojim dijelom o ovim našim zemljama. Riječ „Turčin“, napominje autor u predgovoru, u knjizi označava ne „muhamedance“, nego „osmanlijskog službenika“ koji je u Bosni ustupio mjesto austrijskom činovniku.

* * *

Postoje dva puta za Bosnu iz Beča, jedan preko Zagreba (Agram), glavnog grada Hrvatske, a drugi preko Budimpešte. Iako je veza preko Zagreba direktnija, odlučio sam se, zbog bolje usluge u vozu, da idem preko Budimpešte. Iz nje sam krenuo 2. juna popodne i stigao u Brod u Slavoniji u jedanaest sati iste večeri. Tu je voz prešao preko Save do grada na drugoj obali rijeke – Bosanskog Broda (Bosna-Brod), kako ga zovu – gdje počinje bosanska željeznica. Gotovo sva imena mjesta u Bosni imaju značenja koja opisuju njihove fizičke karakteristike. Brod, na primjer, znači „prelaz, gaz“. Prije nego što je uvođenje željeznica uništilo riječni saobraćaj, Brod je bio jedan od najznačajnijih gradova na Savi. Sada je beznačajan. Policijski narednik je pregledao pasoše na stanici, ali kad sam mu objasnio da mi je pasoš u koferu, on je učtivo rekao da će biti dovoljno ako mu dam svoju posjetnicu. Isto mi se desilo i pri dolasku u Sarajevo i samo su u jednoj prilici tokom mog boravka u Bosni insistirali da pokažem pasoš. Ništa ne bi moglo bolje pokazati kako su se vremena promijenila i koliko je potpuno Bosna, doskora tako daleka i nepristupačna, dovedena u vezu s drugim dijelovima Evrope, od činjenice da je moguće biti u Londonu za pedeset i četiri sata od časa kad krenete iz Sarajeva: voz koji odatle polazi u pet sati uveče, stiže u Beč sljedeće večeri, na vrijeme da uhvatite Ostend express. (...)

* * *

Nakon boravka u Sarajevu, Thomson, na preporuku barona Huga Kutschere, civilnog adlatusa ili, takođe u ondašnjoj terminologiji, „građanskog doglavnika“ poglavara zemlje barona Appela, odlazi u pratnji jednog austrijskog kapetana u sjevernu i zapadnu Bosnu.

* * *

Ostali smo u Bihaću dva dana, jer je to zanimljiv grad i središte Turske Hrvatske, Krajine (Krain) ili granice, kako se obično naziva. To je jedan od najstarijih gradova u Bosni, a sagradio ga je mađarski kralj Bela IV, 1214¹⁹⁷. Sada broji nešto više od pet hiljada stanovnika, od kojih su polovica muhamedanci. Taj dio vojne granice koji se prostire pored Bihaća zove se Lika. To je kraj koji je dao mnogo istaknutih generala austrijskoj vojsci, vjerovatno zahvaljujući vojničkom instinktu stečenom u mnogim graničnim sukobima. Od 1878. mnogi Ličani su se doselili u Krajinu. Smjesta smo ih uočavali po njihovoj visini, jer su svi visoki, i po ogromnim brkovima, koje nose usukane naviše na poseban način.

Naša sljedeća stanica bila je u Bosanskom Novom (Novi), gradu na slavonskoj granici, 40 milja od Bihaća. Put prolazi kroz gradić Bosansku Krupu (Krupa), koji se doima vrlo učmalo, bez ikakve trgovine i živosti. Čitav kraj je veoma siromašan; jedva da išta raste na tom krečnjaku koji se nalazi svuda, a jedino bogatstvo predstavljaju šume. Njih su koze gotovo potpuno uništile, ali zahvaljujući strogim mjerama vlade, mlado drveće je počelo da raste i za nekoliko godina zemlja će opet biti pošumljena. Od Bosanske Krupe do Bosanskog Novog putovali smo duž toka Une (Unna), lijepe, neobuzdane rijeke, koja se poput Plive spušta u čitavom nizu slapova. Unini su manji, tek nešto više od dvije stope visoki, tako da izgledaju kao prirodne brane, a mnogi se koriste za vodenice izgrađene na stupovima u sredini rijeke. Ove su privezane teškim utezima da se zaštite od iznenadnih poplava koje uzrokuje topljenje snijega na brdima. U jednom tako rustičnom narodu mlinar je značajna ličnost. U Bosni, kao i u Srbiji, njemu se ne plaća gotovinom, već u naturi; običaj je da on zadrži jednu oku brašna od svakih dvije stotine oka koje samelje. Ovaj običaj se mnogo spominje u srpskoj književnosti, a uobičajeno je ismijavati mlinara koji uzima više od oke koja mu pripada. Blizu Otoke (Ottoka) – što znači ostrvo – lijepog seoceta na pola puta između Bosanske Krupe i Bosanskog Novog, prošli smo pored popa (pope) ili pravoslavnog sveštenika u kolima sa kočijašem Turčinom, što je bio još jedan znak promjene koja se dešava. Takođe sam zapazio da turske žene ovdje nisu ni blizu tako strogo pokrivene kao u petrovačkom kraju. Nekoliko njih, pored kojih smo prošli, radilo je u polju sasvim nepokriveno. Kad bi čule da dolaze kola, one bi samo otrčale malo u stranu i sjele iza živice, ili se sklonile u kukuruz. Pored Petrovca smo sreli ženu kako jaše postrance, držeći uzde u jednoj, a kišobran u drugoj ruci, iznad sebe. Ona ne samo da je bila dobro umotana, nego je preko lica imala kao neku masku; ali ni to joj nije bilo dovoljno, već je, kad je kočija naišla, skrenula konja s puta i stajala leđima okrenuta dok ne prođemo.

Una je, poput Plive, sva u krečnjaku; na obalama obiju rijeka nalaze se naslage stalaktita, za koji mi je rečeno da je odličan kamen za gradnju. U Bosanskom Novom joj se pridružuje Sana, a nekoliko milja niže uliva se u Savu. Zemljište je ovdje plodno i prilično bogato, budući da je to široka dolina s aluvijalnim nanosom, a sam Bosanski Novi je granični grad od izvjesnog značaja, jer je u njemu kraj željeznice čiju su izgradnju otpočeli Turci da bi povezali Jadran sa Sredozemljem preko Novopazarskog sandžaka. Oko 60 milja tračnica položeno je između Bosanskog

¹⁹⁶ (Njem.) Najljepši poručnik s Metaljke i drugi po ljepoti (poručnik s Metaljke).

¹⁹⁷ Bihać se, zapravo, prvi put pominje 1260. godine, a 1262. postao je slobodni municipij odlukom Bele IV (Vidjeti *Enciklopedija Jugoslavije*, drugo izdanje, Knjiga I, Zagreb, 1980, str. 687–688).

Novog i Banje Luke¹⁹⁸, a slična dionica izgrađena je i u Makedoniji, između Soluna i Mitrovice na istorijskom Kosovu, polju kosova u Staroj Srbiji. Ta pruga je građena s namjerom da čini dio sistema turskih željeznica, kojeg je trebalo da izvede baron Hirsch, ali koji nije nikad završen. Jednog dana, nadamo se, veza između Banje Luke i Mitrovice će se ostvariti; bio bi to daleko najbliži put do Indije.

(*The Outgoing Turk: Impressions of a Journey Through the Western Balkans*, London, 1897, pp. 12–13; 162–166)

¹⁹⁸ Tačnije, od Dobrljina, preko Bosanskog Novog, do Banje Luke.

2. Putevi i konačišta

John Gardner Wilkinson

Nakon posjete Mostaru, u koji je iz Gabele zbog obilnih kiša morao ići stazom preko brda sa zapadne strane Neretve, John Gardner Wilkinson se novembra 1844. vraća u Metković uobičajenim putem.

* * *

Napustivši Mostar vratili smo se donjom cestom, desnom obalom Neretve, s koje se voda sada uglavnom povukla. Ušli smo u usku dolinu s druge strane Bune (Boona) i prošli za sat i po Žitomisliće (Zitkomicich) na lijevoj obali, čuvene po ogromnim hrastovima, da bi uskoro zatim naišli na dva stara nadgrobna spomenika. Jedan je bio u vidu krsta, a drugi u uobičajenom obliku sarkofaga, s ivicom u arabeskom stilu i s užastom opšivnicom. Na njemu su se vidjele grube skulpture ljudi na konjima u potjeri za jelenom, dok su na kraju bila četiri lika koja se drže za ruke, po svemu slična ženskim figurama što ih djeca izrezuju u papiru¹⁹⁹.

Ni za jedan dio Neretve niže Mostara ne može se reći da je slikovit, izuzev onog između Bune i Počitelja (Pogitel), koji je divlji i nekako izdvojen. Jedino selo na desnoj obali su Kručevići (Krusevich), za koje se može reći da se sastoje od vile vezirovog ćehaje (Kehia) ili zastupnika. Putovanje iz Mostara ovom cestom sigurno je mnogo udobnije nego planinskim putem kojim smo išli u odlasku. Pored zadovoljstva koje nam je pružao pogled na šumovite brežuljke što nadvisuju vijugavu rijeku, radovalo nas je i saznanje da je ovaj put mnogo kraći. Tako smo stigli u Čapljinu (Chaplina) rano naveče i tu prespavali kod jednog bogatog Turčina koji nas je počastio odličnom večerom, mada ni on ni njegovi muslimanski prijatelji nisu htjeli jesti s „nevjernicima“. Ne mogu reći da mi je bilo žao, jer večera uz stalnu pažnju ljubaznih domaćina na kojoj se hrana otkida prstima nije baš prijatna; mnogo je bolje komadati jelo vlastitim prstima nego dobijati i najukusnije zalogaje iz ruku susjeda.

Soba je bila zastrta ćilimom i prepuna mekih jastuka, dok nas je ogromna vatra gotovo gušila. Mekane sofe stajale su uz tri zida, ostavljajući sasvim malo mjesta u sredini, gdje je mnoštvo ljudi s prekrštenim nogama, dugim čibucima nalik na *chevaux-de-frises*²⁰⁰, mačkama i šoljama kafe ispunjavalo sav prazan prostor. Nikad nisam vidio toliko mnogo jastuka na tako malom prostoru – na svakom koraku pomaljalo bi se neka mekana tvar. Ni sami bogovi, u svom staništu u oblacima, ne odmaraju se u većoj mekoti, i zasigurno bih sanjao dušeke od perja da mi san nije prekinula mačka s mačićima gnijezdeći se na meni, kao i sićušni stanovnici koji su obitavali u krevetu.

Sljedećeg jutra ostavio sam konje, prešao rijeku i otišao da vidim most na Bregavi, rječici koja izvire iz planina s onu stranu Stoca (Stolatz) i uliva se u Neretvu gotovo nasuprot Strugama (Struke). Ovaj most je očigledno građen po ugledu na onaj u Mostaru, ali je mnogo manji, s rasponom od samo pedeset stopa, visinom od oko dvadeset pet stopa od površine vode ljeti, ili trideset stopa od vrha ograde. Širi-

¹⁹⁹ Ovi nadgrobni spomenici, naročito ovaj drugi, očigledno su stećci.

²⁰⁰ (Franc.) Doslovno: frizijski konji. Mnoštvo čibuka podsjeća Wilkinsona na „ježa“, prenosnu prepreku (kozlič) načičkanu ekserima ili bodljikavom žicom kojom se sprečava napredovanje neprijateljske vojske.

na ceste što ide preko njega je četrnaest stopa i šest inča i ona se uzdiže na sredini. Ograda je od kamenih ploča postavljenih uspravno, kao u Mostaru, s istom vrstom podnožja; na jednoj strani stoji datum 1079. po hidžri, što odgovara 1651, dakle most je izgrađen osam godina prije mostarskog, ali očigledno za vladanja istog sultana – Mehmeda²⁰¹. Do mosta se stiže popločanom cestom, no u njegovoj blizini nema sela. Južna strana mu udara u brdo i tu cesta naglo skreće udesno. Na uzvisini udaljenoj oko četvrt milje odatle ka zapadu stoji mala okrugla kula koja je nekoć čuvala drum i prelaz preko rijeke.

Iz Čapljine smo za jedan sat došli čamcem do Bazara Unke, gdje nas je dočekaо upravitelj zdravstvenog ureda. Dozvolili su mi da idem u Metković i provedem svojih pet dana karantena u kući zamjenika načelnika, pod nadzorom čuvara (guardiano).

(*Dalmatia and Montenegro*, Vol. II, pp. 117–120)

Edmund Spencer

U sljedećim odlomcima Edmund Spencer govori o opštim uslovima putovanja u Evropskoj Turskoj sredinom prošlog stoljeća, uključujući i Bosnu.

* * *

Kad je riječ o Evropskoj Turskoj, zemlji tako rijetko naseljenoj, koja je poprište bune i gdje je izvršna vlast tako slaba, uputno je spomenuti da putovanje nije bez opasnosti. U planinama, putnik mora da se čuva onih odvažnih sinova izmaglice – hajduka (Haiducs) i uskoka; treba da se kloni muhamedanskih pobunjeničkih grupa – protivnika reformi u Bosni i Albaniji. Isto tako, u divljim predjelima će mu od vlastite puške zavisiti večera; u tim krajevima on će morati da umorne udove odmara na njedrima majke zemlje. Jer, mada ima hanova i karaula kao mjesta za odmor, njih je tako malo i tako su daleko jedno od drugoga, da možete jahati cio dugi ljetni dan a da ne naiđete na njih; a onda, hanovi su uvijek tako prljavi i jadni da bi putnik dobro učinio, ako mu vrijeme to dozvoli, da logoruje na otvorenom, jer je tamošnje podneblje jedno od najzdravijih i najprijatnijih na svijetu.

Nedostatak bilo kakve direktne putne veze između raznih pokrajina prva je teškoća sa kojom se putnik mora suočiti; konjska staza je jedina zamjena za ceste, a svuda u planinama je užasna. Doduše, ponekad naiđemo na nešto što liči na popločan put, oko dvije stope širok, vrlo star, bez sumnje prvobitno građen za tovarne konje, jer je to jedini način transportovanja robe. Prema tome, za putovanje čovjek se mora osloniti na svoju vještinu jahanja, a jahanje kroz planine Evropske Turske može se smatrati istinski vratolomnim poduhvatom. U jednom trenutku ste prisiljeni da idete krivudavim koritom presahle bujice, u drugom, da se penjete do vrtoglavih visina provalije koja zjapi, ili da ponirete u dubine sumračnog klanca, gdje bi jedan pogrešan korak bio dovoljan da se i konj i jahač sunovrate u vječnost. Zatim, planinska priroda zemlje čini klimu tako promjenljivom da u nekoliko sati jahanja

²⁰¹ Mostarski most je, zapravo, sagrađen stotinjak godina prije navedenog datuma, hidžretske godine 974, ili 1566, za vladavine Sulejmana Veličanstvenog, a ne Mehmeda. (Vidjeti Alija Bejtić, „Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, Sarajevo, 1953, str. 275).

blagi povjetarci sunčanog juga mogu ustuknuti pred prodornim naletima hladnog sjeverca. (...)

Uprkos našem spisku opasnosti i nepritika, putnik koji posjeduje dobru konstituciju, razboritost i sposobnost da zauzme određeni odvažan stav, spajajući *fortiter in re* sa *suaviter in modo*²⁰², ne samo da će poboljšati svoje opšte zdravstveno stanje, već će otkriti mnoge draži ove vrste nomadskog života. On ne može, istina, očekivati neki raznovrstan izbor ljudi koje će sretati u svakodnevnom životu, ali kada sretne svoje bližnje i bez straha povjeri svoju bezbjednost njihovom staranju, sigurno je da će se prema njemu postupati i ljubazno i gostoljubivo. Mora, međutim, odbaciti svaku rezervisanost, sve isključive predrasude i osobenosti civilizovanog života, jer među ovim demokratama planina i skrovitih dolina, svaki čovjek je jednak, bio on franački putnik, pandur (pandour) ili kiridžija (Kiraidi)²⁰³, svinjar ili zemljoradnik, trgovac ili gonič karavana. Ako sjednete da uživate u ručku, više je nego vjerovatno da će hajduk ili uskok, pastir ili kiridžija, sjesti pored vas uzvikujući „Fala bogu dobro!“ ili „Dobro jutro gospodin!“²⁰⁴ i poslužiti se vašim ručkom tako jednostavno kao da ste ga sami pozvali.

Mora se imati u vidu da se ova opažanja odnose isključivo na hrišćansko stanovništvo Evropske Turske, a posebno na slovensku rasu bilo koje nacionalnosti; muhamedanac, bio evropski ili azijski, još uvijek je isključiv – on još gleda na kaurina²⁰⁵ s prezirom. Međutim, kad se nađe s Frankom koji govori njegovim jezikom i koji posjeduje neku osobinu koja ga preporučuje njegovoj pažnji, on dozvoljava da mu se ledena rezervisanost raskravi u uglađenost i potpuno se izjednačuje sa hrišćaninom u pružanju svih usluga neznancu koji tad nailazi na istinsko gostoprimstvo. Međutim, da bi stekao povjerenje i dobru volju i jednih i drugih, putnik ne smije obući tursku nošnju, jer ovo nije domovina Osmanlija, koji samo logoruju u zemlji hrišćana. Stoga on svoje najbolje prijatelje mora tražiti među rajom (Raya), a njegov položaj Franka najsigurniji je pasoš za njihovo uvažavanje i pažnju. Iznad svega, preporučili bismo turistima u Evropskoj Turskoj da putuje bez razmetanja i da, kad bira oružje, ne izabere ono koje je veoma ukrašeno i vrijedno; jednostavan karabin, pištolji, bodež i sablja neće pobuditi pažnju, jer su oni dodatak svakom čovjeku čiji rang ili položaj mu daje pravo da se njima koristi u odbrani. (...)

* * *

Hanovi (u Bosni) obično su bolji od onih koje srećemo u drugim pokrajinama Evropske Turske; svaki ima veliku peć i ogromnu štalu, u koju često može da se smjesti dvije-tri stotine konja, a nikad manje od pedeset. Oni imaju konjušara (sciss) i poslužitelja (odađi), a gazda je muhamedanac koji se s ljubaznošću i gostoljubivošću, tako prirodnom kod Slovena, posebno trudi da zadovolji stranca dok boravi pod njegovim krovom. Račun (hisab) handžija (hanji) ispostavlja usmeno ili reckama na komadu drveta. Iznos je uvijek neznatan, a poštenje ljudi izvanredno, jer nikad ne pomišljaju da strancu naplate više. Ova opaska se, međutim, odnosi na Slovene i Albance, a što se tiče Cincara i Grka, naročito ovih posljednjih, oni vam bez skrupula nameću ne samo ogroman račun već, ako to može proći nekažnjeno, pokradu vam sve što imate u bisagama.

(*Travels in European Turkey in 1850*, Vol. I, pp. 5–6; 6–8; 360)

²⁰² (Lat) U stvari nepopustljivo, a u načinu blago.

²⁰³ (Ar.-tur.) Vozar, prevoznik.

²⁰⁴ U originalu na srpskohrvatskom.

²⁰⁵ (Pers.) Nemusliman; hrišćanin; nevjernik.

James Henry Skene

Došavši iz Beograda kolima do Šapca sredinom 1851. godine, James Henry Skene nastavlja put na konju do bosanske granice koju prelazi u Rači. Odatle pravac njegovog kretanja izgleda ovako: Bijeljina – Tuzla – Žepče – Vranduk – Guča Gora – Travnik – Vitez – Busovača – Kiseljak – Sarajevo – Mokro – Vlasenica – Nova Kasaba – Zvornik.

* * *

Jedva sam mogao povjerovati da sam Englez kad sam se pogledao kako jašem s Osman-agom i Hajrudinom²⁰⁶, s njihovim krivim istočnjačkim sabljama obješenim o ramena, s ukrašenim pištoljima i fišeklijama za pojasom. Ja sam nosio crveni fes ispod kapuljače grčkog ogrtača i par ogromnih tatarskih čizama s izvezenim vunenim posuvracima. Moj revolver i flaša vina bili su spremljeni u futrole na engleskom sedlu koje je bilo jedini zapadnjački dio naše opreme, jer ne bih nikad mogao jahati na turskom sedlu. (...)

Grad (Bijeljina), koji bi mogao brojati između šest i osam hiljada stanovnika, ima izrazito turski izgled; dugački bazar vrvio je od muhamedanaca i hrišćana jer je bila nedjelja i pazarni dan; veliki, stari han na dva sprata bio je prljav i ruševan, ali su crna kafa i nargila bile dobre. Zvuk ključanja kafe podsjetio me je na mnoge prijatne trenutke koje sam proveo s jednim muslimanskim prijateljem. Tamne drvene kuće izgledale su kao da će pasti jedna na drugu, dok su svježe okrečene džamije ukrašavale ljupko zaokružene kupole i vitke munare koje je neko, zaboravio sam ko, originalno uporedio s držalom za pisaljku.

Za ručak sam imao pilav (pilaf) s jogurtom (iaurt), to jeste, rižu i kiselo mlijeko – vrlo ukusna kombinacija! Nije bilo vina, ali sam pio vodu kroz grlić na drvenoj kanti, po obliku sličnoj onoj za zalivanje, samo bez prskalice. U računu za ručak vidjela se, međutim, znatna razlika u odnosu na Srbiju, gdje putnikov novčanik za tili čas isprazne, i to za najmanju količinu tjelesnih užitivanja koje mu ponude. Handžija (khandi) u Bijeljini, koji je primio moj novac kao da mi čini uslugu, mogao bi poslužiti kao odličan model za Abrahama na kakvoj istorijskoj slici, iako njegove crte lica nisu bile jevrejskog tipa. Bilo je nekog dostojanstva u tom starcu koje čovjeka nagoni da ga poštuje ne raspitujući se da li on to zasluhuje ili ne. Zaželio mi je sretan put tako očinski da sam mu zamalo zatražio blagoslov dok sam uzjahivao svog rumunskog paripa. Napustivši grad, penjali smo se polagano čitavo popodne preko lanca niskih brežuljaka pokrivenih šumom. Prošli smo samo kroz jedno selo, Čadavicu (Czadiavitza), ne primijetivši nigdje obrađeno zemljište, izuzev u njegovoj neposrednoj blizini, gdje je rastao dobar ječam. Njemu su mnogo više prijali vremenski uslovi nego nama, jer smo jahali pet dugih sati po neprestanoj kiši koja je počela čim smo izašli iz Bijeljine.

U sumrak sam upitao Hajrudina gdje ćemo spavati. Rekao je da ima jedan han na sat jahanja od tog mjesta. Taj sat je bio beskrajan. Uskoro se sasvim smračilo: mi smo se nalazili u gustoj šumi, cesta je bila puna velikih rupa, a ove pune vode. Iscrpljeni konji jedva su se držali na nogama, poklizujući se s jedne na drugu stranu ceste. Moje rukavice su bile kao spužve, a ruke kao ledenice koje nisu mogle više držati uzde što su mi ispadale kad god bi moj poni posrnuo. Kiša je sve jače i jače lila. Bio sam veoma umoran, bolio me je svaki zglobov u tijelu, a od hana ni traga ni glasa. Uživajte, vi što putujete parobrodom i željeznicom, jer vi imate zaista malo nevolja! Napokon se Hajrudin zaustavio i izgovorio jednu jedinu riječ: „Sjašite!“.

²⁰⁶ Skeneovi sluga i tjelohranitelj.

Bio je to prijedlog koji mi je fizički bilo veoma teško ostvariti, a nije mi bilo ni jasno kakva je korist od toga što ću sjahati u blato usred šume, s malim izgledima da mogu ponovo uzjahati. No kavaz uskoro počeo da viče na bosanskom, negdje sasvim blizu nas otvoriše se neka vrata i, mada nisam bio svjestan blizine ikakve kuće, snop svjetla pade na nas pa se odlučih da se upustim u manevar silaska s konja.

Ušavši u han, vidio sam ozbiljnog mladića Turčina kako leži pušeći kraj vatre nasred velike štale. Bio je sam jer su handžija i njegovi pomoćnici otišli po naše konje. „Selamun aleikum!“ „Aleikum selam!“²⁰⁷ odgovori ozbiljni mladi Turčin. Imao sam sasvim dobar razlog što nisam nastavio razgovor, jer je moje znanje turskog još bilo dosta ograničeno, ali me je iznenadilo to što ni on nije rekao ništa više. No, kasnije sam saznao da je i on imao isti razlog kao i ja zbog kojeg nije govorio turski: mi smo mogli s lakoćom razmijeniti misli na njemačkom ili francuskom da nismo jedan za drugog pomislili da je Osmanlija. Ispostavilo se, naime, da je on mađarski oficir u Omer-pašinoj vojsci. Već je bio napustio han kad sam se ja ujutro probudio, pa sam tako bio lišen zadovoljstva da ga upoznam. Jedino je Osman-aga s njim razgovarao nakon što sam se ja povukao u nekakvu jazbinu u uglu štale koja mi je bila namijenjena kao prenočište. Sve pogodnosti koje je han pružao sastojale su se od čiste slame za ležanje i krupno mljevenog brašna prženog na puteru. No, umor vješto pravi krevet, a glad odlično kuha.

Od ove krčme do grada Tuzle (Toozla) trebalo nam je dobrih deset sati u sedlu. Vrijeme je sada bilo lijepo i nakon nekih dvanaest ili petnaest milja dodosmo u planinski kraj²⁰⁸ gdje uopšte nije bilo kiše i gdje je staza bila sasvim suha. U jednoj ili dvije doline morila nas je vrućina, jer nas je sunce peklo ravno u glavu, a snažan vruć vjetar nam je neugodno tjerao prašinu u lice. Klima je ovdje zaista promjenljiva i bosanski barometri mora da vode buran život, jer stalno poskakuju gore-dolje. (...)

* * *

Izgledalo je da je zapadni dio Bosne zaista manje miran od istočnog, pa se naša grupa stoga povećala na pet, jer su dva pašina²⁰⁹ vojnika na konju krenula u našoj pratnji kad smo napustili Tuzlu u prijatno kišno jutro. Sunce nas nije više peklo pravo u glavu, niti nam je prašina s ceste punila oči, usta i nos i tjerala nas na kihanje. Naprotiv, bilo nam je ugodno svježe u našim ogrtačima, a sedla su nam bila mekana i potpuno mokra, kao spužve. Doduše, s jednog mjesta na mom ogrtaču stalno se slivala voda u jednu od čizama, što nije bilo naročito prijatno, no sve u svemu, bio je to pravi dan za dugo jahanje u južnom podneblju ljeti. Kretali smo se dolinom Spreče (Spresa) i na nekoliko milja od grada prošli smo pored ljetnikovca Mahmud-paše²¹⁰, koji je aktivno učestvovao u pobuni. Ljetnikovac je na lijepom mjestu, velik je i dobro održavan. Ima krasan vrt, a i prirodno rastinje oko njega neobično je raznoliko. Uskoro potom popeli smo se na lanac brežuljaka nalijevo i putovali neko vrijeme ka jugu šumovitom uzvisinom dok nas krivudava staza nije spustila u još jednu lijepu dolinu. Tu smo se zaustavili u hanu, hladnom i napuštenom, punom koza koje su se u njega sklonile od kiše. U toj velikoj mračnoj štali nije bilo nikog osim neke bijedne starice, šćućurene u jednom ćošku, koja je pružala svoje smežurane prste nad ugljekljem ugasle vatre. Dadoh joj bakiš za

²⁰⁷ (Ar.-tur.) Selamun aleikum – pozdravljam vas; aleikum selam – odgovor na pozdrav.

²⁰⁸ Majevice i njeni obronci.

²⁰⁹ Riječ je o Fehim-paši, kajmakamu u Posavini, kojeg je Skene posjetio u Tuzli. O susretu s Fehim-pašom vidjeti odlomke iz Skeneove knjige uvrštene u V, 2.

²¹⁰ Mahmud-paša Tuzlić, najveći posavski feudalac i jedan od vođa pobune muslimanskih velikaša protiv sultanove vlasti.

Istetovirana katolička djevojka

[Robert Munro: *Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia*.

Edinburgh-London, 1895. str. 47]

gostoprimstvo na koje nismo naišli pa nastavismo dalje u nadi da ćemo bolje proći u sljedećem odmoristu.

Put nas je sada vodio gotovo pravo na zapad: slijedili smo obale jednog kraja rijeke Spreče²¹¹ nekoliko milja dok se dolina nije proširila i obrađeno zemljište postalo uobičajen prizor. Zatim je započeo dug i strm uspon koji nas je vodio preko najvišeg vijenca brda na koji smo dotad naišli u Bosni. Na jednoj uzvisini nalazilo se napušteno tursko groblje, a kraj njega ruševine nekog sela. Kameni spomenici s turbanima većinom su ležali na zemlji, rasuti okolo među grmljem koje je bujalo na tako plodnom tlu. Vrh planine pored kojeg smo prošli bio je obrastao borovima i jelama raznih vrsta, dok je šipražje obilovalo smrekom. Bilo je to veoma lijepo, ali je kiša i dalje jako padala a vazduh je bio tako hladan da nisam bio raspoložen da uživam u krajolik. Počeo sam da mislim da bi i najtopliji dan bio bolji od ovoga.

Spustivši se popodne u uski pošumljeni dô velike ljepote, našli smo drugi han koji je bio bolje posjećen od prethodnog, no ni on nije nudio mnogo više u pogledu udobnosti. Zatražio sam da zapale vatru kako bih osušio odjeću i ugrijao se; zapališe svjetlo, a zatim i malo kukuruzovine. No ja poslah Osman-agu i Hajrudina da nađu ogrev i oni nakon nekog vremena donesoše drva koja se ubrzo zatim nađoše u plamenu. (...) Večera mi se sastojala od one iste ugrušane smjese mlijeka i meda koju sam već jeo u Bosni i koja je, čini se, nacionalna poslastica. (...) Kad smo uzjahivali da nastavimo put, neki seljak dovede vrlo dobrog malog konja i ponudi da ga proda za iznos koji bi otprilike odgovarao sumi od dvije funte i deset šilinga. Konj je imao vatrene oči, široke nozdrve i besprijekoran izgled, ali mu je glava bila prilično velika, što izgleda da je jedina mana bosanske pasmine. Bilo mi je žao što mi nije trebao konj i što ga nisam kupio. Potom smo počeli ponovo da se penjemo, sada još više, i dospjeli smo na takvu visinu da je čak i krajem maja temperatura dotle opala da se kiša pretvorila u snijeg. Prošli smo i kroz donje slojeve oblaka pa nas je neko vrijeme obavijala gusta i veoma hladna magla. Prošla je, međutim, mimo nas; tačnije, mi smo prošli mimo nje, a potom je naše putovanje postalo tako čudno, najčudnije u mom životu. Nalazili smo se na hrbatu neke ogromne planine čiji su se strmi bokovi spuštali sa svake strane pod uglom ad najmanje 45 stepeni. Ravni dio, po kojem smo jahali, bio je jedva deset stopa širok, i mi smo po njemu gazili poput aveti iznad oblaka dva dobra sata, i to ne baš mjereno po onom satu iz Shrewsburya²¹². Sve to mi se činilo veoma tajanstveno: čas bi duboki ponor zdesna ili slijeva bio sasvim go i činilo se da naše gorostasno postolje lebdi u moru pare, čas bi se ogromni borovi, dovoljno visoki da se od njih napravi jarbol za brod sa tri palube, dizali iznad naših glava, onemogućavajući da se dolje vidi išta drugo izuzev mračnog haosa drvija i stijena nabacanog jedno na drugo u potpunom neredu. Ni u jednom slučaju naš suženi vidokrug nije bio veći od pedeset koraka. Savršeni mir vladao je svuda uokolo.

Put je očigledno vragolasto uživao u tome da se penje na sami vrh svake uzvisine, uvijek idući preko i nikad okolo, iako je udaljenost možda bila ista. Ali bio je dosta gladak i ta osobina, tako rijetka u Bosni, iskupljivala je njegove hirove. (...)

S planine smo sišli brže nego što smo se popeli, jer je zemlja zapadno od velikog vijenca, koji nosi ime Javornik (Tavornik), na mnogo većoj nadmorskoj visini od terena kojim smo prethodno putovali. Ponovo smo zašli u oblake i ponovo pokisli. Poklizavali smo se na strmom klizavom putu, pa smo sjahali i povelili konje i konačno se nekako spustili dolje. Na pola puta nizbrdo, međutim ugledali smo tri konjanika kako izlaze iz šume nedaleko ispred nas. Bila su to prva ljudska bića koja smo sreli u brdima i nešto neobično u njihovom držanju nagnalo nas je da stanemo i bolje ih osmotrimo prije nego što nastavimo put. I oni zauzdaše konje i zastadoše da vide ko smo i da se posavjetuju. Jedan od njih, čovjek lijepa izgleda, bio je odjeven u krasnu grčku ili albansku nošnju; druga dvojica su bila loše odjevena i ličila su na Cigane. Sva trojica su bila naoružana do zuba i jahala odlične konje.

Stvar je izgledala ozbiljna pa sam predložio da skočimo u sedla i iskoristimo prednost strmine i nasrnemo na njih prije nego oni krenu na nas. To i učinismo, priprativši oružje za borbu. Neprijatelj se najprije okrenu da bježi, ali njihov vođa, osvrnuvši se i videći me iz blizine, zaustavi konja i, uz smijeh, zaželi mi dobro veče.

²¹¹ Pravac Skeneovog putovanja od Tuzle do Žepča nije moguće sasvim precizno utvrditi, ali čini se da je on jahao najprije dolinom Jale, zatim dolinom Spreče, da bi onda slijedio rijeku Oskovu – ili možda Gostilju – negdje do Đurđevika. Odatle je istočnim obroncima Konjuha dospio na sedlo između Konjuha i Javornika (kojeg naziva „Tavornik“) u blizini sela Brlošci. Odatle je krenuo na zapad grebenom Konjuha, prešao prevoj između obronaka Konjuha i Ozrena i kroz sela pobježjem sjeverno od Krivaje izbio na rijeku Bosnu.

²¹² Grad u Engleskoj.

Bio je to ciganski starješina kojeg sam već dvaput sreo. Rekao je da je od nas mislio da smo hajduci (Haiduks), i kako je nas pet a njih trojica, nastojao bi nam se skloniti s puta da me nije prepoznao. Bilo je nečeg ulizivačkog i podlog u njegovom držanju, dok se na tamnim i namrgođenim licima njegovih pratilaca, koji prodoše kraj nas idući uzbrdo, mogao uočiti izraz krivice, da sam se zapitao kakvo li to zlo smjeraju. Mažda su ukrali konje na kojima jašu, a možda su uradili i šta gore.

Kad smo dva sata kasnije došli u mali, osamljeni han u kome smo naumili konačiti, ova tajna se razjasnila pojavom jasnog snuženog jevrejskog torbara, koji je bez riječi sjedio pred vratima. Poznavao sam ga jer me je molio da ga povedem sa sobom preko Drine kako bi uštedio vozarinu, a vidjeli smo ga i kako prodaje svoju robu u Bijeljini i Tuzli. Očigledno je da je dovde držao korak s nama, idući sve pješice. Osman-aga ga je u Tuzli čak pozvao da putuje s nama kako bi imao obezbijeđenu pratnju, no on je to odbio govoreći da nema novca da izgubi ako bi bio napadnut. Pomislili smo tad da sumnja da ga želimo namamiti da pođe s nama kako bismo ga opljačkali. Glava mu je sad bila zamotana komadom platna kroz koji je curila tamna krv. Tražio sam da mu vidim ranu i ispostavilo se da je to dugačka posjekotina od sablje iznad lijeve sljepoočnice; kost nije bila povrijeđena niti je bilo mnogo krvi. Rekao je da ga je udarac ošamutio, ali nije osjetio bol – očigledno je osjetio veću bol kad su mu oteali sto dukata, što je, dodao je, učinio jedan albanski oficir neregularnih trupa kojeg su pratila dvojica Cigana i koji ga je posjekao kad je torbar pokušao da se suprotstavi pljački.

Han se nalazio u planinskom kraju potpuno švajcarskog izgleda, kao Chamonix²¹³ u podnožju malenog Mont Blanca, kojeg je oličavao Javornik, s nižim pošumljenim brdima oko sebe i visokim vrhuncima koji su se ponosito uzdizali iznad njih. Ali han je bio zatvoren. Kraj njega nije bilo ni žive duše niti ikakvog ljudskog staništa. To nam, međutim, nije predstavljalo veliku prepreku, jer je Hajrudin uskoro provalio vrata. Osman-aga je zapalio vatru, pomeo pod i prostro mi bivolju kožu da legnem. Skinuo sam sa sebe mokru odjeću i sve bi bilo dobro da smo imali šta pojesti; no morali smo gladovati. Bio sam jako umoran i spavao bih dobro uprkos ovoj maloj smetnji da nije jadni Jevrejin počeo u toku noći da bunca, što od rane, što od jada, pa sam čitavo vrijeme, kao dobri samarićanin, skakao oko njega.

Kad je svanulo, stavili smo ga na jednog od naših konja i odveli ga nakon kraćeg putovanja u jedno selo udaljeno nekoliko milja odatle. Iako smo mi otišli na spavanje bez večere, naši konji su prošli bolje jer je u štali bio sanduk ječma kojim sam ih dobro nahranio. Na poklopac sanduka sam stavio odgovarajuću sumu novca, što je zaprepastilo moje pratioce koji su očito smatrali da sam strašan glupak. Nije nam bilo teško pronaći nekoga ko će Jevrejina liječiti, jer smo ponudili da platimo za tu uslugu unaprijed; naime, svako selo ima berberina, a svaki berberin u Bosni smatra sebe jednako vještim u vidanju koliko i jedan Benjamin Brodie²¹⁴. Čak je i ranjenik bio spreman da ga berberin liječi pod ovim uslovima, ali ja nisam htio da se sve svrši na takvom dogovoru, pa sam cijelo selo obavezao da nadgleda berberina. Moja prijetnja je imala dejstva jer sam nastupao sa samopouzdanjem. Operacije ovdje izvode berberi, čiji je jedini instrument brijač kojim briju, puštaju krv, režu i amputiraju, ali je medicina u isključivoj nadležnosti izvjesnih starih vračara koje se smatraju vješticama. Jedna od ovih, vidjevši me kako bez ustezanja puštam krv Jevrejinu, počeo odmah da mu pipa puls, za koji reče da je veoma loš. Berberin-vidar predložio da se s njom konsultuje, što se svrši tako da sam isplatio i vješticu.

²¹³ Chamonix je dolina u istočnoj Francuskoj sjeverno od Mont Blanca.

²¹⁴ Slavni engleski ljekar i fiziolog (1783–1862).

Izgleda da hidropatija²¹⁵ u Bosni ima korijene u drevnim vremenima: rekli su mi tako da u slučaju dizenterije, koja je veoma česta bolest, glavni lijek nakon svešteničkog egzorcizma predstavljaju bezbrojne čaše hladne vode. Pacijent, naravno, često umire, na veliku žalost sveštenika čija moć nad zlim dusima biva tako osporena. Učestalost dizenterije među djecom razlog je njihove velike smrtnosti, i samo oni sa snažnom konstitucijom prežive i odrastu. I mada nepoznavanje medicinske nauke sigurno ima za posljedicu sprečavanje brzog porasta stanovništva, ono bez sumnje doprinosi stvaranju bolje rase ljudi nego tamo gdje ljekarsko umijeće spašava živote slabe i unakažene djece. Stoga najsavršeniji primjerci ljudske vrste nisu nigdje tako brojni, u odnosu na cjelokupno stanovništvo, kao u Bosni.

U ovom selu smo dobili hljeba, ali ništa drugo, pa nastavismo naše putovanje kroz brda i šume u zapadnom pravcu, nadajući se da ćemo uskoro dospjeti pod kakav gostoljubiv krov, pod kojim će se iscrpljena tijela, konjska i ljudska, okrijepiti, jer ni naši konji više nisu imali nikakve hrane. Mene je, štaviše, mučila hladnoća, jer sam potpuno pogrešno procijenio klimu. Bio sam se, naime, opremio za ljetnje putovanje, a dočekala me je zima; čitav moj prtljag sastojao se od onog što je moglo stati u bisage i, kako je kiša neprestano padala, morao sam svako veče sušiti cijelu svoju garderobu. Smatrao sam se sretnim ako ujutro nisam morao obući mokru odjeću, što mi se često dešavalo. Korpica divljih jagoda, koja je činila svo bogatstvo jednog dječaka pored puta, bilo je jedino što smo mogli dobiti za ručak kad smo se zaustavili da odmorimo i napasemo konje.

Nakon dvosatnog putovanja, sve nizbrdo i kroz krasnu šumu, dospjeli smo na obalu rijeke Bosne koju sam vidio na ušću u Savu i koja je dala ime cijeloj provinciji. Izbili smo na Bosnu nešto niže od ušća rijeke Krivaje u nju; obje rijeke bile su nabujale od stalnih kiša i izgledale su gotovo jednake veličine. Matica Bosne je stoga bila snažna, široka, duboka i brza i nekoliko malih čamaca, svaki izdubljen iz jednog stabla, bili su jedino prevozno sredstvo na njoj, jer su redovnu skelu uništili pobunjenici kako bi usporili kretanje Omer-pašine vojske, a nova još nije bila napravljena²¹⁶. (...)

Slijedili smo dolinu Bosne, čije je zemljište odlično i dobro je obrađeno. Plugovi su se još mogli vidjeti na njivama kako oru zemlju za proljetne usjeve; to su plugovi s točkom i obično ih vuku četiri ili šest volova. U mrak smo došli u mali grad Žepče (Zepshe)²¹⁷ koji se sastoji samo od drvenih kuća, ali su džamija i munara lijepi. Tu je i stara tvrđava sa suhim kamenim zidovima i ružnim bočnim kulama na rijeci Bosni. Bila je puna voćaka i više je ličila na vrt nego na tvrđavu. Han je bio veoma loš, no nismo mogli ići dalje u potrazi za drugim jer su nam konji bili potpuno iznureni zbog propuštenog podnevnog obroka.

Večerao sam mlijeko i med. Počeo sam da se zamaram od *toujours perdrix*²¹⁸, ali mi je bilo drago da bar nešto dobijem. Nisam mogao zaspati pa sam upalio svjetlo i pozabavio se svojom bilježnicom. Nisam imao lampu, jer ju je Osman-aga odnio

²¹⁵ Liječenje vodom.

²¹⁶ Referenca na sukobe Omer-pašine vojske s pobunjenicima kod Žepča oktobra 1850 (Vidjeti o ovome Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini, 1850–1852*, Sarajevo, 1977, str. 83–84).

²¹⁷ Uporedi Skeneov itinerer s onim što ga daje Murrayev Vodič za putnike po Turskoj tri godine kasnije (vidjeti naredni tekst): „Put (iz Tuzle) sada slijedi rijeku Spreču (Spressa), a zatim se penje na brda s lijeve strane i ide po visokom planinskom zemljištu. Nakon toga se ponovo spušta, opet u jednu krasnu dolinu, koja se na kraju širi i tu srećemo više obrađenog zemljišta. Zatim se put penje na jedan ogroman planinski lanac koji se zove Zarude (Zarugie); preko njega treba jahati jedan sat, među borovima i smrekom. Nakon dvosatnog putovanja kroz šumu, sve nizbrdo, putnik dopijeva do rijeke Bosne koju prelazi skelom i ubrzo nakon toga stiže u Žepče (Zepshe) (...)“ (*A Handbook for Travellers in Turkey*, London, 1854, p. 150).

²¹⁸ Za objašnjenje ovog izraza vidjeti bilješku br. 122.

kada se naveče pozdravio sa mnom; ali nužda je majka izuma, pa sam, razgledajući po sobi, uz pomoć nekoliko palidrvca, pronašao komad pčelinjeg voska, poput onog kojeg upotrebljavaju obučari. U njemu sam topljenjem načinio udubljenje u koje sam stavio fitilj što sam ga napravio izvukavši malo vate iz postave svog kaputa. Tek što sam upalio ovo treperavo svjetlo, začuo sam uzdahe pred vratima; podoh da ih otvorim, s revolverom u ruci, i ugledah mog Jevrejina, koji me je pratio – ali sada ne pješice – kako sjedi na stepenicama čekajući da svane da bi mi se mogao javiti. Rekao mi je da su se berberina i vračare snažno dojmile riječi okupljenih seljana koji su izjavili da su oni, seljani, odgovorni paši za njegovo ozdravljenje, te da stoga zahtijevaju od njegovih medicinskih savjetnika najbolju njegu. Berberin i vračara su na to procijenili da njihovo liječenje možda i neće ispasti najbolje pa su svom pacijentu ponudili polovinu novca ako odmah ode, pozajmivši mu čak i konja da ga odvede do Žepča.

Vidjevši da je on sada kadar da putuje, predao sam ga muselimu²¹⁹ grada, koji mi je obećao da će se postarati da Jevrejin bezbjedno stigne kući i nakon toga nisam više ništa čuo o njemu. Kad smo izašli iz Žepča, prolazili smo gotovo jednu milju kraj počivališta ranijih generacija njegovog življa, što je ukazivalo na to da je ovo mjesto, koje sada ima samo 300 kuća, nekada moralo biti znatno veće. Cijela ravnica između rijeke i brda bila je prekrivena nadgrobnim spomenicima s turbanima koji su se nalazili u svim mogućim položajima, od okomitog do vodoravnog.

Sreli smo jednog muslimanskog Falstafa (Falstaff)²²⁰ kako jaše na čelu šarene gomile svojih pratilaca; očitio se ponosio time što prolazi kroz Žepče, mada je neizvjesno kako bi marširao kroz Coventry²²¹. Pozdravismo jedan drugog u prolazu, a kratak razgovor mojih i njegovih pratilaca uskoro razjasni njegov, odnosno moj identitet, pa jedan drugom opet uputismo po selam²²² i nekoliko riječi. Ovaj punački gospodin je bio divan efendija²²³ Hajrudin-paše, guvernera Bosne²²⁴, i ako on piše putopis, čitalačka publika će možda saznati ko sam ja. Divan efendija je išao u Carigrad da vidi porodicu. Zaželio sam mu sretan put i pridružio se njegovoj želji da i ja tamo stignem.

„Inšallah“, rekoh, „Da Bog da!“ I tako se rastasmo, uz treći selam, a ja dodadoh u sebi: „Što se prije vratim, to će mi biti draže, a i mojim prijateljima, nadam se“. Jer sada sam priželjkivao da se ovo putovanje privede kraju, iako je najgore bilo to što sam još uvijek putovao na zapad i udaljavao se od mjesta gdje su me čekali²²⁵.

Uskoro smo stigli u mali grad Vranduk, blizu kojeg su se nedavno vodile dvije bitke²²⁶, o čemu tužno svjedoče grobovi koje smo vidjeli. Stara tvrđava nalazi se na vrhu stjenovitog brda, visokog oko tri stotine stopa, koje čini izbočenje na planini i prisiljava Bosnu da na najneobičniji način krivuda i zaobilazi njegovo podnožje. Utvrđenje je slabo, jer se sastoji samo od zida, čija je jedina vrijednost debljina, i od tri kule. No prirodni položaj mjesta je nevjerovatno povoljan za odbranu, i Vranduk zacijelo predstavlja ključ duge doline u kojoj se nalazi i koja čini važnu saobraćajnicu između sjevernih i južnih dijelova provincije. Kuća ima malo i bijedno izgledaju, ali, kao i drugdje, džamija i munara su lijepi. Grad ne može imati više od 2 000 stanovnika.

²¹⁹ (Ar.) Sinonim za kajmakama, upravitelja oblasti.

²²⁰ Veseli, razmetljivi i debeli lik iz Shakespearevih komada *Henri IV* i *Vesele žene vindzorske*.

²²¹ Grad u Engleskoj.

²²² (Ar.) Pozdrav.

²²³ (Grš.-tur.) Službeni i lični pisar vezira, prvenstveno zadužen za njegovu prepisku.

²²⁴ Hajrudin-paša je bio bosanski valija 1850–51. godine.

²²⁵ Skene živi u Carigradu, gdje ga čeka porodica.

²²⁶ Misli se na sukobe između sultanove i pobunjeničke vojske oktobra 1850 (Vidjeti G. Šljivo, o. c., str. 82–84).

Otprilike jedan sat nakon što smo prošli Vranduk rastali smo se od Bosne i počeli da se uspinjemo uz lanac brda nadesno. S njihove najviše tačke pružao se divan pogled na drugu, potpuno različitu dolinu, široku, valovitu i dobro obrađenu. U njenom središtu stoji grad Zenica (Zenitza), ali mi se nismo spuštali u njega jer je postojala kratica za Travnik na drugoj strani. Osim toga, vrijeme je bilo loše, a u Zenici nije bilo ničeg što bi čovjeka moglo zanimati. Zato smo se zaustavili da nahranimo konje u jednom hanu na uzvisini iznad grada i nakon dva sata nastavili put – po kiši koja je žestoko padala – preko tri paralelna vijenca planina između kojih su se nalazile doline. Tu je bilo malo šume i zemlja nije bila obrađena. Išli smo po mokroj glini dubokoj do koljena i naši konji su se teturali i klizali, ponekad i na sve četiri noge kad smo se spuštali, da bi zatim, pentrajući se uz strme padine, posrtali i gubili tlo pod nogama. Vjerujem da je bilo malo toga što je vrijedilo vidjeti, a da je i bilo lijepih prizora, mi ništa ne bismo vidjeli jer smo bili umotani u kapute i kapuljače, a i brda su bila obavijena maglom i oblacima. Primijetio sam, međutim, veliko hrišćansko groblje, prvo koje sam vidio u Bosni, sa kamenim krstovima na grobovima. Pored njega je bilo muhamedansko groblje sa svojim spomenicima s turbanima: raja i spahije, razdvojeni čak i poslije smrti.

Veliko selo Guča Gora (Vutshagora), koje se nalazi u blizini i čija se crkva vidi s puta, naseljeno je isključivo rimokatolicima. Prostrana kuća koju smo vidjeli pripada svećeniku. U jarugama kroz koje smo prolazili bilo je nekoliko koliba zbijenih jedna uz drugu ispod kula na uzvisinama – prava slika muhamedanskog feudalizma. Čak nije bilo ni staze koja bi omogućavala običnu vezu između tih kula i hrišćanske zajednice; no ove dvije klase stanovnika sreću se na pola puta da bi se predali majci zemlji kao jedna porodica. I tu su, međutim, odijeljeni jedni od drugih, što potvrđuju društvene, više nego religiozne, razlike koje su postojale između njih za života.

* * *

Nakon boravka u Travniku, Skene dolinom Lašve putuje u Sarajevo.

* * *

Čim smo izašli iz Viteza (Vitesz) stupili smo u jedan ogranak doline koja je postajala sve uža kako smo se kretali ka zapadu²²⁷ između pošumljenih brežuljaka, a zatim je počeo težak uspon preko njih. Penjanje nije, međutim, bilo dugo i kad smo se spustili na drugu stranu ovog niskog lanca brežuljaka, dospjeli smo u jednu drugu dolinu koja nas je dovela, prilično kasno, u slikoviti gradić Busovaču (Bussovacza). Tu smo prenoćili u kući handžije, jer je njegov han bio prepun; naime, ranije u toku dana, Ahmed-paša²²⁸ je poslao draguna²²⁹ da mi obezbijedi konačište, što je ovaj i učinio. Napravili su mi odličnu postelju na podu, čistu i udobnu, a ujutro su me poslužili bijelom kafom, što je rijetkost u Turskoj. Putovanje od Busovače do Kiseljaka (Ekshisu) trajalo je pet sati. Cesta je bila dobra jer su je seljaci popravili po naređenju Omer-paše, a krajolik sasvim sličan onome od prethodnog dana: zaobljeni brežuljci pokriveni mladom šumom, zelene doline, dobro obrađene i s brojnim kolibama raštrkanim unaokolo; a iznad svega, veliko obilje vodenih tokova.

Han u Kiseljaku je bio neuobičajeno čist i prostran. To treba zahvaliti blizini mineralnog izvora koji je veoma posjećen ljeti i koji je Kiseljaku (Sour Water) dao ime, jer je to prevod njegovog turskog imena – Ekshisu. Otišao sam da vidim vrelo,

²²⁷ Greška: Skene je u ovom trenutku morao ići u pravcu jugoistoka.

²²⁸ Arap Ahmed-paša, konjički general u Omer-pašinoj vojsci, inače crnac iz Nubije, koji je Skeneu pružio gostoprimstvo u Travniku (O tome vidjeti IV, 3. i V, 2).

²²⁹ Vojnik u konjici.

prečnika tri do četiri stope, koje izvire iz zemlje na obali rijeke Lašve (Lavtsha)²³⁰ i u koju se odmah zatim uliva. Po ukusu ova voda sasvim podsjeća na Seltzer Wasser²³¹. Pored vrela nalazi se još jedan han uz cestu, sa čardakom izgrađenim nad jednom rječicom i okružen velikim drvećem, veoma primamljivom po toplom vremenu. No, ja nisam imao vremena za gubljenje i nastavih putovanje koje je trajalo četiri sata. Predio je i dalje bio isti, samo što je izgledao gušće naseljen, a i obrađenog zemljišta bilo je srazmjerno više. (...)

Popeli smo se na uzvisinu obraslu drvećem na kojoj sam vidio još jedan izvor kipeće vode pa sam sjahao da je probam. Ljudi iz ovog kraja vole da prave hljeb s ovom mineralnom vodom i on je izvrstan. Isto tako, oni vodu šalju u bocama u Sarajevo (Bosna Serai) i preko granice, u Austriju. Prošli smo kroz malo selo Rakovicu (Rakovitza), no sela je bilo posvuda oko nas pa sam se zamorio pitajući kako se zovu. Odmorivši se jedan sat pod krasnim drvetom, nastavili smo put lijepom vijugavom kotlinom koja nas je napokon dovela do široke ravnice okružene planinama. Sarajevo se moglo vidjeti s udaljenosti od deset milja, ali kako je počelo da se smrkava, morali smo stati i prespavati u jednom hanu pored puta. Bila je to velika zgrada, ali u njoj nije bilo nikoga, izuzev u jednom uglu gdje se nalazio handžijin harem. Zidovi su se raspadali i svaka soba u kući bila je izložena dejstvu vremena, bar s jedne strane. To nije ulivalo mnogo nade, i kako nisam želio provesti noć pod krovom koji bi mi mogao pasti na glavu s prvim jačim naletom vjetra, Osman-aga predloži handžiji da prenoćim u haremu. No ovaj je s užasom odbacio tu ideju i ja sam bio primoran da prihvatim kao konačište mali drveni čardak u kome su se ljudi okupljali da piju kafu. I mada je bio otvoren na sve strane, čardak bi mi dobro poslužio da njegovi dnevni posjetioци nisu ostavili raznovrsno zavještanje noćnim. Ispostavilo se da je počinak puka iluzija i nakon uzaludnog polusatnog nastojanja da ga ostvarim, dadoh se na šetanje po mjesecini. (...)

Probudio sam one sretnije od mene, sretnije zato što im je manje smetalo ono raznovrsno društvo tokom noći, i kad su konji bili nahranjeni, krenuli smo ravnicom ka Sarajevu, glavnom gradu provincije. Vrelo rijeke Bosne ležalo je nadesno od ceste; ono izbija iz zemlje u velikom mlazu vode koja teče nemirno poskakujući od jedne do druge obale i uzburkano vijuga s namrštenim izrazom na svom djetinjem licu kao da već pokazuje ljutitu narav koju će imati u zrelosti. Tako sam vidio Bosnu na mjestu rođenja, gdje se iz planine Ivan²³², koja odvaja Bosnu od Hercegovine, rađa kao „ridiculus mus“²³³. Gledao sam je kako u naponu njene mladalačke snage tutnji podnožjem Javornika²³⁴, bio svjedok njenom vjenčanju sa Sprećom, kad je dosegla onu dob u životu za koju Francuzi kažu *qu'il faut faire une fin*²³⁵, i prisustvovao kada su je sahranjivali u široko korito Save.

Blizu vrela Bosne stoji velika palata, vlasništvo Fazli-paše²³⁶, a nedaleko odatle ima i druga, nešto manja, koja je pripadala Mustafa-paši²³⁷. Obojici plemića se sada

²³⁰ Greška: Kiseljak ne leži na Lašvi nego na Lepenici, blizu njenog ušća u Fojničku rijeku. Izvor mineralne vode utiče u Lepenicu.

²³¹ Ili Selterser Wasser; mineralna voda iz Nieder Seltersa u Wiesbadenu u Njemačkoj.

²³² Greška: rijeka Bosna ne izvire iz podnožja Ivana nego Igmana.

²³³ (Lat.) Doslovno: smiješni miš; dio navoda iz Horacija, „Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus“ („Tresu se brda, rodiće se smiješni miš“; ili, slobodnije: „Tresla se gora, rodio se miš“).

²³⁴ Skene upotrebljava riječ Javornik („Tavornik“) dosta neodređeno, naročito ovdje gdje misli na planinski masiv srednje Bosne između rijeke Bosne i Drine.

²³⁵ (Franc.) Da treba završiti.

²³⁶ Fazli-paša Šerifović (1802–1882), jedan od najistaknutijih muslimanskih prvaka u Bosni tog vremena.

²³⁷ Mustafa-paša Babić kao i Fazli-paša, jedan od najvećih bosanskih feudalaca.

sudi za učestvovanje u nedavnoj pobuni i nijedan od njih nema mnogo izgleda da ponovo vidi Bosnu, jer će vjerovatno provesti ostatak života u izgnanstvu. Kuće su im puste i zapuštene. Kad smo se približili gradu, jedan od mojih pratilaca pojuri naprijed da najavi moj dolazak. Uskoro se pojavi jedan oficir da me odvede u konak kajmakama ili podnamjesnika. Stotine ljudi radilo je na novoj cesti, a grupa ciganskih muzičara davala je njihovom dobrovoljnom radu izgled svetkovine. Među njima je bilo više dobro obučenih ljudi koji su podsticali seljake; tu su bili čak i hrišćanski arhiepiskop s ašovom u ruci, kojeg je za trenutak podigao kako bi dao primjer drugima, te muftija²³⁸, mula²³⁹ i jedan od najuglednijih hrišćanskih trgovaca u gradu. Energične mjere koje je Omer-paša uveo dobile su opštu podršku. Rad je za narod bio obavezan i jedini izuzetak mogao se napraviti ako bi neko, u trenutku kad jedna opština preuzima od druge posao na cesti, platio drugome da radi za njega. Iako su austrijski agenti i novine nastojale da u vezi s ovim izazovu nezadovoljstvo u narodu, njihovi pokušaji doživjeli su potpun neuspjeh, dok je tvrdnja da je arhiepiskop bio prisiljen na rad u cijelosti opovrgnuta. (...)

* * *

Iz Sarajeva sam krenuo popodne. Kako sam prethodnih dana veoma teško podnosio podnevnu vrućinu i kako je mjesec bio tek na početku svoje treće četvrtine, pretpostavljao sam da ću prijatnije putovati u toku večeri i dijela noći nego u toku dana. Prošli smo kroz gornji dio grada i počeli se penjati uz stjenovite planine što su se uzdizale istočno od njega. Na njih smo se ispeli za nešto više od dva sata. Nakon daljnjeg dvosatnog jahanja na istoj visini, skrenuli smo i nastavili da se krećemo između vrhova ovog veoma visokog planinskog kraja. Kad je sunce zalazilo, zadesili smo se na najvišem vrhuncu. Bio je to divan prizor: svuda okolo samo divlja strmina; svaki vrhunac bio je pozlaćen zracima zalazećeg sunca koje nas je na odlasku obasipalo milošću svoje žute svjetlosti, a horizont, sav u plamenu, nije više činio graničnu liniju između neba i zemlje, jer su se oboje na zapadu stopili u zastor od istopljenog zlata. Neka blijedoljubičasta svjetlost počela je da prekriva čitav krajolik da bi se zatim pretvorila u tamno hladno sivilo u kojem su jedine svijetle tačke bile treperave zvijezde. Počeo sam sa zebljom da tražim mjesec i njegovu pomoć u silaženju s ove visoke osmatračnice. Uzana ali duboka dolina nalazila se između nas i još jednog velikog vijenca planina pokrivenog borovom šumom, izuzev na vrhu koji je bio go. Očekivali smo da se iza njega pojavi mjesec i pomogne nam tako što će rastjerati tamu noći. No, mi smo već silazili, i to najgorim mogućim putem; bilo se gotovo potpuno smrklo i tek je nejasna, slaba svjetlost nagovještavala mjesto gdje će se mjesec pojaviti. (...)

Iznenada se začu zvuk kamenja koje se obrušava, pomiješan sa čudnim psovkama na turskom i albanskom. Okrenuo sam se u sedlu ali ništa nisam mogao primijetiti sve dok bljesak munje nije obasjao okolinu; tad opazih sa svoje desne strane kako se jedan od mojih pratilaca, vojnik iz Elbasana²⁴⁰, kotrlja niz padinu za svojim konjem koji je, izgleda, padao kroz drveće lomeći grane i otiskujući veliko kamenje niz liticu. Zaustavio sam se, ali Hajrudin, koji je jahao ispred mene, povika: „Hajdemo! Nije to ništa. Zbacio ga je konj i otišao je da ga dovede“. Krenuli smo dalje, a onda smo ga čekali najmanje pola sata, no kako je kiša padala sve jače a han nije bio daleko, nastavili smo put u nadi da će nam se on uskoro pridružiti. Nikad nije došao. Drugi su rekli da je imao mladog konja, nepodesnog za ovakvo putovanje i da

²³⁸ (Ar.) Muslimanski sveštenik najvšeg ranga.

²³⁹ (Ar.) Učen čovjek; kadija u većim gradovima.

²⁴⁰ Grad u Albaniji.

se sigurno vratio u Sarajevo. No, da li je to zaista bio slučaj ili je on doživio ozbiljnu nezgodu, nikad nisam imao priliku da saznam. Večera je bila gotova kad smo stigli u Mokro, gdje sam namjeravao da prenoćim, jer smo poslali čovjeka ispred nas da je naruči. Nisam baš bio raspoložen za jelo i stalno sam izgledao napolje u varljivoj nadi da ću ugledati Albanca kako dolazi. (...)

U hanu su mi napravili neku vrstu postelje, ali se ona nalazila u sobi u kojoj se očigledno u toku dana pušilo i pila kafa. Sjećanje na neprospavanu noć pred Sarajevom navelo me je da odlučno odbijem da tu pokušam spavati – bilo mi je dosta toga. Hajrudin je rekao handžiji da mi da drugu sobu, ali je ovaj rekao da druge nema. „Naći ću je“, odgovori moj vjerni Bosanac i krenu da sprovede riječ u djelo, kad ga starac zaustavi i povede na sprat s izrazom zbunjene rezignacije. Mene je zamolio da pričekam kraj malih vrata koja je otključao. Ušao je sâm i čuo sam ga kako s nekim razgovara, često izgovarajući riječi „Englez-beg“ (Inghilis Bey). Vrativši se uveo me je u veoma lijepu sobu iz koje se moglo ući u još jednu. Uskoro su mi napravili postelju pa sam ubrzo zaspao.

Rano ujutro probudilo me je otvaranje vrata koja su vodila u unutrašnju sobu, iako je to učinjeno veoma tiho. Neko je provirio i, vidjevši me u krevetu, žurno se povukao. Imao sam tek toliko vremena da opazim neko veoma lijepo lice bez vela, dva velika plava oka i široke crvene šaljvare. Time se objasnilo starčevo ustezanje da me primi ovdje, u svoj harem, ali on sigurno nije mogao imati tako mladu ženu ili ovako lijepo odjevenu kćerku. Kasnije sam u štali vidio nekoliko dobrih i bogato opremljenih konja, što me je navelo na zaključak da su plave oči i crvene šaljvare pripadale nekom putniku ljepšeg pola. Htio sam nekoga poslati da potraži izgubljenog Albanca, no odvratiše me od toga, na moju kasniju veliku žalost, neprestano me uvjeravajući da se on vratio u Sarajevo. Ljudski život ima malu vrijednost među ovim grubim gorštacima; čovjek kod njih ne vrijedi više od metka koji ispali, a taj metak se kod njih, usput rečeno, rijetko ispaljuje po pravdi i zakonu.

Uzjahali smo konje i napustili Mokro, koje je tek malo selo. Popeli smo se uz strmo brdo pred nama, idući dalje ka istoku, i jahali neko vrijeme gotovo potpuno natkriljeni širokim i paperjastim granama visokih borova²⁴¹. Cesta je išla uskim klancem na vrhu koji je od hajduka čuvala policijska stanica. Tu smo zastali nekoliko minuta da se raspitamo o tim pljačkašima. Dobivši ponešto dvosmislen i neodređen odgovor, spustismo se na drugu stranu ovog dugačkog vijenca koji predstavlja nastavak planine Zaruđe (Zarugie), što se proteže na sjever do doline rijeke Bosne. Sada smo svi išli pješke i vodili konje niz džombast put koji nas je gotovo doveo do ravnice, kad začusmo njištanje konja u čestaru pred nama. Moj mladi arap uzvрати glasno na pozdrav. Odmah zatim neki se čovjek pojavi na ivici šumarka i, skočivši na snažnog bijelog konja, pojuri na vrh brdašca koje je dominiralo cestom. Tu zastade, zakloni rukom oči od izlazećeg sunca i pomno pregleda naše brojno stanje i oružje, kojeg je bilo mnogo. Nije mu se dopao naš izgled jer je sjahao i lagano poveo konja niz drugu stranu brežuljka. Za nekoliko minuta i mi smo obišli brežuljak i ugledali četiri čovjeka kako stoje pored konja, s dugim puškama obješenim o rame. Onaj prvi, kojeg smo vidjeli, približi im se i dobaci uzdu jednom od njih, zatim sjede, dok mu jedan drugi čovjek pruža čibuk. Upitah Hajrudina kakvi su to ljudi.

„Ovo nisu dobri ljudi“, odgovori on. Budući da su svi nosili neku vrstu uniforme, a glavni među njima i oficirsku sablju i pojas, pretpostavio sam da pripadaju pobunjeničkoj vojsci i da sada obavljaju neki posao za svoj račun. Stoga je vjerovatno da mi je nepogoda od prethodne noći²⁴² spasila život, jer se sigurno ne bih zaustavio

u Mokrom da nije padala tako jaka kiša, a hajduci, koji se ne bi usudili da nas napadnu danju, mogli su to učiniti noću. Izraz na starješininom licu nije odavao nedostatak hrabrosti nego, naprotiv, hladnu proračunatost. Bio je to vrlo mlad čovjek, nizak i vižljast; brada mu je bila svijetla i puna, a duga plava kosa padala mu je na ramena. Na glavi je nosio neku vrstu kape od sive vune, poput one u derviša.

Nismo odmakli ni četvrt milje, kad čusmo pucanj na cesti iza nas. Odmah pomislih na plave oči i crvene šaljvare i, pobojavši se za njih, predložih da odjurim i izbacim ih. No, moj poziv viteza-lutalice obuzdali su primjedbom da hanuma, ili gospođa, ima devet jahaćih konja i, kako je prate samo dvije stare služavke, mora da ima šest slugu, koje hajduci ne bi napali, kao što nisu ni nas šestoricu. Vjerovatno su pucali na nekog slabije čuvanog putnika. Primijetio sam da su naši prijatelji možda lovci, ali je ta ideja jednoglasno odbačena, a Hajrudin dodade da oni barut ne bi trošili na jarebicu ili zeca. Ovaj razgovor me podsjetio na to da sam vidio dva mala čilima prostrta na kraju hodnika kad sam jutros izlazio iz sobe i shvatih da su dvije stare robinje bile te koje su ustupile svoju sobu „Englez-begu“.

Otrpilike za sat vremena dođosmo u jedan han, gdje sam se raspitao da li se priča o razbojnicima u okolini. Handžija nas je obavijestio da se družina hajduka iz Crne Gore, obučenih u uniforme, nalazi u blizini, ali nije tačno znao gdje, jer su u posljednje vrijeme napadali putnike na raznim mjestima u okolini. Nastavivši put došli smo u kraj koji je izgledao drukčije od svega što sam dotad vidio u Bosni: sve je u njemu bilo veće – i beskrajne livade, prekinute samo ponegdje borovim šumama, i stjenoviti vrhunci planina koji kao da podupiru ovu golemu visoravan²⁴³. Predio se razlikovao od uobičajenog bosanskog krajolika i po tome što je potpuno lišen vode i što je veoma rijetko naseljen; tek s vremena na vrijeme mogla se vidjeti poneka bijedna koliba napravljena od drveta. Grupa od pet-šest ovakvih koliba obično je, takoreći dekretom, uzdignuta u rang sela, to jest, imaju naziv sela bez prednosti koje taj status podrazumijeva. Tako su Kozlica (Koslicza) i Mičivode (Micsvoda)²⁴⁴ lako uočljive na karti, ali sam ih veoma teško mogao identifikovati – toliko se malo razlikuju od običnog hana i zgrada oko njega. Sa sobom sam nosio nekoliko najboljih karata Bosne, ali one su često bile veoma neprecizne²⁴⁵.

Zatim smo jahali jedan sat kroz divnu šumu borova, od kojih je većina izgledala kao da moli da se posiječe i iskoristi prije nego što padne i istruli, kao što se već desilo mnogim stablima koja su ležala na zemlji i više ličila na ogrev no na šumu. Stigli smo do velikog hana kojeg je usred šume dao sagraditi Fazli-paša za odmor putnika i koji je nosio njegovo ime. Siroti čovjek, bolje bi mu bilo da se držao građenja mostova i hanova! Odlazeći iz hana imao sam zadovoljstvo da vidim hanumu kako stiže sa svojom svitom zdrava i čitava i smješta se tamo gdje ja nisam ni pokušavao da tražim počinak. (...) Uputila mi je brz pogled ispod jašmaka (yashmack)²⁴⁶, očigledno prepoznajući „Englez-bega“ i otišla u svoje porodične odaje koje su se sastojale od ugla štale zagrađenog daskama. Nisam ništa izgubio time što sam se klonio ovog hana, i mislim da mi je bilo udobnije na čilimu pod drvetom nego jadnoj hanumi u onom haremu. Naš put je sada bio popločan na stari način i bio je grozan. Izišli smo iz šume, prošli kraj malog jezera i, nakon jedanaest sati u sedlu, nije nam bilo žao kad smo se našli kraj pucketave vatre u jednom hanu, u kojem smo i konačili.

Kad je svanulo, krenuli smo dalje kroz planinsku maglu, praćeni, pored naših konjanika, i dvojicom vojnika pješaka, jer smo morali da prođemo kroz nezgodan

²⁴³ Glasinac.

²⁴⁴ Selo Kozlicu nije bilo moguće locirati.

²⁴⁵ Pravac kretanja putnika je očigledno zapadni dio planine Devetaka i planine Javor.

²⁴⁶ (Tur.) Veo kojim su muslimanske žene pokrivala donji dio lica.

²⁴¹ Skene put sada vodi uz planinu Romaniju.

²⁴² Riječ je o pljusk koji je putnike zadesio na putu između Sarajeva i Mokrog.

tjesnac. I dalje smo išli po onoj gadnoj kaldrmi koja je više otežavala putovanje nego što ga je olakšavala. Bila je naročito teška kad smo se spuštali niz dugu strminu od najmanje 2 000 stopa, kojom prilikom su se naši konji jedva održavali na nogama. Ali je okolina na sve strane bila tako lijepa da sam morao oprostiti cesti koja me je kroz nju vodila. Magla se digla i s obje strane ceste otvarale su se prekrasne doline, djelomično obrađene i obrasle divnom šumom. Zaustavili smo se u hanu u jednoj od tih dolina – kroz koju teče rijeka Jadar vijugajući između dobro obrađenih polja – da otpustimo naše pratioce. Gradić i vojna postaja Vlasenica (Vlassanicza) nalazi se nedaleko od ceste, ali nisam htio da produžujem putovanje tog dana svraćajući u mjesto koje me ne zanima.

Blizu ovog hana bilo je više velikih isklesanih kamenih blokova sličnih drvenim grčkim sarkofazima, ali ovi nisu bili šuplji. Jedan blok bio je u obliku dvostrukog katafalka, jer je možda predstavljao nadgrobni spomenik bračnog para koji je umro u isto vrijeme. Vidio sam više takvih nekropola na velikoj visoravni preko koje smo tako dugo jahali prethodnog dana, prije nego što smo sišli s planina; no, ovo je bila prva koju sam imao vremena da pregledam. Blokovi su bili nagriženi zubom vremena i izgledali veoma stari. Oni po svoj prilici potiču iz doba prije muhamedanskog osvajanja²⁴⁷.

Iznad jednog vrela bilo je na utrini mjesto za sjedenje – a poznato je da Turci vole žubor vode koja teče, naročito kad se predaju tihom uživanju u čibuku – i ja zaposjedoh tu zelenu sofu, dajući joj prednost nad neizvjesnim ćilimom i jastucima koje su za me pripremili u hanu. Jedan seljak je stajao na vratima svoje kuće nasuprot meni i njegova mlada žena istrča napolje s dva krčaga da ih napuni na izvoru. Ugledavši me, otrčala je nazad, jer je bila otkrivena, i izgleda da je pitala muža za dopuštenje da takva izađe pred stranca. Ovaj se, pretpostavljam, složio, jer se ona vratila na izvor i napunila krčage. Ali nije me ni jednom pogledala i, s očima stalno uprtim u muža, dala se u bijeg s vodom u rukama kao da joj je čopor pasa za petama. Muž mora da je bio vrlo žedan.

(*The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, Vol. II, pp. 193; 200–203; 256–260; 264–270; 272–274; 285–287; 336–337; 338–339; 340–341; 348–349; 350–358)

John Murray

Među engleskim priručnicima za putovanje u 19. vijeku istaknuto mjesto zauzimaju oni koje je objavljivao poznati izdavač John Murray. Njegov *Vodič za putnike po Turskoj* iz 1854. godine uključuje i podroban opis itinerera, mjesta i hanova u Bosni i Hercegovini. Kao i mnogi današnji engleski vodiči, i ovaj je pisan na osnovu detaljnog istraživanja i ličnog putničkog uvida sastavljača, pa se zato jednim dijelom doima i kao putopis. Posebno su ovdje zanimljivi podaci o udaljenostima između pojedinih mjesta u Bosni, izraženi u satima putovanja („satopokazatelji“, kako se to kod nas zvalo u ono vrijeme). Priručnik preporučuje da je najbolje putovati na konju, a da je potrebno povesti još jednog konja za prtljag. Treba odsjedati u hanovima, što je najjeftinije i što omogućuje putniku da na najlakši način upozna zemlju i ljude.

²⁴⁷ Britanski putnik dobro procjenjuje približnu starost stećaka i dobro uočava razliku između njih i sarkofaga.

* * *

Pravac 9

Beograd – Travnik, preko Zvornika i Tuzle

Palež (Palesh)	4 sata
Šabac (Shabatz)	4
Rača (Racsa)	5
Zvornik	10
Tuzla	8
Žepče (Zepshe)	13
Vranduk	5
Travnik	8
	----- 57

Pravac 10

Travnik – Sarajevo (Bosna Serai)

Vitez	2 sata
Busovača (Bussovacza)	2
Kiseljak (Ekshi Su)	4
Sarajevo	7
	----- 15

Busovača, 2 sata. Ovdje ima veoma dobar han, ali je bolje krenuti iz Travnika dovoljno rano i konačiti u Kiseljaku, gdje ima još bolji. Za četiri sata jahanja među zaobljenim brdima pokrivenim mladom šumom stiže se u

Kiseljak, bosansko pomodno odmaralište u kojem su otkrivena dva odlična izvora mineralne vode (Seltzer-water), a jedan veliki han izgrađen je za one koji dolaze da je piju. Voda se flašira i izvozi, a takođe se koristi za pravljenje hljeba kojem daje prijatan ukus. (...)

Pravac 11

Sarajevo – Mostar

Prača (Pratza)	7 sati
Goražde (Goresda)	6
Foča (Fotsha)	3
Čurevo (Shurava) ²⁴⁸	6
Gacko (Gatzko)	10
Dobro polje (Dobropolieh) ²⁴⁹	3
Nevesinje (Nevesigne)	6
Mostar	8
	----- 49

Postoji još jedan put za Mostar i on prolazi kroz Konjic (Cognitza). Kraći je za pet sati ali uz njega nema tako dobrih konačišta.

Goražde, 13 sati, mora biti prva stanica, no vrlo je loša i s običnim konjima jedva da se može za ovo vrijeme do nje stići.

²⁴⁸ Selo na starom karavanskom putu na Sutjesci.

²⁴⁹ Ovaj toponim je nejasan, kao i naznaka daljeg putnog pravca odavde. Naznačeni put do Mostara je zaobilazan i nelogičan.

Foča, 16 sati. Ovdje se preko rijeke Čehotine (Tshiotina) prelazi drvenim mostom. Nasuprot ulaza u dolinu Uluk²⁵⁰ nalazi se cigansko selo Brod, što je rijetka pojava u ovoj zemlji gdje su Cigani obično nomadi. Oni u Brodu uživaju prilično blagostanje. Rijeka Drina prelazi se skelom nedaleko odatle i, nakon jahanja preko prostranih livada, dolazimo do sastavaka triju rijeka – Tare, Pive i Sutjeske (Sutsheza)²⁵¹. Krajolik postaje sasvim nalik na onaj u Švajcarskoj. Dugački uspon vodi do *Čureva*, 6 sati. Ovdje je han dobar.

Nakon što smo neko vrijeme slijedili tok Sutjeske, skrenuli smo i popeli se na veliki stjenoviti bedem, a zatim se opet vratili rijeci. Put stalno omogućuje pogled na raznolikost divljeg krajolika prošaranog zapjenušanim rječicama, da bi napokon došao do kule u

Gacku, 10 sati. Ovdje beg koji upravlja oblašću sa raštrkanim kućama pruža dobrodošlicu svakom putniku ma ko on bio, jer su vlasnici kule od pamtivijeka poznati po bezrezervnom gostoprimstvu. Odatle je potrebno putovati tri sata do sela

Dobro Polje, kraj jezera Dobrica (Dobritza)²⁵². Tu nema hana. Zatim se treba spustiti u

Nevesinjsko Polje, u čijem središtu se nalazi malo selo tog imena, 6 sati, koje ima 1 000 stanovnika i 3 džamije. Smještaj u hanu je dobar. Zatim treba preći planinu Trusinu, a onda Velež (Velesh)²⁵³. Selo i tvrđava Blagaj (Blagay) dolaze prije

Mostarskog Polja, 8 sati. Mostar je glavni grad Hercegovine koji se tako zove po lijepom mostu na rijeci Neretvi, što mu je i jedina znamenitost. U svakom drugom pogledu to je beznačajan grad. Ima 20 000 stanovnika, od čega su polovina hrišćani. Han je kao i većina hanova u ovoj zemlji.

Pravac 12

Mostar – Dubrovnik (Ragusa)

Stolac (Stolatz)	6 sati
Slano	14
Brgat (Bargat)	6
Dubrovnik	2
-----	28

(A Handbook for Travellers in Turkey, London, 1854, pp. 149; 151–152)

²⁵⁰ Ovu dolinu nije bilo moguće locirati.

²⁵¹ Rijeka Drina nastaje spajanjem Tare i Pive, dok je Sutjeska njena lijeva pritoka.

²⁵² Ne postoji jezero s ovim imenom.

²⁵³ Ovo je netačno: planina Trusina ostaje južno od Nevesinja, dok je Velež sjeverno od njega.

Stećci kod Travnika

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 33]

George Arbuthnot

Nakon boravka u Hercegovini George Arbuthnot odlazi – u jesen 1861. – u Bosnu, a potom u Srbiju. Put ga od Mostara vodi do Duvna, Livna, Travnika, Sarajeva i Broda.

* * *

Razgledavši sve znamenitosti u okolini, odlučio sam da još jedanput krenem iz Mostara, ali ovoga puta s namjerom da idem prema sjeveru. Uobičajeni put koji koriste oni što ih posao vodi iz Mostara do Sarajeva (Bosna Serai) ide preko Konjica (Konitza), sela na granici sjeverno od Mostara. U početku sam bio sklon da krenem ovim putem, ali su me nagovorili da promijenim plan i da odem u lov na divokoze u dolini Drežanke (Drechnitza). Opskrbivši se hljebom i drugim potrepštinama, M. Đurković (Gyurcovich)²⁵⁴ i ja krenuli smo rano, u nadi da ćemo stići na odredište iste noći. Idući desnom obalom Neretve uskoro smo došli do kraja dviju ravnica sjeverno od grada na čijem se spoju nalazi Mostar. Ove ravnice, sudeći po glatkom i oblom kamenju koje svuda leži razasuto, navode na pretpostavku da je ovo nekada bilo dno nekog velikog jezera; ovo potvrđuju i lokalne legende kao i postojanje karika na padinama brda za koje se priča da su u prastara vremena služile za vezivanje čamaca. Bilo ovo istina ili ne, izgled mjesta daje izvjesnu vjerovatnoću toj tvrdnji.

Ubrzo nakon izlaska iz grada, naišli smo na malu četvrtastu kulu, na položaju koji dominira rijekom. Neretva je na tom mjestu plitka, a kako smo išli dalje prema sjeveru, ona je postala uska i stjenovita, s mjestimičnim malim brzacima. Loše stanje ceste, kao i naših tovarnih konja, prisililo nas je da se zaustavimo nekoliko sati pred mjestom do kojeg smo namjeravali da stignemo te noći. Raščistivši jednu šupu

²⁵⁴ Mađar, tumač u britanskom konzulatu.

u kojoj su se nalazila vesla, zeleni duhan, kokoši, mačke i slično, pripremili smo se da tu provedemo noć. (...)

Nastavljajući putovanje desnom obalom Neretve, stigli smo do visoke humke, očito napravljene ljudskom rukom, smještene na okuci rijeke. Tu su se mogli vidjeti tragovi nedavnog iskopavanja; čini se da je neko tražio novac ili starine. To je upravo bio položaj gdje su se u stara vremena gradile tvrđave, a blizina rijeke nije bila nevažna u doba primitivne odbrane. Malo dalje od osnove humke bila su dva nadgrobna spomenika, isklesana neobično brižljivo i vješto. Na jednom od njih prikazan je čovjek sa dugačkim mačem i štitom, pred kojim stoji pas ili lisica, što je bilo samo dio urezanog crteža koji nije bio izbrisan²⁵⁵. Na mjestu gdje izvor izbija iz stijene, sreli smo grupu vojnika dobrovoljaca koji su vrlo nepristojno vikali i pucali iz kremenjača. Vjerovatno su lutali okolo, spavajući gdje god stignu, a pljačka im je način života. Mjesto na kojem smo ih sreli bilo je sasvim pusto i veoma pogodno za nasilna djela. Negdje prethodnog proljeća dogodio se zločin baš na tom mjestu. A nije bio ni prvi koji se tu desio. Prije nekoliko godina dva pljačkaša Dalmatinca sakrili su se iza obližnjih stijena s namjerom da ubiju dvojicu Turaka koji su nosili novac u Sarajevo. Ovi Turci, međutim, opazili su ubice i kad je jedan hrišćanin opalio, jedan od Turaka je uzvratilo i svaki je pogodio svoju metu. Završilo se tako što je drugi hrišćanin pobjegao a preživjeli Turčin je otišao s novcem svog druga skupa sa svojim vlastitim.

Na jednom dijelu našeg puta, veliki odron je pokrio obalu rijeke ogromnim kamenjem i gromadama crvenog mramora. Ovog, kao i bijelog, crnog i sivog mramora ima u velikim količinama na okolnim brdima. Rijeka je na ovom mjestu nabujala i puna stijena, s dva ili tri brzaka koji gotovo zavređuju ime vodopada. Uska stjenovita izbočina s desne strane, koja čini jedva prohodan put, nadnosi se nad samu vodu, na visini od oko 200 stopa. Rub ove provalije obrastao je travom i žbunjem i vrlo je opasan. To je bilo skoro smrtonosno za mene i mog konja: obala se iznenada odronila i da nije bilo kamene izbočine, na našu sreću, sigurno bi nas pokupili u komadićima, ako bi se iko potrudio da nas potraži.

Nakon nekih 10 sati putovanja od Mostara, put je skrenuo nalijevo ostavljajući Neretvu na ušću Drežanke, koja navodnjava istoimenu dolinu. U blizini njenog ušća, premošćenog lijepim mostom na dva luka, govori se da je živio ban, a osamljena stijena koja se uzdiže na padini lijeve obale bila je njegovo omiljeno utočište. Vrh joj je uglačan, a tragovi nekog natpisa jedva da se mogu razaznati²⁵⁶. (...)

* * *

Arbuthnot prekida putovanje u jednom selu u dolini Drežanke, gdje odsjeda u kući neke kršćanske obitelji. Odatle s Đurkovićem i nekoliko seljaka odlazi u lov na divokoze u okolna brda, što predstavlja pravi fizički podvig za vremešnog i bolešljivog Engleza nenaviklog na hercegovački krš.

* * *

Ovo veliko naprezanje je učinilo svoje i nisam uopšte bio sklon da ponovim lovački napor od prethodnog dana. M. G.²⁵⁷ me je napustio, jer se vraćao u Mostar, dok sam ja nastavio svojim samotnim putem. Taj put, međutim, nije bio toliko neveseo kao što sam predviđao, jer su dva domaćinova sina izrazila želju da me prate sve do Livna na bosanskoj granici, gdje im je stric, seoski svećenik, držao župu.

²⁵⁵ Ovaj nadgrobni spomenik je stećak.

²⁵⁶ Ovaj natpis, koji se zapravo nalazi na desnoj obali Neretve, potiče iz 14. vijeka. O njemu vidjeti Šefik Bešliagić, *Stećci na Blidinju*, Zagreb, 1959, str. 66.

²⁵⁷ Đurković.

Ostali smo nekoliko sati na lijevoj obali Drežanke koju smo pregazili blizu izvora. Na uzvisini s naše desne strane kažu da je nekad davno postojao grad, a sigurno je da je na tom lokalitetu nađen idol od zlata, težak 23 funte. Podstaknuti nadom u sličan uspjeh novi kopači zlata su tu nedavno iskopavali, sa kakvim rezultatom, ne umijem da kažem.

Idući sada nešto prema zapadu, ušli smo u dolinu Drage (Druga), male brze rječice²⁵⁸. Rečeno nam je da su odatle moguća dva puta; jedan duži, krivuda kroz Rakitnu (Rachitna), dok je drugi, koji sam odabrao, kraći, ali daleko brdovitiji i teži. Uspon je na jednom mjestu bio oštiji od bilo kojeg koji sam ikada vidio. Ostavljajući Dragu spustili smo se u ravnicu Svinjače (Swynyatcha), malo proširenje povezano s Duvnom jednim prolazom. Brda s lijeve strane se zovu Lip (Liep), a s desne Sesaruša (Cesarussa). I ovdje jedna priča govori o postojanju grada u davna vremena i o otkriću velike kese zlatnika, poput venecijanskih cekina, što je podstaklo nekog čovjeka poduzetnog duha da počne iskopavanje velikih razmjera. Ali žao mi je što moram reći da ova iskopavanja još nisu urodila plodom. Vrlo pristojan put izgrađen je nedavno kroz ovaj kraj, a saobraćaj koji se odvija na njemu trebalo bi da ubijedi ljude u korisnost njegove gradnje. Sreli smo mnogo brdskih konjića koji nose robu iz Livna u Mostar, dok dugi redovi kola što ih vuče po osam volova prenose drvo u sela Duvanjskog polja. Ova kola su grubo napravljena, ali odgovaraju svojoj svrsi, tj. sporom saobraćaju u ravnici. Osovine i čivije na točkovima su od drveta i željezo nije uopšte korišteno u njihovoj izradi. Duvanjsko polje je jedno od najvećih u tom kraju: na najširem mjestu je dugačko oko 15 milja, a sela su razmještena u podnožju brda, po cijelom njegovom opsegu. Najznačajnije selo je sjedište mudira kome sam otišao smjesta po dolasku. Mada je grbav, mudir je bio osoba veoma otmjenog ponašanja. Njegov šurjak, Mahmut-efendija, član medžlisa²⁵⁹, bio je kod njega i postarao se zajedno s mudrom da mi boravak u Duvnu bude što prijatniji. Kad sam tom velikom čovjeku pohvalio izgled njegovog mudirluka²⁶⁰, odgovorio mi je, smijući se: „O, da, moraju raditi, jer je hladno“ – izjava koju nikako nisam bio raspoložen da osporavam. Vjetar je puhao u tom času u ledenim naletima, a shvatio sam da je uvijek tako. Rastinje je dobro izgledalo, uprkos prividnoj nestašici vode.

Narod u tom kraju je gotovo sav katoličke vjere, što se može pripisati blizini Dalmacije i bosanskim samostanima. Narod je miran i dobro se ponaša, rekao je mudir, ali ja sam od nekih katolika s kojima sam razgovarao čuo da je takvo ponašanje više posljedica straha nego ljubavi, jer malobrojni Turci u svemu vode glavnu riječ. Na sredini polja nalaze se stari nadgrobni spomenici; neki su u obliku sarkofaga, dok su drugi samo grubo klesano ravno kamenje²⁶¹. Tu i tamo mogu se vidjeti raštrkani krstovi na grobovima – neobična mješavina sadašnjosti i prošlosti. Nakon dosta neudobno provedene noći u jedinom hanu u gradu, stigao sam rano u zoru do mudirove kuće. Iako još nije bilo osam sati, zatekao sam ga kako zasjeda sa cijelim medžlisom. Odatle me je cijelo to društvo otpratilo da razgledam tvrđavu, ili onaj njen dio koji je odolio zubu vremena. Bilo je prilično zabavno gledati uzaludne pokušaje penjanja ovih u ćurkove obučenih, sasušanih starih muslimana koji zaista nisu bili ravni mudiru po žustrini kretanja. Tvrđava je četvorougona, s bastionima i kapijom na svakom bedemu. Na dva bastiona je postavljeno osam starih topova, i svi su turske proizvodnje; neki imaju željezne obruče oko otvora.

²⁵⁸ Englez se kroz klisuru Drage iz kanjona Drežanke preko Karaormanskih klanaca penje na zapad u visoko planinsko područje. Uporedi Arbuthnotov put s Mundyevim iz 1620. godine (I, 3).

²⁵⁹ (Ar.) Savjet ili vijeće; u ovom slučaju, vijeće mudira, upravitelja sreza.

²⁶⁰ Upravno područje mudira.

²⁶¹ Ovo je nekropola stećaka.

Na jugozapadnom uglu je okrugla kula, očito kopirana od Rimljana, iako nije pravog rimskog porijekla. U koju svrhu je tvrđava građena ili ko ju je gradio, nisam uspio saznati. Kažu, međutim, da je građena prije otprilike dva vijeka²⁶² i na njoj se nalazi turski natpis koji to potvrđuje; ali, kao što sam rekao, na ove podatke se ne može osloniti²⁶³. Ima mnogo zgrada unutar zidova, a za jednu džamiju kažu da je postojala sto godina prije tvrđave.

Uskoro nakon što smo otišli iz sela stigli smo na granicu Bosne i Hercegovine, koja je neoznačena. Predio je, kako smo išli dalje, izgledao zeleniji i prikladniji za stanovanje. Pred veče smo se zaustavili u malom selu Vidošima (Vidosa), gdje živi stric mog pratioca iz lova, župnik. Pošto je unaprijed poslao jednog od nećaka da mu javi o mom dolasku, on me je dočekao vrlo srdačno i pozvao da odsjednem u njegovoj kući. I pored toga što je veći dio kuće prije nekoliko mjeseci izgorio, bio sam vrlo lijepo smješten i prijala mi je čista postelja nakon neudobnih ležajeva na koje sam bio navikao. Ne mogu baš reći da je kuhinja bila luksuzno opremljena, ali župnik se jako izvinjavao što nije bilo mesa, pominjući kao izvinjenje činjenicu da ga rimokatolici ne jedu petkom – razlog koji jedva da stoji, jer ja sam stigao u subotu. Jaja i povrća, međutim, nije manjkalo. Povrće i loš latinski izazivaju jaku žeđ, tako da sam bezbroj puta tokom večeri bio prisiljen da kažem „ad salutem“²⁶⁴. Stari svećenik je izgleda bio više naviknut na ovoliko piće nego njegov mlađi pomoćnik koji je, prije nego što je ustao od stola, pokazivao nepogrešive znake da je dobro „potegao“. I župnik i kapelan su imali brkove i plitak crveni fes kojima se odlikuje njihova profesija. Kapelan je stekao izvjesno obrazovanje u jednom od bosanskih samostana, odakle je poslan u Rim, gdje je u svakom slučaju stekao pristojno znanje italijanskog i nekoliko riječi francuskog. Još jedan stanovnik ove kuće, za kojega se ne smije dopustiti da prođe neopažen, bila je župnikova majka, fina stara gospođa u 97. godini. Starost joj ni na koji način nije oslabila sposobnosti i bila je aktivnija i življa od mnogih sa pola tereta njenih godina. Naveče su se pojavili nećaci, pošto su večerali s poslugom. Ostatak večeri smo proveli pjevajući, ako se tako može nazvati monotono zapijevanje koje čini muziku ove zemlje. U ovome se jedan dio braće smatrao vrlo vještim: teme pjesama su uglavnom legendarni podvizi hrišćana protiv Turaka, koji, ma koliko malo doprinijeli zaustavljanju napredovanja osvajača, zvuče iznenađujuće dobro u stihu. Ponekad, kao u ovom slučaju, glas prate gusle (guesla), neka vrsta violine sa jednom ili tri strune.

Župnik, mada čovjek malog obrazovanja i snažnih predrasuda, izgleda da je posjedovao mnogo zdravog razuma. Žalio se na stanje u Heregovini i rekao da će dosta nevolje proizaći iz toga ne samo u toj zemlji nego i u svim susjednim oblastima. Kao primjer oštine vladinih zahtjeva on je spomenuo da je nedavno samo iz livanjske oblasti uzeto 1 400 tovarnih konja, kao i više od 400 tovara žita, za koje je samo obećano da će biti plaćeni. Nisam spreman da jemčim za tačnost ovih tvrdnji, ali ih prenosim onako kako su iznesene meni. Svećenik se, međutim, nije toliko žalio na količinu, koliko na nepravedan postupak, kao i na postavljanje tolikih zahtjeva.

Nekoliko sati mi je trebalo do Livna, u čijem predgrađu se nalazi katolički samostan. Misa je upravo trajala, ali ja sam našao slobodnog gvardijana, „Oca Lorenca“ (Padre Lorenzo)²⁶⁵, i jednog od fratara. Ostavivši me na neko vrijeme da čekam

u vrlo hladnoj sobi sa svodovima, ova dvojica su došla, no njihov prijem se nije mogao uporediti sa prijemom jednostavnog seoskog župnika. Samostan je za redovnike franjevačkog reda, kojih je bilo pet, osim starješine. To je velika, razvučena i nedovršena zgrada od bijelog kamena, potpuno nezanimljiva, izgrađena prije šest godina. Poslije mise bio je ručak, koji je pružio više u pogledu količine nego kvaliteta i za kojim su se sveti ljudi držali à merveille²⁶⁶. Izuzev jednog mladog svećenika nježnog izgleda i dobrog obrazovanja, braća su bila mrzovoljna i neprijatna grupa. Tako je slabo prikrieno bilo nezadovoljstvo koje sam osjetio u neljubaznom „sicuro“²⁶⁷ kojim su se udostojili da odgovore na moju molbu za krevet, da sam naredio da moj prtljag smjesta odnesu u najbolji han u gradu. Kako nisam dobio uslugu kod kršćana, zatražio sam pomoć muslimanskog kajmakama²⁶⁸, kod kojeg su mi moja engleska krv i Omer-pašina bujrunčija (Buruhltee)²⁶⁹ obezbijedile savjet i pomoć.

Austrijski konzul²⁷⁰ me je takođe primio sa mnogo učtivosti i veoma uslužno mi stavio svoju kuću na raspolaganje, mada je morao službeno krenuti za Split. Iz nekih samo njemu poznatih razloga, preklinjao me je da se vratim u Mostar, uporno ponavljajući kako je putovanje po Bosni potpuno neizvodivo pri sadašnjem stanju političkih događaja. To, skupa sa primjerom svećeničke uljudnosti koju sam doživio u samostanu Gorica (Goritz), uticali su da promijenim put koji sam sebi odredio, preko Fojnice (Foinitz) do Bosna Seraja, ili „Serajeva“ (Serajevo), kako ga zovu na narodnom jeziku. Umjesto ovog puta, odlučio sam da posjetim Travnik, nekadašnji glavni grad Bosne, prije nego što nastavim put za Sarajevo, sadašnji glavni grad pokrajine. Da bih ostvario ovaj plan, krenuo sam ujutro 21. (oktobra), mada sam imao temperaturu i glavobolju, koje sam pripisivao prehladi što sam je dobio pod vlažnim svodovima franjevačkog samostana. Sa svakim narednim danom bolest je postajala ozbiljnija, tako da sam se jedva držao na konju posljednjeg dana putovanja, prije nego što smo stigli u Travnik. U jednom hanu na putu, predao sam se u ruke handžije (Khanjee), koji mi je sa svojom pomoćnicom prepisao sljedeći lijek: rekao mi je da stavim noge u lavor pun gotovo ključalog čaja, napravljenog od nekih ljekovitih trava, specifičnih za tu zemlju i veoma neprijatna mirisa. Zatim me je pokrio nepromočivim platnom koje sam nosio sa sobom, a kad sam se dovoljno preznojio, prebacio me je u krevet. Mada mi je bilo malo lakše od ovog liječenja, izlječenje nije nipošto bilo konačno, tako da sam po dolasku u Travnik bio više mrtav nego živ. Tamo je jedan doktor Mađar, za koga sam imao preporuku, došao da me posjeti i prepisao mi neke jednostavne lijekove. Jednog sam se dana usudio da primijetim da bi mi neko sredstvo za jačanje bilo najpotrebnije, na što je učeni doktor rekao, s prikladnom ozbiljnošću, da bi rakija vjerovatno bila najefikasniji lijek, jer je često slušao da engleski vojnici žive isključivo od stimulirajućih pića. Iako bolestan, jedva sam se suzdržao da se ne nasmijem toj komičnoj predodžbi.

Nakon što sam nekoliko dana proveo u Travniku, moj medicinski savjetnik je izgleda počeo da očajava nad mojim slučajem; i po istom principu po kojem ljekari drugdje preporučuju Madeiru²⁷¹ beznadežnim slučajevima tuberkuloze, i ovaj mi

²⁶⁵ Riječ je o samostanu Gorica, a „Otac Lorenzo“ je fra Lovro Vučo. (Za identifikovanje gvardijana Gorice vidjeti Berislav Gavranović, ur, *Bosna i Hercegovina od 1853. do 1870. godine*, Sarajevo, 1956, str. 269).

²⁶⁶ (Franc.) Divno.

²⁶⁷ (Ital.) Sigurno.

²⁶⁸ (Ar.) Upravitelj oblasti.

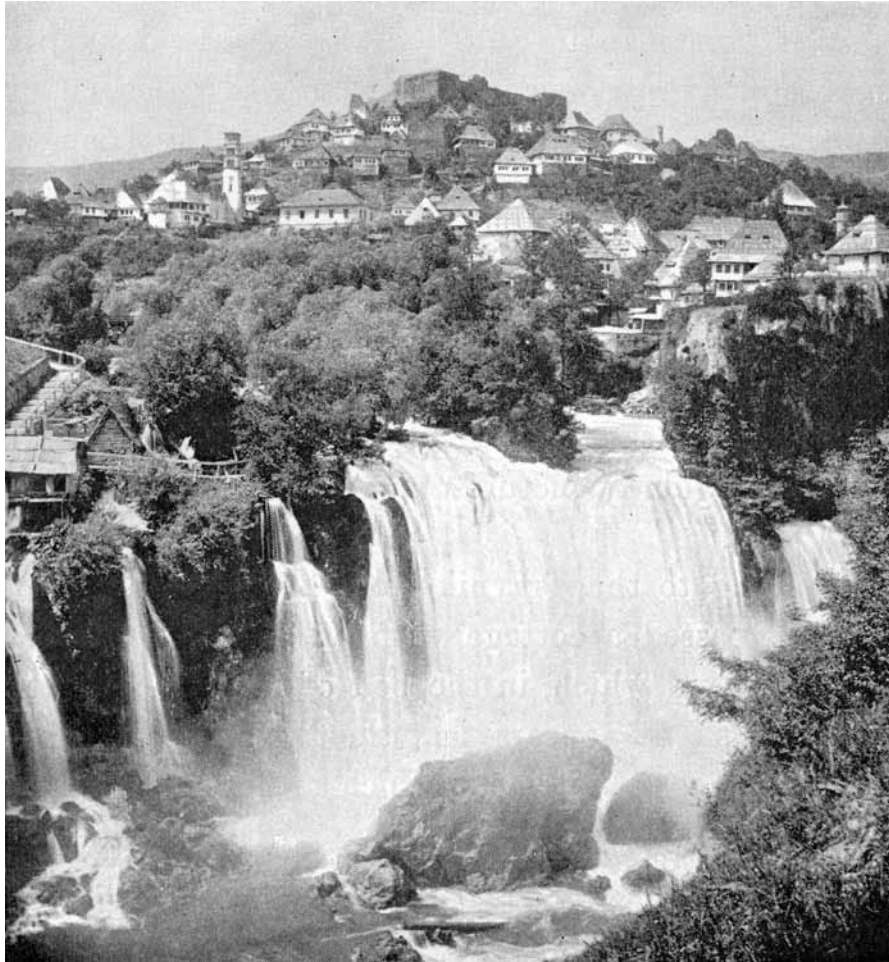
²⁶⁹ (Tur.) Pismena naredba ili preporuka izdata od paše ili valije.

²⁷⁰ Riječ je, zapravo, o austrijskom konzularnom agentu u Livnu Jakši fon Dembickom (Jaxa von Dembitzky). Vidjeti P. Mitrović i H. Kreševljaković, ur, *Izvištaji italijanskog konzulata u Sarajevu, 1863–1870. godine*, Sarajevo, 1958, str. 2).

²⁶² (Autorova napomena) Ovo jedva da je tačno, jer sve ovdje odiše mnogo većom starinom.

²⁶³ Tvrđava u Duvnu koju je Arbuthnot vidio (a koja je potpuno porušena poslije 1945) izgrađena je 1732. od kamena i bila je poznata pod imenom *Sedidžedid*, „nova tvrđava“ (Vidjeti Hamdija Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, poseban otisak *Godišnjaka* Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1953, str. 41–44).

²⁶⁴ (Lat.) U zdravlje.

Jajce

[Robert Munro: *Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia*. Edinburgh-London, 1895. str. 30/31]

je savjetovao da nastavim put do Sarajeva. Teškoća je, međutim, bila u tome kako da stignem do tog grada. No tada mi je kajmakam pritekao u pomoć i ponudio se da mi iznajmi jedna bolnička kola od artiljerije. Prihvatio sam njegovu ponudu i nakon nekoliko dana u Travniku krenuo put Sarajeva. Kočija je bila poput indijskog dak garija (dak ghari)²⁷² sa bočnim vratima, ali bez sjedišta na boku; vukli su je artiljerijski konji s dva jahača, dok su narednik i tobđžija bili u pratnji. Srećom, vozilo je imalo opruge koje mora da su znatno trpjele od truckanja, mada smo napredovali puževim korakom.

Nakon tri dana putovanja stigli smo u Sarajevo, gdje me je veoma ljubazno primio g. Z.²⁷³, koji je vršio dužnost britanskog konzula i g. M. M., francuski konzul²⁷⁴, kod koga sam proveo tri sedmice dok sam bio bolešću prikovan za krevet. (...)

²⁷¹ Portugalsko ostrvo u Atlantiku.

²⁷² (Anglo-ind.) Vrsta indijskih kola s konjskom vučom.

²⁷³ James Zohrab.

* * *

(...) Osman-paša²⁷⁵ je, uprkos svojim godinama, pokazao najveću želju da unaprijedi dobrobit naroda pod svojom upravom. Za devet mjeseci njegove vlade, koji su prethodili mom dolasku, izgrađeno je ništa manje nego 90 milja puta, popravljeno 5 mostova kojima je premošćena rijeka unutar gradskih granica i uvedene druge reforme koje mu služe na čast i kojim je stekao zahvalnost i naklonost svih slojeva stanovništva. Sistem gradnje puteva koji je on uveo istovremeno je efikasan i jednostavan. Izgradivši jednu kratku dionicu puta pored glavnog grada, uspio je da pokaže seljacima prednosti koje proističu iz lakšeg odvijanja prometa. Postepeno se ovo osjećanje proširilo širom pokrajine, a seljaci se javljaju čim su usjevi zasijani da grade nove dionice puta, koje su zatim dužni da održavaju. Ovo je očito prvi i najneophodniji korak u razvoju prirodnih izvora zemlje. (...)

* * *

Budući da je plovidba Savom postala moguća otkad su pale velike kiše, odlučio sam da krenem najjednostavnijim putem do Beograda, tj. preko Broda. Do ove odluke došao sam podstaknut i željom da vidim dolinu Bosne, pored i iznad koje put ide gotovo cijelim tim rastojanjem. Nije se moglo izabrati pametnije mjesto od onoga na kojem je izgrađeno Sarajevo. Okruženo lijepim brdima i poljima, koja čak i u novembru nose tragove raskošnog zelenila svojstvenog ovoj pokrajini, navodnjavano bistrom rijekom Miljackom (Migliaska), ovo mjesto je veoma privlačno. Dok smo se brzim kasom truckali glavnom ulicom ujutro 16. novembra u kočiji g. H.-a²⁷⁶, britanskog konzula, bilo mi je teško povjerovati da se nalazim u jednom turskom gradu. Kuće, mada izgrađene od drveta, dobro su održavane, a mušepci po kojima se prepoznaju ženski dijelovi kuće i iza kojih se povremeno mogu opaziti vatrene oči, povećavaju draž maštanja. Put je prvih šest milja bio tvrd i dobar. To je primjerak Osman-pašinog djela i uzdiže se znatno iznad polja koja ga okružuju, a strane ceste učvršćene su pletrom. Na kraju tog rastojanja, a vrlo blizu ušća Miljacke u Bosnu, odvojio sam se od mojih prijatelja koji su odlučili da odu u jednodnevni lov. (...)

Napuštajući Miljacku koja je ovdje premošćena solidnim mostom na deset lukova, prešli smo Bosnu nakon oko pola sata puta. Tu i tamo pored rijeke, ili u nekom skrovitom kutku zaštićenom visokim drvećem, kako od vrućine tako i od očiju radoznalaca, mogli su se vidjeti haremi raznih paša i drugih velikodostojnika pokrajine. Nakon četiri sata vožnje stigli smo u Kiseljak (Ekshesoo), gdje sam se smjestio u han preko noći. Prvo što sam uradio bilo je da pošaljem po bokal mineralne vode, po kojoj je to selo poznato i u određeno doba godine veoma je u modi. Voda ima jak okus željeza i kad se tek naspe pjenuša, kao i kad se u nju doda šećera, vina i drugih kiselina. Vrlo je popularna kod svih slojeva stanovništva, ali Jevreji imaju prema njoj naročitu sklonost. Nijedan sarajevski Jevrejin ne bi propustio da u toku godine posjeti te izvore; obično tamo ostaju dva ili tri dana, pijući u određene sate galon²⁷⁷ za galonom ove ljekovite tečnosti. Sljedeće večer stigao sam u Busovaču (Boosovatz), gdje sam se odvojio od travničke ceste, koju sam do te tačke slijedio. (...)

²⁷⁴ Ovdje je, po svojoj prilici, u pitanju greška: na čelu francuske konzularne agencije u Sarajevu, osnovane 1853, koja 1862 – dakle, nakon Arbuthnotove posjete – prerasta u konzulat, nalazio se Edouard Wiet. (Vidjeti Midhat Šamić *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo, 1981, str. 45–55).

²⁷⁵ Topal Osman-paša je bio bosanski namjesnik od 1861. do 1869. godine.

²⁷⁶ William R. Holmes.

²⁷⁷ 1 galon = 4,54 litra.

Tri sata nakon što smo otišli iz Busovače stigli smo u Zenicu (Tzenitza), gradić u kojem se ponešto trguje. Dok smo sjedili u kafani hana, došla su poštanska kola iz Broda na putu za Sarajevo²⁷⁸. Čovjek koji ih je vozio ušao je mokr i blatnjav i izjavio da je put gotovo neprohodan. Bilo je kod njega malo samohvale, tako da ga nisam najozbiljnije uzeo. Da mi se nije žurilo, bio bih i sam sklon da popustim pred navaljivanjem prisutnih i odgodio bih putovanje za Vranduk do sljedećeg dana. Ali kako nije bilo nikakvih izgleda da će se vrijeme poboljšati, smatrao sam da je pametno da nastavim putovanje.

Ispriječila se, međutim, još jedna poteškoća: čauš (Tchouch)²⁷⁹ zaptija odlučno je odbio da mi da vodiča. I tek kad sam poslao po mudira, zaprijetivši da ću se lično žaliti Serdar Ekremu²⁸⁰, uspio sam da ga dobijem. Ova vrsta pratnje predstavlja glavnu dužnost zaptija-konjanika. Deset pijastera na dan, ili 20 penija, obično im plaćaju oni koji se koriste njihovim uslugama. Oni, naravno, održavaju svoje konje od redovne službene plate. Kišu je sada zamijenio snijeg koji je prilično napadao za dva-tri dana. Hladnoća je bila jaka i samo zaustavljanjem u svakom hanu, a ovi su bili oko tri sata udaljeni jedan od drugog, bilo je moguće održavati cirkulaciju krvi. Ujutro 20 (novembra) sunce je zasjalo i bilo je relativno toplo, mada je sve imalo pravi zimski izgled. (...)

Oko 90 milja od Sarajeva rijeka (Bosna) postala je znatno šira; nabujala od skorašnjih kiša i snijega, ona pruža vrlo lijep prizor. Na desnoj obali rijeke nalazi se grad Maglaj (Maglai) koji je lijepo smješten na padini doline okružene brdima, a jedna krševita uzvisina dijeli grad na dva dijela. Iza ove, međutim, kuće se sastaju i spuštaju sve dolje do obale rijeke. Na samom vrhu tog središnjeg uzvišenja nalazi se stara tvrđava sa 5 topova koji kontrolišu rijeku, ali bi inače bili od male koristi. Jedina veza između obala jeste skela grube izrade. Nakon što smo otišli iz ovog grada, još uvijek je ostalo četiri sata putovanja do hana u Ševarlijama (Schevaleekhan), gdje sam namjeravao provesti noć. Iako sam se bio odvikao od svakog luksuza, ipak me je zapanjivalo potpuno odsustvo čak i najosnovnijih stvari za život. U Maglaju sam bez uspjeha nastojao kupiti krompira, voća ili čak mesa; ovdje, međutim, nije bilo ni hljeba, ni jaja, ni pilića, koji su se gotovo svuda mogli dobiti. Dobivši neizbježno „nema“ (Nehmur) kao odgovor na svaki svoj zahtjev, nisam mogao a da se ne zapitam šta jedu sami stanovnici. Kad su mi rekli da žive od povrća, zatražio sam to povrće. Prosudite, dakle, kakvo je bilo moje zaprepaštenje kad su mi saopštili da ga nema. Srećom, moji ljubazni prijatelji iz Sarajeva nisu me poslali praznih ruku, jer inače bih sasvim sigurno toga dana gladovao.

U svakom slučaju, han predstavlja gorko ismijavanje riječi hotel, kako se to često prevodi. Predstavite sebi jednu prostoriju od osam kvadratnih stopa, s prozorima koji se ne mogu otvoriti, sa peći koja zauzima jednu trećinu čitavog prostora i drvenim divanom koji zauzima druge dvije trećine; a sve to naseljeno je bezbrojnim vrstama gamadi i to vam je približna slika jednog običnog hana. Ako postoji trenutak kad je opravdano da se čovjek prepusti epikurejskim mislima, onda je to kad se nađe u jednom od ovih blaženih boravišta.

²⁷⁸ Redovna poštanska služba koju Englez pominje bila je tek u povelju: „Negdje prije mjeseca jula (1854. godine) organizovana je u Bosni i Hercegovini državna pošta za pisma i amanete. Ona je nosila i službene i privatne pošiljke. Iz Sarajeva u Brod išla je svakog četvrtka uveče, a vraćala se svakog utorka ujutro.“ (Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije (1937)*, izabrana djela, Knjiga I, izbor i redakcija Milorad Ekmečić, Sarajevo, 1985, str. 241).

²⁷⁹ (Tur.) Podoficir.

²⁸⁰ Titulu „velikog serdara“ ili „vrhovnog zapovjednika“ (generalisimusa) Omer-paša je stekao na početku krimskog rata. (Vidjeti Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vladavine, II dio, 1739–1878*, Sarajevo, 1916, str. 90).

Oko jedan sat od Ševarlija prešli smo jedan rukavac Bosne skelom. Nešto dalje na lijevoj obali nalazi se grad od 300 kuća²⁸¹ sagrađen uglavnom na istim principima kao Maglaj. Kao i Maglaj, ima jednu uzvisinu oko koje su okupljene kuće. I tu se nalazi tvrđava sa tri topa – dva mala i jednim velikim. Mudir mi je rekao, s nemalim zadovoljstvom, da je to posljednje mjesto koje su Turci zauzeli kad su osvajali Bosnu²⁸². Koristeći se iskustvom od prethodnog dana, osigurao sam se kupivši, pri prolasku kroz grad, pile, hljeba i još nekih namirnica. Do njih sam, međutim, teško došao i one su bile veoma loše. Meso se rijetko nalazi, jer se ovce nikad ne kolju, a volovi samo kad prestare i kad više nisu ni za kakav rad. Prema tome, pilići su gotovo jedina hrana životinjskog porijekla.

(Herzegovina; or Omer Pacha and the Christian Rebels, pp. 221–222; 224–226; 232–242; 243–244; 246; 248–251)

Georgina Muir Mackenzie

Među Britankama koje su putovale po Balkanu u 19. stoljeću posebno mjesto, naročito kad je riječ o Bosni, zauzimaju Georgina Muir Mackenzie (1833–1874) i Adeline Paulina Irby (1831–1911). Ove dvije mlade žene, Škotlandanka i Engleskinja, zahvaljujući koliko svom imućnom porodičnom stanju (Georgina je bila kćerka baroneta a Paulina kontraadmirala) toliko i velikoj duhovnoj radoznalosti, otiskuju se na nekoliko putovanja po Evropi počevši od kasnih pedesetih godina vijeka. Balkan uskoro postaje za njih najzanimljivije područje Kontinenta i one ga temeljito upoznaju u toku nekoliko putovanja koja preduzimaju između 1861. i 1864. godine. Na osnovu tih putovanja nastaje nekoliko tekstova, uključujući i dvije knjige. Autor prve od ovih, naslovljene *Zabilješke o južnoslovenskim zemljama Austrije i Evropske Turske (Notes on the South Slavonic Countries in Austria and Turkey in Europe*, 1865), bila je G. M. Mackenzie. No knjiga je objavljena anonimno, a uredio ju je i predgovor napisao Humphry Sandwith, ljekar koji je proveo neko vrijeme na Balkanu i u Turskoj i koji se istakao kao prijatelj južnoslovenskih naroda. Ovo djelo skromnog obima o Bosni i Hercegovini govori tek uzgred i uopšteno; autorica se pri tome oslanja na njeno i Paulinino iskustvo s putovanja od Beograda preko Sarajeva i Mostara do Dubrovnika, 1862. godine.

* * *

Na naše treće putovanje krenule smo iz Beograda i prokrstarile Kneževinu Srbiju i dvije turske pokrajine naseljene Srbima, tj. Bosnu i Hercegovinu. Prešle smo granicu između Turske i Austrije i stigle na jadransku obalu u Dubrovniku (Ragusa). (...)

Možemo spomenuti da smo kroz slovenske zemlje Austrije i pretežno u Kneževini Srbiji putovale kočijama ili lakim kolima sa četiri točka, dok smo se po ravnica Bugarske kretale u pokrivenim teretnim kolima bez sjedišta i opruga. U svim drugim krajevima putovale smo na konjima. U oblastima pod turskom vlašću ceste su bile gore i od onih najgorih koje se mogu vidjeti u drugim dijelovima Evrope. Najpodnošljivija cesta je ona između Broda na Savi i Sarajeva (Seraievo), glavnog grada Bosne, i mali potez između Sofije i Niša koji je napravljen za prevoz topova nakon

²⁸¹ Doboj.

²⁸² Doboj je pao pod tursku vlast prije 1503. godine, dakle znatno ranije nego, na primjer, Lajce (1527) ili Bihać (1592).

vijesti da bi u Srbiji moglo doći do pobune. Ima i krajeva u kojima su drumovi i mostovi toliko zapušteni da su postali neupotrebljivi. Čudno je da je u cijeloj Evropskoj Turskoj telegrafski saobraćaj uveden prije drumskog. Ali ni on se ne odvija najbolje. Kada smo prelazile planine između Bosne i Hercegovine, naši konji su se spotakli o nešto što je izgledalo kao uže koje se povlači po šumi. Ispostavilo se da je to telegrafska žica čiji su najbliži stubovi bili oboreni.

Po svim turskim pokrajinama morale smo putovati s oružanom pratnjom, čiji se broj kretao od tri ili četiri do preko dvadeset. Kada uđete u Srbiju, ova predostrožnost postaje izlišna.

(*Notes on the South Slavonic Countries in Austria and Turkey in Europe*, Edinburgh & London, 1865, pp. 41–42)

* * *

Obimna knjiga *Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi* (*Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*) koju su 1866. pod punim imenom objavile G. M. Mackenzie i A.P. Irby ne uključuje Bosnu i Hercegovinu, jer opisuje putovanje po sjevernoj Grčkoj, Makedoniji, Kosovu, Sjevernoj Albaniji i Crnoj Gori iz 1863. godine. No i tu se mjestimično spominje Bosna, naročito u dijelovima koji se bave opštijim balkanskim pitanjima. Takav jedan odlomak koji govori o uslovima putovanja dajemo u prevodu Čedomilja Mijatovića.

* * *

U slovenskim zemljama turske carevine mi smo uvek gledale da dobijemo i da nosimo pisma od preporuke od jednog hrišćanina k drugom – a u Bosni i od muslimanskih Slovena. Takim pismom postajete više gost u kući u koju ste došli no putnik koji je prosto samo upućen na nju, pa ako još i ostanete nekoliko dana u mestu, hoće vam se kao prijatelju donekle i poverovati.

Mi ćemo da završimo ovu glavu o putovanju po Turskoj pominjući još i to, da firman²⁸³ osigurava onome, koji ga nosi, sva mogućna prava, povlastice i učtivo ponašanje; obično mu dolazi na pohode turski upravitelj toga kraja, a ponekad se i s paradama dočekuje kako je gde običaj. Prosta bujurdija daje vam prava samo da prođete nesprečeni i nesmetani i da možete dobiti što vam treba. Imali firman ili ga nemali, dobro je na svaki način da od svakoga pak dobijete bujurdiju za njegov okrug, pa ako ste je dobili onda firman tek u izvanrednim prilikama treba da se pokaže. Mi smo retko gde iznosile naše osim u mestima gde je baš preka nužda bila, a nismo ih iznosile za to što bi se tada činilo ljudma da dobro stojimo s vladom pa onda ne bi čule mnogu priču koja nije udešena da se vlasti turskoj ispričati može. Ako žudite za udobnošću to nemojte polaziti slovenske zemlje u Turskoj, a ako ode-te, nemojte tražiti udobnosti i laskavosti već gledajte da se poznate s narodom. Mu-diri po unutrašnjosti ponekad su grubi i osobenjaci; što se tiče onih koji su dolazili s Evropcima u dodir, čim ste dva tri puta s njima bili odmah posle možete unapred znati šta će i o čemu će govoriti. Želite li da čujete ispovest o najboljoj volji prema svima ljudma bez razlike i o naročitoj naklonosti i dobroti prema raji, to samo dajte

²⁸³ Turskih pasoša ima od tri klase: firman, bujurdija i teskera. Onaj prvi može dati samo sultan ili kakav paša u visokom činu. Dobiva se u Carigradu preko poslanstva ili i konzulata. Ali je za obične potrebe dovoljna i bujurdija i teskera, a njih daju sve paše i upravitelji pojedinih krajeva. Teskera je oblasni (provincijalni) pasoš za putnika i njegovu pratnju, a bujurdija je opšta objava zvaničnicima svakog reda. Snabdeven ovim dokumentima putnik ima pravo da ište stan u kućama hrišćanskim po svim varošima i selima u Turskoj i da iz Menzila ili državne pošte dobiva konje po onoj ceni koju plaćaju carski poštari i kuriri (tatari). Vidi Murrayev *Handbook*.

najmanji mig, pa eto vam odmah besede kakvu ste želeli. S druge strane, ako želite da iz usta samoga paše turskog dobijete što je moguće najcrnji nacrt o stanju zemlje kojom upravlja, to samo recite da bi ste radi da pohodite mesto neko gde bi bilo nezgode da vas pošlju ili kuda bi paša veoma voleo da nikako i ne idete.

Beleška – Putni trošak

Za mezil²⁸⁴ konje tri do četir groša na sahat.

Za konje koji se na zapovest dovode dva i po groša na sahat.

Za kiridžijske konje ili za kola valja se pogađati kako u kom kraju. Prost zaptija osam do dvanajest groša na dan. Ovo se smatra da je samo za ishranu čoveka i konja; bakšiš za dobro ponašanje daje se kad se put svrši.

Pratilac većega reda ište više.

Pilad, jaja i mleko može se svuda dobiti po nisku cenu a leti obično i jaganjci i jarad. Sve ostalo valja sobom poneti. U varošima se može dobiti prilično dobrog hleba.

(*Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi*, Beograd, 1868, str. 40; 41–42)

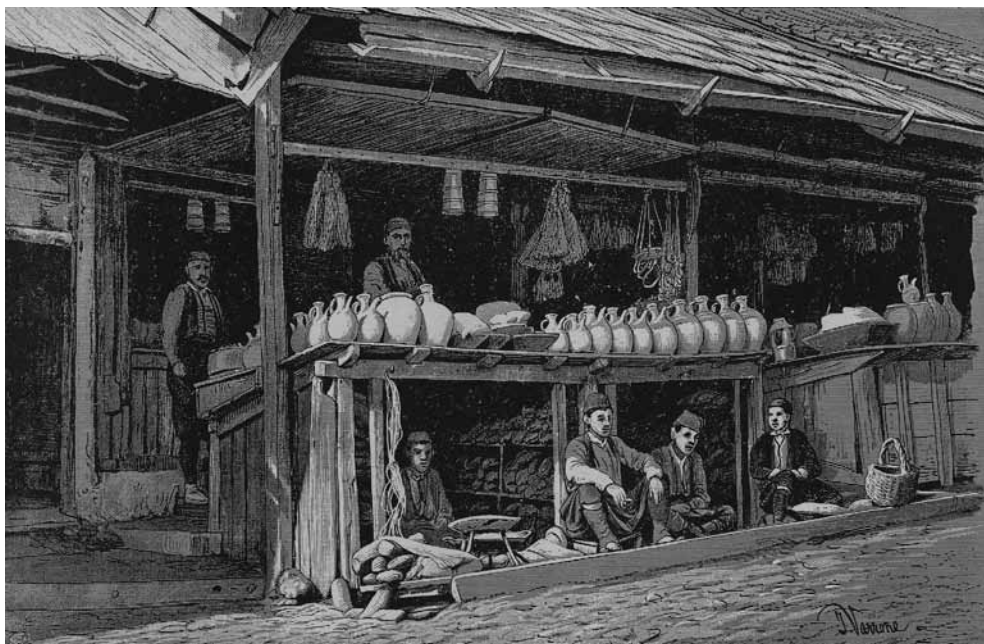
Anonimni autor

Grupa putnika na konju koja 1875. nadgleda postojeće željezničke pruge na Balkanu i ispituje mogućnost njihove daljnje izgradnje putuje u Bosni od Višegrada preko Rogaticе, Sarajeva, Tavnika, Jajca i Mrkonjić Grada do Banje Luke.

* * *

U Rogatici (Tschelibi-Bazar) kajmakam (Kamakan) je očekivao da ćemo prenočiti i zato nije obezbijedio odmorne konje; ali kako je bilo tek četiri sata, odlučili smo da krenemo dalje jer smo jedva čekali da, ako je moguće, stignemo u glavni grad sljedećeg dana. Tad je došlo do malog spora, jer se jedan od seljaka, vlasnika konja, koji je bio u našoj pratnji, protivio da njegovi umorni konji idu dalje te noći i, razljutivši se, počeo je spominjati i Muhameda i sultana, da bi na kraju potegao pištolj na oficira koji je bio zadužen da nas prati. Jadnik! Njemu je nesumnjivo teško palo da udovoljava našim željama na ovom napornom putovanju. No njegovi drugovi su rekli da nije u pravu, pa su ga smjesta odveli i smjestili iza brave i više ga nismo vidjeli. Zbog ovog događaja kasnili smo dva sata i nakon svega morali smo se zaustaviti prije devet sati na krševitoj ravnici, oko tri milje od bilo kakvog izvora vode. Bilo je hladno, tako da smo se sklonili u jednu kolibu, blizu hana, i sjeli na tronošce pored rasplamsale vatre, dok je „gazda“ čučao i pripremao kafu za nas, sjajno održavajući ravnotežu tokom cijele operacije. Prizor je bio vrlo slikovit – zasljepljujuća svjetlost vatre bi povremeno bljesnula kroz vrata ovog našeg primitivnog skrovišta, dok je napolju pun mjesec, koji se pojavio nad visovima na istoku, sipao meki, srebrnkasti sjaj preko brda, šuma i dolina.

²⁸⁴ Ili menzil: pošta u Turskoj Carevini.

Dućani u Sarajevu

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 183]

Naš put sljedećeg dana (devetog na našoj jahaćoj turneji) išao je preko jedne kamenite ravnice koja je dio Glasinačke (Glasinitza) visoravni, divljeg i pustog mjesta, od kojega smo se uskoro opet počeli penjati stazom okruženom okomitim krečnjačkim liticama, za čije se pukotine izgleda drže korijeni borova. Neprekidno smo se penjali na malim planinskim konjima, koji nisu nosili samo mene – jer ja sam lagan – nego i kapetana T., kome bih sasvim sigurno dao preko 90 kilograma. Tek što smo se uspeli na vrh, gdje je naš barometar pokazao 4 200 stopa nadmorske visine (najviša tačka koju smo dostigli na ovom putovanju), počeli smo se opet spuštati oštrom krivudavom stazom, usječenom u planinu, kojom smo se za manje od pola milje spustili hiljadu stopa. Sudeći po ovim usponima i spuštanjima, čitalac može doći do približne predstave o tome kako je ova zemlja kroz koju smo putovali neravna i naporna. Ako je on slučajno inženjer, može otprilike ocijeniti mogućnosti budućeg produžetka željeznice. Sad smo se približavali glavnom gradu Bosne – Sarajevu (Seraijevo), ili „Bosna-Serai“, kako ga zovu Turci. (...)

* * *

Iz Sarajeva, putnici u pratnji Edwarda B. Freemana, tada zamjenika engleskog konzula Williama Holmesa, prave izlet u Vareš, gdje ih posebno zanimaju rudnici željeza i željezara. No putopisac ovdje posvećuje više pažnje prirodi i cesti kojom je putovao.

* * *

Gospodin Freeman je bio tako ljubazan da pođe s nama i mi krenusmo rano dolinom rijeke Bosne, poznate po ribi kao i Miljacka; u njoj je naš prijatelj, kako nam je rekao, nedavno ulovio pastrmku tešku 25 funti. Ostavljajući ovu rijeku, ušli smo u dolinu Stavnje (Stavna) i išli pet sati kroz, vjerujem, najljepši planinski klanac na svijetu. Sa sigurnošću mogu tvrditi da nigdje u Evropi – a ovo pišem iz prilično bo-

gatog putničkog iskustva – nisam vidio ništa što bi ga nadmašilo. Turci su, s neuobičajenom energijom, nedavno za šest sedmica završili cestu kroz ovu dolinu i ona je zaista veliko inženjersko dostignuće. Mada je to zapravo jahaća staza, njome mogu prolaziti i laka kola i tu ima ništa manje nego 33 drvena mosta koji premošćuju rijeku na raznim tačkama. Na jednom se mjestu dolina sužava do najužih dimenzija, a klanac nosi ime „Sastavak“ (Sustavak). Pokušali smo da fotografiramo i da na brzinu napravimo skicu za vrijeme kratkog zaustavljanja da bismo sačuvali utiske o ovom zaista veličanstvenom prizoru koji je bio vrijedan olovke Salvatora Rosa. Planinska rijeka teče krševitim koritom po dnu duboke doline, dok se gotovo okomite stijene – a njihove litice su doslovno jedna masa bukovih stabala što raste iz njih – uzdižu kao vratolomne barijere s obje strane. Poslije dugog dana provedenog u sedlu i dvanaest sati napornog jahanja, stigli smo na odredište²⁸⁵.

Kajmakam nam je došao u susret više od pola puta i priredio nam obilan *déjeuner*, u obliku jagnjeta ispečenog na ražnju, koje je naše društvo s apetitom, pojačanim ostrim planinskim vazduhom, brzo dokrajčilo. No, bio je to dug i vrlo zamoran dan, mada smo cijelo vrijeme odmarali oči na predivnom pejzažu. Sa sobom smo iz Sarajeva povelj jednog stolara Italijana, jedinog čovjeka u tom gradu koji je znao snimati fotografije. Uz njegovu pomoć smo sačuvali zanimljive, iako donekle nedovršene zapise o mnogim privlačnim mjestima drugog dijela naše turneje.

* * *

Vrativši se u Sarajevo, putnici kreću u Travnik, no prije toga posjećuju Kreševo i rudnike cinabarita na planini Inač.

* * *

Sljedećeg dana smo se pred podne zaustavili u selu Busovači (Bousovatcha), koje pruža dobar primjer karakterističnih obilježja ovog dijela Bosne. Vodom bogata rječica²⁸⁶ teče kroz seoce s obje strane okruženo voćnjacima, uglavnom šljivicama kojih ima veoma mnogo u ovim krajevima, a od šljive seljaci destilišu omiljeno piće nazvano šljivovica (slivovitza). Trava u voćnjaku gdje su nam podigli šatore bila je meka i zelena baš kao engleski travnjak. Napuštajući ovo prijatno mjesto krenuli smo prečicom preko brda i nakon osam sati jahanja našli se u sumrak u dolini koja se postepeno sužavala u uzak, ali veoma slikovit klanac, sa bistrom, brzom i pjenušavom rječicom sa brojnim vodenicama na obje obale. Išli smo ovom uskom dolinom, dok se iznenada pred nama nije ukazao stari grad Travnik – drevna utvrda i glavni grad pokrajine, sa tvrđavom koja se neustrašivo uzdiže na ogranku planine što obrazuje jednu stranu tjesnaca. Pejzaži u daljini pružaju divan kontrast gradu, sa bujnom zelenom vegetacijom koja se širila ka jednoj otvorenoj ravnici usred koje smo se ulogorili za konačenje.

Kako se naše putovanje bližilo kraju, nismo se tu zadržavali, već smo rano ujutro krenuli na put za Banja Luku (Bania-Louka), izbjegavši, međutim, kraći put, jer je uobičajeni poštanski put samo jahaća staza koja ide pravo preko Vlašića (Vlasbitch) na nadmorskoj visini od 4 700 stopa. Odabrali smo duži put preko Jajca (Yaitza)²⁸⁷ i jahali smo četiri sata kroz šumski pejzaž borova i bukava, sa povremenim prekrasnim vidicima koji su se s uzvišenja pružali na okolni predio.

U šumi smo se zaustavili u podne, pored česme koju je prije mnogo godina sagrađio Ali-paša²⁸⁸. Tu se nalazi i neka vrsta grubo izgrađene platforme pod krošnjama

²⁸⁵ Vareš.²⁸⁶ Ivančica.²⁸⁷ Put kojim putnici idu vodi od Travnika preko Karaule južnim obodom Vlašića.

bukava, namijenjene (kako nam rekoše) molitvi pobožnih muslimana i ovdje smo se, *patulae sub tegmine fagi*²⁸⁹, rashladili i osvježili. Idući dalje, naišli smo na stazu koja krivuda niz strmi pošumljeni klanac, dok se nismo spustili u dolinu Vrbasa (Verbass), velike rijeke što se uliva u Savu na sjevernoj granici Bosne, i stigli u Jajce. Položaj ovog grada je izuzetno lijep; okružen je sa svih strana planinama, a na bližoj izbočini jedne od njih ponosno stoji stara tvrđava, ogledajući se u uzburkanoj vodi rijeke Plive (Pleva) koja se silinom vodopada spušta u grad. Ta bujica se koristi za rad brojnih vodenica smještenih na svakom mogućem mjestu – neke na kamenim otočićima usred rijeke, a neke na obalama – sve dok se sama rijeka ne obruši niz strme litice u Vrbas. U Bosni se proizvede mnogo više žita i voća nego što se potroši, a da ne spominjem njene velike zalihe drveta; i kad bi se ta zemlja otvorila i njene sadašnje jadne saobraćajnice poboljšale, mogla bi postati izvor znatnog prihoda za Turke. Možda će nemiri do kojih je došlo otkad smo mi tu²⁹⁰, ukoliko s vremenom ne dovedu do stvaranja jedne nezavisne države istočnih ilirskih provincija, bar navesti vladu uzvišene Porte na mjere kojima bi se poboljšali putevi u Bosni. To bi uveliko doprinijelo materijalnom bogatstvu a možda i političkom stabilizovanju zemlje.

Rano sljedećeg jutra naš fotograf i ja smo, lutajući okolo, bili nagrađeni neočekivanim prizorom vodopada nadomak grada, što se ispostavilo da je ušće Plive u Vrbas. Obavijestio sam svoje saputnike o ovom otkriću i oni su rado proveli sa mnom jedan sat razgledajući vodopad prije nego što smo krenuli iz Jajca. Voda izlazi iz stjenovitog klanca zaodjenu tog gustom šumom, s lijepom kućom u planinskom stilu na vrhu litice na lijevoj obali, gotovo 200 stopa iznad podnožja vodopada. Sam vodopad je visok oko 90 stopa i proteže se cijelih 200 stopa u širinu, a voda je iznad i ispod pjenušavih brzaka divno bistra. Na samom početku pad narušavaju stijene obrasle zelenilom, a na dnu ga dočekuje nekoliko gromada što su se otkinule sa litice i koje kao da zaustavljaju bijes vode što se obrušava, dok se polako ne stiša u širokom jezeretu u kojem se sjedinjuju dvije rijeke. U proljeće je protok vode ogroman.

Dok smo kretali dalje, Pliva nam je bila pred očima; zapazili smo da stvara nekoliko jezera s lijepim malim padovima, 10–20 stopa visokim. Sve bosanske rijeke pune su ribe; ali u unutrašnjosti one nisu plovne. Pejzaž je duž cijele rijeke prekrasan, planinski klanci prerastaju u doline smještene između gotovo okomitih stijena, sve dok se ne stigne u slikovito malo selo Jezero (Gul Hissar) ili „Dvorac ruža“, koji se ugnijezdio u sjenci zelenih brda na obali jezerceta što ga obrazuje rijeka Pliva. Išli smo dalje i pred veće smo našli odmorište blizu Mrkonjić-Grada (Wartzar), mirnog seoceta okruženog voćnjacima. Kraj je postao otvoreniji i valovitiji, a draž smjenjivanja planina, dolina i rijeka bližila se kraju. Sutradan naveče – devetnaestog dana provedenog u sedlu – približavali smo se našem odredištu i s posljednjeg vrha nam se ukazao još jedan lijepi pogled na okolinu. Nadesno se miljama pružala dolina Vrbasa, a na okuci rijeke, nešto dalje ispred nas, vidio se grad Banja Luka, s munarama i krovovima koji su se blistali na večernjem suncu. To je bio kraj našeg 640 kilometara dugog putovanja Bosnom na konju.

(Anon. „A Ride through Bosnia“, *Fraser's Magazine*, November 1875, pp.558–559; 560–561; 563–564)

²⁸⁸ Ova česma je vjerovatno zadužbina nekog Ali-paše – da li je to Hekim-oglu Ali-paša koji je bio bosanski vezir u tri navrata tridesetih i četrdesetih godina 18.stoljeća?

²⁸⁹ (Lat.) Pod krošnjom sjenovite bukve (Vergilije, *Bucolica*, I, 1).

²⁹⁰ Bosansko-hercegovači ustanak protiv turske vlasti.

James Creagh

James Creagh putuje kolima od Bosanskog Broda do Metkovića 1875. godine. Iako putuje s preporukom bosanskog, odnosno hercegovačkog namjesnika, on se kreće bez uobičajene oružane pratnje i posebnih pogodnosti koje je, istina, teško mogao i imati u ondašnjim putnim i drugim uslovima. Od Broda do Sarajeva Creagh ide cestom izgrađenom jednu deceniju ranije, 1864. godine. Irčev kočijaš i vodič Petar neobično je privržen alkoholu i ima običaj da stane kraj svake kuće ili hana uz put i da zatraži, kako to kaže autor, piće „za sebe i za svog prijatelja“. Naime, Creagha Petar podsjeća na nekog starog oficira koji je toliko mnogo pio da je tu svoju sklonost morao da skriva ili bar ublažuje pred drugima. On bi od konobara glasno naručio po čašu za sebe i svog tobožnjeg prijatelja, a onda bi mu prišapnuo da piće naspe u jednu čašu.

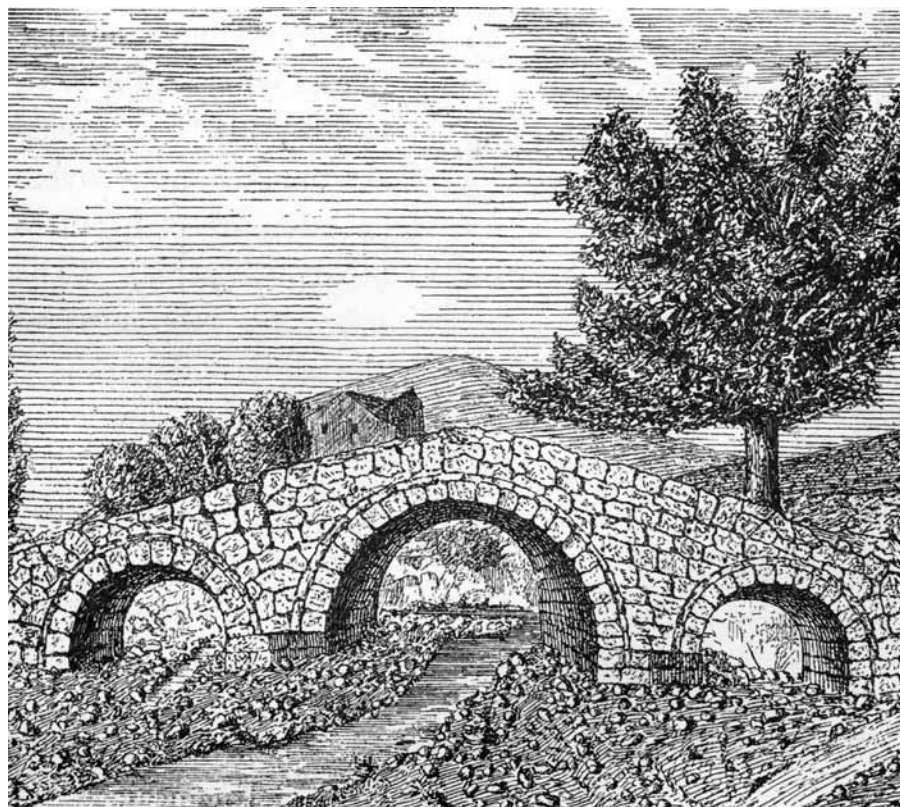
* * *

Po izlasku iz Dervente (Derbent) cesta se vijugavo penje u planine; nakon veoma napornog uspona jedva smo mogli nazrijeti malu utvrd u dnu doline. Pokoja usamljena kuća uz put poslužila bi Petru da dobije po čašicu pića za sebe i svog prijatelja, koji bi oni iskapili na uobičajeni način. Sreli smo, međutim, veoma malo ljudi i svi su bili naoružani do zuba. Izgleda da, osim što puše, oni ne rade ništa drugo; kućne poslove obavljaju žene.

Cijelog dana nisam vidio ni jednu hrišćansku crkvu, niti mladu djevojku, ali smo zato stalno nailazili na turske džamije i starice. Veoma lijep pogled pružao se s vrha prvog vijenca brežuljaka koji, zajedno s pojasom šume, zalazi i na hrvatsku stranu. Mala zaravan na vrhu tako je zaklonjena okolnim visovima da sam, vozeći se njenim hladovitim i mirnim poljima, potpuno zaboravio da se nalazim na tolikoj visini. Cesta što vodi kroz dolinu počela je da krivuda uz planinu na suprotnoj strani. Da izbjegnem mučno truckanje na kolima, a i da olakšam teret umornim konjima, nastavio sam put pješice, dok me je Petar slijedio.

U jednom trenutku, krupna svinja trkom zamače u grmlje. S otkočenim pištoljem hitro se dadoh u potjeru za njom preko kamenja i kroz žbunje. Kad sam nakon dugog traganja, izgubivši svaki trag, već bio spreman da potražim svog kočijaša, iznenada je ugledah kako načuljenih ušiju stoji pored jednog drveta. Pucao sam iz prilične udaljenosti, i mada je nisam pogodio, blizina metka natjera je da se, skičeći, sjuri niz brdo. No, pojava naoružanog pastira, iza kojeg je išlo čitavo stado svinja, upozorila me je da sam se upustio u vrlo nedoličnu zabavu. Tako sam se, umjesto da ulovim divljeg vepa, izložio opasnosti da me osude zbog krađe svinje, što je u Bosni vrlo čest prekršaj. Petar mi je rekao da je bilo vrlo nepromišljeno od mene što sam pucao na svinju čovjeka koji me ničim nije uvrijedio, pogotovo što su Bosanci poznati kao prijeki ljudi koji će bez razmišljanja uzvratiti paljbu da bi zaštitili ove životinje od kojih uglavnom žive. Nakon ovoga odlučio sam da ubuduće više ne pucam na svinje. (...)

Poslije putovanja od nekih četrnaest sati, zaustavili smo se pored usamljene kuće uz cestu. Uz samu kuću proticao je potok čije je obale povezivao seoski drveni most, a okolni parkovi, ukrašeni veličanstvenom šumom, mogli bi se takmičiti sa najljepšim krajolikom oko kakve ladanjske kuće u Engleskoj. Kuća je, prema rasprostranjenom običaju u Bosni, u cijelosti izgrađena od drveta, premda izdaleka drvene ploče kojima je pokriven krov liče na škrljac. Prizemlje se koristi kao staja za konje i stoku; velike ljestve, ili strme stepenice, vode do gornjeg sprata, gdje je nekoliko soba odvojeno samo pregradama visokim nekih osam stopa. Na kući nema dimnjaka i dim sa svakog ognjišta izlazi napolje kroz mali otvor na vrhu visokog krova koji podsjeća na šator u obliku zvona.

Rimski most kod Mostara

[Robert Munro: *Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia*.
Edinburgh-London, 1895. str. 203]

Cijela zgrada djeluje vrlo klimavo. Veći dio gornjeg sprata sastoji se od hodnika ili predsoblja koje se nadnosi nad cestu u obliku otvorene verande bez prozora. Iako ovakva arhitektura omogućava uživanje u ljepotama okolnog predjela, ona znatno smanjuje veličinu soba. Večera se sastojala od crnog hljeba, prženih jaja, ruma i kafe, što sam, s obzirom da ništa nisam jeo od doručka, progutao halapljivo i s velikim zadovoljstvom. Pri tome sam ipak pomislio kako bi ova gozba bila mnogo bolja da se sastojala od onih jela koja sam prije samo nekoliko dana proglasio gotovo nepodobnim za ljudsku ishranu.

Vlasnik kuće bio je neki veoma nametljiv čovjek. Nastojeći da u piću drži korak sa Petrom, postao je veoma bučan i, došavši u moju sobu da vidi kako sam se smjestio, stao me je tapšati po leđima. No vrlo se naljutio kad sam ja njega počeo tapšati po rebrima; rekao je, uza sva moguća pretjerivanja, da sam mu povrijedio neko od rebara i poremetio disanje. Po kući se vrmalo mnogo ljudi mračna izgleda i, budući da je bila na osami, baš sam pomislio kako je to mjesto idealno za ubistvo, kad sam utočio u dubok san. Bio je već uveliko dan kada sam se probudio i dok je Petar obavljao pripreme za put, ja sam, popivši svoju jutarnju kafu, prošetao uskom stazom uz potok. (...)

Kada sam isplatio gazdu, on se počeo zaklinjati da to što sam mu dao nije dovoljno i, uz podršku žene, navaljivao je da mu platim mnogo veću svotu. Ali kad sam mu rekao da smatram da me pokušavaju prevariti, ovaj časni par je, zatvarajući vrata,

izjavio da neću izaći sve dok ne udovoljim njihovim zahtjevima. Pritom je muškarac bio tako nepokolebljiv da nisam mogao odoljeti a da ga malo ne prodrmam, na što su i on i žena počeli tako strašno vikati da sam se uplašio da će uzbuniti cijeli kraj. A Petar je, sav blijed u licu, pobjegao u paničnom strahu na sprat. Da prekratim ovu galamu, dao sam mu koliko je tražio, čak i nešto više. No samo što je strpao novac u džep, počeo se smijati rekavši da se samo šalio.

Grad Doboj (Doboy) je nekih deset milja udaljen od njegove kuće i krčmar se, uopšte me ne pitajući za dozvolu, mirno popeo na kola i zauzeo mjesto pored Petra. Kad smo bili usred šume, rekao sam mu da siđe, ali on, s odlučnim izrazom na licu i uz podršku mog kočijaša pijanice, izjavi da neće ni mrdnuti. Kada sam sišao s kola s namjerom da ga izbacim, promijenio je mišljenje. Ne obazirući se na njegova preklinjanja, ostavio sam ga tako, zajedno sa zavežljajem, nasred ceste, dobacivši mu dok smo odlazili da sam se samo šalio. (...)

Prešavši rijeku Bosnu preko drvenog mosta dugog nekih dvije stotine jarda i veoma sličnog onim mostovima što vode od parobroda do mola, stigli smo u grad Maglaj (Mogloy). Nadneseno nad plahovitu rijeku koja kao da se provlači kroz mračno ždrijelo planine, ovo mjesto pruža prizor izuzetne ljepote. Na mjestu gdje Bosna oštro zavija, tamna stijena nalik na veprova leđa štrči iznad vode kao da je iskočila iz šumom obraslih litica, a na njenom vrhu, kule malog utvrđenja pokrivene mahovinom izgledaju kao da su nakrivljene. Ova utvrda se sada koristi kao kasarna i premda su neki od njenih zidova porušeni, kule su prekrivene visokim krovovima od dasaka.

Na samoj obali, u sjenci planine, stoji raskošna džamija. Četvrtasta kula, ukrašena velikim satom, nadvisuje tvrđavu, a kuće, rasute posvuda u slikovitom neredu, izgledaju kao da vise s grana drveća iznad rijeke. Ulica nema; pored masivnih temelja na kojima su izgrađene kuće vode kameni pragovi koji služe kao stepenice. Ili su tu pak krševite vododerine koje, zavisno od godišnjeg doba, imaju ulogu staze ili korita potoka. Odmah ispod nevelike tvrđave, stijena što leži usred Bosne skreće tok pjenušave rijeke. Tako je zahvaljujući ovoj prepreci, koja je velikim kamenjem povezana s obalom, stvorena vrlo čvrsta brana.

Nekih dvije stotine jarda uzvodno, posmatrao sam kako se u vodu uz snažne zaveslaje i okomito prema matici, otiskuje skela, praćena žestokim povicima i gestikulisanjem, i kako uspijeva da stigne do sredine rijeke uprkos vodenoj struji koja je neprestano baca ustranu. Dospjevši uz pomoć ove primitivne navigacije do vodenih kovitlaca što ih stvara brana, skela se okrenu oko sebe i struja je ponese u sporije, vanjske dijelove vira, da bi zatim, bezbjedno nošena mirnijom vodom, pristala na drugu obalu. Cijeli ovaj manevar izveden je brzinom ekspresnog voza, skela je pritom bila krcata ljudima i životinjama. (...)

Od Maglaja cesta je zavojito slijedila rijeku, izuzev na onim mjestima gdje je klanac kroz koji teče Bosna bio tako uzak i strm da nije ostajalo mjesta ni za stazu. Na takvim mjestima put bi nas vodio preko susjednih planina, s kojih bismo se zatim spuštali do korita rijeke. Guste šume pružale su se na sve strane dokle pogled seže, dok su proplanci na ovim bujnim visovima izgledali kao ukrasni zasadi u dobro njegovanim parkovima. Oni su, međutim, proizvod pukog slučaja jer, iako se nalaze na mjestima pogodnim za veličanstvene zamkove, nigdje unaokolo nije bilo ljudskih naselja. Zelene padine, prelijevajući se preko strmih litica uljepšavale su ovaj divlji prizor, no teško je povjerovati da priroda, bez pomoći kakvog vještog vrtlara, može učiniti tako blagim ove zanosne predjele. Uska cesta što vodi kroz usamljenu dolinu oivičena je živicom; s vremena na vrijeme bi iznad naših glava grane džinovskih stabala – kao isprepletene ruke što su se izmiješale pružajući se s obje strane – stvarale duge i hladovite tunele od šuštećeg lišća.

Žepče (Scheptsche) je veliko selo smješteno u priyatnoj dolini. Njegovu glavnu ulicu krasi ostaci bosanske tvrđave prekriveni bršljanom i mahovinom. Tvrđavu je prilikom svog napredovanja prema Sarajevu (Seraijevo) srušio princ Eugen. Cesta prolazi kroz mjesto; na otvorenim tezgama dućana u turskom bazaru nude se u obilju papuče, duhan, mačevi i bičevi. Svi nas zagledaju, raširenih očiju i s upadnom znatiželjom. Gomila lijepih dječaka priredila nam je kraljevski doček gađajući nas stotinama kamenčića da pokaže svoju dobru volju, a iskuša našu.

Nekoliko milja dalje sreli smo starca od sedamdesetak godina koji se vraćao kući s nevjestom, djevojkom u cvijetu mladosti. Pedesetak Turaka, naoružanih do zuba, jahalo je cestom na razigranim i sjajno opremljenim konjima. Kitnjaste muslimanske zastave lepršale su kroz vazduh, a pucnjevi i glasni uzvici odjekivali su šumom. Dvojicu frulaša što su, sjedeći na konjima, duvali iz sve snage u svoje instrumente, pratio je crnac koji je udarao u bubanj. Stari mladoženja jahao je na čelu ove kolone, dok su žene, koje su sjedile na kolima prekrivenim crvenom tkaninom, pratili ljudi nadmena izgleda i s isukanim sabljama. Kao da je riječ o kakvom vojnom pohodu, svaki učesnik ove procesije imao je na licu izraz krajnje surovosti. A mladoženja i svi njegovi pratioci, pa čak i frulaši i bubnjar, uprkos poslu koji su obavljali, gledali su nas mrgodno svaki ponaosob dok smo prolazili pored njih. (...)

Od vrandučke (Vranduck) tvrđave staza nas je zavojito vodila u šumovit klanac s rijekom koja je tekla kroz duboko kameno korito. Grane stabala nadnesene nad rijeku gotovo su dodirivale vodu, a uska cesta bila je mračna i pusta. Prijeteće litiče stremile su sa svake strane prema oblacima, dok je usjek kroz koji smo upravo prošli izgledao iz daljine kao žlijeb urezan u stijeni. Usamljeni turski han stajao je među ogromnim stablima iznad rijeke. Kako se već hvatao mrak, odlučili smo da tu prenoćimo. Nažalost, zasebne sobe već su zauzeli putnici koji su stigli prije nas pa sam bio prisiljen da se zadovoljim onim što je pružao zajednički smještaj, što je značilo biti stiješnjen u gomili putnika siromašnijeg staleža koji su svi sjedili na podu i pušili lule. U takvom sam društvu večerao kiselkasti crni hljeb koji je bio jedino jelo kojim je raspolagao vlasnik hana. Hljeb je bio tako neukusan i gnjecav da sam, poslije nekoliko hrabrih i odlučnih pokušaja, bio primoran, sav očajan, da odustanem od jela.

Samo poslije dobrog jela može se uživati u krajoliku²⁹¹. No, uprkos ovoj izreci, dok sam pušio *huku*²⁹² sjedeći na otvorenoj verandi ovog malog hana iznad rijeke, nisam mogao a da se bezgranično ne divim pjenušavim slapovima, bujnoj šumi i uzvišenoj osamljenosti ovog mjesta.

U hanu su svuda po podu ležali prljavi, ali stasiti i živopisni, i uz to naoružani grubijani. Slijedeći njihov primjer, i ja sam spustio svoje umorne kosti na prostirku u jednom uglu i, zanemarujući napade rojeva buha koje su mi se gnijezdile u kosi, ujedale me za ruku, golicale po tabanima i, uopšte, šetale po cijelom tijelu, ubrzo čvrsto zaspao. Probudio me je neki gospodin koji je ležao tik do mene i koji je patio od astme. Tražeći kutiju šibica dohvatio sam Petrov nožni prst, a ovaj je, misleći da ga je napao pacov, počeo da psuje i da se rita nogama tako žestoko da je probudio cijelo društvo.

Siroti Turčin pored mene je stenjao, hroptao i molio me – jer je bio ubijeden da sam doktor – da mu pomognem. Tako je glasno kukao zbog svoje bolesti da je, kad već nije mogao spavati, uživao u tome da i sve druge goste u tome ometa. Ni najbjednija kuća za izdavanje u St. Giles²⁹³ ne bi mogla biti neprijatnija od ovog mjesta; pa ipak, ako se izuzme glasno prisustvo ovog paćenika, nikad nisam bolje spavao.

Rano ujutro probudio sam se sa onim osjećajem sreće koji uvijek dolazi nakon dobrog odmora.

Ali, ovo moje raspoloženje ubrzo se našlo u teškom iskušenju. Vrativši se sa rijeke, gdje sam se okupao, izabrao sam miran kutak u sobi da se obrijem i presvučem. Ove moje radnje su, međutim, izazvale tako živo interesovanje svih prisutnih da su oni koji su imali tu sreću da zauzmu bolje mjesto za posmatranje i praćenje svega što radim, pozivali svoje prijatelje da priđu i, zbijajući se da im načine mjesta, nudili im da učestvuju u za njih krajnje zabavnoj predstavi.

Nijedan Turčin nije kadar da se sam obrije, te kad sam počeo to da radim, oni su pratili svaki moj pokret zabežeknuti od čuđenja koje uvijek izaziva svaka novina. Sve dotle dok su se držali podalje i nisu me ometali, nisam se bunio. Ali me je znatiželjna gomila naposljetku sasvim okružila, dok je jedan čovjek iz prvih redova proturio glavu između mog lica i malog ogledala. Ugledavši iznenada bubuljicu na nosu, ovaj se toliko nagnuo naprijed kako bi je bolje osmotrio da mi je potpuno zaklonio pogled na ogledalo. Bio sam prisiljen da završim toaletu hodajući po verandi, stalno praćen začuđenom gomilom, koja je očigledno smatrala da se takav vrstan mađioničar može nagovoriti da ponovi tačku.

Poslije šolje dobre kafe i neizostavne *huke* krenuo sam iz hana rekavši Petru da me, kad završi sa pijenjem, stigne sa kolima. Cesta je vijugala uz strmu planinu, a sa njenog vrha ukazao se duboko u kotlini Vrandučki klanac koji je, sav prekriven šumom, izgledao sa ove udaljenosti kao zastrt kadifom. Cvrkutanje ptica, pjesma djevojaka, glasovi pastira što se dozivaju preko dolina, te zvuk lutnji²⁹⁴, ispunjavali su svjež jutarnji zrak. Male tvrđave su nas mrgodno gledale s vrhova udaljenih litiča, vitke munare uzdizale su se među drvećem u zabačenim selima, sunce je točilo svoje duge zrake u doline, a divlje planine svuda naokolo ležale su pod raskošnim šumskim pokrivačem. Put kojim smo se spuštali u dolinu bio je toliko strm da su kola, uprkos kočanju, prijetila da preteknu konje ispred sebe. Iz straha od nesreće, čiji bi ishod mogao biti survavanje u ponor dubok nekoliko stotina stopa, bili smo prisiljeni da nastavimo pješice.

Zenica (Iranitzka) je veliki grad u dolini odakle se cesta odvaja za Travnik. Nakon zaustavljanja da popijemo šolju kafe i da se konji odmore, nastavili smo stazom toliko uskom da se njome moglo kretati samo jedno vozilo. Staza je uz to bila puna kamenja, tako da sam zbog prekomjernog truckanja bio prisiljen da sljedećih nekoliko milja naporno pješaćim. Preko malog drvenog mosta prešli smo rijeku Bosnu i zadržali se oko jednog sata u vrlo čistom hanu, okruženom stablima krušaka i jabuka, u neposrednoj blizini rijeke čija je hladna i svježa voda bila neiscrpan izvor zadovoljstva prašnjavom i umornom putniku. Naočita starica s turbanom na glavi i nalik na muškarca dobro podišanog i rumenog u licu, poslužila me je masnom kuhanom rižom i svježim lukom, što sam zbog silne gladi progutao tako halapljivo kao da u životu ništa slađe nisam jeo.

Idući na izvjesnoj udaljenosti ispred kola, sreo sam nekog starog Nijemca, drvodjelju, koji je vrijedno radio na obali rijeke, dok su se njegova dva sina – najpjegaviji dječaci koje sam ikada vidio – igrala na travi. Ovaj mi je čovjek rekao da putuje zemljom gradeći mlinove, ali je pritom izrazio ogromno čuđenje na ideju da neko dođe u unutrašnjost Bosne samo iz zabave.

„Želim da vidim zemlju“, rekoh.

„Nema tu šta da se vidi“, odvrati on.

Pokazujući mu na okolne predjele sa živopisnim planinama, čiji bi prizor oduše-

²⁹¹ Gete (Goethe).

²⁹² (Ar.-urdu) Vrsta istočnjačke lule s dugom cijevi povezanom sa posudom s vodom koja služi za hlađenje dima.

²⁹³ Ozloglašeni dio Londona.

²⁹⁴ U originalu stoji „lute“, dakle lutnja, ali ostaje pitanje koji od naših instrumenata je Creagh čuo.

vio srce kakvog slikara pejzaža, izjavio sam da nikada nisam vidio nešto ljepše. Na to je on uzvratio da se slične ljepote mogu vidjeti u Švajcarskoj ili u Tirolu, i to bez umora, muke, tegobe pa i opasnosti sa kojima se susreće svako ko je dovoljno lud da pređe Savu.

Složio sam se da je možda teško i zamorno putovati kroz Bosnu, ali rekoah da to nije naročito tegobno niti opasno. No čestiti drvodjelja me je nastojao ubijediti da Bosanci, kad im ustreba novca, provaljuju u hanove ili napadaju putnike na osamljenim dijelovima puta i tako svojim nasilnim ponašanjem dokazuju da krvoločne crte na njihovim namrgođenim licima nisu nipošto slučajne, te da, kad god im se za to pruži prilika, ispoljavaju surovost naslijeđenu od svojih divljih predaka. Uprkos ovako sumornom viđenju zemlje, moj prijatelj drvodjelja živi u maloj kolibi na osami, daleko od naselja, a i kuće što se vide u nižim planinskim predjelima, raštrkane i veoma udaljene jedna od druge, jasan su dokaz opšte sigurnosti ovih krajeva kroz koje se, bez obzira što se smatraju najzaostaliyim u cijeloj Turskoj Carevini, može putovati sasvim bezbjedno.

Selo Busovača (Boosovatchah) je prepuno neljubaznih i nabusitih ljudi. U maloj utvrdi u mjestu smješten je garnizon turske policije, brojne i dobro naoružane, čije su patrole, jašući svakodnevno u svim pravcima, demonstrirale autoritet reda i zakona²⁹⁵. Mali dječaci su se kreveljili i pravili nepristojne kretnje kad su nas ugledali. Petar se razbjesnio kad je povelik kamen pogodio jednog od naših konja; njegove grdnje, međutim, popratila je nova salva kamenica.

* * *

Od Sarajeva do Mostara Creagh putuje drugim kolima i s drugim kočijašem, a ovog puta ima i saputnika, nekog „Turčina“ naoružanog sabljom i pištoljima, koji s lrcem dijeli troškove zakupa kola.

* * *

Krenuo sam iz Sarajeva u pet sati ujutro zajedno sa svojim Turčinom kolima koja su bila veoma udobna zahvaljujući ležaju od sijena. Vozio ih je jedan vrlo zabavan divljak; iako je bio Musliman, on ni u jednom trenutku nije usporio naše putovanje da bi obavio jednu od onih pet dnevnih molitvi što ih propisuje njegova sveta vjera. Jutarnji zrak djelovao je razgaljujuće na njegovo raspoloženje, a očigledno i na raspoloženje konja. I dok smo u galopu jurili po neravnoj cesti brzinom od nekih dvanaest milja na sat, on se derao i urlao koliko ga je grlo nosilo. Melodija je bila jednolična, ali je izgleda odgovarala smislu za muziku naših konja koji su, kad god bi njihov gazda zapjevao, povijali uši unazad da što bolje čuju njegovo grozno zapomaganje. (...)

Kočijaš je bio najneobuzdanija i najbezobraznija hulja pod kapom nebeskom. Hladno me je obavijestio, odgovarajući na moje primjedbe o njegovoj strašnoj galami, da ako se budem miješao u način na koji tjera konje, on ne preuzima obavezu da me dovede u Mostar u dogovorenom vremenu. Razdaljina od Sarajeva do Mostara, glavnog grada Hercegovine, iznosi preko osamdeset milja. Vožnja, s obzirom na teren i stanje puteva, obično traje tri dana, ali je moj raspjevani kočijaš pristao da me tamo odvede za samo dva, pod uslovom da mu se nipošto ne miješam u posao i da napustim zapregu kad god on bude zahtijevao, a ne kad se to meni prohtije.

²⁹⁵ Kad bih rekao da sam Englez, turska policija se prema meni redovno odnosila s poštovanjem. Takvo njihovo ponašanje predstavljalo je ugodno iznenađenje, naročito u poređenju s nedavnim maltretiranjem britanskih podanika od strane takozvanih službenika javne bezbjednosti u Francuskoj, Italiji i Belgiji.

Tri sata nakon što smo napustili Sarajevo, cesta počinje da vijuga kroz veličanstvene planinske predjele. Šume što su izdaleka izgledale kao povijeno nojevo perje, pokrivala su sada sa svih strana strme litice, a povremeni otvori u gustom zastoru od lišća otkrivali su mliječno bijele usjeke niz koje su se šumni vodopadi bučno stropoštavali u doline. Dugačke snježne trake, koje su se spuštale niz zavojite i duboke vododerine planinskih padina, dopunjavale su i uljepšavale obilje šumskih boja visoko iznad naših glava. A kad smo se uspjeli do visokih dijelova Dinarskih Alpa, cesta je postala samo tanka ogrebotina na licu plavkaste kamene litice, čiji je rub, onako nezaštićen u visinama od kojih zastaje dah, izgledao kao da lebdi okomito nad nabujalom maticom.

Odlučili smo se da pješke pređemo ove opasne dijelove puta. Što smo se, međutim, više spuštali u usamljene i obrađene doline, to smo češće nailazili na osvježavajuće proplanke gdje smo se sklanjali od jarkih sunčevih zraka, a i cesta je bila potpuno natkrivena granama voćaka ili jorgovana. Snijegom prekriveni vrhovi planina svjetlucali su iznad šume koja bi bila ukras dostojan i Richmond parka²⁹⁶, a zeleni proplanci, nalik na njegovane travnjake, uljepšavali su s vremena na vrijeme ove šumske prizore. Bosonoge i lijepe hrišćanske djevojke zurile su netremice u nas dok smo se klopajući vozili pored njih. Muslimanske žene, sasvim uvijene u duga bijela platna, jahale su sjedeći prekrštenih nogu uskom i neravnom stazom koja je predstavljala jedinu vezu između zaselaka napola sakrivenih u planinskim udolinama.

Između Sarajeva i Mostara nisam vidio ni jedna jedina zaprežna kola, kočiju ili bilo kakvo vozilo na točkovima. Da sam ranije znao u kakvom su groznom stanju ovdašnje ceste, bolje rečeno puteljci, pošao bih na put na konju. Sva roba se ovdje prenosi na malim konjićima, u pretrpanim samarima, a ljudi koji ih prate opremljeni su sabljama, pištoljima i dugim puškama. Usamljeni grobovi ubijenih na pustim dijelovima ceste kao da podstiču putnika da na put krene dobro naoružan. Tako se i moj prijatelj Turčin upadljivo okitio starom i tupom sabljom i pokvarenom kratkom kremenjačom, a sve sa ciljem da stavi drugima do znanja koliko je opasan kad ga izazovu. (...)

Zaustavivši se na obali rijeke da nahranimo konje, raširili smo ćebad ispod sjenovitih stabala i tu sam, okružen veličanstvenim planinskim predjelima, pojeo vrlo ukusan ručak. Sve je bilo kao na pravom izletu, i nakon kratkog sna u mekoj travi, oprali smo glave i lica u ledenoj vodi i ponovo se zaputili dalje. Uveče smo stigli na vrh prevoja koji presjeca niži lanac Dinarskih Alpa²⁹⁷. Sa tog mjesta svi vodeni tokovi obrušavaju se u brojnim slapovima prema Venecijanskom zalivu²⁹⁸, a ne prema Dunavu. Pjenušavi vodopadi, tutnjeći preko stijena, stapaju se u vodene bujice tu odmah ispod nogu naših konja. Oštri zavoji krivudave staze ulivaju nam strah dok se krećemo sasvim blizu njenih nezaštićenih ivica.

Uprkos kočnicama, kola su stalno nalijetala na male konje, a kraj rude, kog sam stalno držao na oku, izgledao je kao da lebdi u beskonačnom prostoru, kad god bismo se zaniјeli na kakvoj oštroj krivini. Jedan stari putnik kroz Bosnu tvrdi da se u ovim planinama ljudi najviše pouzdaju u ove male konje, koji koračaju sa takvom sigurnošću da nikada ne naprave pogrešan korak. Ali procijenivši da za nas nije ni od kakvog značaja da li ćemo odmah poginuti ili ćemo umriјeti od silnog straha, sišli smo s kola i prešli pješice nekoliko milja.

Zaustavili smo se da prenoćimo u malom selu Konjicu (Coenitza), koje leži na obalama rijeke Neretve, a krasi ga veoma stari most sa šest lukova čiji je raspon

²⁹⁶ Park u jugozapadnom dijelu Londona.

²⁹⁷ Ivan-planina.

²⁹⁸ Jadransko more (Vidjeti bilješku br. 75 u I, 3.)

tako velik da izgleda kao zapet luk²⁹⁹. Većina kuća je građena na masivnim kamenim temeljima nad samom vodom. Cvijećem prekriveni balkoni, nadneseni nad široku i brzu maticu duboke rijeke, služe kao divani za pušenje, gdje lijepo obučeni Turci svečanog izgleda udišu mirisna isparenja svojih lula i uživaju u blagoj svježini ljetne večeri. Djevojke u gizdavim suknjama, žutim firalama³⁰⁰ i lica prekrivenih velom, pune duguljaste krčage bistrom i kao led hladnom vodom, umorni putnici kupaju ugrijane konje u rijeci i puštaju ih da se do mile volje napoje, a duge povorke živahnih koza slijede svoje pastire niz zavojite stepenike što s planinskih obronaka vode u selo. Odšetao sam do vrha strmog brežuljka što nadvisuje gradić i zadržano posmatrao prizor sunca na zalasku u čijoj su se svjetlosti kupali snijegom prekriveni planinski vrhovi, modre mramorne stijene i tamnozeleno stabla, stvarajući ljubičaste sjene tako neobične i nježne da ih mogu porediti samo sa onom raznobojnom svjetlošću što se poigrava na ivicama duge.

Moj odlazak na kupanje u Neretvi bio je popraćen velikim interesovanjem brojnih dokonih seljana koji su, nenaviknuti da u svojoj sredini viđaju Evropljane, bili oduševljeni mogućnošću da neometano posmatraju prizor svlačenja odjeće, uobičajen za nekoga ko namjerava da se okupa.

Tu su se, srećom, našla četiri turska vojnika (za koje sa žaljenjem moram reći da su kasnije bili ubijeni), koji su logorovali u blizini prvog luka mosta. Kada sam zatražio pomoć od njihovog zapovjednika, ovaj je smjesta sazvaio vojnike te je, izgrdivši one najdrskije među mojim pratiocima zbog prostog i bezobraznog ponašanja, rasporedio svoje snage na oba moja boka i s leđa, tako da sam mogao ući u rijeku a da me niko ne uznemirava niti zagleda.

Najlakše bi bilo uzvratiti grdnjama na drskost i prostakluk ovih bosanskih gorštaka, ali moj bijes se stišao kad sam se sjetio kako su za vrijeme posjete perzijskog šaha Parizu trojica njegovih pratilaca bila okružena gomilom na *Boulevard des Italiens*³⁰¹ na mnogo agresivniji način i zacijelo s mnogo manje razloga nego što je mene iko ikad kinjio u bilo kom dijelu Turske. Primjedbe upućene Perzijancima od strane gomile dobro obučениh ljudi u Parizu ovi vjerovatno nisu razumjeli, ali mi se činilo da su bili veoma ljuti što im se smiju u lice. Obično se pretpostavlja da su Francuzi krajnje učtivi, a da se Turci nikada i ničemu ne čude. Ove osobine krase više klase u obje zemlje, ali obični ljudi su svugdje veoma slični.

Han u Konjicu bio je bijedan. Soba u kojoj smo Turčin i ja večerali i spavali imala je tako nizak strop da uopšte nismo mogli uspravno stajati u njoj. No, to mi nije ni najmanje smetalo. Otvorio sam korpu koju je jedan od mojih prijatelja u Sarajevu napunio samim specijalitetima, i sigurno nikad nijedan gradonačelnik Londona nije iskapio svoju zdravicu nakon strastvene besjede s većim zadovoljstvom nego što sam to ja učinio u zdravlje moje kuharice, a poslije izvrsne večere koja mi je omogućila da uživam u ljepotama predjela obasjanog mjesecinom.

Glas mujezina s vrha šiljaste munare činilo se kao da dolazi s neba, a jednolično pjevanje s nekoliko malih džamija u selu odzvanjalo je među stijenama. No kad je ugasla i posljednja svjetlost iza prozora s mušepcima, sve je utihnulo. Tišinu je narušavalo samo žuborenje Neretve, povremeni zvuk zvonceta na glavi kakvog konja, te umilno pjevanje slavujâ što su se dozivali kroz granje.

Okolo dva sata ujutro budno kucanje na vratima praćeno milozvučnim glasom mog kočijaša podsjetilo me je da je vrijeme da se ustaje i da, ako želimo stići u Mo-

Muslimanska žena (udata)

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 194]

star prije mraka, ne smijemo polazak odlagati ni časa. Ali Turčina ništa nije moglo probuditi, čak ni kad ga je kočijaš nekoliko puta nogom udario u glavu i stomak. Na kraju nam je pomoglo ono što daci zovu „hladna svinja“ ili, drugim riječima, tek kad smo ga polili vodom po glavi uspjelo nam je da ga natjeramo da se pomjeri.

Silazak niz stepenice u potpunoj tami bio je poput lutanja kroz ruševine. Stepenište je bilo oronulo, a izraz „promašiti stepenicu“ jedva da se mogao primijeniti u ovom slučaju, jer u našem brzom silaženju nismo imali šta da promašimo. Svjetiljka što je visila na gredi u štali ugasila se, ali smo ipak nekako pronašli izlazna vrata orijentišući se po konjskim repovima. Blistavi mjesec odslikavao se u lelujavim njedrima Neretve, a srebrno lišće, visoke munare i bijeli vrhovi planina stvarali su sliku izuzetne ljepote.

²⁹⁹ Stari most u Konjicu bio je izgrađen 1682, a srušen je 1945. godine. (Vidjeti Dž. Čelić i M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1969, str. 178–183).

³⁰⁰ (Tur.) Vrsta plitkih ženskih cipela.

³⁰¹ (Franc.) Bulevar u Parizu.

Planinski lanac koji smo prethodnog dana prešli odvajao nas je od Bosne. Selo u kojem smo prenoćili nalazi se u Hercegovini koja je zapravo samo upravno područje ili oblast Bosne. Najviši lanci Dinarskih planina leže između nas i Mostara, glavnog grada te pokrajine, prema kome kroz kanjone uporedo vode ceste i rijeka. Dok smo tandrkali preko strmog mosta i kroz duge i uske ulice Konjica, naš kočijaš je pjevao iz sveg glasa, a sa svih strana čuo se lavež pasa koji je odjekivao pustim predjelima oko nas.

Turčin i ja s mukom smo se penjali uz šumovitu planinu³⁰², idući stazom što je vodila koritom nekog potoka, kad se na samom vrhu šuma iznenada prorijedi otkrivajući nam prostrane i veličanstvene predjele s kojima se ne bi mogao porediti nijedan dio Švajcarske. Alpe su više i vidici što se pružaju s njihovih vrhunaca još su grandiozniji, ali njihovim strogim linijama nigdje se, kao ovdje, ne suprotstavljaju meki obrisi džinovskih šuma. Na vrhu prevoja iznad Konjica pogled se zaustavlja na ogromnom stjenovitom amfiteatru, iznad kojeg se dižu snježni vrhunci što oivičavaju prelijepe doline pod gustom šumom, tako da čovjek, posmatrajući talasasto smjenjivanje brda i kotlina, dobija utisak uzburkanog mora. Tamnozeleni gajevi što silaze do dubokih provalija među mrkim stijenama još više nalikuju ogromnim talasima koji kao da silovito udaraju o stjenovitu obalu. Uska cesta što se spušta u malenu dolinu bila je užasna, i kad mi je lakat, koji je dotle bio oslonjen na ogradu kola, skliznuo i našao se iznad ponora dubokog nekih šest stotina stopa, zadržtao sam pri pomisli šta bi se desilo da ispadne čivija iz osovine točka, pukne uže ili se konj naglo preplaši.

Poslije podne odmarali smo se oko pola sata na jednom čarobnom mjestu. Neretva je poskakivala i pljusкала u svom uskom stjenovitom koritu dubokom oko pedeset stopa. Prelijepa zelena polja, gdje je gusto granje drveća pravilo prijatan hlad, bila su ukrašena stablima jabuka, krušaka i šljiva nagnutim prema rijeci. To drveće je predstavljalo lijep kontrast strogim linijama divljih i nestvarnih litica iznad nas.

Na drugoj strani male doline, u tamnom grebenu, stajala je nepravilna pukotina koja je izgledala kao otvor na kakvom ogromnom zidu kojeg je udario grom. Kroz tu avetinjsku pukotinu provlači se uzana cesta i rijeka, kao da prolaze kroz utrobu planine. To je Jablanički tjesnac³⁰³; on neobično podsjeća na Via Mala u Splügeneru³⁰⁴. Želeći da istražim sva skrovita udubljenja ovog predivnog procjepa, krenuo sam pješice naprijed. Sam ulaz podsjeća na kapiju kakvog velikog zamka. Dva mramorna stuba dižu se iz uskomešane vode i čini se da dodiruju nebo; pa ipak, tako su blizu jedan drugome da sam, stojeći na desnoj obali rijeke, mogao kamenom pogoditi liticu na suprotnoj strani. (...)

Probijajući se kroz ovaj lavirint od stijenja, drveća i slapova, staza uglavnom slijedi zavojiti i uzani greben, ali na mjestima gdje se moraju obilaziti isturene stijene što mijenjaju pravac Neretve, prelazi se najčešće preko dasaka obično stavljenih na klimavu gomilu kamenja. Obilazeći oko jedne takve prepreke, naši sitni konji, čije su drhtave slabine nadvisivale naše glave kad god bismo se nagnuli naprijed u sijenu, odjednom su zastali. Istog trenutka, težina kola počela je naglo da ih zanosi prema pobješnjelom rijeci.

Poput pacova na brodu koji tone poskakali smo navrat-nanos na stazu. Na licima mojih saputnika ocrtavao se užas, jer je položaj u kojem smo se našli bio zaista strašan: samo još dva jarda pa bi i konje i kola i sve nas progutala Neretva. A nedaleko odatle nalazio se vodopad visok oko trideset stopa. (...)

Dok sam rashlađivao ugrijane ruke i glavu ledenom vodom što je izvirala iz bršljanom i mahovinom obraslog otvora na grebenu, čulo se glasno dovikivanje i klicanje i u daljini ugledah grupu tatara³⁰⁵ koji su nosili turske poštanske vreće. Izdaleka su izgledali kao stado koza što trči preko stijenja. Grupa je bila vrlo slikovita: za njima, poput pasa, kaskali su rezervni konji za slučaj da se nešto dogodi njihovim životinjama. Sjahavši na pola sata da se odmore, tatari odmah zaspaše u hladovini. Poslije tog osvježanja nastavili su putovanje laganim kasom.

Ovi ljudi, koji jašu dvadeset sati od dvadeset četiri, zastaju uz put radi odmora samo na kratko vrijeme u toku višednevnog putovanja. Putnik koji ih prati šest ili sedam stotina milja gotovo da skapa od umora u početku. Ali i on se postepeno navikne na tako kratak odmor i može čvrsto da spava, tako da se trećeg ili četvrtog dana zapanji koliko je izdržljiv i s kolikom svježinom uskače u sedlo nakon polusatnog sna. Jedan belgijski inženjer, koji nikad ranije nije pojahao konja, prejahao je cijeli put od Bagdada do Batumija (Batoum)³⁰⁶ na Crnom moru s turskim skorotečama, izjavivši nakon toga da nije ni najmanje umoran.

Pridruživši se tatarskim konjanicima, izišli smo iz tjesnaca isto onako nenadano brzo kao što smo i ušli i izbili na tamnu i turobnu ravnicu oivičenu ružnim stjenovitim planinama. Promjena krajolika bila je neobično velika i činilo mi se da su jablaničke ljepote postojale samo u snu. Imao sam osjećaj da su mi sve kosti u tijelu ispale iz zglobova usljed truckanja kola, a neprestani udari su mi iz glave niz kičmu slali trzaje poput galvanskih. Neki ljudi uopšte ne mogu podnijeti ovakva putovanja, jer od silnog drmanja dobiju ono što se zove drumska bolest. Od nje se pacijent štiti tako što ga na sijeno u kolima polože potpuno umotanog u široke povoje, koji se tako čvrsto svežu da mu se i ruke stegnu uz tijelo pa on izgleda kao kakav denjak mekane robe na kojem stoji natpis „Staklo, rukuj pažljivo, ova strana gore“.

Nedaleko od Mostara zaustavili smo se kraj nekog vrela. Tu su tatari otvorili svoje male torbe, izvukli iz njih goleme svilene turbane i ukrasili njima glave kako bi ulazak u glavni grad učinili zvaničnim i dostojanstvenim. Mojim kolima su veoma ljubazno dodijelili mjesto u povorci, i na znak njihovog vođe, ili konjanika koji se nalazio na čelu, stuštili smo se prema Mostaru pomamnim kasom.

Osam sjajno odjevenih tatara, koji su gordo sjedili na konjima, mahali su i razmetali se oružjem i, u skladu sa svojim običajem, vikali i derali se iz sveg glasa. Galopirali su ispred, sa strana i pozadi nas kao tjelesna straža. Stado ovaca, uprkos povicima i gestikulacijama čobana, naglo se okrenulo i pojurilo ispred nas kao čopor pasa. Stanari kuća u glavnoj ulici izlijetali su na vrata i prozore da nas vide, žene pokrivena lica sklanjale su se iza dovratka, patke i kokoši slijetale su s puta, doprinoseći sveopštoj graji, kevtavi psi s isplažnim jezicima dali su se u žustru potjeru, a dokoličari su se našli odmah iza njih u oblaku prašine. Visoko iznad te strašne gungule, glas mog kočijaša zvučao je kao njakanje nekoliko magaraca dok je pjevao – hvala bogu, posljednji put – jednu od njegovih najstrašnijih ratničkih pjesama.

Velika gomila slijedila me je do dvorišta hana. Znatiželja nekih bila je tolika da sam tek nakon dosta ubjeđivanja, praćenog upotrebom – kako bi to policajci rekli – ne veće sile nego što je potrebno, uspio da ih privolim da napuste moju sobu. Gazda, neki Perzijanac, pozdravio me je neobično srdačno; mi smo se, naime, upoznali prije

³⁰² Bez obzira na Creaghove često nejasne opise puta, može se ustvrditi da Irac putuje tada novom cestom Sarajevo – Mostar, izgrađenom 1868. godine, koja od Konjica slijedi Neretvu i ne odvajajući se od nje idući preko prevoja Prenja i Veleža, što je bio slučaj sa starom „Mostarskom džadom“.

³⁰³ Ovo je danas potopljeni dio klanca Neretve pred ulazom u Jablanicu; tu se nalazi brana hidrocentrale.

³⁰⁴ Via Mala (ital. „loš put“) je čuveni klanac u Švajcarskoj, dug dva i po kilometra i dubok 600 metara, omiljen među evropskim turistima u 19. vijeku kao izuzetno romantično mjesto.

³⁰⁵ (Tur.) Kuriri, pismošete.

³⁰⁶ Grad u današnjoj Georgiji, državi na istočnoj obali Crnog mora.

nekoliko godina i to pod sasvim različitim okolnostima, pa je naš neočekivani susret, kao što se moglo očekivati, bio popraćen uzvicima čuđenja i zadovoljstva. (...)

Njegov han, ili hotel, liči na one ustanove koje su na tako zabavan način opisane u *Don Kihotu* (*Don Quixote*). Sobe su zaposjeli ljudi koji su većinom djelovali istinski plemenito: njihovo ponašanje je u svakom pogledu bilo gospodsko. (...) To su begovi, ili pripadnici stare turske stranke. Oni su uglavnom siromašni, no i potrebe su im male. Njihovi konji, a možda i većina pratilaca, provešće noć u štali. Beg sjedi na sofi načinjenoj od bisaga i prostirke, večera rižu i kiselkast hljeb i čvrsto spava kraj svog oružja. Moj susjed je bio darovit čovjek: zabavljao me je unjkavo pjevajući nekoliko pjesama i prateći se na maloj gitari. Putnik se u ovim zemljama navikne na insekte pa ni ja nisam obraćao pažnju na te male životinje koje su, čak prije nego što sam legao na krevet, uspjele da mi se uvuku u cipele.

(*Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, Vol. II, pp. 67–71; 72–73; 78–80; 82–85; 86–94; 144–145; 146–149; 150–165; 166–167)

Adeline Paulina Irby

Drugo izdanje djela *Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi* od Georgine Muir Mackenzie i Adeline Paulina Irby, koje se pojavilo 1877. godine, prošireno je sa tri poglavlja o Bosni. Taj novi tekst stavljen je na početak knjige, a njegov isključivi autor je Paulina Irby, jer je Georgine umrla 1874. godine. U sljedećem odlomku Paulina Irby – u našem narodu poznata kao „Mis Irbi“, koja tada već nekoliko godina živi u Sarajevu gdje je otvorila školu za srpske djevojčice, daje mali pregled stanja bosanskih saobraćajnica i uslova putovanja sredinom osme decenije prošlog vijeka.

* * *

Danas postoji put od Broda (Brood) na Savi do Sarajeva, dug oko sto trideset osam engleskih milja, kojim jedanput sedmično saobraćaju u oba pravca poštanska kola austrijskog konzulata u Bosni. Na tom vozilu bez opruga mogu oni kojima ne smeta da se neprekidno truckaju dva dana i jednu noć, ili čak i duže, rezervisati tri mjesta na sijenu. Ako putnik u Brodu unajmi privatna kola, onda mora provesti najmanje tri noći u putu i spavati u neudobnim hanovima. Potrebno je ponijeti sa sobom krevet i posteljinu, ili bar dušek, a uz to još i narediti da se smjesta iznesu otirači i jastuci koji predstavljaju jedini namještaj u sobama.

Sada se završava i cesta od Sarajeva do granice s Dalmacijom preko Mostara, glavnog grada Hercegovine. Do prije dvije godine primitivna bosanska kola mogla su ići i do Livna, a odatle preko austrijske granice do Splita (Spalato) na Jadranu; turski dio ove ceste sada je, međutim, neprohodan. Postoji i put od Sarajeva preko Travnika i Banje Luke do Gradiške (Gradishka) na Savi, a ima i drugih kolskih puteva i njihovih dijelova, ali su oni stalno razrovani, dok je stanje mostova uvijek neizvjesno.

Moguće je krstariti ovom sirovom zemljom u mnogim pravcima, pješice ili na konju, i uživati u stalno promjenljivoj ljepoti planina, šuma i voda, ljepoti koju oživljava bogatstvo boja i slikovita raznolikost narodne nošnje. No putnik može u njoj putovati danima a da uopšte ne naiđe na djela modernog preduzetništva ili pak na spomenike stare srednjovjekovne umjetnosti. On može, zapravo, ako pažljivo traži, otkriti ispod korova, u šipražju ili na oskudnoj oranici tragove rimskih cesta, od

kojih je jedna išla kroz ovu pokrajinu od Siska (Scissia) na Savi do Solina (Salona) na Jadranu. Takve drevne saobraćajnice putnik može pronaći ako se potrudi, no – a to je bliže njegovoj svrsi – on može nabasati i na dionicu moderne željezničke pruge koja leži izdvojena i ni sa čime povezana na bosanskim ravnicama. Ovom prugom bez početka i bez kraja nekad je svakodnevno saobraćao voz u oba pravca, prevozeći smiješno malu količinu robe i putnika između sela Novog i važnijeg grada Banja Luke. Ova pruga ostala je fragmentarna zahvaljujući raskidu ugovora između jednog austrijskog preduzeća i turske vlade. Ona je, međutim, trebalo da čini dio veće cjeline koja jednog dana može postati čak glavna saobraćajnica prema Indiji. Ta saobraćajnica se može vidjeti na karti *Vodiča po Kontinentu*, gdje je Bradshaw ucrtao buduću željeznicu (koja se, usput, drugdje proročki označava kao ogranak velike željeznice dolinom Eufrata) što se odvaja ka istoku od poznate pruge Semmering između Beča i Trsta i prolazi kroz dio Hrvatske, da bi se možda jednog dana nastavila kroz Bosnu, Staru Srbiju i Bugarsku na putu do Soluna i Carigrada³⁰⁷.

(*Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, Vol. I, London, 1877, pp. 2–4)

Robert Hamilton Lang

U sljedećem odlomku R. H. Lang opisuje svoje putovanje od Bosanskog Broda do Sarajeva godinu dana nakon ulaska Austrijanaca u Bosnu. On do Zenice putuje vozom, a odatle kočijom, jer pruga do Sarajeva još nije bila izgrađena.

* * *

Bio je već uveliko dan kad smo stigli u Derventu (Derwent) i ja sam se odmah dao na proučavanje našeg saobraćajnog sredstva. Kolosijek je širok dvije stope i šest inča, a tračnice jedan i po inč. Voz se sastojao od 16 otvorenih vagona punih vojnika i radnika, četiri pokrivena teretna vagona i tri putnička. Prethodnog dana kompozicija se sastojala od 36 vagona. Putovali smo priličnom brzinom i rekao bih da smo ponekad čak dostizali brzinu od 25 kilometara na sat. Nismo se ljuljali ni pri najvećoj brzini. Razgledavši vagone našao sam objašnjenje za neudobnost našeg putovanja. Umjesto opruga komad drveta je bio uglavljen s vanjske strane osovine točka, a preko tog drveta ležala je greda koja je služila kao osnova vagona. Jedan trupac je stršio iz svakog vagona i bio je zamjena za pravi odbojnik. Kad sam upitao zašto nisu bar putničke vagone opremili oprugama i odbojnicima, rečeno mi je da je to još sve „provizorij“ („provizori“) – ali taj „provizorij“ je trajao 10 sedmica. To baš nije govorilo u prilog jednoj civilizovanoj administraciji od koje bi se moglo očekivati obraćanje pažnje na detalje; u međuvremenu moglo se više učiniti za udobnost putnika. Govoreći o toj temi, mogu reći da su mi mnogi primjeri neoprostive ravnodušnosti prema detaljima privlačili pažnju tokom putovanja. Carska poštanska služba između Sarajeva i Zenice sastojala se od bijedne male kočije bez opruga, kakvu je carska i apostolska vlada mogla kupiti rabljenu od nekog galicijskog Jevrejina za

³⁰⁷ Prugu između Dobrljina i Banje Luke, završenu 1872, baron Hirsch nije spojio sa krakom Solun–Mitrovica, izgrađenim 1874. godine. „Namera da se (od Mitrovice) produži za Bosnu kasnije nikada nije uspela, nego je 1888. ta linija vezana za srpske železnice preko Vranja. Bosna je ostala bez železnice za Carigrad pa će tek kasnije Austrija uskim prugama vezati Brod sa Sarajevom (posle 1879), a ta će linija do 1891. biti produžena do Metkovića, odakle je imala vezu sa Gružom i Zelenikom“ (Ivan Božić, et. al, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1972, str. 296).

novčanicu od 5 funti: očekivao sam da će se svakog trenutka jedan od njenih iskrivljenih starih točkova, koji su se čudno kotrljali, slomiti i pasti na zemlju. Nekoliko stotina funti obezbijedilo bi dovoljan broj udobnih poštanskih kola i dobre opruge za željezničke vagone.

* * *

Bilo je skoro deset sati u noći kad smo stigli u Zenicu, krajnju stanicu željeznice. Putovali smo veoma neudobno, zbog loših vagona, ali inače prijatno, oko osamnaest sati. Kad se odbiju zaustavljanja, prevalili smo 197 kilometara za petnaest sati. Ostavio sam željeznicu pod snažnim utiskom dvije stvari: prvo, mudrosti austrijskih vlasti da izgrade tu željeznicu, uprkos prilično pretjeranim troškovima, i drugo, prilagodljivosti i prednosti takve uskotračne željeznice u sličnim okolnostima. Objašnjenje za te pretjerane troškove je jednostavno. Zemlja je bila u nesređenom stanju, a radnu snagu, koju je teško dobiti u bilo koje vrijeme, bilo je naročito teško dobiti u vrijeme velikih transporta, koji su u to doba bili potrebni okupacionoj armiji. Za veliko je žaljenje da pruga nije odmah dovedena do Sarajeva, jer bi prednosti s vojne i ekonomske tačke gledišta bile velike.

Proveo sam neugodnu noć u jednom vrlo prljavom hotelu u Zenici, ali noć je bila kratka, jer nam je rečeno da poštanska kola kreću u 4 sata ujutro. Tačno u naznačeno vrijeme krenuli smo do pošte, ali je bio mrak, a činovnici u dubokom snu. U stvari, nismo krenuli do pet sati. Uskoro nakon što smo izašli iz Zenice, put se počeo uspinjati. U Zenici smo bili 450 stopa iznad nadmorske visine Beča, a kad smo stigli na vrh brda iznad grada, popeli smo se na 1 750 stopa. Zatim smo se spustili 1 000 stopa i stigli do poštanske stanice koja se zove Han Kumpanija („Compagnie Khan“)³⁰⁸, gdje smo promijenili konje i zaustavili se pola sata. (...).

Bilo je oko 6 sati uveče kad smo prvi put ugledali Sarajevo (Serajevo) i bilo mi je drago što ga vidim, jer je dan bio pretjerano vruć, a putovanje vrlo zamorno.

(„The Austrians in Bosnia“, *The Fortnightly Review*, November 1, 1879, pp. 652–653; 656–657)

Ardern G. Hulme-Beaman

Za razliku od Langa, A. G. Hulme-Beaman je od Bosanskog Broda do Sarajeva deset godina kasnije (1889) odlučio da ide ne vozom već zaprežnim kolima. No ova su se toliko tresla i poskakivala na cesti da je veći dio puta pješaočio nego što se vozio. Za vodiča, odnosno slugu, imao je nekog Hajnriha.

* * *

Čim smo napustili Maglaj, krajolik je postajao sve više i više divlji do Žepča (Zepsheh), kroz koje smo samo prošli, uprkos navaljivanju gostioničara da se kod njih zaustavimo. Ušli smo potom u stjenovit tjesnac s raskošnim starim stablima kroz koji rijeka Bosna plahovito vijuga praveći hiljade krasnih slapova dok se penje

Bosanski vojnici

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 186]

ili provlači između velikih crnih bazaltnih stijena. Tog dana sam namjeravao da idem sve do Vranduka, ali kad smo stigli do „turskog“ Golubinjeg hana (Khan of Kolubinja), Hajnrih je izjavio da su poniji umorni pa smo se tu zaustavili. Bili smo prešli nešto više od osamdeset kilometara i osjetili smo pravo olakšanje kad smo skinuli čizme. (...) Pripremanje večere je, kao obično, potrajalo neko vrijeme i bilo je skoro devet sati kad su me uveli u jednu sobu na spratu i poslužili obedom koji bi bio dovoljan i za šestoricu džinova. Čim sam završio, zaspao sam, ali me je povremeno budio meni dobro poznat glas mujezina. To je pobudilo moju radoznalost, jer u blizini nisam vidio nijednu džamiju. No, tajna je razjašnjena sljedećeg jutra. Zgrada preko puta moje sobe koristila se dijelom kao štala, a dijelom za potrebe molitve. Moji konjići bili su smješteni dolje, dok su vjernici obavljali svoj obred gore. Kako se čitava kolonija sastojala od oko dvadeset ljudi, smještajni kapaciteti bili su sasvim dovoljni.

1. maj (1889) – Sasvim suprotno mojim zlim slutnjama zasnovanim na iskustvu s turskim hanovima, noć sam proveo u lijepoj i provjetrenoj sobi, a ujutro sam, dok su Hajnrihu pripremali kola, zabavljao i sebe i mog domaćina sjedenjem na ogradi i crtanjem mog konačišta. Ponovo smo krenuli na put ubrzo poslije šest sati. Cesta je, na neki način, bila ljepša nego prethodnog dana i manje prometna. Između Golubinja i Vranduka sreli smo samo jednog seljaka. Sam Vranduk smjestio se na vrhu jedne litice i može mu se prići strmom stazom pogodnom jedino za divokoze. Cesta prolazi ispod sela kroz tunel nazvan, naravno, „Tunel Franje Josifa“. Niko nije primijetio naš dolazak pa nismo ni imali prilike da tu doručujemo, kao što smo se nadali.

Milju-dvije dalje naidosmo na jednu kafanu, ali nam rekoše da njen vlasnik spava. Hajnrih se, sav očajan, pope na sprat da ga potraži i nađe ga u društvu dviju muslimanskih gospođa koje uz ciku pobješkoše. Dureći se što smo ga uznemirili, rekao

³⁰⁸ Ovaj, i neki drugi hanovi u Bosni, nazvan je po društvu – „kumpaniji“ za prevoz robe i putnika osnovanom 1866. godine, koje je, doduše, uskoro bankrotiralo. (Vidjeti napis o tome u *Bosanskom vjestniku*, Sarajevo, 14.4.1866, br. 2, str. 9; takođe V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, str. 253 i H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1957, str. 14; 127).

je da nema ni hljeba, ni mlijeka, niti bilo čega drugog. Kako nije htio ni da pokuša išta od toga nabaviti, bili smo prisiljeni da nastavimo put, od srca ga proklinjući. Prošlo je neko vrijeme dok nismo stigli do sljedeće „mehane“, ali je i tu gazda bio odsutan, a njegova žena, muslimanka, nije htjela da se pokaže niti je dala glasa od sebe. Napokon se pojavi neki seljak i ponudi se da dovede vlasnika. To je i učinio tako što je stajao na mjestu i derao se pet-šest minuta. Na to dođe dostojanstven starac s raonikom, očito s posla u polju, i za vrlo kratko vrijeme iznese svu silu dobrih stvari u krasnim posudama – slatki žuti kukuruzni hljeb, kuhana jaja, mladi sir i ogromnu zdjelu svježeg mlijeka. Budući da te večeri nisam namjeravao ići dalje od Zenice (Zenitsa), dobro smo se najeli za doručak, poslije čega sam se okupao u Bosni i odspavao na travi. Odmah nakon podneva krenuli smo dalje, plativši šezdeset krajcara „Turčinu“ za našu gozbu. Stigli smo u Zenicu rano i, nakon lutanja po gradu, konačno smo uspjeli, i to vrlo teško, da nađemo sobu i štalu za konje u hotelu „Orijet“, kraj željezničke stanice.

(„Notes of a Fortnight in Bosnia“, *The Fortnightly Review*, September 1, 1889, pp. 402–403)

Robert Munro

Arheolog i antropolog Robert Munro (1835–1920), sekretar Škotskog antikvarnog društva, dolazi u pratnji žene na kongres arheologa i antropologa koji je, u organizaciji Zemaljskog muzeja, održan u Sarajevu, avgusta 1894. godine. Pored učešća na ovom skupu i boravka u Sarajevu, Munro posjećuje i neka druga mjesta u Bosni i Hercegovini, a zatim odlazi u Dalmaciju preko Mostara i Metkovića. Rezultat ove posjete bila je knjiga *Lutanja i istraživanja po Bosni i Hercegovini i Dalmaciji (Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia)*, objavljena 1895. godine. Drugo, prošireno izdanje ovog djela iz 1900. godine ima više istorijsko-arheološkog materijala, no putopisni dio ostao je istog obima. U sljedećim odlomcima Munro opisuje putovanja u Jajce, na Glasinac i u Mostar.

* * *

Putovanje do Jajca, koje je trajalo od 9 sati ujutro do gotovo 10 uveče, ostvareno je željeznicom do Travnika, a odatle dilažansom; sada (1895), cijelo putovanje može se izvesti željeznicom. Jedan ogranak, dio pruge koja će jednog dana ići do Splita (Spalato), odvaja se od glavnog pravca kod Lašve i penje se istoimenom dolinom kroz predjele isto toliko lijepe kao što su oni pored Bosne. Kvar na nekom dijelu mašine prouzrokovao je kašnjenje od pola sata, tako da je, kad smo stigli u Travnik, dilažansa već čekala dolazak voza. Ispostavilo se da je dilažansa sušta suprotnost običnoj kočiji. Bila je to zapravo povelika zatvorena kočija sa dodatkom natkrivenog dijela odmah iza kočijaševog sjedišta, a vukla su je četiri konja. Popeli smo se u natkriveni dio, a jedan Bosanac, jedini drugi putnik, imao je ostatak kočije za sebe. Konji su bili nestrppljivi da krenu i odmah smo pošli. Iznad uske kotline u kojoj je stiješnjen Travnik, dolina se znatno proširuje i pruža pogled na vijenac planina prema kojima smo se vozili. Ovdje se Lašva grana u više potočića koji sakupljaju površinske vode iz raznih pravaca. Uskoro nakon što smo izašli iz grada, prošli smo, nalijevo od nas, pored ogromnog stabla topole, devet stopa u prečniku, za koje kažu da je staro 360 godina. U njegovoj hladovini nalazi se grob slavnog derviša Ismail Babe³⁰⁹, mjesto koje travnički muhamedanci često obilaze. Nešto dalje, nekoliko bogumilskih nadgrobnih spomenika stoji na istaknutom mjestu s desne strane. Prvog

sata smo se vozili brzim tempom. Uskoro smo zaobišli nekoliko bukvama obraslih prevoja; a onda smo krivudali planinskom kosom između visokih stabala. Nekoliko kapi kiše, koje su nas obradovale kao olakšanje od sparine, uskoro su se pretvorile u snažnu oluju s grmljavinom. Upravo smo bili stigli do vrha, kad je i oluja dostigla vrhunac i u toku narednih pola sata kiša je lila kao iz kabla. Našli smo se usred pravog pravcatog potoka, a uskoro su i oba jarka i put postali jedna velika bujica mutne vode. Pa ipak, nakon pola sata, sunce je ponovo zasjalo na plavom nebu i kad smo stigli u Donji Vakuf (Dolnji Vakuf) putevi su bili prašnjavi kao i prije.

Donji Vakuf, grad od nekih 2 000 stanovnika, nalazi se na desnoj obali Vrbasa, usred vrlo romantičnog predjela. Tu smo promijenili i kočijaša i konje, a čak se i naš saputnik negdje izgubio; na njegovo mjesto nije došao niko. Iako je Donji Vakuf privlačan grad, s lijepim baštama i voćnjacima, on se ne može pohvaliti hotelom, a ona bijedna krčma, ili han, kod koje smo se zaustavili, jedva da nam je mogla ponuditi komad hljeba. Odatle se cesta postepeno spuštala i bila su nam potrebna samo dva konja. Put je išao desnom obalom Vrbasa, tako blizu zapjenušanoj rijeci, da nam je zvuk njenih hučnih voda bio u ušima sve dok nismo stigli u Jajce, udaljeno nekih 20 milja. Naš novi kočijaš je govorio njemački i jedva je čekao da nam prenese svo svoje znanje o ovoj zemlji. Oko šest milja od Vakufa on se zaustavio pored bogumilskog nadgrobnog spomenika pored puta, poznatog po tome što su na njemu bili isklesani krst i polumjesec (savijena ruka drži krst, a ispod nje je polumjesec). Nešto niže dolina se sužava, no mrak je uskoro prekinuo naše razgledanje. Prelazeći Vrbas po prvi put, nakon trosatne vožnje od Donjeg Vakufa i zaobišavši neke stijene, iznenada smo se našli u blizini bučnog vodopada. Prema zvuku kopita zaključili smo da prelazimo most, nakon čega nas je jedan oštar zavoj nadesno doveo do visoke kapije s lukom koja se nazirala kroz prigušenu svjetlost. Pažljivo prolazeći kroz uski ulaz, kočijaš je puknuo bičem i za manje od minute našli smo se pred vratima „Grand Hotela“ u Jajcu. Vlasnica, vesela matrona, toplo nas je dočekala i poslije objeda koji je bio i ručak i večera, napori tog dana bili su potisnuti u zaborav. (...)

* * *

Dogovorili smo se da se vratimo u Sarajevo u šest sati ujutro sljedećeg dana – ali ne putem kojim vozi dilažansa, već drugim i kraćim, preko planina u Travnik³¹⁰. U dogovoreno vrijeme smo sišli i zatekli gazdaricu kako nam kuha kafu da je odmah popijemo i pakuje nam hranu za put. Kad je sve bilo spremno, izašli smo i prvi put ugledali kočiju kojom ćemo se voziti. Oblikom, veličinom i izgledom mogla je proći za dobro očuvan primjerak rimske bige³¹¹ ili njene imitacije iz nekog kasnijeg perioda. Iz potpuno nove kočije kojom smo se dovezli u Jajce i do Jezera, preći u ovo čudno vozilo bilo je suviše šokantno da bi se hladnokrvno prihvatilo. Naša gazdarica je brzo shvatila šta nas je to zabavilo i rekla da se dobrom kočijom ne može preko planina i da ćemo uvidjeti da je ova, mada nije elegantna, vrlo udobna. Moram reći da se to potpuno obistinilo. Povjerenje nam se djelimično povratilo kad smo primijetili da se pod primitivnom opremom kriju dva lijepa konjića. U takvim trenucima malo razmišljanja nije naodmet. Nakon izvjesnog razmatranja uvidjeli

³⁰⁹ Nije jasno na kojeg derviša se ovdje misli; od derviša koji su živjeli i djelovali u Travniku, po imenu je „Ismail-Babi“ najbliži neki Ilhami-Baba (1773–1821), kojem je podignuto turbe kod današnje autobuske stanice (Vidjeti Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1986, str. 73).

³¹⁰ Putnici se sad vraćaju preko Karaule, za razliku od puta kojim su došli i koji ih je u Donji Vakuf i Jajce vodio preko Komara.

³¹¹ (Lat.) Dvoprežna kola.

smo da nemamo izbora i da moramo dalje na ovaj način, budući da je to bila jedina kočija koja se mogla dobiti. Tako smo pokunjeno zauzeli svoja mjesta, oprostili se s našom nasmijanom gazdaricom i odvezli u gustu maglu kroz koju ni najoštrije oko nije moglo prodrijeti više od nekoliko jarda. Kočijaš je bio visok, suvonjav čovjek u bijelim hlačama, prekratkim da mu pokriju mišićave noge, i sivom prsluku iz kojeg su virila dva bijela rukava. Par nanula i kapa, koja je nekoć bila fes, upotpunjavale su njegovu odjeću. Zanimanje mu je označavao jedan čudan proizvod domaće radinosti u obliku biča, očito smišljen više za upotrebu nego za ukras. To je zaključak do kojeg sam došao posmatrajući učinak koji je njegova pojava imala za konje. Kočijaševe duhovne osobine ostale su nam nepoznate, jer nismo mogli smisliti ni jedne jedine riječi kojom bismo s njim razmijenili misli.

Prešavši Vrbas skrenuli smo lijevo od puta kojim ide diližansa i ušli u usku dolinu. S jedne strane žuborio je potok, nevidljiv iza reda gustih jela i vrba, dok se s druge strane nalazila šuma gustog rastinja – lijeske, trnine, bukve, hrasta i drugog. Tu i tamo su se vidjela ogromna stabla trulog drveća čiji su se novi izdanci zelenjeli i davali im izgled džinovskih prokulica. (...)

Kad se magla digla, našli smo se u širokoj dolini sa strmim livadama i raštrkanim seoskim kućama. Po prvi put je kočijaš ispoljio znake inteligencije pokazujući nam bijelu krivudavu crtu na visokom prevoju pravo ispred nas. Bio je to put koji smo morali preći. Dan je bio prekrasan, a put sasvim *accidenté*³¹². Stabla su postajala sve viša, a pored uobičajenih hrastova i bukava, javljali su se primjerci jela, omorika i norveškog bora. Napokon, na kraju dugog silaženja kroz prekrasnu šumu, zaustavili smo se pored jedne kućice uz cestu. Kočijaš je izašao iz kola i iz njegovih pokreta smo zaključili da treba nahraniti konje, pa smo i mi izašli. Vlasnik kućice, obučen u odjeću koja bi zadovoljila i škotske seljake, sjedio je i mljeo kafu u jednom od onih lijepih mlinova tako uobičajenih kod Turaka. Nas kao da nije primjećivao. Približavanje kola je, međutim, uzbudilo ženu i kćerku koje su se odmah pojavile. Kćerka, veoma lijepa djevojka od oko osamnaest godina, bila je uredno obučena u dimije, a hodala je u nanulama. Odmah je prišla mojoj saputnici, pažljivo je osmotrila od glave do pete, opipala materijal njene haljine, zagledala nakit i uporedila ga sa svojim. Upitao sam je, uz gestikulisanje, je li muhamedanka, no ona je već na samu tu riječ ustuknula od užasa. Ne! Katolkinja je – činjenica koju je trebalo da shvatim po njenom nepokrivenom licu. Na to je prišla i majka i, zavrćući rukav haljine, pokazala mi križ istetoviran na mišici kao dokaz da su kršćani. Izgleda da je među katoličkim ženama u Bosni i Hercegovini raširen običaj da tetoviraju – na grudima i mišicama, a ponekad i na čelu – znak križa, kao i neke druge neobične ukrase³¹³. (...)

Na kraju brvnare, s druge strane ceste, nalazila se četvrtasta sjenica s malim stolom i sjedištima u hladu nekoliko gustih bukava. Kočijaš nam je rukama pokazao da tu možemo sjesti i doručkovati i tako smo tu donijeli paket u kome je bilo hljeba i pečeno pile. Kafa je bila jedino posluživanje koje su nam ovdje mogli ponuditi. (...) Starica (...) je znala nekoliko njemačkih riječi i, služeći se njima i izražajnim pokretima, pokazivala je uobičajenu žensku ljubopitljivost. Kao odgovor na pitanje o našoj nacionalnosti, rekao sam da smo iz „Schottland“³¹⁴, ali ona tu riječ nije nikada čula, a nije ni znala da takvo mjesto postoji. Brvnara (...) je nudila smještaj putnicima na ovom usamljenom mjestu i na njoj je stajala tabla na kojoj je pisalo *Einräumer*³¹⁵.

³¹² (Franc.) Krivudav (i opasan).

³¹³ Vidjeti o ovome članak Čire Truhelke, „Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, VI/1894, str. 241–257.

³¹⁴ (Njem.) Škotska.

³¹⁵ (Njem.) Putar, cestar.

Nakon što se sve završilo na opšte zadovoljstvo, opet smo se popeli u naše čudno vozilo. Okolina je poprimila alpski karakter i visoki četinari koji su ranije bili rijetki sad su preovladavali u šumi. Povremeno je put vodio preko golog grebena, sa kojeg se pogled pružao u daljinu i u duboke, zastrašujuće usjeke. Konačno smo stigli do najviše tačke koja se prema putokazu uz cestu nalazila na visini od 3 907 stopa. Na jednom potezu na ovoj visini drveća četinara uopšte nije bilo, a tlo je bilo prekriveno debelim slojem trave. Pogled na dolinu Lašve i još dalje mimo nje bio je veličanstven. Na trenutak me podsjetio na neke slikovitije dijelove naših škotskih planina. Svježi povjetarac i rastrgani oblaci doprinijeli su da ovo poređenje bude još upadljivije. Ali kad se stvari malo pomnije razmotre iskršava jedna činjenica koja je dovoljna da razbije tu sličnost. Na ovim planinama se ne vidi vrijes, niti sam u mojim lutanjima Bosnom primijetio ijednu njegovu grančicu. Šta bi bila Škotska kad bismo je lišili njenog velikog pokrivača od vrijesa? A onda, opet, Bosna nije bila podložna glačanju i formirajućem uticaju ledenjaka. Koliko to veze ima sa opštim izgledom zemlje ostavljam geolozima da procijene.

Strmenitost padine te planine, niz koju smo se sada morali spustiti da bismo stigli u dolinu Lašve, iziskivala je dugo krivudanje putem, tako da smo radije sišli pješice stazom koja je izlazila na kolski put u dolini. Silazeći niz planinu, nailazili smo na vodenice, izgrađene na određenom rastojanju na rječici koja je postajala sve bujnija kako se spuštala. (...)

Prije nego što smo stigli u Travnik prošli smo kroz lijepo obrađen predio, sa skupinama kuća tu i tamo; u jednoj od njih smo bili prisiljeni da se sklonimo od prolaznog pljuska. Nekoliko jarda od kuće uz cestu stajala je jednostavno građena kafana – običan četvorougao prostora s klupama naokolo i visokim krovom poduprtim drvenim gredama. Dok se moja žena sklonila ispod strehe, ja sam ušao u kafanu i sjeo među nekoliko desetaka bradatih muškaraca u turbanima koji su mirno uživali u kafi i cigaretama. Kao i obično, u jednom uglu bilo je veliko ognjište slično pećnici, napravljeno od gline, sa razgorenim drvenim ugljem na kojem se kuhala kafa. Kafa se uvijek pravila svježa po narudžbi, a postupak je jednostavan i brz. Izmjerene količine kafe, šećera i vode stave se u mali lončić i sve se zagrije do tačke vrenja, a nekoliko kapi hladne vode dodaje se kasnije. Zatim se sipa, skupa s talogom, u male šolje. Svaka šoljica košta nešto više od pola penija, ali kako su malene, ponovio sam narudžbu nekoliko puta, što je zabavljalo društvo, zapanjeno mojom sposobnošću ispijanja kafe.

* * *

Mnogo prije polaska voza, na stanici (u Travniku) okupila se gomila ljudi koji su se gurali za karte. Nisam htio da se umiješam u tu gužvu pa sam se povukao, čekajući priliku da budem uslužen. Ali, što sam duže čekao, gomila je postajala veća. Napokon je došao krupan čovjek u vojnoj uniformi i progurao se naprijed. Kupivši sebi kartu, primijetio je mene i, intuitivno shvativši situaciju, smjesta se okrenuo i onima oko sebe obratio se ljutitim riječima koje su, kakvo god značenje imale, bile čudotvorne, jer mi se odmah otvorio put do blagajne. Stigli smo u Sarajevo u devet sati, umorni ali silno oduševljeni doživljavanjem bosanskog načina života i predjela.

* * *

Najuzbudljiviji od svih izleta bio je odlazak na visoravan Glasinac, koja se nalazi okružena planinama nekih šesnaest milja istočno od Sarajeva, što je zahtijevalo dva dana napornog putovanja kočijama i jahaćim konjima. Grupa, koju je sačinjavalo dvadeset pet osoba, uključujući dvije žene, krenula je u šest sati ujutro u deset kočija. Domaća gospoda su se mudro razmjestila između stranih članova grupe i na

taj način držala ih *au courant*³¹⁶ u pogledu osobina predjela kroz koje smo prolazili. U našem društvu bio je g. Fiala, jedan od stručnjaka iz botanike i arheologije iz Muzeja pod čijim se nadzorom istražuju preistorijske grobnice na Glasincu. Izvršno poznavajući jezik ove zemlje, ljude i zanimljiva mjesta na putu, naš prijatni saputnik je bio prava enciklopedija znanja o svakoj temi koja bi iskrsla. Prethodnog dana i noći žestoka oluja s jakom kišom prešla je preko Sarajeva, ali ovog jutra olovno nebo se pretvorilo u rastrgane oblake, a vazduh je bio svjež i okrepljujući. Vremenske prognoze domaćih meteorologa takođe su bile povoljne, pa u opšte razdragano raspoloženje našeg višjezičnog društva nije moglo biti sumnje.

Napuštajući grad kanjonom Miljacke, u dubokoj sjenci stijene sa tvrđavom, uskoro smo počeli da se penjemo izvrsnim putem koji vijuga preko visije Han Buloga, na sjevernoj strani rijeke. Znatno dio ovog uspona prešli smo pješke, što je bila prednost, jer je naše društvo imalo bolju priliku da razgleda divlji pejzaž svuda unakolo. Poslije izvjesnog vremena opet smo stigli u dolinu Miljacke, a pri izlasku iz nje ukazao nam se prekrasan pogled na bijeli greben planine Romanije (Romanja), koji se poput džinovskog zida uzdizao visoko iznad tamnih borovih šuma i protezao se unedogled. Zaustavili smo se na pola sata u selu Mokro, gdje nam je, zahvaljujući oštrom planinskom vazduhu, drugi doručak koji se sastojao od čaja, kafe i hljeba, bio dobrodošao. Seoski besposličari su se okupili oko nas pitajući se kuda se zaputila takva konjička povorka, a ja sam imao priliku da u rukama jednog od njih razgledam dvostruku sviralu, omiljeni muzički instrument seoskog svijeta. Ona ima prednost nad običnim instrumentom sa jednom cijevi jer ima veći broj tonova koje omogućavaju sedam otvora, četiri na desnoj, a tri na lijevoj strani. Cesta preko Romanije počinje da se penje u Mokrom i nakon niza širokih okuka ulazi u šumu i uskoro dospijeva do jednog usjeka na 1 376 metara visine. (...)

Uskoro, kroz jednu čistinu u šumi, ugledali smo široku golu visoravan poznatu kao „Hochebene Glasinac“³¹⁷. Na njoj nije bilo ničega izuzetnog osim otvorenog vidika i pojasa izmaglicom obavijenih planina u daljini. Najupadljivija je bila velika bijela zgrada sa mnogo prozora, koja nam je odmah upala u oči jer su joj zidovi blještali na suncu. To je bila vojna kasarna (Kaserne) u Podromaniji – konačište određeno za tu noć – gdje smo stigli odmah poslije podneva. Tu nam je bilo ukazano kraljevsko gostoprinstvo, a poslije kratkog čekanja sjeli smo za raskošni ručak koji su poslužili vojnici u izuzetnom stilu. Kasnije smo obišli okolinu, razgledali bogumilsko groblje, skupinu preistorijskih humki, tvrđavu na brdu i pećinu Megaru. (...). U kasarni se obično nalazi garnizon od 250 ljudi, ali su vojnici tada bili na vježbi u drugom dijelu zemlje, a samo petnaest njih, pod komandom poručnika Novačeka, ostalo je da čuva kasarnu. Otuda je bilo dovoljno mjesta za spavanje za našu grupu, uprkos činjenici da je brojala tridesetak osoba.

Sutradan u zoru opet smo se smjestili u kočije i po gustoj, hladnoj magli naša dobro umotana povorka krenula je ka preistorijskom groblju Rusanovići, blizu Han Šenice, gdje su g. Fiala i njegovi obučeni radnici vršili pripreme za iskopavanje na tri odabrane humke, ostavljajući prave grobove neditrute dok ne stignu ostali. Nekoliko oficira na konjima jahalo je ljubazno s našom grupom u svojstvu pratilaca, a uskoro nam se pridružilo i trideset ili četrdeset živopisno obučenih seljaka na konjićima, na kojima će jahati posjetioci u završnim fazama putovanja. Nekoliko stotina jarda od mjesta iskopavanja, deputacija okolnog stanovništva na čijem čelu se nalazio *Bürgermeister* Rogatice³¹⁸ i pet-šest mjesnih uglednika u službenoj odori, čekala je da pozdravi strance. (...)

³¹⁶ (Franc.) U toku.

³¹⁷ (Njem.) Visoravan Glasinac.

Nije bilo mnogo vremena da se zadržavamo među ovim prijatnim svijetom, jer je trebalo stići u Sarajevo te noći. Tako smo nevoljko napustili tu svetkovinu i oprostili se od naših zaista gostoljubivih prijatelja. Vratili smo se istim putem, i kad smo prešli Romaniju i stigli u Mokro večernje sjenke su se već brzo spuštale. Tu smo promijenili konje, budući da su odmorni konji poslani iz Sarajeva prethodne noći. Odatle smo se gotovo stalno spuštali, ali je uzak put kočijašu nalagao krajnji oprez u vožnji, a svjetla su samo pojačavala stravični izgled ponora i klanaca kroz koje smo prolazili. Da bude još teže, sreli smo ni manje ni više nego četvora kola, sa tri, a ponekad i četiri konja uporedo, koji su zauzimali gotovo cijelu širinu puta i mimoilazili se s njima, uz nemale teškoće i opasnosti. Ti ljudi su mudro koristili svježinu noći da se popnu uz ove strme klance, ali, čineći to, kršili su pravila putovanja jer nisu imali svjetla. Stigli smo u Sarajevo oko deset naveče, proputovavši nešto oko 100 milja za 40 sati, i sa osjećanjem olakšanja saznali da je stigla i posljednja kočija, kojoj se, iako je kasnila pola sata, ništa ozbiljno nije dogodilo.

* * *

Za povratak kući mogli smo da biramo između dva puta – ili da se vratimo Dunavom, kako smo i došli, ili da, u skladu s našom prvobitnom namjerom, pređemo Dinarske Alpe nedavno izgrađenom željeznicom do Metkovića na Jadranu, a odatle da idemo jednim od čestih brodova do Trsta ili Rijeke (Fiume). Da je izbor zavisio samo od zanimljivosti koje nude ovi putevi, ne bismo oklijevali, jer je nesumnjivo ovaj drugi zanimljiviji. Ali, nemile glasine o velikoj vrućini s druge strane planina bile su dovoljno zastrašujuće da posumnjamo u razboritost ostvarivanja ovog dijela programa. Međutim, nakon razgovora s nekim drugim učesnicima Kongresa, odlučeno je da se izložimo tom klimatskom riziku i tako smo odabrali jadransku rutu.

Kad se društvo okupilo na željezničkoj stanici (u Sarajevu), imali smo to zadovoljstvo da među našim *compagnons de voyage*³¹⁹ nađemo g. i gđu. Reinach, i gospodu von Fellenberga, Monteliusa i Pigorinija. Dr von Thalloczy, a i nekoliko domaćih učesnika, išli su jedan dio puta s nama, pa kako su i neki drugi prijatelji došli da nas isprate, bio je to zaista topao i živ oproštaj. G. Herman (Hörmann)³²⁰, čijoj je izvršnoj organizaciji Kongres mnogo dugovao za svoj uspjeh, bio je neumoran u iskazivanju pažnje i nije štedio napora da obezbijedi svaku udobnost učesnicima dok su se nalazili na bosansko-hercegovačkom tlu.

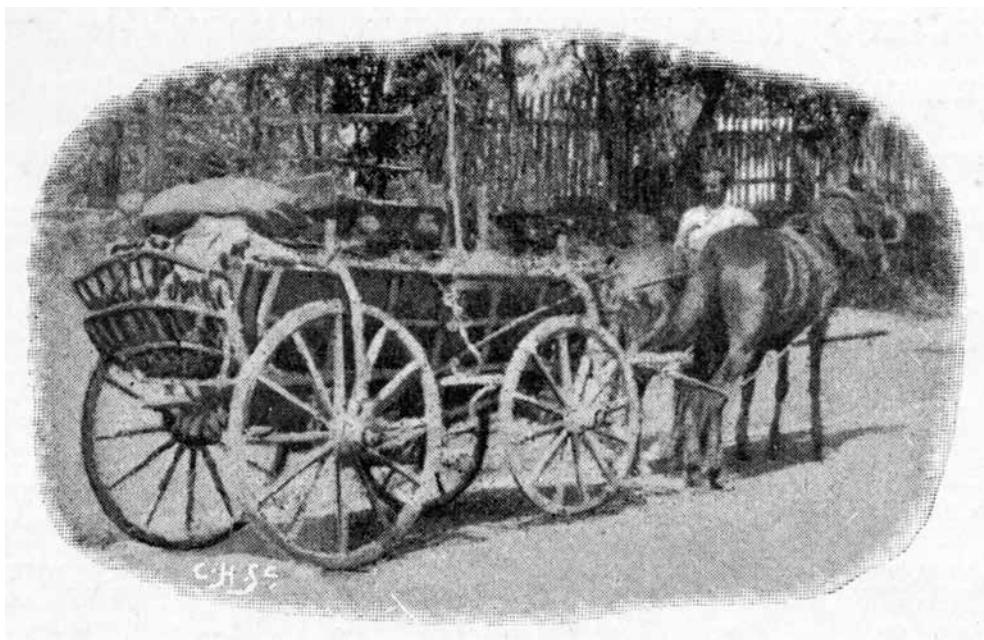
Otputovali smo iz Sarajeva 22. avgusta u 11.40 prije podne i, brzo prešavši ilidžansku ravnice, ušli u ogranke Dinarskih Alpa do korita rijeke³²¹ koja krivuda dolazeći iz okolnih brda. Dok je voz polako išao duž obronaka, ili obilazio rubove okolnih dolina, ukazivali su nam se lijepi prizori – sela, farme, šume, stijene i planinski vrhovi – koji su se stalno smjenjivali. Oko dvadeset dvije milje od Sarajeva stigli smo u podnožje Ivan-sedla (Ivan Sattel), koje čini razvođe između Save i Neretve. Ovdje je kondukter ušao u kupe i upozorio putnike da prozori neko vrijeme treba da budu zatvoreni. Uskoro nakon toga prešli smo na dio pruge na zupčanicu – što bi prošlo nezapaženo da vagon nije bio nagnut. Zatim je uslijedio niz tunela, dubokih

³¹⁸ Gradonačelnik Rogatice koji je pozdravio putnike bio je Hadži Ahmed-beg Bukvica. O ovom izletu i kongresu vidjeti članke „Skupština arheologa i antropologa“ (Sarajevski list, br. 98 od 24. avgusta 1894, str. 2), „Sastanak arheologa i antropologa u Sarajevu od 15. do 21. avgusta 1894“ (Glasnik Zemaljskog muzeja VI/1894, str. 521–531) i Hamdija Kapidžić, „Kongres evropskih arheologa i antropologa u avgustu 1894. godine“ (Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, Godina II, Knjiga II, Sarajevo, 1966, str. 265–286).

³¹⁹ (Franc.) Saputnici.

³²⁰ Kosta Herman je bio tada direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

³²¹ Zujevina.

Kola kojima je Thomson putovao

[H. C. Thomson: *The Outgoing Turk: Impressions of a Journey Through the Western Balkans*. London, 1987. str. 173]

usjeka i provalija premošćenih željeznim mostovima čudne konstrukcije – s lukovima okrenutim nadole. Najviša tačka – 2 867 stopa nadmorske visine – dostiže se na stanici Ivan, čim se izađe iz tunela na Ivan-sedlu. Oko tri četvrtine milje od stanice nalazi se selo s drvenim kućama zaklonjenim tamnom sjenkom bukove šume, koje je mnogo posjećeno ljeti, zahvaljujući prekrasnim planinskim pejzažima u neposrednoj blizini. Tunnel na Ivanu dug je preko 700 jarda, a prije nego što se stigne u Konjic (Konjica) na Neretvi – rastojanje je nekih trinaest milja – nailazi se na pet tunela od 100 do 200 jarda dužine. Spuštanje nam je omogućilo da vidimo prelijepe prizore krševitih planina Hercegovine, a posebno vrhove Prenja, koji su se uzdizali ispred nas. Dok smo skretali u dolinu Neretve, najuočljivija promjena u pejzažu bila je pojava španskog kestena među šumskim drvećem.

Konjic je smješten na lijepom mjestu na obje obale Neretve i za svoju veličinu (1 600 stanovnika) ima dosta velik broj džamija s munarama i drugih većih zgrada. Rijeka, nakon što je već prošla kroz krševiti teren, poprima ovdje smiren izgled, a premošćena je lijepim starinskim mostom na nekoliko lukova. Sad kad je željeznica direktno povezala taj grad sa Sarajevom i Mostarom, očekuje se da će on brzo povratiti nešto od trgovačkog prosperiteta koji je posjedovao u predtursko doba. Od Konjica željeznica slijedi desnu obalu Neretve kroz zaista vrlo romantičan pejzaž, a nakon što pređe nekoliko brzih pritoka preko lijepih željeznih mostova, naročito onog što stoji kod ulaza u veličanstveni kanjon Rame, pruga skreće do Jablanice, odakle se upućuje prema jugu.

Jablanica se nalazi u dnu krševite kotline, usred vinograda, voćnjaka, obilja zelenila i obrađenih površina. Tek kad se malo zamisli nad okolnim amfiteatrom fantastičnih planinskih vrhova s ostacima snijega zaslepljujuće bjeline, čovjeku postaje jasna prava veličanstvenost ovog predjela. Jednim pogledom prelazi se s bujnog

zelenila na sprženu pustoš. Da bi se pogledom pratio horizont u ovom svijetu kamena, treba slijediti široke obrise što sežu daleko do plavog nebeskog svoda; čovjeku se oprašta ako u iskrivljenim oblicima suncem opaljenih litica i šiljaka po sredini planine vidi razrušene dvorce i tvrđave neke rase pretpotopnih divova. Kad jednom djela ovih gigantskih kamenorezaca budu poznata svijetu, Jablanica će svakako postati sastajalište iskrenih ljubitelja uzvišenog u prirodi³²². U gradu postoji dobar hotel koji je pod nadzorom države; on je polazište kolskog puta za Jajce, puta koji je čak i u Bosni čuven po divnoj prirodi kroz koju ide. Taj put se uspinje divljom dolinom Rame, a onda preko visokog prevoja silazi u dolinu Vrbasa.

Cijela okolina, sve do Konjica, puna je bogumilskih spomenika i drugih srednjovjekovnih starina. Doktrine ove nesretne sekte preživjele su ovdje duže nego igdje drugdje; i zaista, kažu da još uvijek tinjaju njene tajne i svete tradicije u nekim porodicama. Govori se da je to razlog zašto muhamedanske žene u Jablanici nikada nisu prihvatile običaj pokrivanja lica, kao ostali bogumilski preobraćenici u ovim pokrajinama. Skeptici, međutim, nalaze bolje objašnjenje za to u činjenici da one imaju izuzetno lijepa lica. Ovdašnji živalj izgleda da ima malo slovenske krvi u venama; tamnoputa lica ljudi odaju njihovo južnjačko porijeklo. U Jablanici se po prvi put vidi pravi hercegovački grad. Drvene kuće, tako uobičajene u Bosni, potpuno nestaju, da bi ih zamijenile solidno građene kuće od kamena.

Uskoro po napuštanju Jablanice stigli smo na ulaz čuvenog kanjona Neretve, jednog kamenitog usjeka dugačkog oko dvanaest milja, koji razdvaja planine što se uzdižu s obje strane do visine između šest i sedam hiljada stopa. Gotovo na samom početku kanjona rijeka je premošćena prekrasnim željeznim mostom pa pruga ide nekoliko milja lijevom obalom kroz niz kratkih tunela, galerija i vijadukta. Zatim ponovo prelazi na desnu obalu kojom ide sve do svog kraja u Metkoviću. Na jednoj dionici od oko milju i po, strme obale rijeke gotovo se okomito dižu do visine od preko hiljadu stopa. Na jednom mjestu korito je tako usko da nivo vode iznenada raste za 40 do 50 stopa. Silina bujice je uklonila svaku prepreku tako dosljedno da duž njenog toka jedva da ima ikakvih vodopada; u svakom slučaju, nema ih dovoljno velikih da spriječe čamce ravnog dna natovarene voćem da idu od Konjica do Mostara, što je bio uobičajeni način prevoza u vremenima prije željeznice. Tu i tamo, na strmim obalama rijeke, pjenuša se moćno vrelo i uliva se ili kao potok ili kao vodopad u Neretvu. Najveće među njima je Komadinino vrelo (Kommadine-Quelle). Vidi se na desnoj strani kako izvire ispod nekoliko velikih kamenih lukova preko kojih prelazi željeznica. Tek kad putnik izađe ispod stijena koje su ga natkriljivale u ovom prekrasnom kanjonu, on postaje svjestan potpuno promijenjenog krajolika. Stjenoviti šumski predjeli Bosne povlače se pred sprženim, golim stijenjem, pa ovdje, s izuzetkom nekoliko zelenilom obdarenih mjesta i nešto zelenila uz rub rijeke, ima malo tragova vegetacije.

Bilo se već smrklo kad smo stigli na mostarsku stanicu, tako da je došlo do male zbrke dok se naše društvo i prtljag nije smjestilo u hotelski omnibus.

(*Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia*, Edinburgh & London, 1895, pp. 27–29; 43–52; 69–71; 72–73; 76; 81–82; 173–178)

³²² Uporediti ovo s Creagovim opisom predjela oko Jablanice.

Robert Dunkin

Robert Dunkin „Snaffle“ putuje sa ženom sredinom devedesetih godina novoizgrađenom prugom od Metkovića do Mostara i piše o poteškoćama koje prate čak i taj poboljšani način prevoza u Hercegovini.

* * *

U Čapljini, sunčane strane kuća bile su okićene turskim duhanom koji je sada bio gotovo spreman da se nosi u državna skladišta. Neretva, koja teče pored pruge cijelim putem od Konjica, ulazi sada u kanjon koji me snažno podsjetio na dolinu Cetine (Cettina), samo što su brda niža. Na početku nalazi se Počitelj, neobičan, starinski tvrđi grad. Tu smo vidjeli prvu džamiju, a kao daljnje podsjećanje da se nalazimo u zemlji polumjeseca, tu su se nalazila i ona dva-tri bezoblična zamotuljka koja su, bili smo sigurni u to, sadržavala turske žene. One su čekale na staničnom peronu, a stanica je, uzgred budi rečeno, slična onoj u Metkoviću, i s gradom je povezana skelom. U Dretelju, kako se zove ta stanica, čekali smo dobrih četvrt sata, kao što smo čekali gotovo svuda, iako je to izgledalo zbilja nepotrebno. Kako je rastojanje od Metkovića do Mostara samo 26 milja, uopšte nije jasno zašto putovanje traje dva sata. Ali, ako je nama ova pruga bila naporna, kako tek mora da izgleda putnicima koji putuju iz veće daljine, iz Splita (Spalatro), recimo? Kao što sam već objasnio, sasvim sigurno je da takvi putnici moraju prenočiti u Metkoviću. Isto je tako sigurno da će još jednu noć morati provesti u Mostaru. Dva puta sedmično može se proći s dvanaest sati, ali putovanje obično traje osamnaest sati. Nekih osamdeset milja do Sarajeva traju još osam ili devet sati, i tamo treba provesti još jednu noć. Putovanje nazad je isto toliko loše. Ne vidim razloga zašto voz ne bi krenuo iz Metkovića nakon što stignu svi brodovi – recimo u sedam uveče, i zašto ne bi pošao odmah kako bi uhvatio jutarnji voz u Sarajevu. (...)

Prolazeći širokim poljem, pruga stiže na mjesto odakle se pruža pogled na hercegovački glavni grad s njegovim starim turskim mostom i munarama na trideset tri džamije, a zatim vozi kroz čisto turski dio grada, gdje nepokrivene žene bježe u kuće glumeći iznenađenje dok prolazimo pored njih i stižemo u Mostar.

* * *

Iz Mostara Dunkin pravi lovačke ekskurzije u okolna brda.

* * *

Na vrhu omanjeg prevoja koji dijeli Blato od Mostarskog polja stoji han u kojem, kao i u svim hanovima, možete dobiti izvrsnu kafu za jedan peni. Dok se kafa kuha, ja pijuckam iz vrča opojno mostarsko vino – što nije loše da vas povрати kad, poslije dugog dana, imate još nekoliko sati pješačenja pred sobom, kao u mom slučaju. Kad sam još popužio i lulu, osjećao sam se mnogo bolje. No i nakon ovog odmora i osvježanja, bilo mi je drago što mi predstoji put nizbrdo. Ovi hanovi su jedno prijatno obilježje Hercegovine, i u mnoga predvečerja srce bi mi znalo zaigrati kad bih ugledao han u daljini. Jedan stari šumar u Luksemburgu mi je jedanput rekao da čovjek koji se bavi lovom treba da bude kadar da cio dan provede na *une pomme, une goutte, et une pipe*³²³. Iako ovo troje nisu loša opskrba, mislim da je crna kafa bolja od *Schnaps-a*³²⁴. Kad uđete u han često ćete zateći domaćeg čovjeka kako pjeva

³²³ (Franc.) Jedna jabuka, jedna kapljica i jedna lula.

³²⁴ (Njem.) Rakija.

i sam se prati na guslama (guzla). To je gudački instrument u obliku mandoline, ali se svira gudalom i drži kao violončelo. Napravljen je tako da proizvodi samo jednu melodiju – ako se to može tako nazvati – i to isključivo kao pratnju. Ovo pjevanje bi možda bilo bolje nazvati zapijevanjem, jer zaista zvuči kao jednolično nazalno pjevanje. Međutim, ono je zanimljivo s jednog stanovišta, a to je tekst. U ovim narodnim pjesmama sadržana je čitava zapamćena istorija Hercegovine, jer nijedna riječ te istorije nije zapisana. Pjesme su uglavnom o junačkim djelima starih junaka iz ratova protiv Turaka, koji su prethodili osvajanju. Djevojke, naročito kad čuvaju ovce, pjevaju ljubavne pjesme. Jednom sam ušao u han u kome je neki čovjek pjevao. Nije obraćao pažnju na mene i nastavio je da pjeva. Istog časa ga je gazda, koji me je dobro poznao, prekinuo, i ovo je, zakleo bih se, bio njihov razgovor, sudeći po izrazu lica i mimici govornika:

Gazda: „Daj, prestani sad s tim!“

Svirač: „Zašto?“

Gazda: „Možda se to gospodinu neće svidjeti“.

Svirač: „Neće mu se svidjeti?“

Gazda: „Ne“.

Svirač (odlažući instrument): „E, ovo nikad nisam čuo. Sve što mogu reći je to da, ako su ljudi koji dolaze ovamo toliko bez ukusa, onda ja idem.“ (Izlazi bijesno).

Meni je zaista bilo vrlo drago što od svirke nije bilo ništa, ali guslar bi se možda utješio da je znao koliko sam ravnodušan prema svakoj vrsti muzike. (...)

Uopšteno govoreći, otkrio sam da je lakše hodati po okolini Mostara nego po Dalmaciji. Neki lovci nose domaće opanke, ali su dobre i lovačke cipele, mada se mora priznati da one ne traju dugo. Kako nema mnogo hodanja po mokrom, najbolje su čvrste cipele ili, još bolje, škotske duboke cipele. (...)

* * *

U ovom odlomku Dunkin opisuje putovanje i boravak u planinskom predjelu između Nevesinjskog polja i Konjica.

* * *

Naše putovanje je dosad bilo sve samo ne zanimljivo, ali sada je počeo da nam se ukazuje dubok, šumom obrastao klanac u koji smo se morali spustiti. Sljedeće selo, Zaborani, bilo je posljednje na visoravni i staza se počela naglo spuštati niz krečnjački greben. Put je bio izuzetno neprijatan kad se pogleda iz sedla i nije me začudilo kad je moja žena sjahala. Spuštanje je, međutim, trajalo duže nego što je ona mogla da pješači, ali kad je htjela da se ponovo popne u sedlo, ono je dva puta za redom skliznulo, tako da je sljedećih nekoliko milja morala jahati postrance. U međuvremenu predio je postajao sve ljepši. Staza je išla duž jedne strahovite provalije čiji su obronci isprekidani šiljatim vrhovima i stijenama. Nešto niže, pojavio se pravi kanjon rijeke, s masivom Visočice u pozadini. Opet smo se morali popeti iz ovog klanca i tada smo ugledali naš cilj. Dvije velike građevine su se ukazale na obje strane krivudave rijeke, od kojih je ona bliža bila žandarmerijska kasarna, a za drugu nam je rečeno da je biskupova kuća. Napokon se začuo šum najidealnije planinske rijeke za lov na pastrmke koju sam ikad vidio. Ovaj dio Neretve veoma podsjećao na dolinu Wye³²⁵, osim što su ovdje brda daleko viša. Ubrzo poslije pet sati stigli smo do rijeke i uskoro smo iskrcavali stvari ispred lijepe male kasarne u Glavatičevu.

³²⁵ Rijeka u zapadnoj Engleskoj.

Ovo mjesto je odigralo značajnu ulogu u ustanku iz 1882. godine, jer su upravo ovdje pobunjenici bili najodlučniji, a austrijske trupe su izgubile 14 vojnika forsirajući ovdje most (ovaj sadašnji je novijeg datuma). Selo Glavatičevo nalazi se na visini od 1 130 stopa, a kako prevoj Borovčići mora da je visok preko 3 000 stopa, može se steći neka predstava o uglu pod kojim se staza spušta. Sad smo stigli do najljepšeg mjesta koje smo dotle vidjeli u Hercegovini. Žandarmerijska kasarna nalazi se na potkovičastoj okuci rijeke, zajedno sa džamijom čija je munara pri vrhu obložena limom od starih kerozinskih kanti. S druge strane, ali nešto niže, na rijeku gleda tzv. „biskupova kuća“, što se ispostavilo da je jedan mali franjevački samostan. Još niže odatle, dolina se širi i pomno je obrađena; polja kukuruza i stabla oraha dokaz su da smo stigli u drugačije podneblje. Rijeka pravi beskrajan niz okuka u obliku slova „S“, s jednom obalom, koja je zapravo drvećem potpuno obrasla strmina, i drugom, koja je obrađena padina oivičena vrbacima. Litica nasuprot kasarni je gotovo goli krečnjak, ali na njoj ipak raste nekoliko borova. Na drugim brdima, sve do stjenovitih vrhova, raste bujno zelenilo. Obale su ispresijecane neprekidnim bujicama koje se obrušavaju s padina brda da se pridruže Neretvi, a svaka obrazuje romantičnu udolinu. Na sunčanoj strani jednog od ovih potoka naišao sam na nekoliko malih vinograda koji nisu mnogo obećavali. Nadmorska visina, recimo 1 300 do 3 000 stopa, nesumnjivo je prevelika. (...)

Jedva treba da kažem da su gruba teretna kola veleških sela nestala. Glavatičevo, mada dovoljno civilizovano da se može pohvaliti telegrafskom vezom (koja se još ne koristi), snabdijeva se samo onim artiklima koji se ne mogu tu proizvoditi, i to pomoću tovarnih konja, a to će najvjerojatnije ostati tako još mnogo godina.

(In the Land of the Bora, or Camp Life and Sport in Dalmatia and the Herzegovina, 1894–5–6, pp. 150–151; 185–187; 314–316; 321)

William Miller

William Miller putuje krajem vijeka po Bosni i Hercegovini u raznim pravcima i raznim prevoznim sredstvima, uključujući i vožnju splavom od Goražda do Višegrada. Austrijski činovnici i oficiri izlaze mu u susret u mnogim prilikama i olakšavaju mu putovanje. Nije stoga čudno što o austrijskoj upravi nad „okupiranom teritorijom“ piše s toplinom i razumijevanjem. Millerova knjiga obogaćena je fotografijama koje je pravila njegova saputnica na nekoliko putovanja, neka Miss Chadwick.

* * *

U ovom trenutku bosanskohercegovačka državna željeznica, uključujući carsku i kraljevsku vojnu prugu od Banje Luke do Dobrljina (Dobrlin), ima tačno pet stotina engleskih milja tračnica; cijene prevoza su niske, a 4. klasa je obezbijedena za seljake. Jedna od najzanimljivijih osobnosti putovanja Bosnom je prizor koji se pruža kad se na stanicama otvore vrata vagona 4. klase i domaći svijet (*die Einheimischen*, kako ih zovu Austrijanci) počne da ulazi i izlazi iz voza u zaista vrlo slikovitim nošnjama. Dvije stvari sad nedostaju kad je riječ o ovoj željeznici. Kad je građena bosanska pruga, učinjeno je to u vojne svrhe i trebalo ju je izgraditi brzo i jeftino. Zato je napravljena pruga uskog kolosijeka, tako da se putnici i roba moraju pretovariti na granici u Brodu, jer je jedina pruga normalnog kolosijeka ona od Banje Luke do Dobrljina. Nedavno je otvorena nova stanica u Brodu, ali čak ni ona

ne otklanja neugodnosti noćnog presjedanja u tom mjestu, dok roba znatno trpi od pretovara.

Drugi nedostatak je nepostojanje direktne željezničke veze sa Dalmacijom, prirodnim izlazom na more te okupirane teritorije. Tačno je da Hercegovina dodiruje obalu na dva mjesta, u Boki Kotorskoj (Bocche di Cattaro) pored Herceg Novog (Castelnuovo) i na jednoj tački jadranske obale pored Kleka, ali luka u Neumu je neupotrebljiva, tako da sada jedini direktan put željeznicom do Dalmacije predstavlja pruga do Metkovića na Neretvi, odakle brodovi idu prema dalmatinskoj obali, niz Neretvanski kanal³²⁶ kojeg su izgradili Austrijanci „između 1881. i 1889. godine“, kako stoji na kamenom spomeniku u Opuzenu (Fort Opus). Sad se predlaže da se Hercegovina poveže željeznicom od Gabele, stanice odmah pored Metkovića, sa Dubrovnikom, Gružom i Herceg Novim. Ova pruga, koja će biti uskotračna i prvenstveno namijenjena za vojne potrebe, biće završena za tri godine. Razmišlja se još o jednoj vojnoj pruzi od Gruža do Trebinja, veoma važne strateške tačke. Raniji plan da se produži bosanska pruga od Bugojna do Splita privremeno je odgođen zbog prirodnih teškoća tog planinskog kraja, a možda još više zbog protivljenja Mađarske koja ne želi da se njena luka Rijeka ugrozi konkurencijom Splita.

Jedan drugi prijedlog je da se produži postojeća dalmatinska pruga od njene sadašnje krajnje tačke u Kninu do pruge Banja Luka – Dobrljin u Bosanskom Novom. U svakom slučaju imperativ je, kako u interesu Dalmacije tako i Bosne, da se izgradi neka direktna željeznička pruga između obale i njenog prirodnog zaleđa. Treba dodati da je dio glavne pruge od Zenice do Sarajeva tako postavljen da bi se lako mogao prilagoditi običnom evropskom kolosijeku, a postoji plan gradnje nove širokotračne pruge sljedećeg proljeća, direktno iz Budimpešte preko Šamca do Sarajeva. U gotovo svakom dijelu zemlje gdje nema željeznice vlada je organizovala saobraćaj poštanskom kočijom ili dilažansom, tako da se sada, od svih balkanskih zemalja, najlakše putuje po Bosni i Hercegovini. Ovdje je bijedni han, koji nudi jedini smještaj u provincijskim dijelovima Grčke i Bugarske, zamijenjen državnim hotelima, udobno građenim i izdatim u zakup, često nekom starom vojniku koji je učestvovao u osvajanju Bosne 1878. godine.

Ovaj zanimljivi i nov eksperiment državnog socijalizma bio je potreban zbog nesigurnosti koja je pratila austrougarsku okupaciju u početku. Prirodno je da se tih prvih dana činilo malo vjerovanim da će se kapital investirati u zemlju koja je mogla ponovo pasti pod tursku vlast. S druge strane, morao se obezbijediti smještaj za službenike i poslovne ljude, tako da je vlada preuzela stvar u svoje ruke i gradila vlastite hotele. U Sarajevu, međutim, privatnici su vlastima prištedjeli trud, a u Brčkom (Brcka) na Savi, sjedištu bosanske trgovine šljivom, koja je jedna od osobenosti zemlje, jedan privatnik je na sugestiju barona von Kallaya podigao veliki hotel. U svim državnim hotelima postoji utvrđena tarifa za usluge, tako da je putnik pošteđen stalnog cjenjkanja, uobičajenog na Istoku. *Bezirkvorsteher*, ili upravnik okruga, zadužen je da sačinjava detaljne propise za hotelijere. (...) Gdje ne postoji hotel, sobe se obično mogu naći u žandarmerijskim stanicama (Gendarmerie-posten), gdje stranci, oficiri i službenici plaćaju 60 krajcara, ili 1 šiling, a oficiri nižeg čina samo polovinu te svote.

Rimljani, koji su smatrali vezu između obale i Banje Luke vrlo značajnom, napravili su tako da jedna od njihove tri velike ceste u ovoj zemlji prolazi kroz Jezero; ali sve do prije tri godine nije bilo direktne veze s Banjom Lukom, a vezom koja je postojala trebalo je četrnaest sati. Cesta što sada prosijeca prekrasni kanjon Vrbasa

³²⁶ Ovdje je riječ o plovnom dijelu rijeke Neretve od Metkovića do ušća. (Neretvanskim kanalom se inače zove duboko uvučeni zaliv između poluotoka Pelješca i obale.)

između Jajca i Banje Luke, s pravom je nazvana „Via Mala“³²⁷ Bosne. Slijedeći Vrbas čak i na mjestima gdje jedva da ima prostora za bilo šta drugo osim za rijeku između stijena s obje strane, ponekad prolazeći kroz tunele isklesane u tvrdoj stijeni, često natkrivene izbočenom masom kamena koji služi kao prirodni zaklon od kiše ili snijega, cesta se proteže čitavih 45 milja. Zaustavivši se na trenutak da bacimo posljednji pogled na Jajce, provezli smo se pored malene franjevačke crkve za koju se prema domaćoj legendi vjeruje da je ovamo prebačena noću s druge strane doline, i u koju dolazi mnoštvo raznih hodočasnika svakog 24. juna. Slijedi tunel za tunnelom, a s vremena na vrijeme se pjenušava planinska bujica pridruži rijeci i ponudi nam pogled na poneku neistraženu dolinu gdje čak ni sigurna noga lovca na divokoze ne bi pronašla stazu. (...)

Ali, najljepši prizori na ovom putovanju su tek trebali da dođu. Jer, između Bočca i Banje Luke put ulazi u vrlo uzak tjesnac na čijem je ulazu u stara vremena stajala jedna tvrđava, čije ruševine još postoje, a za koju se kaže da je u njoj živio sam veliki Hrvoje³²⁸. Ovaj klanac je dugačak skoro dvije milje, a put je minama probijen kroz okomitu stijenu uz samu ivicu rijeke. Kad se iz njega izađe, čovjek se nađe na ravnom terenu sve do Banje Luke.

* * *

Stići iz Banje Luke u dolinu Bosne je prilično teško a da se čovjek ne vrati istim putem, jer nema direktne veze između ove dvije paralele. Međutim, saznali smo da bismo se mogli odvesti do mjesta koje se zove Pribinić, 45 milja dalje, odakle bismo se prebacili privatnom željeznicom koja pripada nekom drvnoindustrijskom preduzeću, sve do Usore i glavne pruge. Jedva da smo mogli dobiti bilo kakvu informaciju o tom putu kojim izgleda da nikad niko nije putovao. Ali, opskrbljeni pismom za direktora pomenutog preduzeća, krenuli smo na put otkrića. Vozili smo se kroz šumovitu dolinu Vrbanje do malog mjesta koje je nosilo pompežno ime Varoš, što znači „grad“, i zaustavili se da ručamo u vrlo slikovitom selu poznatom kao „Katolički Kotor“³²⁹. Na svoje iznenađenje našli smo jednu krčmu koju je držao neki Austrijanac, apsolutno zapanjen idejom da bi neko više volio da posjeti njegovo selo nego da ode i posjeti izložbu u Budimpešti. Mada su posjetioči rijetki, stanovnici, po pravom slovenskom običaju, nisu uopšte obraćali pažnju na nas, već su bili potpuno zaokupljeni naporima da ulove ribu ogromnim mrežama. Nikakva zemaljska sila nije mogla ubijediti Miška, našeg kočijaša, da na ovom mjestu ne provede više od dva sata, mada smo mu rekli da želimo stići na odredište prije mraka; niti smo ga mogli ubijediti, kad smo već krenuli, da tjera konje da idu drugačije osim hodom, iako je cesta bila odlična na prvom dijelu puta.

Na proplancima ovog šumovitog kraja svinje su u krdima pasle zajedno sa ovcima, upravo kako sam vidio i u Srbiji. Zatim nam je gusta bukova šuma, koja se protezala nekoliko milja, potpuno zatvorila vidik. Rijetko sam viđao stabla takvog oblika, koja strše pravo uvis do ogromne visine, često bez ijedne grane. Negdje ispod nas čula se Vrbanja kako huči u svom koritu, ali je nismo mogli vidjeti. Tu i tamo bi kola, domaće dugačko teretno vozilo bez ikakvih opruga, koja vam ponekad nude kao zamjenu za kočiju iz civilizovanog svijeta – prošla pored nas. Čim smo prešli vrh, cesta je postala užasna; nešto ranije je padala jaka kiša, a teška kola natovarena drvetom napravila su ogromne rupe na putu. Kao dodatak našim teškoćama, spustio se i mrak, a kako nam kola nisu imala osvjetljenje, naletjeli smo na golemi kamen

³²⁷ Vidjeti napomenu 304 u ovom poglavlju.

³²⁸ To je Grebengrad, utvrda Hrvoja Vukčića kod Krupe na Vrbasu.

³²⁹ Riječ je o Kotor-Varošu, koji je na Millera ostavio utisak dva odvojena mjesta.

u jednoj rupi i dugo nam je trebalo dok ga kočijaš nije uklonio. Da bi i dalje što više usporavao naše kretanje, on se uporno služio kočnicom cijelim putem, ostajući potpuno gluh na naše negodovanje. Napokon smo izašli iz kola i hodali, izlažući se opasnosti da iskrenemo nogu, jer pred sobom nismo vidjeli ni šest inča, a rupe su bile ogromne. Kroz mrak šume slikovito su prosijavale vatre drvosječa, dok su njihove čudno odjevene prilike upotpunjavale taj prizor. Mi smo posrtali kako smo najbolje umjeli, ostavljajući kola da škripe iza nas, i konačno stigli u žandarmerijsku stanicu. Onda je izašao mjesec, a i cesta je postala bolja, tako da smo nakon dvanaestčasovne vožnje, koja je trebalo da traje sedam sati, stigli u Pribinić u deset sati. Ulazeći u prvu kuću, našao sam g. Weichsela, direktora šumskog preduzeća, koji je s uživanjem pušio lulu sa nekoliko drugih Austrijanaca. Jedina spavaća soba u krčmi bila je puna, ali nam je naš prijatelj odmah našao čistu i izvrsnu sobu u susjednoj kući.

Slijedećeg jutra smo otkrili da se Pribinić sastoji od nekoliko kuća, napravljenih od drveta, i da je centar trgovine drvetom, koje se prvo izreže na manje komade, a zatim se dovozi iz šume kolima ili na konjima. Pomalo nas je iznenadilo kad su nas prethodne večeri upitali kojim vozom bismo radije putovali, ali saznali smo da je trgovina drvetom tako živa da je potrebno nekoliko vozova na dan da prevezu drvo dolje do glavne pruge. Kažu da ova firma ima najveće poslove te vrste u Evropi, jer, pored trgovine drvenom građom, oni destiliraju alkohol i druge proizvode iz drveta – proces koji je veoma zainteresovao austrijskog cara kad je u Beču posjetio bosanski paviljon. Očekivali smo da ćemo putovati sa drvenom građom, ali smo otkrili da su takozvani *Salonwagen*, udobna kola sa tapeciranim sjedištima, poput odjeljaka druge klase na grčkoj željeznici, pripremljena za nas i prikačena za kraj drugog voza natovarenog drvetom. Tako smo trijumfalno ušli u Usoru, 25 milja odatle, nakon zaista vrlo udobnog tročasovnog putovanja niz istoimenu rijeku. Bilo koji domaći čovjek koji želi da putuje – a ima šest usputnih stanica gdje se oni mogu ukrcati skupa s drvetom, smješta se na otvoren vagon, ili se vozi, kao što smo vidjeli jednu ženu i kokošku, na papuči vagona. Kako ne postoji redovan putnički saobraćaj, a čovjek se može voziti samo uz dozvolu, novac koji smo ponudili za prevoz nisu htjeli da nam uzmu.

* * *

Po dolasku na željezničku stanicu u Maglaju zabavila nas je pojava mjesnog lakrdijaša na peronu. Ovom čovjeku, besposlenom veselom Bosancu koji većinu vremena provodi dangubeći na stanicama i donoseći vodu putnicima četvrtog razreda, nedavno je duhoviti gradonačelnik poklonio šareno odijelo, pola crveno, pola žuto, sa ogromnom ružičastom zakrpom na zadnjem dijelu pantalona. Cilj našeg izleta bio je Vranduk, malo selo smješteno iznad jednog zavoja rijeke Bosne, jedno od najzanimljivijih mjesta u cijeloj zemlji. Stanica se nalazi na desnoj obali rijeke, a selo je na lijevoj, i jedini način da se do njega stigne je čamac napravljen od izdubljenog trupca. Vikanjem, koje su čula neka djeca na drugoj obali, uspjeli smo dozvati lađara. Ta važna ličnost je od nas zatražila da sjednemo na dno ovog primitivnog čamca – nije bilo sjedišta – i vješto nas prevezla preko nabujale rijeke koju su obilne kiše učinile mutnom poput Tibra. Tada smo se uspenrali uskom stazom do vrha brda, na kojem su drvene kuće Vranduka stajale zbijene kao grupa lastavičijih gnijezda.

Mjesto je izgledalo potpuno pusto, jer su svi muškarci otišli da čuvaju stada po brdima, a ono malo žena što smo vidjeli sakrivalo su lica i bježale kako smo se približavali. Nije bilo mjesta gdje smo mogli dobiti hranu ili piće, a ni gostoprимljivih žandarmerijskih stanica, jer je ovdašnja preseljena u susjedno selo, pet milja odavde. U stvari, tu nije bilo čak ni muslimanske kafane kao u Maglaju, čiji nam je vlasnik istucio kafu u drvenom avanu, prema bosanskom običaju. Čopor djece,

međutim, brzo je shvatio da mi hoćemo da razgledamo mjesto, pa je jedno od njih otrčalo i donijelo ključ stare tvrđave, prekrasne stare ruševine čija je unutrašnjost sada pretvorena u park pun drveća. Sa starih grudobrana pucao je prelijep vidik na obje obale rijeke. Odmah smo uvidjeli važan strateški položaj Vranduka u ranije doba, koji mu je i donio ime „Kapije Bosne“.

Cesta je sad išla pravo ispod tvrđave kroz jedan tunel koji nosi carevo ime. Mi, međutim, nismo mogli naći nikakvog traga od bunara za koji kažu da seže do razine rijeke. Izgleda da stanovništvo živi gotovo isključivo od kukuruza koji se ostavlja u velike košare od pletera, četvorougaoznog oblika, učvršćene komadima drveta. Zahvaljujući ljubaznosti šefa stanice, čiji cio stan, uključujući luster, svjedoči o njegovom rezbarskom talentu, mogli smo se osvježiti, dok je on pričao o velikom i neočekivanom razvoju saobraćaja na toj pruzi. Zatim smo se vratili u Maglaj, a sljedećeg dana u Doboju. (...)

* * *

Na povratku iz Sandžaka u Bosnu, Miller stiže u Čajniče kroz koje je ranije prošao i gdje ga je, zajedno s njegovim pratiocima, dočekaio njegov poznanik, *Bezirksvorsteher*, Nađ Barša.

* * *

Po dolasku smo otkrili da nam je *Bezirksvorsteher* organizovao, dok smo bili odsutni, izlet splavom niz Drinu od Goražda do Višegrada. Ove *Flosspartien*³³⁰, kako ih zovu, bosanska su specifičnost. Rijeka Drina teče kroz okupiranu teritoriju i znatnim dijelom puta čini granicu između Bosne i Srbije, da bi se konačno ulila u Savu. Tako je ona izvrsno sredstvo da se drvo iz bosanskih šuma preveze do Beograda ili čak i dalje, a splavari se vraćaju pješice. Kad je stanje na rijeci povoljno, uobičajeno je da se sagrađe veliki drveni splavovi, djelimično napravljeni od ispilanih dasaka, a djelimično od neobrađenih balvana. Kad se pozovu putnici da putuju splavom, sjedišta od dasaka se naprave na sredini splava, na kojima se može sjediti ili stajati, prema potrebi, jer splav povremeno zaroni prolazeći kroz brzake. Za turskih vremena, ovi brzaci bili su mnogo gori nego što su sada, jer je plan koji je bio napravljen za miniranje stijenja izvjestan broj godina ležao u ladici neke osmanlijske kancelarije. Ljudi koji voze splav – njih dvojica – stoje na oba kraja držeći ogromno kormilo. To su obično Muslimani iz malog grada Foče, koji se nalazi uzvodno, nedaleko od Goražda. S nama na splavu je bio i treći čovjek iz tog kraja koji je svoj prevoz zaradio stojeći za kormilom i koji je vješto iskočio sa splava na obali blizu mjesta do kojeg je išao.

Na splav smo se ukrcali malo niže od mosta u Goraždu i plovili polako nizvodno, ubrzavajući s vremena na vrijeme, kako bi nailazili brzaci. Muškarci su se zabavljali bacanjem komada drveta na divlje patke koje su stalno plivale ili nadlijetale rijeku, a što je vrućina postajala veća, spuštale su se na vodu i lokale kao psi. Većim dijelom puta Drina teče između visokih litica obraslih drvećem. Kad smo stigli do ušća zelenog Lima, Drina je postala prilično velika rijeka. Zaustavili smo se u malom muslimanskom selu zvanom Međeđa (Medede), gdje smo iskrkali jedno bure vina za tamošnje žandarme, a onda nastavili za Višegrad, nakon sedam sati plovidbe. Pristali smo u podnožju kupastog brda koje se često pominje u domaćim legendama radi kule Kraljevića Marka, omiljenog junaka srpskih balada, za kojeg kažu da je ovdje bio zatočen devet godina. Ruševine kule još stoje, a pored vode su nam pokazali otisak junakovog stopala i otiske potkvice njegovog konja.

³³⁰ (Njem.) Splavarske družine.

Višegrad je sada samo jedan mali grad, jer se još nije oporavio od poplave prije dvije godine³³¹, kad je Drina odnijela 156 kuća i tekla preko starog mosta, jednog od najljepših turskih spomenika u Bosni. Sagrađio ga je istaknuti čovjek iz tog kraja, Mehmed-paša Sokolović, ili „sin sokola“, član jedne od najstarijih bosanskih porodica, koji je postigao visoki položaj u turskoj službi. Most je izgrađen zbog čestih žalbi naroda koji nije mogao prelaziti rijeku i još uvijek nosi dva dugačka turska natpisa o tome. Na sredini mosta je nekada stajala mala građevina koja je sada uklonjena, a gotovo cio zidni vijenac bio je uništen prije dvije godine – čime kao da je opovrgnuta južnoslovenska izreka, „čvrst kao višegradska čuprija“ – no, otad je popravljen. Grad se postepeno ponovo izgrađuje, a njegov položaj, samo šest sati od srbijske granice, koja se jasno vidi, obezbjeđuje mu značajnu trgovinu s tom zemljom. Crnogorci koji traže posla u Srbiji, ali ga obično ne dobivaju, odlaze i vraćaju se preko Višegrada svake godine. Stanovništvo je pola muslimansko, pola pravoslavno, a u cijelom gradu ima samo jedan katolik, neobičan primjer čudnog nesrazmjera triju glavnih konfesija koje se nalaze u raznim bosanskim gradovima.

Konačno smo napustili splav u Višegradu i krenuli nazad za Sarajevo. Uspon iz doline Drine je strahovito strm, a kako je sunce peklo, gotovo nije uopšte bilo hladovine, nije nam bilo žao kad smo stigli u Han Sjemeć (Semec), krčmu na vrhu prevoja koju je držala jedna govorljiva Jevrejka iz Galicije, koja je neprekidno pričala o svojih šestoro djece, žaleći se što za njih tu nema škole. Odatle do Rogatice put se stalno spuštao, a smještaj u tom mjestu bio je tako dobar da smo zaboravili sve napore koje smo uložili da do njega stignemo.

* * *

Po odlasku iz Rogatice stigli smo do ogromne preistorijske nekropole na Glasincu koja je jedno od arheoloških čuda Bosne, ali na kojoj prosječan čovjek ne vidi ništa, ako ranije nije bio svjestan njenog postojanja. Samo nekoliko hrpa kamenja tu i tamo obilježavaju ravnu površinu poljane gdje su se prije četiri godine okupili učesnici antropološkog kongresa. Postoji teorija da su tijela polagana na zemlju bez ikakve sahrane i da su zatrpavana kamenjem; to je prilično raširena praksa i kod drugih preistorijskih naroda. (...) Idući dalje, stigli smo u Podromaniju (Podromanja), gdje je ogromna bijela kasarna stajala osamljena na ravnici bez ijednog drveta, a Podromanija se tako zove jer leži „u podnožju“ masiva planine Romanije (Romanja). Taj položaj je od priličnog značaja, jer ne samo što duž tog puta prolazi glavna telegraf-ska linija od Beča do Carigrada, već ova zgrada dominira okolinom u svim pravcima. Kapetan, dva poručnika i jedan katolički svećenik u obilasku pastve pozvali su nas na ručak i poklonili nam razglednice ovog zabačenog mjesta, uz dogovor da i mi njima pošaljemo neke razglednice Engleske. Nakon uspona i vožnje između polja koja su se plavila od mnoštva zvončića, stigli smo do prevoja Nadromanije (Naromanja), istinski alpskog mjesta. S druge strane pucao je prekrasan vidik; tu i tamo, pastiri su idilično svirali kod stada, a poneko selo s drvenim kućama ukrašavalo je ravnici sve dok nismo ponovo izbili na sarajevsku cestu kod Han Dervente. Od svih putovanja koja sam napravio kroz okupiranu teritoriju – a proputovao sam preko 700 milja i veći dio tog puta prešao sam više nego jedanput – ovo je možda bilo najzanimljivije. Ovdje se vidi, bolje nego igdje drugdje svakodnevni život naroda, dok su prizori šuma i rijeka možda ljepši nego bilo gdje u toj zemlji.

(*Travels and Politics in the Near East*, pp. 108–110; 112; 163–165; 168–170; 174–176; 197–201; 203–205)

³³¹ Povodanj iz 1896. godine.

Harry C. Thomson

Za H. C. Thomsona, kao i za Millera, austrijska vlast u Bosni donijela je značajna poboljšanja u saobraćajnom pogledu. Putovanje po Bosni je, kaže on krajem vijeka, ugodno i savršeno bezbjedno. To se odnosi i na novu saobraćajnicu između Banje Luke i Jajca koju opisuje u ovom odlomku.

* * *

Stara cesta (od Banje Luke) do Jajca ide preko Mrkonjić-grada (Varcar Vakuf) sumornim planinskim masivom Dobrinje; ali ona je strma i teška za kolski saobraćaj pa su Austrijanci napravili prekrasan novi put dolinom Vrbasa koji je pravo čudo tehnike, jer se isti nivo održava više od 50 milja. Maksimalni uspon je 2 procenata, i to samo na jednom ili dva mjesta, jer je cesta najvećim dijelom apsolutno ravna. Ona će najvjerovatnije biti iskorištena za produžavanje željeznice od Banje Luke do Jajca, budući da je stari put sasvim dovoljan za ograničeni saobraćaj između ta dva grada. Već postoji pruga od Sarajeva do Jajca, i kad bi se napravila odatle do Banje Luke, doveli bi Sarajevo u direktnu vezu sa Zagrebom, što bi predstavljalo još jedan korak ka dovršenju veoma poželjne pruge do Soluna. Klisure kroz koje prolazi ova cesta vrlo su lijepe, ali ni blizu toliko veličanstvene kao one oko Neretve, jer su brda niža i obrasla šumom sve do samih vrhova, dok su u Hercegovini gola i krševita.

U selu Bočac vlada je izgradila udobnu malu krčmu za putnike. Organizovan je i prevoz diližansom, a mjesto se može dobiti i u poštanskoj kočiji koja saobraća svakodnevno. Napominjem ove male pojedinosti da pokažem kako putovanje Bosnom nije praćeno ni neudobnostima ni teškoćama. Tamo gdje nema ni željeznice ni kočije sigurno će biti poštanska veza, a ja sam uvijek smatrao da su poštanske kočije udobne i nevjerovatno jeftine. Isto tako i putovanje željeznicom.

Prenočišta su općenito čista i dobra, a hrana vrlo pristojna. Mogu se sjetiti samo dva mjesta gdje mi je bilo malo neudobno, a oba su bila u krajevima daleko od glavnih puteva. Neću da kažem da će stranac svuda po Bosni putovati bez neudobnosti, jer ima krajeva gdje nema dobrih prenočišta, nego samo domaći hanovi, i gdje vladini službenici odsjedaju – kao što smo i mi činili – u žandarmerijskim stanicama. No, broj takvih mjesta je srazmjerno mali. Po pravilu, putovanje je u svakom pogledu udobno kao u Evropi, a svakako udobnije nego u Dalmaciji.

(The Outgoing Turk: Impressions of a Journey Through the Western Balkans, pp. 129–131).

III.
Država i društveni život

1. Državna uprava i sudstvo

Tek kad čovek prestane da putuje, i kad može samo da prati odlaske i povratke drugih, i kad nauči da pažljivo sluša njihova pričanja – tek tada se njemu, slušajući i gledajući druge, otkriva pravo značenje puteva i putovanja.

(Ivo Andrić)

Podaci koje George Arbuthnot daje o organizaciji uprave u Hercegovini i njenom privrednom životu na pragu sedme decenije prošlog vijeka neuobičajeno su brojni. Iako možda nisu u svemu tačni, ovi podaci zacijelo čine skup korisnih obavještenja o posljednjim godinama turske uprave u našim krajevima.

* * *

Hercegovina je podijeljena na četrnaest okruga ili mudirluka, nazvanih kako slijedi, naime:

Okrug	Glavni grad	Broj sela
Mostarski	Mostar	45
Duvanjski	Duvno	25
Ljubinjski		31
Stolački	Stolac	22
Trebinjski	Trebinje	51
Nikšićki	Nikšić	28
Pljevaljski	Pljevlja	16
Prijepoljski		22
Čajnički	Čajniče	14
Kolašinski		56
Fočanski	Foča	
Gatački	Gacko	20
Nevesinjski	Nevesinje	14
Počiteljski	Počitelj	13
Konjički ³³²		19

Ovi okruzi, s izuzetkom mostarskog (koji je sjedište centralne pokrajinske vlade), pod nadzorom su mudira, kome pomažu savjet, kadija ili sudac, i poreznik. Pokrajinom upravlja mutesarif koji se postavlja iz Carigrada i koji je u izvjesnim pitanjima podređen bosanskom paši. Mutesarif imenuje mudire, a naimenovanja podliježu odobrenju vlade u Carigradu.

Mostarski kadija je vrlo značajna ličnost i ima sve oblasne kadije pod svojom kontrolom. On je službeno bez plate, a naknada mu se sastoji od tarifa za posao koji uradi i od svega drugog do čega može doći.

Medžlis ili savjet pokrajine imenovao je Ćamil-efendija (Kiamil), turski povjerenik 1853. godine, a upražnjena mjesta od tada popunjavaju se glasanjem većine njegovih članova, što je podložno potvrdi iz Carigrada. Medžlis se sastoji od oko 10 domaćih muslimana, jednog katolika i jednog Grka³³³, tako da su hrišćanski interesi

Doboj

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 75]

³³² Mnoga od sela na crnogorskoj granici više ne postoje jer su ih spalili pobunjenici.

³³³ To jest, pravoslavac.

tek neznatno zastupljeni. Žalba protiv odluke medžlisa može se podnijeti Velikom medžlisu (Medjlis Kebir) u Sarajevu.

O svim pravnim pitanjima odlučuje medžlis otkad su ukinuti razni sudovi osnovani 1857. godine. Jedan od njih bio je sud za krivične predmete a činili su ga predsjednik i šest članova. Drugi je bio privredni, za rješavanje sitnijih privrednih sporova. Rad oba ova suda je s vremenom zamro, a budući da se svjedočenje hrišćana ne prihvata u građanskim parnicama, teško je shvatiti kako hrišćansko stanovništvo uopšte može imati koristi od toga.

Državni prihodi i porezi – Prihodi provincije potiču iz sljedećih izvora, naime:

Vergija (Virgu, porez na prihod),

Muajene-askerije (Monayene-askereh), ili porez koji plaćaju hrišćani umjesto vojne službe. Na to, međutim, ima prigovora od strane hrišćana koji izražavaju spremnost da služe vojsku, a isto toliko muslimana bi rado platilo taksu da bude izuzeto od regrutovanja pa se ta nevolja odnosi na obje strane.

Carine, desetine, trošarina

Vergija je vrsta poreza na prihod kao i stopa određena prema imetku pojedinca. Ali, umjesto da bude procenat od prihoda, ona se pretvorila u puku glavarinu i u tom je srazmjeru – kao što takav porez mora uvijek biti – prema imetku pojedinca. Istovremeno, proizvoljno je određena i svota koju treba da plaća ova pokrajina. Izgleda da se vlada nije potrudila da ispita da li bogatstvo zemlje omogućava da ona plaća onoliko veliku sumu koja se traži. U 1853. godini porez se dijelio na tri dijela, prema broju pripadnika svake vjere i na taj način prikuplja se od tada.

Na isti pretjeran način ove sume su jednako razrezane za svako domaćinstvo: siromašno i bogato plaćalo je jednako. Tako muslimani, koji posjeduju gotovo svu zemlju u pokrajini i koji općenito dobro stoje, ali koji čine najmanji segment stanovništva, plaćaju najmanje. Porez vergija se beskrupulozno ubire i prouzrokovao je mnogo nezadovoljstva, naročito među Latinima³³⁴ koji predstavljaju najsiromašniju klasu. Ovi se ogorčeno žale, a pričaju se potresne priče o ženama koje treba da se porode i koje tjeraju da plate porez u slučaju da dijete koje će se roditi bude muško. Takve stvari su se možda događale prije nekoliko godina, ali izgleda da je okrutnost te vrste prestala, ili je u svakom slučaju današnji muslimani prikrivaju.

Porez *muajene askerije* bio je nametnut kad je narod oslobođen harača (Haradj). A harač je uziman svim muškarcima od četrnaest do sedamdeset godina i bio je tako težak da je Porta smatrala za shodno da izda uputstvo da se ubire otprilike polovina prvobitno određene svote. Ova olakšica je na snazi tri posljednje godine.

Carine se sastoje od dažbina od tri posto *ad valorem*³³⁵ na sav uvoz i izvoz u trgovanju sa stranim zemljama, kao što se traži i isti iznos u obliku tranzitnih tarifa za robu koja se prevozi iz jedne turske pokrajine u drugu. Ova carina je u posljednje vrijeme smanjena sa 12 posto na sadašnji iznos.

Sljedeći izvor prihoda je onaj ostvaren od *desetine*. Od 1858. desetinu ubire vlada, a prije te godine porez je bio stavljen na dražbu kao i u drugim pokrajinama i davan je onome ko ponudi najviše. Ovo je bilo dosta komplikovano jer se ta prodaja zapravo sastojala od četiri prodaje:

1. U svakom okrugu, za iznos tog okruga.
2. U Mostaru, gdje je svaki okrug ponovo dolazio na dražbu, davana je čovjeku koji ponudi deset posto iznad cijene ostvarene na prvoj prodaji.
3. U Sarajevu, za cijelu pokrajinu.
4. I konačno, u Carigradu, onaj ko ponudi najviše u ovoj četvorostrukoj prodaji

prava, postaje ubirač poreza. Ovaj sistem je izlagao davaoce desetine velikom ugnjetavanju jer nerijetko se dešavalo da je ubirač otkrio kako je platio više nego što bi zakonski mogao potraživati od naroda, tako da je umjesto 10, tek 15 ili 20 posto moglo da mu nadoknadi trošak. A njemu nije bilo teško da to sakupi jer se vlada, nažalost, obavezala da mu pomogne. Niko osim ubirača desetine nije zapravo znao koliki je prinos, tako da je vlada svako njihovo potraživanje smatrala *bona fide*³³⁶ zahtjevom i oni su poštovani.

Trošarina se sastoji od procenta na prodaju vina, alkohola, sačme, olova, grnčarije, burmuta, duhana i soli; od mjesne takse na poljoprivredne proizvode donesene u grad na prodaju; od tarifa za dozvolu za pečenje rakije, za pečenje i mljevenje kafe, kao i za mjesto nadzornika javne vage; takođe, od poreza za napasanje stoke na državnoj ispaši i od dozvola za hvatanje jegulja i pijavica koje se mnogo love u dolini Gabele u vrijeme poplava i dobrog su kvaliteta.

Državni prihodi – Porezi pokrajine donose godišnje oko 9 135 000 pijastera, ako se uzme da je pijaster 2 engleska penija. Ova suma može se ovako podijeliti:

	<i>Pijastera</i>
Vergija	1 700 000
Desetina	5 000 000
Muajene askerije	1 285 000
Carine	600 000
Trošarine	550 000
Ukupno	9 135 000

Iz gornjega se vidi da pokrajina godišnje unosi u carsku blagajnu svotu od oko 79 000 funti sterlinga, od poreza oko osam šilinga po glavi stanovnika. Iznos se može učiniti mali, ali ako uzmemo u obzir da porez nije jednako razrezan, da najveći dio pada na najsiromašnije stanovništvo i da je od toga najveći dio iz neposrednog poreza, ne može se smatrati lakim. Taj teret takođe veoma teško pritiska Portine vjerne podanike jer su oni prisiljeni da plate dio koji bi pao na teret onih koji su se pobunili protiv turskih vlasti.

Postoji jedna grana administracije koja naročito treba da se reformiše. To su policijske snage. Slabo plaćene i loše organizovane, one su, prirodno, neefikasne u izvršavanju dužnosti koje se od njih zahtijevaju. Podijeljene su na konjanike i pješake, a plaćene su ovako:

<i>Konjanici</i>	<i>Pijastera</i>
Bimbaša (ili glavni oficir)	1 000 mjesečno
Juzbaša (ili kapetan)	500
Čauš (kaplar ili narednik)	250
Nefer (redov)	150
<i>Pješadija</i>	
Čauš	100
Nefer	100

Zaptije često moraju vršiti dužnosti koje bi trebalo da se povjeravaju samo poštenim i razboritim ljudima pa je važno učiniti ovu službu privlačnom za pouzdane ljude. Da bi se ovo postiglo, plata bi trebalo da se poveća, naročito za niže činove,

³³⁴ Katolici.

³³⁵ (Lat.) Po vrijednosti.

³³⁶ (Lat.) U dobroj vjeri, pošteno.

a da se izbor regruta vrši s oprezom. U sadašnjem trenutku stanje je daleko od ovoga, mnogi koji rade ovaj posao poznati su kao loši ljudi, a prisiljeni su na utaju i krađu da bi preživjeli. Konjanici se sami snabdijevaju konjima i krmom, što je vrlo skupo u mnogim dijelovima pokrajine.

Jednakost pred zakonom prva je i glavna stvar koju treba uspostaviti, što sada nije slučaj. Svjedočenje hrišćana, na primjer, prihvata se u krivičnim parnicama, ali ne i u građanskim, tj. kad je u pitanju imovina. Štaviše, čak i u važnim krivičnim parnicama, odluke nižih sudova, gdje je svjedočenje hrišćana prihvatljivo, idu na potvrdu višim sudovima, gdje se takvo svjedočenje ne prihvata. Ovo se brani tvrdnjom da bi turska imovina bila ugrožena kad bi se u sadašnjem demoralisanom stanju društva svjedočenje hrišćana prihvatilo. Ali, dok iznosimo ovu tvrdnju, zaboravljamo da je ovo stanje posljedica nemarnog i rdavog rada muslimanskih sudova, gdje je, kao jedini način da se obezbijedi pravda za hrišćane, muslimanskim svjedocima dozvoljeno da krivo svjedoče.

Druga zloupotreba, koju uporno ističu neprijatelji Turske, jeste nasilno odvođenje hrišćanskih djevojaka od strane muslimana. Ta praksa je, međutim, gotovo iščezla, osim u sjevernoj Albaniji; pa ipak, ovo je osnova za najvažniju od optužbi kneza Gorčakova³³⁷ – nasilno preobraćanje hrišćana na islam. Nema sumnje da bi i u tom dijelu zemlje ova praksa nestala da se takav prestup tretira kao običan policijski slučaj; međutim, nezgrapna mašinerija turskog zakona, ma kako iskreni bili njeni ciljevi malo je učinila da umanjí to zlo. Izmišljani su mnogi načini da se ovo spriječi. Jedan je bio da se djevojka izvede pred sud koji odbacuje svjedočenje hrišćana, kao i da se izjasni da li je hrišćanka ili muslimanka. Ako je priznala svoju vjeru, bila je vraćena svojim, a otmičar bi dobio neznatnu kaznu. Ali, kako su djevojke gotovo redovno izjavljivale da su muslimanke, hrišćani su se žalili da su to činile iz straha ili da je na njih vršen neki drugi pritisak. Da bi se ovo spriječilo, odlučeno je da djevojka treba da ostane u kući biskupa tri dana prije nego dâ izjavu o vjeri. Međutim, s ovim se prestalo, jer je to izazivalo veliku bruku. Tako ovo pitanje ostaje neriješeno.

Rasni instinkti su daleko snažniji u Turskoj nego što se inače pretpostavlja. U Albaniji, gdje se muslimani smatraju fanatičnijim nego drugdje, ovi instinkti su jači čak i od vjerskih. Tako, dok se na druge hrišćane gleda sa visine i prema njima se oštro postupa, Miriditima, koji su albanske krvi, dozvoljeno je da nose oružje i date su im iste povlastice kao i njihovim sunarodnjacima muslimanima. U Bosni, više nego bilo gdje drugdje u Carevini, to pitanje je feudalnog porijekla, to jest, pitanje privilegovanih i nepriviligovanih klasa, analogno problemu koji sada zaokuplja Ruse, mada u Bosni feudalna klasa postepeno gubi na značaju i pada sve niže.

Demoralisani položaj samih hrišćana, dakle, povezan sa turskom zloupotrebom vlasti, posljedica je njihove poluciviliziranosti i može se pripisati nezadovoljavajućem stanju stvari, a ne nekom sistematskom ugnjetavanju. Baš taj nedostatak civiliziranosti je ono što onemogućuje Portu, sada kad centralna vlast jača na račun lokalne, da poduzme odlučne korake za poboljšanje položaja hrišćana. Jedino što se može učiniti jeste to da svi postanu ravnopravni pred zakonom, da se podstakne obrazovanje i unaprijedi sve ono što će doprinijeti razvoju prirodnih bogatstava zemlje.

(Herzegovina; or Omer Pacha and the Christian Rebels, pp. 76–83; 211–214)

* * *

Među ranim opisima austrougarske uprave u Bosni najraniji je onaj iz 1879. godine koji potiče iz pera R.H. Langa. On ovdje govori o odnosu naših naroda prema novim upravljačima i o karakteru i organizaciji njihove vlasti.

* * *

Stanje osjećanja tri vodeća dijela stanovništva zavređuje pažnju. Bosanski begovi počinju da shvataju da nema izgleda da se ponovo uspostavi turska uprava i jasno im je da kad Austrijanci ne bi vladali njima, onda bi vjerovatno nad sobom imali Srbe ili Crnogorce, što bi bila mnogo veća nevolja. Austrijska vlada je prema njima u posljednje vrijeme vrlo obazriva, a to naročito izgleda da je politika vojvode od Virtemberga (Württemberg)³³⁸. Mudrost ove politike je očita, ali će zahtijevati dosta opreza da se s tim ne pretjera, da se ne bi ohladila naklonost hrišćanskog stanovništva. Stroga nepristrasnost mora postati deviza, i izgleda da bi bilo poželjno postepeno ali postojano odvikavati muhamedance od položaja nadmoćnosti koji su uživali tolike vijekove.

Hrišćansko pravoslavno stanovništvo je do izvjesne mjere razočarano jer razlog njihove nedavne pobune nije bila Austrija, već oslobođenje od Turaka i pitanje begovskih imanja. Njihova borba i iskušenja donijeli su im tek polovičan uspjeh – puko izbjavljenje iz predašnjeg stanja. U gradovima, gdje su troškovi života veoma porasli nakon okupacije, čuju se ogorčene primjedbe kao što je ova: „Austrijanci su došli da izvrše reforme, ali mi ih ne vidimo. Porezi su nam isto toliko visoki kao i ranije, a u nekim slučajevima se oni traže sa više oštine. Gdje nam je, dakle, tu prednost?“. Među seljacima ima više zadovoljstva jer su oni dosta profitirali na isporukama hrane, goriva i stočne hrane za vojsku.

Katoličko stanovništvo je najviše ogorčeno i razočarano. Katolici su se upuštali u neumjerena sanjarenja o ustupcima kojima će biti obasuti kad dođu Austrijanci koji su iste vjere. Njihov položaj u zemlji nikad nije bio zavidan. Kao hrišćani, oni su držali stranu pravoslavnima u građanskom ratu³³⁹, ali su zbog svog broja bili od malog značaja. Sada su se nadali da će dobiti do tada neviđen značaj. Međutim, osobita naklonost generala Filipovića prema Slovenima im se nije dopala, a hladna nepristrasnost vojvode od Virtemberga je bila samo malo podnošljivija. Otkrili su da se Austrijanci odnose prema ljudima svoje vjere bez imalo više naklonosti nego prema Turcima i da nemaju ni najmanje namjere da za njih izbore oslobođenje od „trećine“, dažbine koja se daje begovima.

Ovakva predstava osjećanja ove tri grupe je, međutim, kompliment austrijskoj administraciji i najveći mogući dokaz njene mudrosti i pravde. Budući da je daleko nadmoćnija od bilo kojeg dijela stanovništva, Austrija se nema čega bojati za svoj položaj u toj zemlji, a siguran sam da će, uz dalju umjereno mudru upravu, svakodnevno dobivati na bezbjednosti i moći.

Kritikujući vođenje te zemlje, moram skrenuti pažnju na jednu vrlo pravednu opasku barona Krausa (Krauss)³⁴⁰ koja kaže da organizovanje svake uprave iziskuje vremena. Sve do sada teškoće i opasnosti vojne situacije isuviše su zaokupljale pažnju vlasti, i dok se ovo ne promijeni, civilna uprava neće zauzimati položaj koji joj pripada. Rečeno mi je da je general Filipović otpustio sve službenike koje je zatekao u Sarajevu, a to je svakako bila velika greška. Ma kako ih mi prezirali, bili bi korisni

³³⁸ Vojvoda Wilhelm von Württemberg zamijenio je generala Josipa Filipovića u svojstvu poglavara Zemaljske vlade u Bosni početkom 1879. godine.

³³⁹ Ovo je aluzija na bosansko-hercegovački ustanak protiv turske vlasti iz 1875. godine.

³⁴⁰ Jedan od visokih činovnika nadležan za Bosnu i Hercegovinu u Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču.

³³⁷ Aleksandar Mihajlović Gorčakov (1798–1883), ruski političar, tada ministar spoljnih poslova.

da uvedu u posao nove službenike i da nastave s rutinskim poslovima dok se ne odluči o novom. Koliko sam ja mogao shvatiti, novi službenici nisu bili u stanju da preuzmu posao koji im je pao na pleća. Trgovac kome je trebalo neko zvanično uvjerenje čekao bi i po 15 dana, pri čemu je mnogo gubio i ne bi ga dobio, a prijatelj službenika koji je trebalo da ga izda uvjeravao me je da službenik nije kriv. Radi prekovremeno, a ipak ne može ići ukorak sa dnevnim poslovima. Ovaj stalni pritisak lišava službenike slobodnog vremena potrebnog da prouče značajna ekonomska pitanja, a izgleda mi da bi bilo veoma korisno imenovati komisije za ispitivanje ovog problema koje bi bile sastavljene ne od službenika preopterećenih poslom već od sposobnih ljudi koji raspolazu potrebnim slobodnim vremenom. Najveći broj vladinih službenika su Hrvati, a čuo sam da se često slobodno izražava nedostatak povjerenja u njih. Ovo je, međutim, možda neosnovano jer nepovjerenje domaćih ljudi tim više opada ako su sličniji onima s kojima imaju posla. Bilo mi je drago kad sam vidio da Česi brzo uče bosanski dijalekt; izgleda da ih općenito više cijene nego Hrvate.

(„The Austrians in Bosnia“, *The Fortnightly Review*, November 1, 1879, pp. 663–665)

* * *

U anonimnom članku „Pustolovine među Austrijancima u Bosni“ (*Adventures among the Austrians in Bosnia*), objavljenom u *Blackwood's Edinburgh Magazine* 1883, dva Engleza (za koje jedan kasniji putnik kaže da su „g. Hamilton i g. Haigh s Oksforda“ – vidjeti J. G. C. Minchin, *The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula*, London, 1886, pp. 42–44) opisuju svoje putovanje, preduzeto avgusta 1882. godine od Beograda do Sandžaka i Bosne (Beograd – Novi Pazar – Sjenica – Prijepolje – Čajniče – Goražde – Sarajevo). Engleze prati neki Matija (Matthias), austrijski podanik koji živi u Beogradu; on im je u isto vrijeme vodič, tumač i sluga. Njihova prvobitna namjera bila je da iz Srbije idu u Albaniju i Crnu Goru i da se vrate duž jadranske obale. Stigavši u Sandžak, međutim, prisiljeni su da mijenjaju pravac svog putovanja i da idu u Bosnu. Stanje u Bosni ovih prvih godina austrougarske okupacije je nemirno, čemu naročito doprinosi hercegovački ustanak protiv austrijske vlasti koji je izbilo baš te, 1882. godine. Članak govori o ksenofobičnosti austrijskih vlasti i paranoji njenih oficira i policajaca.

* * *

Sljedećeg dana poslije podne stigli smo u Pljevlje (Plevlie), prilično sumoran grad okružen sa svih strana dosadnim i nezanimljivim planinama. To je još uvijek turski grad i sjedište paše, ali je pun austrijskih vojnika pod komandom generala Kukolija (Kukoli). Čim smo se smjestili u jednoj prljavoj krčmi koja ima funkciju glavnog gradskog hotela, jedan austrijski vojnik je došao i rekao nam da general želi vidjeti naše pasoše i Matija ih je odnio. Nakon otprilike jednog sata vratio se sa žalosnim izrazom na licu, našto smo morali da se nasmijemo, i rekao nam da su ga uhapsili i da je bio u zatvoru te da mu je dozvoljeno da dođe i da nas vidi na nekoliko minuta kako bismo ga isplatili. Ovo je bila iznenađujuća vijest i, prirodno, htjeli smo čuti nešto više o tome. Ali vojnici koji su ga doveli nisu mu dozvolili da se zadržava i čim je dobio dukate koje smo mu dugovali, na brzinu su ga odveli, ostavivši nas prilično zbunjene. Nismo mogli zamisliti zašto bi bio uhapšen i počeli smo osjećati da smo i mi u priličnom škripcu; bez njega nećemo moći maknuti ni koraka iz Pljevlja jer ne znamo ni riječi bosanskog ili turskog.

Iza krčme bila je mala pivnica sa baštom, nalik na njemačke pivnice, gdje su se uveče okupljali austrijski oficiri. Tu smo došli poslije večere i nismo dugo sjedili kad

Pravoslavna žena, muslimanski mladić

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 9]

je jedan mladi Austrijanac, civil koji je govorio francuski, prišao, predstavio nam se i rekao da je čuo kako nam je uhapšen sluga; zna da mi ne govorimo njemački i misli da bi nam mogao biti od neke koristi. Sprijateljili smo se s njim i on nam reče da je general Kukoli jedna stara budala čija je manija da sumnjiči strance i da je ubjeđen da smo mi došli u Bosnu da podstičemo pobunjenike i snabdijevamo ih oružjem i novcem. Zabavljala nas je pomisao da smo postali predmetom tako opakih sumnjičenja; bili smo sigurni da će sutradan ujutro, ako posjetimo generala Kukolija, kako nam je naš mladi prijatelj savjetovao, razgovor od nekoliko minuta opet sve dovesti u red. Sjedili smo i razgovarali do kasno uveče, a onda se pozdravili s našim prijateljem i pošli na spavanje.

Sljedećeg jutra poslije doručka otišli smo uz brdo do generalovog stana i nakon dosta traganja i raspitivanja našli smo se pred njegovim vratima. Nisu nam dozvolili da uđemo; general je bio *verhindert*³⁴¹. Rečeno nam je da je bolje da se obratimo policijskom komesaru čiji je ured u istoj zgradi, nekoliko jardi dalje. Tako nas odvedoše u njegov ured a, na naše iznenađenje, među nekoliko oficira sjedio je i pušio cigaru naš mladi prijatelj Austrijanac od prethodne večeri koji je bio tako prijateljski raspoložen i povjerljiv prema nama. On lično je bio policijski komesar. Sad smo shvatili razlog njegove učtivosti i veliko interesovanje za našu dobrobit. Sva mala uzgredna pitanja koja nam je tako prirodno postavljao tokom razgovora – odakle smo, kuda namjeravamo ići, šta mislimo o Bosancima i o austrijskoj vladi, i tako dalje – razlog

³⁴¹ (Njem.) Spriječen, zauzet.

za sva ta potpitanja bio je sada jasan. On je jednostavno došao kao detektiv s namjerom da, ako je moguće, prikupi obavještenje protiv nas iz naših sopstvenih usta. Međutim, kako mi nismo imali ništa da otkrijemo, ni on nije imao ništa da sazna. Mora da austrijska vlada ostvaruje velike uštede kad su gospoda na visokim položajima voljna da obavljaju prljave poslove detektiva kao dio svoje redovne dužnosti. Upitali smo potom komesara zašto je uhapšen naš sluga. Rečeno nam je da je on sumnjiva osoba. Objasnili smo da je hapšenje našeg sluga isto kao da smo i mi sami uhapšeni; budući da ne znamo ni riječi turskog ili bosanskog, nemoguće bi nam bilo putovati bez vodiča i mi bi tako praktično postali zatvorenici u Pljevlju.

Komesar je izvrđavao s odgovorima i izgledalo je da ne zna šta da uradi. Napokon je rekao da ima jedan prijedlog. Rekao je da je general Kukoli odlučio da pošalje našeg slugu u Sarajevo, glavni grad Bosne, da ga tamo ispitaju. Bilo bi beznačajno pokušavati ubijediti Kukoliju, koji je jedan tvrdoglavi stari glupak, da promijeni svoju odluku. Ali, ako bismo odustali od nakane da idemo na jug prema Crnoj Gori i krenemo prema sjeveru, u austrijsku Bosnu, pa preko Sarajeva i Mostara jadranskom obalom do Splita (Spalato), smatra da bi mogao ubijediti generala da nam pusti vodiča da ide s nama do Sarajeva. Poslije Sarajeva moći ćemo nastaviti i bez njega jer ćemo usput naići na mnogo Nijemaca. Nije nam se baš svidjela pomisao da nas tjeraju da idemo prema sjeveru protiv naše volje. Da smo imali vremena, radije bismo ostali u Pljevlju da vidimo kako će se stvar rasplesti. Ali mi smo se obojica morali vratiti u Englesku do početka oktobra i nismo sebi mogli dozvoliti višednevno zadržavanje ni u jednom mjestu. Tako smo se pomirili s novim pravcem putovanja; učinili smo to i zato što smo željeli vidjeti rimske iskopine u Splitu. Komesar je takođe veoma toplo preporučivao pejzaž oko doline Neretve sve do Mostara. „Il y a des abîmes“³⁴², uzviknuo je tonom čovjeka čiji je životni cilj da vidi što je moguće više *abîmes* prije nego umre. Zato smo prihvatili predloženi aranžman i krenuli.

Uskoro nakon što smo se vratili u krčmu, pojavio se i Matija. Izgledao je zaista vrlo preplašeno i rekao nam je da je pušten pod uslovom da pođe s nama u Sarajevo. Bilo je nečeg vrlo usiljenog i tajanstvenog u njegovom ponašanju i nije nam polazilo za rukom da iz njega izvučemo dosljednu priču o tome šta se dešava. Očito je bio strašno zaplašen, a general Kukoli i komesar su se pobrinuli da mu utuže u glavu činjenicu da će, ako ne bude pazio kako se ponaša, dovesti sebe u ozbiljnu nepriliku. A kako je on austrijski podanik, s njim su mogli raditi šta hoće. Naveče smo opet vidjeli komesara. Rekao nam je da je general pristao da pusti našeg vodiča s nama do Sarajeva i da je bio tako ljubazan da nam kao pratioce dodijeli jednog kapetana i četiri draguna. „Tako ćete“, dodao je, „moći putovati *dans la plus parfaite securite*“³⁴³. Rekli smo da smo čuli da je put bezbjedan i da bismo se radije oslobodili draguna. Odgovorio je da general insistira na dragunima i da je veoma zabrinut za našu *securite*³⁴⁴. Sad nam je postalo jasno da smo zapravo zarobljenici i budući da tu nije bilo pomoći, složili smo se da nas prate draguni.

Sutradan ujutro smo se popeli u neka kola koja smo iznajmili da nas voze do Sarajeva i sa dva draguna ispred i dva iza nas i kapetanom koji je jahao sa strane, otpočeli smo putovanje. Oko podne smo prešli tursku granicu i ušli u austrijsku Bosnu. Pejzaž je bio prilično sumoran na ovom dijelu puta i veliko nam je olakšanje bilo kad smo kasno naveče počeli da se približavamo Čajniču (Chainitza), našem prenoćištu za tu noć. Kad smo stigli na oko pola milje od grada, naš pratilac je iznenada odgalopirao ispred nas i nestao u tami. Poslije nekoliko minuta naišli smo

na dva vojnika sa bajonetama na puškama koji su poslani da nas dočekaju čim je naš pratilac donio vijest da stižemo. Ovi vojnici su se postavili s obje strane kola s bajonetima na gotovs, u slučaju da pokušamo pobjeći, i dopratili su nas u Čajniče. Zatim su nas sproveli do ureda komandanta grada i doveli pred komandanta lično, postarijeg čovjeka, kapetana po činu. On se prilično kruto naklonio kad smo ušli, a onda je sjeo s jedne strane stola, dok je nas smjestio na dvije stolice s druge strane. Matija je stajao sa strane i prevodio. Komandant je rekao da je tog jutra iz Pljevlja telegramom dobio uputstvo i sad mu je neprijatna dužnost da nam mora postaviti nekoliko pitanja. Prvo pitanje je bilo – „Zašto ste posjetili grob svetog Save (St. Saba)?“³⁴⁵.

Ovo nije izgledalo kao neki strašan prekršaj. Nikako nam nije išlo u glavu u čemu se sastoji naš prestup – to što smo otišli da obidemo taj grob. No, Matija nam je objasnio da, pošto je sveti Sava svetac-zaštitnik Bosanaca, koji ga mnogo poštuju, činjenica da smo posjetili njegov grob navodno treba da pokaže kako mi duboko saosjećamo s bosanskim pobunjenicima i da smo otišli da prolijemo koju suzu nad grobom ovog sveca kao dokaz naše odanosti njihovoj stvari. Objasnili smo da smo posjetili Miloševu crkvu po nagovoru turskog kapetana koji nas je pratio; da do toga dana čak nismo nikad ni čuli za svetog Savu i da je jedina svrha naše posjete bila da vidimo jedno zanimljivo arhitektonsko ostvarenje. Kapetan nije ništa odgovorio, već je nastavio da nas ispituje.

„Zašto ste kaluđeru dali veliku svotu novca?“

Ovo je bilo isuviše da bismo ostali ozbiljni i nismo mogli a da ne prasnemo u smijeh. Naših pet franaka izraslo je u „veliku svotu novaca“: novac koji smo dali za ručak pretvorio se u ogromno blago koje će kaluđer podijeliti ustanicima. Objasnili smo sve u vezi s tim slučajem, a Matija je izvadio knjigu troškova u kojoj je bila zapisana stavka od pet franaka plaćena kaluđeru za ručak. (...)

Kapetan je nastavio rekavši da nam neće pretresati prtljag dok ne pošalje telegram kojim će tražiti uputstva iz Sarajeva. Zatim su nas odveli u obližnju sobu, a dva vojnika s bajonetama na puškama su postavljena pred vrata. U ovoj sobi je kadija (kadi), ili turski sudac, kojeg su Austrijanci zadužili da sudi slučajeve u kojima su stranke samo domaći, dijelio pravdu. Debeo dušek je bio prostrt duž jednog kraja sobe i obično je to bila sudijska stolica kadije i njegovog sekretara, ali sad nam je poslužio kao vrlo udoban kauč dok smo sjedili i jeli oskudnu večeru koja nam je donesena iz obližnje krčme. Uskoro poslije večere ušao je vojnik i rekao nam da je iz Sarajeva stiglo uputstvo da nam se pregleda prtljag. Opet smo odvedeni pred kapetana koji nas je i ranije ispitivao i našli smo se pred istražnom komisijom koja je zasjedala i koja se sastojala od kapetana lično, vojnog komandanta okruga i jednog poručnika. Ova tri oficira – kapetan, major i poručnik – sjedili su svečanog izraza na licu s jedne strane stola, a mi smo bili s druge. I dok smo mi ozbiljna lica, ali s izvjesnom radoznalošću, gledali jedni druge, kapetan je donio naš prtljag i počeo da ga pregleda. Izvadio je svaki komad posebno, protresao ga, stiskao i pregledao, a onda polagao na sto. Zatim bi ga tri oficira dobro osmotrila. Kad bi oficiri završili pregledanje jednog predmeta, on je sklanjao i polagan na sto, a drugi je stavljao na njegovo mjesto. Nismo bili naišli ni na kakvu pralju već tri sedmice, tako da se prtljag uglavnom sastojao od prljavog rublja. Oficiri su razgledali kolekciju veoma ustrajno. Čitav taj postupak oduzeo je, prirodno, mnogo vremena, jer su oni isto tako pažljivo pregledali kravate i okovratnike, kao i veće komade, kao što je mantil. Nakon jednog sata strpljivog rada uspjeli su da pregledaju prljavo rublje. Zatim su pročitali naša pisma i tražili da izvadimo sve iz džepova, a treba da im budemo

³⁴² (Franc.) Ima provalija.

³⁴³ (Franc.) Savršeno bezbjedno.

³⁴⁴ (Franc.) Bezbjednost, sigurnost.

³⁴⁵ Manastir Mileševa.

Kraljica Katarina Bosanska

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 97]

zahvalni što su nas poštediti uvrede da nas i lično pretraže. Sadržaj naših džepova položen je na sto, gdje je i pregledan, i nakon što je utvrđeno da nije sumnjiv, vraćen nam je. (...)

Sutradan ujutro oko deset kapetan je došao da nas obiđe i prvo je naredio dvojici vojnika koji su nas čuvali cijele noći da odu i oni su se povukli. Zatim nas je obavijestio da je dobio poruku iz Sarajeva u kojoj se kaže da je to sve greška do koje je došlo zahvaljujući lažnoj informaciji, i da smo sada slobodni. U isto vrijeme on se mnogo izvinjavao zbog ličnog učešća u ovoj aferi, moleći nas da shvatimo da je on samo izvršavao naređenje. Tu smo se izmirili i rastali prijateljski. Mi smo se popeli u kola i nastavili naše putovanje ka Sarajevu. Poslije smo se zaustavili u mjestu koje se zove Goražde (Gorazda). Dok smo bili zabavljeni večerom, pukovnik koji je komandovao okrugom, blagonaklon čovjek s naočarima, prilično krupan i nalik na ka-

kvog starog profesora, ušao je u našu sobu u pratnji tri ili četiri druga oficira. Prišao nam je i počeo se jako izvinjavati zbog događaja od prethodne noći. Rekao je da je došao da nam se izvini u ime glavnog komandanta Sarajeva za neprijatnosti koje su nam prouzrokovane. Sve je bila greška i njima je od srca žao. Sad smo slobodni da idemo kuda želimo – u Mostar, Kotor (Cattaro), Cetinje (Cettinie), bilo kuda. Stari gospodin je toliko pretjerivao da smo bili prilično dirnuti i sve se završilo maltene opštim grljenjem. Otišli smo iz Goražda u najboljem raspoloženju i stigli u Sarajevo, glavni grad Bosne, u ponedjeljak, 11. septembra, poslije podne.

Sarajevo je, dok mu se približavate, vrlo slikovit grad. Leži u jednoj udolini, okruženo blago strmenitim brdima. Njegova periferija penje se prilično visoko uz padine šumovitih brda. Dok mu se približavate s juga³⁴⁶, jedna krivina na putu vam odjedanput otkriva pogled na grad koji leži pred vama dosta blizu u dolini. Bezbrojne munare skladna oblika streme uvis iz gustog zelenila na padinama i ostavljaju veoma prijatan utisak. Ali kad uđete u sam grad, nailazite na prljavštinu i zapuštenost. Ulice su uske i loše popločane, a kuće prljave i trošne. Ni Austrijanci nisu mnogo poboljšali situaciju u ovom pogledu. Počeli su da podižu nekoliko velikih građevina, ali veći dio grada je onakav kakvog su ga zatekli. Sarajevo je znatno opalo i po broju stanovnika i po blagostanju od austrijske okupacije. To je nekada bilo vrlo značajno trgovačko središte i veći dio njegove trgovine odvijao se s Novim Pazarom (Novi Basar); no, Austrijanci su potpuno prekinuli tu trgovinu, nametnuvši visoke carine na granici. Gubitak trgovine prema jugu nije nadomješten nikakvim prometom prema sjeveru. Ne može se, dakle, reći da su građani Sarajeva imali nekog posebnog razloga da blagosiljaju Austrijance.

Čim smo se smjestili u jednom njemačkom prenoćištu, kojim se to mjesto može pohvaliti, stigla je poruka šefa policije da bi želio da nas vidi u svojoj kancelariji. Šef policije je jedan od glavnih službenika u Bosni i on nadzire posao policije u cijeloj pokrajini. To je mlad čovjek iz diplomatske službe, po imenu Oliva. Većina službenika policije u Bosni su mladi diplomatski službenici, jer je poseban hobi grofa Kalaja (Kallay), koji je i sam diplomata, da imenuje na ove položaje većinu ljudi koje poznaje i koji su vaspitani u istoj atmosferi kao i on. Kad su nas uveli kod Herr Olive, mi smo ga, dabome, posmatrali s određenom radoznalošću kao začetnika svih naših nevolja, čovjeka od koga su stizali svi oni telegrami zbog kojih smo imali toliko neprilika. Bio je visok, mršav, vrlo mladalačkog izgleda, tamne kose i žučkastog tena, a kad se trudio da bude ućtiv, usiljeno i neprijatno bi se smiješio, što mu nije pristajalo uz crte lica. U cijelosti ću prenijeti razgovor koji se sad odvijao i koji odlično ilustruje njegov metod kontaktiranja sa strancima.

„Kad namjeravate otputovati iz Sarajeva“, upitao je.

„Mislili smo da krenemo sutra“, odgovorili smo.

„A kojim putem namjeravate krenuti?“

„Planiramo da pođemo dolinom Neretve, kroz Mostar, a zatim uz jadransku obalu do Splita“.

„Zaista! Ja vam ne bih savjetovao da idete tim putem. Vrlo je jednoličan i nezanimljiv“.

„Čuli smo da je pejzaž vrlo lijep“.

„A, ne, griješite. To je vrlo dosadan put“.

Ovdje možemo reći da to jednostavno nije istina jer svi ističu pejzaž doline Neretve kao najljepši u Bosni.

„A osim toga“, nastavili smo, „hoćemo da idemo u Split i vidimo rimske ruševine“.

³⁴⁶ Putnici su morali ući u Sarajevo ne s južne nego s istočne strane.

„U Splitu nema rimskih ruševina“.

Od ove tvrdnje nam je zastao dah. Mišljenja u pogledu pejzaža se mogu razlikovati, ali nije moglo biti nikakve sumnje o postojanju rimskih ostataka u Splitu. Usudili smo se da kažemo da su tamo u svakom slučaju ostaci Dioklecijanove palate.

„A, da“, odgovorio je, „Dioklecijanova palata je nekada bila tamo, ali od nje sada nije ostalo ništa, izuzev dva-tri kamena“.

„E, pa, riječ je o tome da bismo voljeli vidjeti čak i ta dva-tri kamena“.

Na to se Herr Oliva razbjesnio i s kiselim izrazom na licu počeo drukčijim tonom. Rekao je:

„Pravo da vam kažem, gospodo, *vous etes suspects*³⁴⁷ i ja vas moram zamoliti da napustite Bosnu najkraćim putem, a to je preko Zenice (Zenitza) i Broda“.

Ovo je bila prilično poražavajuća vijest. Znali smo da je put do Broda prilično dosadan i nezanimljiv, a nismo imali nikakve želje da idemo čak do Mađarske da bi onda krenuli na dugo i dosadno putovanje sjevernom obalom Jadranskog mora. Pokušali smo ubijediti šefa policije da promijeni odluku. „Ako budemo išli preko Mostara“, rekli smo, „za dva i po dana izlazimo iz Bosne, dok, ako krenemo preko Broda, izaći ćemo za dva dana, tako da – ako želite da nas što prije ispratite iz Bosne – praktično nema razlike između ta dva puta. Nama bi bio mnogo draži put preko Mostara i bilo bi nam daleko pogodnije.“

Oliva se jako namrštio i tonom koji ne trpi prigovora odgovorio:

„Činjenica je, gospodo, da vam ne mogu potpisati pasoše, osim za Brod. Kad se stvari malo srede, dozvolićemo vam da putujete po njoj koliko god hoćete. Ali s obzirom na sadašnje stanje stvari, moram vas zamoliti da produžite pravo za Brod.“

Time je razgovor bio završen. Pasoši su nam potpisani i mi vraćeni u prenoćište. Čovjek može slijediti razvoj Olivinog diplomatskog obrazovanja po njegovom postupku prema nama. Prvo je pokušao, pomoću dvije vrlo netačne izjave (blago rečeno), da nas nagovori da dobrovoljno odustanemo od puta preko Mostara. To bi mu, naravno, bilo mnogo ugodnije. Postigao bi svoj cilj bez primjene sile. Tek kad je shvatio da nas neće prevariti, pokazao se u pravom svjetlu i obavijestio nas da nemamo izbora i da je od početka odlučeno da nas pošalju u Brod. Moram primijetiti da je policijski komesar u Pljevlju hvalio ljepotu puta prema Mostaru kako bi nas naveo da uđemo u austrijsku Bosnu i da nam je pukovnik u Goraždu rekao, u ime glavnog komandanta Sarajeva, da smo slobodni da idemo kud god želimo. Ali ovo sve nije ništa za Herr Olivu.

Zatim smo posjetili gospodina Frimana (Freeman), engleskog konzula u Sarajevu. On je bio prvi Englez kojeg smo vidjeli u posljednjih nekoliko sedmica. Ispričali smo mu šta se desilo i rekli da ne želimo da idemo u Brod. Rekao je da će učiniti za nas sve što je moguće. Sutradan ujutro posjetio je šefa policije i pokušao da ga navede da popusti, ali bez uspjeha. Pitao je za što nas optužuju. Šef policije je odgovorio da je naš entourage³⁴⁸ sumnjiv i to je bilo sve što je rekao. Naš entourage je mogao biti samo Matija, naš sluga. Gospodin Friman je objasnio da nam vodič više nije potreban i ako je Matija rđav čovjek mi smo sasvim spremni da se s njim rastanemo i putujemo u Split. Šef policije je sad bio satjeran u ćorsokak i samo je mogao reći: „Činjenica je, ne želimo nikakvih stranaca u Bosni u ovom trenutku“. Gospodin Friman je onda otišao u posjetu grofu Kalaju koji je u tom trenutku slučajno bio u Bosni, ali Kalaj je imao groznicu i nije mogao nikoga primiti. Međutim, posjetio je barona Nikolića (Nicolics), civilnog guvernera Bosne, i iznudio od ovoga obećanje da će uraditi sve da grof poništi odluku šefa policije. Poslije podne, dok smo sjedili

³⁴⁷ (Franc.) Vi ste sumnjivi.

³⁴⁸ (Franc.) Pratinja, pratisci.

razgovarajući sa konzulom u njegovoj kući, stiglo je pismo od barona; ovo je njegov doslovan prevod: „Poštovani gospodine – beskrajno žalim što nisam u mogućnosti da Vam izađem u susret, ali odluka šefa policije se ne može mijenjati – Vaš, itd, Nikolić“. Ovo izuzetno neprijatno pismo je sve odlučilo.

Krenuli smo za Brod sljedećeg jutra. Ono što nam je najviše smetalo u ovoj aferi je to da nije bilo apsolutno nikakvog razloga da nas šalju u Brod, umjesto u Mostar; to je samo moglo biti učinjeno da nas najede. Cijelim putem su nas pratili i na naše kretanje su motrili ljubopitljivi *gendarmes*³⁴⁹, tako da smo sa osjećanjem velikog zadovoljsva napokon prešli Savu kod Broda, a Bosnu i njene sumnjičave službenike ostavili iza sebe. Treba da dodam da je našem sluzi Matiji, koji je bio proglašen tako rđavom osobom da je i samo njegovo prisustvo u našem društvu i nas učinilo sumnjivim, takođe dozvoljeno da se tiho vrati svojoj kući u Beograd. Čim su se riješili nas, na njega više nisu ni pomišljali.

(Anon., „Adventures among the Austrians in Bosnia“, *Blackwood's Edinburgh Magazine*, Edinburgh, February, 1883, pp. 199–203; 204–206)

* * *

Mišljenje J. G. C. Minchina – iz osamdesetih godina – o prirodi austrougarske vlasti u Bosni, za razliku od većine njegovih zemljaka i savremenika, nije nimalo pohvalno. Ono je u suštini slično ocjeni koja proizlazi iz prethodnog teksta.

* * *

Prvo pitanje koje bi Englez postavio u vezi s Bosnom bilo bi: da li je stanje u zemlji i da li su stanovnici u boljoj situaciji pod austrijskom nego pod turskom upravom? Bosanac bi na ovo pitanje odlučno dao negativan odgovor. Prije nego što su Austrijanci okupirali Bosnu, ovdje je postojala snažna proaustrijska grupa, čak i među muhamedancima. Veliko je pitanje da li sad uopšte postoji proaustrijska grupa među domaćim svijetom. Bez obzira na njihove vjerske razlike, sve konfesije su složne u svojoj mržnji prema austrijskoj okupaciji, i ako ima ikakvog izuzetka u ovom opštem stavu, to su katolici koje je njihov svećenik naučio da se pokoravaju svakom ili bilo kojem gospodaru. (...)

Ima u Austriji ljudi koji ne smatraju Bosnu samo područjem za regrutovanje vojnika za austrougarsku vojsku ili, da se poslužimo slavim riječima barona Bilanta (Bylandt)³⁵⁰ izrečenim u austrijskom Državnom savjetu (Reichsrath), „branom protiv svake osvajačke sile na Balkanu“, i koji imaju ideje isto tako blagonaklone prema samim Bosancima kao i prema Carstvu. Ovi trgovci-državnici ne mogu, međutim, sprovesti svoje ideje sve dok u Bosni traju sadašnji nemoralni uslovi – Bosna, ova kva kakva jeste, nije „ni riba, ni meso, ni pileтина, ni dobra crvena haringa“. Bosna more postati sastavni dio Austrijskog Carstva da bi mogla uopšte napredovati. Za sada ona plaća dažbine kao i drugi dijelovi Carstva, ali poštanske štedionice koje su uvedene u Austriji ovdje nisu osnovane. Ovo je samo jedan od mnogih primjera koji bi se mogli navesti o demarkacionoj liniji koja dijeli Bosnu od Austrije – liniji koja nije postojala između Bosne i njenog ranijeg gospodara. Ma kakve bile greške turske uprave u Bosni, Bosna je bila sastavni dio Turske Carevine i trgovala je bez kontrole carina s ostalim dijelovima države. Sada je sve ovo izmijenjeno. Trgovina

³⁴⁹ (Franc.) Žandarmi.

³⁵⁰ Ovo je po svojoj prilici austrougarski ministar rata Arthur Bylandt-Rheydt.

s Novim Pazarom (Novi Bazar) i Albanijom je potpuno presječena, a nikakav novi oblik trgovine nije je zamijenio. Bosna mora trgovati s Austrijom kao što to čine i drugi strani narodi, a visoke tarife austrijskih carinarnica isključuju bosansku kao i ostalu inostranu robu. Devedeset posto trgovaca koji su došli u ovu zemlju poslije 1878. godine su Jevreji, o kojima stanovništvo, bilo s razlogom, bilo iz predrasude, ne govori lijepo.

Očigledno je, dakle, da trgovačke prednosti austrijske okupacije nisu vidljive. Ista primjedba se može staviti na austrijski zakon, austrijsku policiju i austrijsko činovništvo u Bosni. Turski zakon je postao uzrečica u Evropi – pa ipak, začudo, Bosanci ga se gotovo sa žaljenjem sjećaju. Odluke kadije često su bile nepravedne, ali su bile brze. Kadija je odlučivao odmah dok austrijski sud zahtijeva pismene iskaze parničnih stranaka. Odgađanja parnica postaju jedno od prokletstava ove zemlje. Zakonske procedure su isto tako spore i obimne u Sarajevu kao što su nekada bile na vrhovnom sudu u Engleskoj. A ni karakter novih austrijskih advokata ne uliva povjerenje. Neispravno ih je uopšte zvati advokatima. To su ljudi koji su se, zakazavši u poštenim zanimanjima, odali advokaturi. Jedan od sadašnjih advokata u Sarajevu bio je glumac – i to vrlo loš glumac. Kako nije imao uspjeha u zabavljanju građana Sarajeva, sad ih uči o nadmoćnosti austrijskog nad turskim pravom.

Treba odmah reći da je malo dobrih službenika došlo u Bosnu. Ova lijepa zemlja je Boutani Bej (Botany Bay)³⁵¹ austrijskih službenika. Oni više klase ne vole da dolaze ovamo. Posljedica toga je da ovdje nalazite dvije vrste službenika – ili mlade ljude bez iskustva – ili stare ljude bez karaktera. U Bosnu su se upućivali oficiri koji su istupili iz vojske pod mutnim okolnostima, ili službenici koji su zapali u neku nepriliku, ili pak mladi ljudi željni napredovanja. Austrijska vlada je do savršenstva razvila umjetnost zataškavanja, ali su ipak neki primjeri nečasnih postupaka izašli na vidjelo i (mora se dodati) bili odgovarajuće kažnjeni. Vjeruje se da će grof Kalaj (Kallay) ukinuti praksu dugačkih iskaza parničnih stranaka u sudovima; i zaista, on nastoji da poboljša kvalitet bosanskog činovništva. On je u jednoj ličnosti – upravitelja (Hauptmann) oblasti – ujedinio administrativne, finansijske i pravne dužnosti, do sada povjeravane oblasnim službenicima, a na čelo svakog odsjeka imenovao je jednog načelnika u Sarajevu. Grof Kalaj je popunio ova mjesta ljudima iz konzularne službe. Vrhovni sudija Anger bio je konzul u Beogradu, dok je Kudera, šef administrativnog odsjeka, bio prvi tumač u ambasadi u Carigradu. Šef policije³⁵², mlad čovjek od 26 godina, bio je ataše u austrijskoj ambasadi u Rimu. On je unaprijeđen na ovaj sadašnji važan položaj bez ikakve prethodne obuke.

Ali, najznačajnija promjena od svih u administrativnom aparatu Bosne jeste imenovanje barona Nikolića (Nikolitch) za civilnog adlatusa generala Apela (Appel), generalnog guvernera Bosne. General Apel je dosad imao vojnog adlatusa i imenovanje civila na ovaj položaj predstavlja zapravo Apelovo premještanje sa pravog na nominalno starješinstvo u Bosni. Baron Nikolić, novi civilni adlatus, nećak je pokojnog srpskog kneza³⁵³. On je po vjeri pravoslavac i Sloven po majci. Ovo imenovanje učinjeno je s namjerom da se učutkaju Sloveni pravoslavne vjere, ali nije sigurno da pravoslavci gledaju na barona blagonaklono. Baron ima ženu katolkinju i ponosi se time kako je mađarski velikaš. U stvari, Sloveni ovo imenovanje smatraju lukavim potezom Mađara koji, sa osobenom energijom što ih odlikuje, svakim danom povećavaju svoj uticaj i kontrolu nad dvojnim carstvom. To znači da vojnici u Bosni mirno gledaju kako im oduzimaju najbolje položaje i daju ih civilima. Oficiri već

prezrivo gledaju na nove službenike kao konzule i proriču pometnju u koju će ovi *dilettanti* (kako ih oni nazivaju) dovesti zemlju.

Austrijska vlada je ugušila pobunu od 1882. s neuobičajenom blagošću. Zadovoljila se time da pohapsi pubunjenike; zarobljenike nije ni strijeljala ni vješala. Bila je, međutim, prisiljena da razoruža stanovništvo. Ovo izgleda kao razumna mjera; pa ipak, ona je bila kobna po svojim posljedicama. Zemlja još nije dostigla onaj stadij civilizacije u kojem je oružje nepotrebno. Bosancu treba oružje, ne samo da štiti stado od vukova, već i kuću od pljačkaša. Pravoslavci se već žale da vlada dozvoljava muhamedancima da se naoružavaju i da tako stižu suviše vlasti u zemlji. *On dit*³⁵⁴ da su u Čajniču (Cajnica) muhamedanci zabranili prodaju rakije u blizini džamije. Ako je ova tvrdnja istinita, a ja je nisam mogao provjeriti, vlada nije popustljivija prema muhamedancima nego prema hrišćanima, već samo primjenjuje dobar turski zakon koji zabranjuje prodaju pića na određenom rastojanju od džamije ili škole. Austrijska vlast nastoji da se uspostave pravedni odnosi između hrišćana i muhamedanaca; štaviše, ona čini sve što može da se ne okrnje hrišćanska prava i da se poštuju predrasude muhamedanaca. Sultanova zastava se i dalje vije sa sarajevskih munara, a kako se muhamedanci protive da nose ikakvu drugu kapu osim fesa, novi bosanski vojnici svi nose fesove.

Međutim, puna jednakost i tolerancija ne zadovoljavaju muhamedanca. On smatra da jednaka prava sa hrišćanima znače njegovo potčinjavanje. Begovi bi sutra napustili Bosnu kad bi mogli prodati zemlju. Iako ne vole Austriju, Tursku vole još manje. Kad bi Turci ponovo zauzeli Bosnu, begovi bi se ponašali kao i uvijek – pobunili bi se; a turski guverner Mostara mogao bi biti sretan ako bi izbjegao sudbinu posljednjeg guvernera. Sloveni-muhamedanci su ga isjekli na komade čim su austrijske trupe prešle Savu³⁵⁵. (...)

Austrougarsko Carstvo je toliko bogato mineralima da mu treba sav kapital koji može obezbijediti za razvoj sopstvenih rudnika i ne može ništa odvojiti za Bosnu. Ali, austrijski službenici ne podstiču ni strance da dolaze u Bosnu. Naprotiv, na put im postavljaju sve moguće prepreke. Svaki stranac koji pokušava da trguje ili pak putuje po Bosni mora pribaviti isto onoliko propusnica koliko bi morao da mu je zemlja u ratu s Austrijom.

(*The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula*, pp. 29–30; 31–36 39–41)

* * *

O revnosti austrijskih policijskih službenika u Bosni kad je riječ o kretanju stranaca piše A. Hulme-Beaman. On se na svom putu od Broda do Sarajeva 1889. godine mogao u to uvjeriti već u Tešnju.

Većina žitelja su Muslimani i oni nisu bili naročito ljubazni kada smo se raspitali za gostionicu. U hotelu „Florijan“ (Florian) našao sam govorljivog domaćina koji mi je saopštio da je Tešanj najmirniji grad u Bosni, ali da su ljudi u njemu veoma „fanatični“. U odgovoru na moje pitanje kako ili zašto on tako misli, rekao je da oni jedu malo mesa i da nikad ne piju pivo ili vino, što je dosta čudno poimanje „fanatizma“. Nakon hljeba, sira i piva, pošao sam da pogledam veliku staru tursku tvrđavu koja dominira ne samo Tešnjom nego i čitavim krajem miljama unaokolo.

³⁵¹ Zaliv na istočnoj obali Australije gdje se nalazila kažnjenička kolonija.

³⁵² Ovo je „g. Oliva“ iz prethodnog teksta

³⁵³ Mihajlo Obrenović.

³⁵⁴ (Franc.) Kažu.

³⁵⁵ Ova aluzija je nejasna.

Stijena na kojoj je izgrađena vrlo je strma i penjanje nije nimalo lako. No, nakon polusatnog pentranja uz nju, stigoh do kapije. Čitavo zdanje je u ruševinama i jedini su mu stanovnici čavke i gušteri. Zidovi su obrasli bršljanom, pavitom i orlovim noktima, dok se trava jedva vidjela od ljubičica i jagorčevine. Upravo kad sam htio da se vratim, pojavi se jedan zadihan i oznojen čovjek i reče kako je vruće. Ja se složih i htjedoh da krenem, no on reče da je policijski službenik i da želi vidjeti moj pasoš. Dao sam mu ga i, pošto je on uzaludno pokušavao da zapiše moje ime kao „g. Solzberi“ (Salisbury)³⁵⁶, olakšao sam mu muku potpisavši se sâm u njegovu bilježnicu. To, međutim, nije bilo dovoljno i pasoš je morao da se pokaže kapetanu. Tako sam i ja nešto kasnije morao da odem u prefekturu, gdje mi je predstavljen uzrujan i ljutit oficir u čizmama koji me je gromkim glasom zapitao s kakvim pravom sam ušao u Tešanj.

Bilo mi je teško suzdržati se da se ne nasmijem apsurdnom prenemaganju ovog stvora, no on se veoma razljutio što kod mene nije stvorio utisak pa je počeo da mi čita lekciju o nedoličnom ponašanju i o tome kako mu se nisam prijavio odmah po dolasku. To sam morao učiniti u svakoj policijskoj stanici na putu koji sam već prešao pa mi savjetuje da to ubuduće ne propuštam. Na moju blagu primjedu da su stranci, prema njegovim vlastitim propisima, obavezni da se prijave samo onda kada u jednom mjestu ostaju dvadeset četiri sata, opet se razdražio i zapovjednim glasom ponovio svoj ozbiljni savjet. Ja sam na to uzvratio da ću se postarati da se prijavim namjesniku u Sarajevu i da ću tom prilikom pomenuti i njegovo, kapetanova ime. Zahtijevao sam da me odmah pusti, što je on učinio teška srca i nakon pola sata. Ovaj slučaj je vrijedan pomena samo utoliko što je jedini put da sam imao bilo kakvih teškoća s vlastima koje su svuda sa mnom postupale krajnje uljudno i ljubazno.

Ponašanje kojem je **Hulme-Beaman** bio podvrgnut od strane vlasti kulminiralo je tokom slijedećeg dijela njegovog putovanja što je opisano u njegovoj knjizi *Twenty Years in the Near East* objavljenoj deset godina kasnije. „U podne“, piše on, „prošao sam Tešanj, gdje je policija pokušala da me zaustavi“. Poslije Tešnja, Hulme-Beaman posjećuje Maglaj i Žepče.

* * *

Iz Žepča (Zeptchah) sam nastavio put do Vranduka, gdje sam nešto pojeo, a zatim sam krenuo za Zenicu (Zenitza), u kojoj se nalazi velika robijašnica. Tu sam se zadržao jedan dan razgledajući ovaj zatvor. (...) Kao i sve drugo što su Austrijanci napravili u Bosni, i ova institucija u Zenici predstavlja savršenstvo u svojoj oblasti. U njenom sklopu su prostrane radionice pa sam tu kupio nekoliko sitnica za uspomenu, između ostalog i jednu izrezbarenu drvenu kašiku. Odlazeći iz Zenice, nisam mnogo pazio i, kad sam stigao u Visoko, primijetih da sam kašiku negdje izgubio. Sljedećeg popodneva došao sam u Sarajevo i otišao kod namjesnika da mu se prijavim. Ispostavilo se, međutim, da nije bilo naročite potrebe da ga obavještavam o pravcu svog kretanja jer je tačno znao gdje sam se zaustavljao i s kim sam sve razgovarao. Na odlasku mi je još poklonio moju izgubljenu kašiku koja je do njega dospjela prije mene, što svjedoči o efikasnosti njegove policije.

(„Notes of a Fortnight in Bosnia“, *The Fortnightly Review*, September 1, 1889, pp. 399–400)

³⁵⁶ Ime Roberta Cecila Salisburya, tada predsjednika vlade Velike Britanije, očito je stajalo na pasošima britanskih državljana.

* * *

Dunkinov pogled na Hercegovinu (i Bosnu) pod austrijskom upravom dosta je tipičan za Engleze koji posjećuju naše krajeve u posljednjoj deceniji prošlog vijeka.

* * *

Administracija Hercegovine je istovremeno i jednostavna i izvrsna, a njeni rezultati predstavljaju trijumfalnu potvrdu metoda civilizacije. Ako se sjetimo kakva je to pokrajina bila – recimo 1876. godine – i pogledamo je sada nakon dvadeset godina, čini se gotovo nemoguće da se toliko moglo postići u tako kratkom vremenu. Hercegovina je tada bila, jednostavno rečeno, upravo tamo gdje je sada Albanija. Nije bilo puteva, nije bilo nikakvih higijenskih uslova, zaštite života i imovine, niti zakona, osim zakona sile – ničega. Sada ne samo da postoje izvrsni putevi već i željeznička pruga presijeca zemlju. Higijenski uslovi, bar u gradovima, vrlo su dobri, a žandar-mi patroliraju u svakom dijelu pokrajine. Nasilna pljačka je nepoznata stvar. Odlični zakoni se oštro primjenjuju i pred zakonom su svi jednaki: i Austrijanac i Srbin i Turčin – katolik, Grk i musliman. Štaviše, kao što sam već istakao, ulažu se ogromni naponi da se poboljša položaj seljaka i da im se pomogne da usvoje savremeni način poljoprivredne proizvodnje.

Naravno, dobro je poznato da se iz administrativnih razloga Hercegovina smatra dijelom Bosne. Ta ideja je po mnogo čemu apsurdna, jer te dvije pokrajine i narodi imaju malo zajedničkog; ali u praksi to dobro ide, a i ekonomično je. Cijela „Upravna teritorija“ (Occupationsgebiet) dijeli se na nekih šest oblasti (Kreise); Hercegovina čini jednu od njih, a njen administrativni centar je, naravno, Mostar. Glavni administrativni službenik (Kreisvorsteher) je podređen centralnoj upravi u Sarajevu. Ispod sebe on ima devet podnačelnika (Bezirksvorsteher) sa sjedištem u Mostaru, Nevesinju, Ljubuškom, Konjicu, Stocu, Bileći (Bilek), Gacku i Trebinju. Deveti je za grad Mostar. Pod njima se neposredno nalaze odsjeci zemljoradnja, prihodi, škole, šumarstvo, lovstvo i, do izvjesne mjere, žandarmerija. Sistem je, zapravo, sličan onom u našim indijskim teritorijama. (...) Glavni administrativni službenik ima redovno činovništvo koje se, između ostalog, sastoji od ljekara, veterinara, inženjera, školskog inspektora i nadšumara. Ovaj posljednji ima, opet, nekoliko sličnih službenika nižeg ranga. (...)

Jedan oblik koji poprimaju naponi da se razviju ove pokrajine moraju cijeniti svi posjetioci – mislim na dobrodošlicu koja se ukazuje strancima. Ne govorim samo o učtivosti i gostoprimstvu koje vam ukazuju službenici svih nivoa (mada mi je drago što mogu da izrazim svoju zahvalnost i za ovo), već i o ogromnim naporima koji se čine da se privuku putnici. U banji Ilidža (Ilidze) pored Sarajeva održavaju se konjske trke uz veliku novčanu pomoć države. Razdaljina je malo prevelika da bi Englezi na njih slali svoje konje, ali značajne nagrade za odstrel golubova bi mogle u svakom slučaju privući neke od onih koji vole lov. Naravno, ma kako ogromni naponi bili, sve još nije urađeno. Meni se učinilo da su tri nužne potrebe te pokrajine putevi, ljekari i škole. Od Veleža do crnogorske granice i na zapad od Neretve kod Raške Gore (Raskagora) do granice sa Dalmacijom blizu Imotskog nema ni inč puta, čak ni najlošijeg. Ljudi se rađaju i umiru kao i njihova stoka, a djeca im rastu u istom neznanju kao i oni sami. Nijedna zemlja ne može ovako napredovati. Ali, da bi shvatio sve ovo, čovjek mora skrenuti sa uhodanih staza, a ni jedan putnik u deset hiljada njih to ne čini.

(*In the Land of the Bora, or Camp Life and Sport in Dalmatia and the Herzegovina*, 1894–5–6, pp. 192–195.)

* * *

Millerovo blagonaklono gledanje na Bosnu pod Austrijom u toku devedesetih godina vjeka proističe iz duboko uvriježenog viktorijanskog vjerovanja u misionarsku i civilizacionu ulogu takvih evropskih sila kao što su Britanska i Austrougarska Imperija, kao i u postojanje naroda dostojnih takve misionarske i civilizacione uloge – i usluge.

Baron von Kallay se pojavio na sceni 1882. godine i njegovim dolaskom period konstruktivnog rada, koji od tada nije prestao, počeo je sa svom ozbiljnošću. Uz muslimanski element u stanovništvu (Bosne), austrougarska vlada je morala računati i sa dvije posebne grupe među hrišćanima u toj zemlji. Na posljednjem popisu, održanom 1895, bilo je ukupno 1 568 092 stanovnika, od čega je pravoslavnih bilo 42,9 posto, katolika 21,3 i muslimana 34,9 posto. Pravoslavni Srbi iz Bosne i Hercegovine imali su naklonost prema Srbijancima i Crnogorcima koji su krenuli protiv Turaka nakon ustanka 1875. godine i koji su očekivali teritorijalnu kompenzaciju kao nagradu za svoj trud. Podsticana srbijanskim i crnogorskim novinama, ova osjećanja nacionalne srodnosti još uvijek mogu uticati na one koji više vole голу i neizvodljivu slavu „velike srpske ideje“ od solidne materijalne prednosti koju jedino nepristrasna evropska administracija može donijeti jednoj tako složenoj zemlji.

Katolici, s druge strane, koji su se dugo okretali Austriji za pomoć i, prirodno, pozdravili njen dolazak kao velike katoličke sile, osjetili su se pomalo razočarani što njima, koji čine nešto više od petine stanovništva, nije bilo dozvoljeno da nastupaju kao „dominantni partneri“ u bosanskim firmama. Po mom mišljenju, nema boljeg dokaza za ravnopravni tretman kojeg ove različite konfesije imaju kod vlade nego što je osjećaj takvog razočarenja. Mogu dati neke primjere jednakosti ovih vjerskih grupa pred licem zakona. Prisustvovao sam pred katoličkom crkvom u Mostaru jednom od najvećih skupova seljaka iz susjednih sela koji se uopšte može zamisliti. Svi vjernici su došli u slikovitim nošnjama tog kraja, a cijeli prostor je bio prekriven zatalasanom masom u bijelom koja se njihala tamo-amo, dok su vjernici padali na koljena i dizali se na molitvu. Crvena, bijela i plava boja hrvatske zastave mogla se posvuda vidjeti a vojni orkestar je svirao taktove austrijske himne. A ipak, Mostar je jedno od tri najjača muslimanska središta u cijeloj zemlji, s tako snažnim lokalnim fanatizmom u tursko doba da su sve do polovine ovog vijeka muslimani odbijali da trpe katoličkog svećenika u svom gradu. Sada mostarskim katolicima nije potrebna zaštita prilikom bogoslužjenja.

S druge strane, u Reljevu blizu Sarajeva prisustvovao sam godišnjim ispitima na pravoslavnoj bogosloviji, gdje se mladi Bosanci uz pomoć vladinih stipendija obrazuju za sveštenička zvanja. Stari pravoslavni vladika iz Mostara bio je oduševljen načinom na koji su se kandidati držali i vrlo često je prekidao njihova izlaganja o anglikanskoj teologiji i o koncilu u Bazelu uzvicima, „Dobro, dobro!“ Ruska štampa voli da se žali kako se austrougarske vlasti miješaju u slobodu pravoslavne crkve, ali zapaža se vrlo uočljiv napredak u karakteru te organizacije od okupacije. Prije tog vremena, kao i u Bugarskoj prije fermana od 1870. godine, crkvene titule su se kupovale, a vladike su naplaćivale sve svoje troškove od svoje nesretne diocese. Ali, iako pravoslavna crkva u Bosni još uvijek zavisi od grčkog patrijarha u Carigradu, s njim je napravljen sporazum 1879. po kojem su imenovanja vladika podložna odobrenju austrijskog cara. Opšte očišćenje vjerskog života i dostizanje viših normi u teologiji uslijedili su nakon ove promjene. I mada je ponekad dolazilo do teškoća, kao u Mostaru prošle godine, pravoslavno sveštenstvo iz godine u godinu postaje sve bolje obrazovano – što je velika prednost u jednoj istočnoj zemlji u kojoj religija igra tako veliku ulogu u svim sferama života.

Novac vojvode Hrvoja

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 73]

I muslimani uživaju punu slobodu javnog ispoljavanja svojih vjerskih osjećanja. U gotovo svakom bosanskom selu džamija i crkva vide se jedna pored druge, a mujezin poziva vjernike na molitvu sa kamene ili drvene munare, dok crkveno zvono poziva hrišćane na molitvu. Jedan od ukrasa glavnog grada je lijepa šerijatska škola (Scheriatschule)³⁵⁷ ili fakultet za obrazovanje muslimanskih sudija, koju je podigla sadašnja administracija. U njoj mladiće muslimane profesori njihove vjere uče šerijatu, ili muslimanskom pravu, i arapskom jeziku. Unutar njegovih zidova vlada red kao u nekom engleskom koledžu i svaki student ima svoju sobu i svoje police sa knjigama. Mala džamija je odmah na izlazu iz dvorišta s vodoskokom, a trpezarijom se služe svi studenti. Primijetili smo da su i viljuške postavljene na sto – s namjerom, rečeno nam je, da se studenti upoznaju s „evropskim“ ponašanjem za stolom, jer su često pozivani na večere van škole. Odmah u blizini muslimani imaju svoju čitaonicu gdje željno čitaju najnovije listove iz Carigrada i svoja vlastita bosanska glasila. Za njihove posebne potrebe vlada gradi novi hotel na Ilidži, bosanskom banjском lječilištu.

Austrijanci su rado prihvatili one turske službenike koji su od samog početka stupili u njihovu službu. Popunili su ovim službenicima mjesta za koja su ovi bili kvalifikovani, kako ne bi osjetili da se prema njima loše postupa. Sreo sam jednog od ovih službenika u nekom bosanskom gradiću; ovaj je, budući da nije bio naročito obrazovan, imao unosnu i laku službu policajca i uživao je dvostruku prednost: posao s dosta slobodnog vremena i redovnu platu. Administracija takođe pruža mogućnost svojim službenicima muslimanima da obavljaju hodočašće u Meku i osam-

³⁵⁷ Ova škola nalazila se u zgradi današnjeg Muzeja grada Sarajeva.

deset do stotinu bosanskih hodočasnika godišnje kreću na sveto putovanje s radošnim ubjeđenjem da će ih po povratku njihovi sugrađani smatrati posvećenima, dok će ih u isto vrijeme čekati njihovo radno mjesto. Ljekar prati hodočasnike, a u doba epidemije kuge vidio sam kako poruke o bezbjednosti hodočasnika stižu u vladine urede u Sarajevu. U jednom slučaju, kad se neki niži službenik ogлуšio o savjet svojih pretpostavljenih i prodao sve što ima da bi otišao na hadžiluk, porodicu su mu izdržavali njegovi pretpostavljeni. U gradskom vijeću Sarajeva, čiji se članovi biraju srazmjerno broju pripadnika raznih konfesija, ima dvanaest muslimana, a sadašnji gradonačelnik, Mehmed-beg Kapetanović³⁵⁸, glava jedne od najstarijih bosanskih porodica, pisac i talentovan govornik, je musliman kao i njegov prethodnik, dok mu je zamjenik jedan Srbin-pravoslavac. Gradonačelnik, koji tu dužnost vrši već nekoliko godina, prilično je poznat po svojoj zbirci od nekoliko hiljada narodnih poslovića, a skorašnji govor u kojem je jednom anegdotom ilustrirao veću sigurnost života i imovine u sadašnjoj situaciji, jeste vidno priznanje austrougarskoj administraciji. I konačno, čak i protestanti, koji čine samo 0,23 posto cijelog stanovništva, imaju podršku vlade, koja je odobrila mjesto za gradnju i dala znatan prilog za protestantsku crkvu u Sarajevu. (...)

Zemljom se upravlja veoma temeljito, što predstavlja ogroman kontrast nemarnoj upravi Turaka. „Napisali smo više za dvadeset godina nego Turci za četiri stotine“, rekao mi je jedan domaći službenik, dok mi je opisivao kako je, odmah nakon okupacije, u Žepču našao jednu staru torbu punu raznih papira koji su predstavljali čitavu tursku arhivu. Svaki put kad mu je trebao neki dokument, sadržaj torbe bi istresao na pod. Sad su svi papiri sortirani u dosjee, a potvrde se izdaju čak i za najsitnije stvari kao što je uginuće konja. Čuo sam kako kažu da se u Bosni previše administrira i sreo sam ljude koji žale za popustljivim turskim metodama kad je jedan jedini nepismeni pisar zauzimao mjesto sadašnjih urednih i visoko obrazovanih službenika. Ali, teško je sagledati kako bi se zemlja sistematski razvijala bez saradnje velikog broja školovanih ljudi. Štaviše, mnogo je jeftinije, gledano na duge staze, plaćati službenicima visoke plate i tako obezbijediti poštenu administraciju, nego slijediti tursku praksu da im se daje malo ili ništa i ostavljati ih da se sami izdržavaju potkradajući vladu, narod – ili i jedno i drugo.

Na osnovu dobrog poznavanja austrougarskih službenika, ne samo u većim gradovima i uz puteve nego i u unutrašnjosti i dalje od uobičajenih pravaca, došao sam do zaključka da oni liče na naše državne službenike po svom integritetu, potpunoj odanosti dužnosti i nepokolebljivoj energiji. Istovremeno, mislim da prevazilaze prosječnog anglo-indijskog službenika po svom živom interesovanju za dobrobit naroda koji im je stavljen na brigu. Svaki službenik kojeg sam sreo, iz bilo kog kraja Monarhije bio, znao je jezik naroda – zadatak koji je, naravno, lakši za austrijske Slovene nego za Nijemce ili Mađare. Ima po Bosni primjera austrijskih i mađarskih barona koji su mogli dobiti visoke položaje u Carstvu, ali koji su svojevrijem tražili službu u ovoj novoj i zanimljivoj zemlji gdje postoji daleko šire područje djelovanja za njihove stvaralačke sposobnosti. Čak i u najmanjim provincijskim gradovima naći ćete gospodu najviše kulture i iz najstarijih porodica „koji preziru uživanja i žive da bi radili“; to su ljudi potpuno posvećeni svom poslu. Svi do jednoga, ovi službenici se izuzetno ponose – a za to imaju i razloga – dostignućima u posljednjih dvadeset godina i ništa im ne pričinjava više zadovoljstva nego da tu zemlju pokažu strancu. Jedan *Kreisvorsteher*, koji se borio u pohodu iz 1878. i od tada cio život proveo na okupiranoj teritoriji, rekao mi je da nema posla koji bi više volio da radi od

³⁵⁸ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839–1902) bio je gradonačelnik Sarajeva od 1877. do 1898 (Vidjeti Vladimir Ćorović, *Mehmed beg Kapetanović*, Sarajevo, 1911).

ovoga sadašnjeg i vrlo se visoko izražavao o inteligenciji domorodaca i rasuđivanju čak i potpuno nepismenih Bosanaca.

Nemoguće je ne ostati pod dojmom tog blagonaklonog stava službenika prema narodu, bez razlike na klasu i vjeru. „Wir müssen mit den Einheimischen harmonieren“³⁵⁹, rekao mi je otmjen mladi oficir kojeg je pretpostavljeni ukorio zbog pretjerane revnosti u primjeni zakona protiv ribolova van sezone. Poštovati predrasude domorodaca je deviza administracije, i bilo bi teško naći uočljiviji kontrast od onog između ruskih metoda u oslobođenoj Bugarskoj i austrijske politike u okupiranoj Bosni. Napredak je tako brz da se nemali broj službenika žali na „nerve“, što je posljedica premora od posla koji postaje sve obimniji. Mnogi oblasni upravitelji moraju pokrivati vrlo široko područje i nije rijedak slučaj da ih nađemo na dužnosti rano ili kasno, jer moraju završiti posao. Šefovi raznih odjeljenja umiju da na lijep način inspirišu svoje podređene sopstvenim entuzijazmom, a snažno uvjerenje u misiju Austrougarske kao nosioca kulture na Balkanu podstiče sve službenike. Isto tako, niže položaje već popunjava generacija Bosanaca koja je izrasla od okupacije.

Ali, mada su domoroci iz Bosne i Hercegovine bolji od većine orijentalaca, kažu da oni još uvijek imaju uobičajeni orijentalni nedostatak, a to je pomanjkanje sluha za javne poslove, jer prosječni domorodac na Istoku možda je više sklon nego „Evropejac“ da smatra da su on i njegova porodica na prvom mjestu, a da zajednica dolazi daleko iza tih primarnih interesa. Otuda Austrijanci još uvijek smatraju poželjnim da imaju svog povjerenika pored mjesnih vlasti i njegova dužnost je da pazi da se ne trači narodni novac. S vremenom će možda domoroci steći veća ovlaštenja u samoupravi; ali primjer Srbije ne djeluje ohrabrujuće. U svakom slučaju, to vrijeme za Bosnu još nije došlo. Što se mene tiče, ubijeden sam da je jedini oblik vladavine prikladan za orijentalce koji se u posljednje vrijeme oslobađaju od vjekovne turske vladavine – benevolentna autokratija. Od svih oblika političke ludosti najgori bi bio dodjeljivanje pune predstavničke uprave jednoj istočnoj naciji koja prethodno nije imala nikakvu priliku da se nauči vođenju javnih poslova. Takav korak pokazao se pogubnim u Grčkoj, Srbiji i, u manjoj mjeri, tvrdoglavoj Bugarskoj, a bio bi još gori u Bosni zbog mješavine vjera u toj zemlji. Samo zahvaljujući nepristrasnoj upravi Austrougarske tu se održava mir između raznih konfesija. Monarhija posjeduje takve mogućnosti i u ljudstvu i u novcu kakve nijedna balkanska država, nikakvo fantastično „srpsko carstvo“ ne može doseći. Jedinstvo nikada nije bilo osobina Južnih Slovena, izuzev u rijetkim periodima kad su bili pod uzvišenim uticajem nekog velikog čovjeka; no, njegovi sljedbenici nisu obično bili kadri očuvati njegovo nasljeđe. Ako bi se Austrijanci povukli iz Bosne, razne vjere bi se uhvatile ukoštac i to stanje bi bilo gore od sadašnjeg. I istorija a i zdrav razum ukazuju na to da je sadašnji sistem najbolji za osebuje okolnosti u ovoj zemlji.

(*Travels and Politics in the Near East*, pp. 90–97; 116–119)

³⁵⁹ (Njem.) Moramo živjeti u slozi s domorocima.

* * *

U svoju sliku austrougarske uprave u Bosni krajem vijeka Thomson uključuje, pored nekih opštih stvari, i opis žandarmerijske organizacije i jednog sudskog procesa kojem lično prisustvuje.

* * *

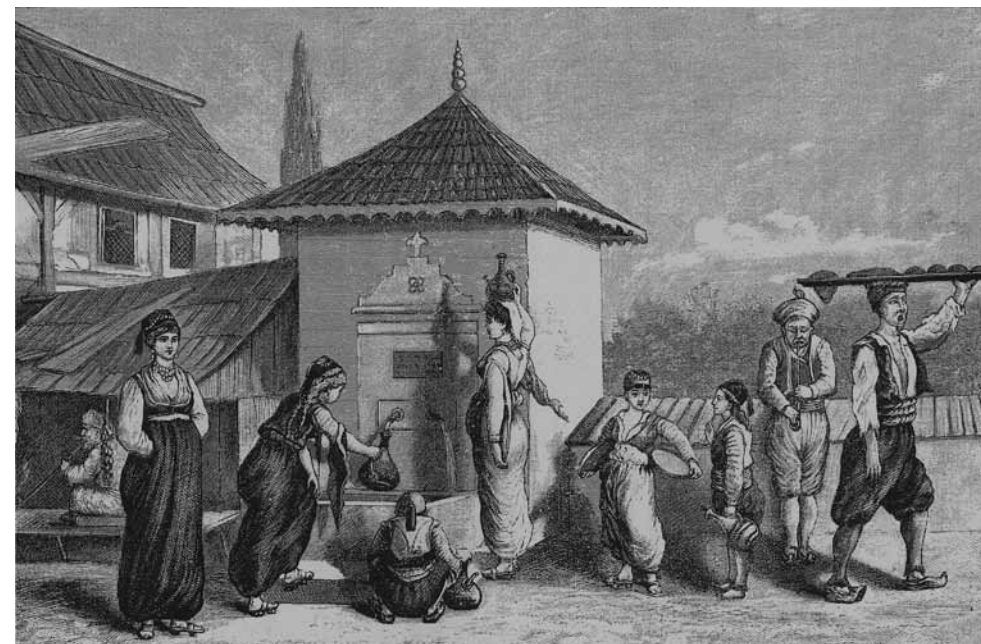
Za vrijeme ljetošnjeg putovanja kroz Bosnu i Hercegovinu našao sam da je sve vrlo različito od stanja stvari koje sam opisao³⁶⁰. Svuda oko sebe sam vidio udobnost, energičnost i red. Nigdje nije bilo ravnodušne nebrige i nemara koji prevladavaju u cijeloj Turskoj, gdje se nijedna zgrada ne održava ili čak dovoljno ne čisti. Turci su još uvijek „loši i aljkavi što se tiče zgrada“, kako je Bekon (Bacon) rekao za njih prije nekoliko vijekova; u tome su nepromijenjeni i nepromjenljivi, kao i u svemu ostalom. Gradovi imaju odvratni izgled bijede i prljavštine, sa smećem koje leži po ulicama i zgradama što se polako osipaju. U Bosni, s druge strane, gradovi su sada puni novih i lijepih kuća, fabrike niču, donoseći sa sobom bogatstvo i sve veću udobnost. Ulice su čak i u bazarima besprijekorno čiste zahvaljujući upravi za čistoću koja vrši vrlo strogu inspekciju svih prodavača mlijeka, voća i drugih kvarljivih namirnica. Ukratko, zemlja je izvana postala civilizovana i narod je prema tome sretniji i bogatiji.

G. fon Horovic (von Horowitz) iz Bosanske direkcije u Beču ljubazno mi je dao preporuku za barona Kuderu, načelnika civilne uprave Bosne i Hercegovine, i kad sam je pokazao, naišao sam na vrlo srdačnu dobrodošlicu. Zaista, svo vrijeme dok sam bio u Bosni posvuda sam nailazio na najveću moguću ljubaznost i pomoć. Želja je vlade da se zemlja otvori što je moguće više i brže pa svako ko poželi da putuje njome može biti siguran da će se prema njemu uljudno ponašati i pružiti mu pomoć. A zemlja sama po sebi je toliko zanimljiva i lijepa da se saznanje o tome i o potpunoj bezbjednosti u njoj sve više širi. To će privući u nju još više ljudi, mada je stare predstave o teškoćama, pa čak i opasnostima putovanja po Bosni, a još više po u krvi ogrezloj Hercegovini, teško potisnuti.

Najubjedljiviji dokaz mira koji preovladava jesu statistički podaci o krivičnim prekršajima u te dvije pokrajine tokom tri posljednje godine, koje upravo imam pred sobom. U 1893. godini šest muškaraca i jedna žena osuđeni su na duge zatvorske kazne za ubistvo, a jedan muškarac za drumsko razbojništvo. U 1894. godini jedan muškarac je pogubljen, a četiri muškarca i jedna žena osuđeni su na robiju za ubistvo. Slučajeva pljačke s nasiljem nije bilo. U 1895. niko nije pogubljen, ali su četiri muškarca i dvije žene uhapšeni za ubistvo, a četiri muškarca za pljačku. I to sve u zemlji gdje su hajdučija i ubistva bili svakodnevna pojava. Koja se od evropskih država, sa stanovništvom od milion i po ljudi, može pohvaliti većom bezbjednošću?

Dok sam bio u Sarajevu imao sam to zadovoljstvo da se upoznam sa pukovnikom Cvjetičaninom, komandantom izvršnog žandarmerijskog korpusa, kojemu se ima zahvaliti za ovakvo stanje. On je učestvovao u žestokim okršajima koji su se desili 1878. godine, a kad je taj pohod završen stupio je u žandarmeriju i, za vrijeme neuspjelog ustanka 1882. godine, organizovao leteći odred koji je zahvaljujući brzini pokreta vrlo efikasno ugušio razbojništvo, u to vrijeme veoma rasprostranjeno. Odred se sad sastoji od 2 000 ljudi iz svih krajeva Austrijskog Carstva i od 500 Turaka. Oni su dobro plaćeni i dobiće dobre penzije, tako da su kvalitetni ljudi navedeni da pristupe odredu, mada je disciplina stroga, a za bilo kakav prekršaj slijedi

³⁶⁰ Na prethodnim stranicama Thomson govori o lošim uslovima putovanja i o nemirnim političkim prilikama u drugim evropskim dijelovima Turske.

Gradski život u Sarajevu

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 175]

ozbiljna i trenutna kazna. To je apsolutno potrebno kad se radi o ljudima u čijim rukama se nalazi tolika vlast.

Žandarmerijske karaule, u kojima je osam do deset hiljada ljudi pod komandom Wachtmeister-a ili narednika, nalaze se po cijeloj zemlji, naročito na granicama; i upravo zahvaljujući njihovoj oštroj kontroli, na granicama nisu neophodni veliki garnizoni. Dužnosti koje se od tih ljudi traže da obavljaju su različite: oni patroliraju okrugom, ispituju krivične slučajeve i pružaju pomoć u svim hitnim slučajevima koji iskrsnu. Od njih se očekuje da se pobrinu za bolesne kad izbije epidemija dok ne stigne medicinska pomoć, da uče seljake kako da prepoznaju i bore se protiv snijeti na žitu – ukratko, da budu, kako mi je jedan oficir rekao, smijući se, djevojke za sve. Postoji korisno pravilo po kojem žandarmi moraju uvijek raditi po dvojica, tako da jedan nadzire drugoga pa su prilike za tlačenje i ucjenu time umanjene. Seljaci ih izgleda vole i obraćaju im se u raznim vrstama sitnih svađa. „Bog je Bog“, kažu, „a ono što žandar kaže je sveto“.

Konzul Houmz (Holmes) u svom izvještaju iz 1871. godine daje dobar opis policije koju je žandarmerijski korpus zamijenio. „Turska policija“, piše on, „je opravdano predmet pritužbi. Mnogi od tih ljudi su krajnje lošeg karaktera; oni su obično morali podmititi pukovnika ili bimbašu da bi bili primljeni u policiju, a nadoknađuju to tako što iznuđuju novac gdje god stignu i kad god su u službi. Prijatno je usporediti sadašnjost sa prošlošću.“

Da bi Austrija pridobila za sebe jedan ponosan narod koji se posljednjih 300 godina uspješno odupirao njenim napadima i kojeg je potčinila nakon žestoke, mada kratke, borbe kad joj ga je sultan, njegov pređašnji gospodar, predao, ona je morala obaviti težak zadatak. Mnogo istrajnosti i takta pokazali su osvajači da bi se osvojeni narod pomirio sa tuđinskom upravom. Dirljiv primjer promjene u osjećanjima dogodio se uskoro nakon mog dolaska u Sarajevo, prilikom iznenadne smrti baronice

Apel, supruge barona Apela, guvernera Bosne u toku posljednjih dvanaest godina. Baron Apel (Appel) je stekao poštovanje svih klasa te zemlje pa je povodom smrti njegove supruge došlo do očitog, opšteg i iskrenog izliva osjećanja što je pokazalo koliko je i ona bila omiljena. (...) Svuda po Bosni sam čuo iste izraze lične tuge, tuge koja u jedno ranije vrijeme ne bi bila moguća. Prvih nekoliko godina okupacije bile su godine strogih mada nesumnjivo potrebnih kazni i represije, a bili su nužni i obziri i blagost da se izbrišu bolna sjećanja na prošlost. Baronica Apel, zahvaljujući svojoj velikoj naklonosti prema svim klasama podjednako – hrišćanima i Turcima, pravoslavnim i katolicima – imala je nemalog udjela u stvaranju ovog dobrog razumijevanja. Nikada ranije nisam prisustvovao impresivnijem prizoru od pogrebne povorke koja ju je ispratila ulicama Sarajeva; i zaista, nije malo dostignuće zadobiti takvo poštovanje poniženog i veoma osjetljivog naroda. (...)

Budući da sam izrazio želju da steknem mali uvid u funkcionisanje zakona pod novim režimom, jedan prijatelj me je ljubazno poveo na suđenje za ubistvo u Okružnom sudu u Sarajevu. Dva Turčina su odlučila da odu iz Bosne i da pođu u neku zemlju gdje bi bili pod muhamedanskom upravom. Kad god se muslimanima oduzme vlast, oni fanatičniji se iseljavaju jer ih uče da je bijeg poželjniji od pokoravanja nevjernicima. Veliki broj ljudi napustio je Bugarsku kad je ta zemlja oslobođena, a tokom prvih nekoliko godina okupacije mnogi su otišli i iz Bosne. Ali sada, kada je prvi nalet gnjeva prošao, iseljavanje je prestalo jer ovdašnji muhamedanci su u isto vrijeme i Bosanci i za njih bi bilo strahovito iskušenje da napuste zemlju koja je pripadala njihovim precima prije nego što su Turci uopšte stigli u Evropu. Neki odlaze još i danas, u trenucima nestrpljivog nezadovoljstva, ali u većini slučajeva, nakon godinu ili dvije iseljeničtva, vraćaju se, ne mogavši odoljeti čežnji za domom. Mnogi koji su otišli u Siriju, vratili su se govoreći da im je bolje u Bosni; tako se svake godine broj onih koji napuštaju zemlju smanjuje.

Ova dva Turčina, kako su bili bez pasoša, pokušavali su da se prebace u Novopazarski sandžak. Jedan je imao novaca, drugi nije. Prvu noć su zanoćili u šumi kraj Višegrada, u pustom kraju. Sa sobom su imali rakije (raki), što je turska riječ za žestoko piće (vjerovatno šljivovica, uobičajeno piće u Bosni), i kad se spustila noć, oni su počeli da piju kako bi se ohrabрили. Optuženi, onaj bez novaca, ispričao je da se on u posljednjem trenutku pokajao za korak koji je poduzeo pa je rekao da neće ići dalje. Njegov ortak, razbješnjen ovim odbijanjem, napao ga je i on ga je ubio u samoodbrani. A budući da ga je ubio, pomislio je da bi mogao uzeti i novac.

Teza optužbe je bila da je ubistvo počinjeno isključivo iz pobude da se opljačka ubijeni. Optuženi je naveo četiri opravdanja: prvo, da je djelo počinjeno u samoodbrani. Ovo ako se dokaže, bilo bi dovoljno. Drugo, da je bio pri piću i nije znao šta radi. (U Engleskoj piće nije opravdanje, ali u Austriji se uvijek prihvata kao olakšavajuća okolnost). Treće, da dobija nastupe padavice. Svjedočenje je pokazalo da se ne zna da je ikada imao takve napade; da oni nisu imali sa sobom dovoljno pića da bi se napio; i da nema ničega što bi ukazivalo da je djelo počinio u samoodbrani. Najvjerovatnije je da bi bio osuđen na smrt da nije iznio konačan prigovor, a to je da nema još dvadeset godina. Ispostavilo se da je ovo tačno na osnovu dokumenata sa regrutacije te je tako osuđen na petnaest godina robije; prema austrijskom zakonu, niko ne može biti pogubljen ako nema dvadeset godina. Njemu su sudila petorica sudija, svi sa jednakim pravom glasa, a odluku donosi većina. Ali od ovih sudaca samo su trojica bila službena, a druga dvojica su bili porotnici iz naroda. U ovom slučaju jedan je bio Srbin a drugi sefardski (Spanish) Jevrejin. I u Indiji sudija ima dva porotnika ali on može prevladati njihovo mišljenje izjavom da se s njima ne slaže, a njegovu presudu tada potvrđuje ili mijenja viši sud. Ova je klauzula potrebna u Indiji, jer neke Hindu sekte ne smiju oduzimati život, ali u Bosni porotnici imaju

isto pravo glasa kao i sudije i rečeno mi je da se njime mogu u potpunosti i bez ustezanja služiti.

Slučaj je otvorio javni tužilac, optuženog je branio advokat koga je imenovala vlada, ali se cijeli postupak vodio na slovenskom jeziku³⁶¹. Tačno je da su jedan ili dvojica svjedoka svjedočila na njemačkom, ali ono što su oni govorili prevedeno je optuženom, a i završna riječ sudije je takođe bila na slovenskom jeziku. Značaj ovoga je ogroman jer je to jemstvo za pravedan postupak. Sudnica je bila puna Turaka koji su pratili suđenje tačku po tačku. Ništa ne može stvoriti povjerenje u neku upravu kao javno suđenje čiji se tok odvija na narodnom jeziku. Jedno od najvećih zala osmanske vladavine bila je upotreba turskog jezika u sudovima, jezika nerazumljivog ne samo hrišćanima, već gotovo i svim muhamedancima.

(The Outgoing Turk: Impressions of a Journey Through the Western Balkans, pp. 11–12; 13–17; 45–48)

³⁶¹ Pisac očigledno misli na srpskohrvatski.

2. Gradovi

Prvi poznati opis jednog našeg grada iz pera engleskih putnika u 19. vijeku jeste Wilkinso-novo viđenje Mostara iz novembra 1844. godine.

* * *

Što se tiče vanjske ljepote, turski gradovi daleko nadmašuju evropske: munare, kubeta, čempresi i vrtovi izmiješani s kućama, istureni krovovi, mušepci, mnoštvo raznih oblika – sve to je neobično slikovito i sigurno je da nijedan evropski grad, izgrađen na Zlatnom rogu, ne bi ni za trenutak mogao izdržati poređenje sa Carigradom. Kuće bogatih Osmanlija često izgledaju kao da su donesene izdaleka, već gotove, i postavljene pored svojih čudnih susjeda; one bi se s istom lakoćom uklapale u kakvo selo kao i u prijestonicu i često se toliko razlikuju jedna od druge koliko se međusobno razlikuju šatori, čiji su oblik očito preuzele. Niko ne može pogledati sebilje, kioske i ostale zgrade u Carigradu ili drugim turskim gradovima a da se ne uvjeri u to; kuća silahdara (Selikdar)³⁶² u Mostaru toliko liči na šator da bi iste konture na crtežu mogle poslužiti da se predstavi i jedno i drugo. U toku dugog razdoblja koliko postoje kao narod, Turci nikad u stambenoj arhitekturi nisu prevazišli određenu fasadu pa su, recimo, džamije u Carigradu (s izuzetkom munara) puke imitacije hrišćanskih crkava.

Na drugoj obali rijeke nalazi se grobnica koju je Vezir³⁶³ dao sagraditi u znak sjećanja na svoju voljenu Čerkeskinju³⁶⁴; odatle se niz vrtova i kuća nastavlja sve do grada, na pola milje udaljenosti. Mostar nije utvrđen grad, i mada se tu i tamo može naići na ostatke ponekog neznatnog zida, čini se da ovdje nikad nije bilo nekih većih bedema. (...) Rijeka predstavlja njegovu najveću zaštitu sa dalmatinske strane i most se može lako braniti. No, okrugla kula kod kapije palate, s otvorima u zidu za topove, nema odbrambenu namjenu, nego bi trebalo da posluži u slučaju narodne pobune. Mostar ima 7 300 duša, od čega je 2 000 Turaka, 3 560 Grka i 1 440 rimokatolika. Tu je takođe 300 Cigana i tri Jevreja. Grad leži na obje obale Neretve, ali mu je glavnina na istočnoj strani i penje se uz strminu do litice na brdu. Na ovoj strani su bazar, palata i najveće džamije.(...)

Most se izdiže oko deset stopa u sredini ali se čini da to u početku nije bilo tako. Iako je dobio na lakoći izgleda time što su mu se krajevi spustili, most je izgubio na korisnosti jer na istoku udara u uzvišenje. Na svakoj obali nalazi se kula, izgrađena da ga nadzire, a prelaz preko mosta može se zatvoriti u slučaju potrebe kapijom stražarnice na zapadnom kraju. Predaja kaže da kule stoje na rimskim temeljima i da je ona na istočnoj strani starija.

Gradnja mosta pripisuje se Trajanu ili, po nekima, Hadrijanu, a priča se i o natpisu koji je nekad na njemu stajao, s imenom jednog od ovih careva. Turci tvrde da je most izgradio Sulejman Veličanstveni, no vezir je, u odgovoru na moje pitanje o porijeklu mosta, rekao da „iako se tvrdi kako je on djelo tog sultana, istina je da je most bio tu mnogo prije toga i da su ga vjerovatno sagradili neznabošci“. Turci su potpuno prekrili njegov prvobitni izgled: ni kamen se ne može uočiti iz rimskog vremena, dok male dimenzije kamenih blokova, osnova ograde i prostor između

³⁶² (Ar.-pers.) Oružar na dvoru vezira ili paše.

³⁶³ Ali-paša Rizvanbegović.

³⁶⁴ Jedna od Ali-pašinih žena.

vanjskih krakova iznad luka daju zdanju sasvim turski izgled. S druge strane, njegova grandioznost, oblik luka i tradicija govore u prilog njegovog rimskog porijekla. A činjenica da je ime grada Mostar govori o tome da je neki „stari most“ odranije postojao ovdje i da se grad nazvao po njemu³⁶⁵. Isto tako, Mostar je bio grad mnogo prije turskog osvojenja ove zemlje.³⁶⁶ (...)

Grad zauzima daleko veći prostor nego što je to potrebno za broj kuća, ostavljajući bezbrojne vrtove i dosta praznog prostora. U njemu su dva glavna bazara ili ulice s radnjama koje su otvorene u sredini i imaju istureni krovčić iznad uzdignutog ulaza koji prolaznike i kupce štiti od sunca i kiše. Ulice su većinom nepopločane, izuzev na jednom ili dva mjesta, kao na usponu koji od mosta vodi ka vezirovoj palati. Bazari nisu dobro snabdjeveni; potrebe ljudi su ovdje manje nego u većini turskih gradova na Istoku, a i velika udaljenost od Carigrada, odakle se dovozi sva bolja i luksuznija roba, svodi potražnju u relativno ograničene okvire. I cijene su, shodno tome, visoke. Turci, kao i drugi koji vole da se razmeću stvarima, veoma su štedljivi i obično čekaju na priliku da obave kupovinu, i to uz pomoć prijatelja.

Kuće su uglavnom napravljene od kamena ili cigle, s krovom od kamenih ploča, i imaju manje drveta nego kuće u većini turskih gradova. Strehe nekih većih kuća su znatno isturene ali su većinom slične onima u Dalmaciji, izuzev u bazarima gdje imaju sasvim turski oblik. Munare su, kao i obično, na svijeću s gasilom na njoj, kakve se sreću u Carigradu i drugim mjestima i veoma su slikovite (mada nemaju one arhitektonske elegancije koja krase lijepe kairske munare). Gotovo bi se moglo reći da duguju svoj oblik svijećama i njihovom priboru koje je možda neki ćudljivi turski osvajač vidio u kakvoj hrišćanskoj bogomolji.

U Mostaru, kao i u Jerusalmu i nekim drugim istočnim gradovima, muslimani imaju gnusan običaj da kolju stoku i ovce na ulici. Iako ograničena na određena mjesta, ova odvratna praksa je i njima samima toliko neprijatna da često jevrejsku četvrt pretvore u javni *abattoir*³⁶⁷. Uvijek sam pazio da pred Turcima ne spomenem da se naš Smitfild (Smithfield)³⁶⁸ i klaonice nalaze u srcu Londona kako ne bi pomislili da i mi nalazimo zadovoljstvo u ovom gadnom običaju.

Smjestili smo se u kući vezirovog hećima (Hakim-Bashi), Mađara koji tvrdi da se preziva Kačić (Kacich), ili Baračić-Kačić³⁶⁹, i ponosi se plemenitim porijeklom te porodice. On je izbjeglica iz Dalmacije jer ga je „neka ozbiljna afera“ natjerala da se doseli u Hercegovinu. No, kako je veoma koristan veziru, svi zahtjevi Austrijanaca da im ga isporuči nisu urodili plodom. Sreli smo ga nedugo po našem ulasku u grad jer je i on krenuo da nas traži. Bila je to sretna okolnost jer je neobično teško i dugotrajno tražiti bilo koga u mjestu u kojem ulice nemaju naziva a kuće brojeva. On je i prethodnog dana izlazio na cestu da nas dočeka pa je u njegovoj kući sve bilo spremno za nas. Kod njega smo ostali za svo vrijeme našeg boravka u Mostaru.

Muslimanske žene u Mostaru sakrivaju lice kao što to čine po čitavoj Turskoj, ali ovdje one imaju čudnu masku od crne tkanine od konjske dlake oivičene zlatnim koncem. Glava i vrat su prekriveni velom, dok ostatak odjeće čine platnena feredža

³⁶⁵ O mostarskom mostu vidi bilješku br. 201 u II, 2.

³⁶⁶ Mostar su, u stvari, osnovali Turci i on se prvi put pominje 1452. godine (Vidjeti *Enciklopedija Jugoslavije*, I izdanje, Knjiga 6, Zagreb, 1965).

³⁶⁷ (Franc.) Klaonica.

³⁶⁸ Dio Londona u kojem su se u 19.vijeku nalazile glavna stočna pijaca i klaonica.

³⁶⁹ Ali-pašinog glavnog ljekara Juraja ili Đorđa Kačića koji je imao i dužnost savjetnika i tumača, neki pisci, kao Joanikije Pamučina i fra Grgo Martić, opisuju kao varalicu i šarlatana (Vidjeti Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina i Staka Skenderova, *Ljetopisi*, priredili Vojislav Maksimović i Luka Šekara, Sarajevo, 1976, str. 112; Fra Grgo Martić, *Zapamćenja*. 1829–1878, po kazivanju autorovom zabilježio Janko Koharić, priredio Ferdo Šišić, Zagreb, 1906, str. 22).

navučena preko svilene haljine, bogate dimije, žute čizme i papuče, kao u Carigradu. Neke izlaze bez maske i preko glave navlače samo platnenu feredžu koju drže uz lice i vire ispod nje. Lijepe žene ovu masku često sklanjaju s lica, kao slučajno, kad prolaznici tobože ne gledaju, da bi je potom naglo navukle, kao da se nekud veoma žure, ničim ne pokazujući da su ih vidjeli. Možda ih je radoznalost, kad bi vidjele moju franačku odjeću, tjerala da zaborave svoje lice, u svakom slučaju, moram priznati da su često vrlo privlačne i da imaju lijep ten.

U Mostaru je vazduh dobar i čist a klima zdrava; toga ubrzo postaje svjestan svako ko ovamo dođe iz Vida ili Opuzena. Mostarsko polje obiluje zečevima, naročito zimi, kad ih snijeg potjera s brda, i predstavlja odličan teren za lov. Glavni izvozni artikli su koža, vuna, voće, vosak, stoka i loj, no oni se izvoze u malim količinama. Pored toga, većina njih se proizvodi, i to u većim količinama, u Bosni, bogatijoj i većoj pokrajini.

Austrijski novac je u opticaju u čitavoj Hercegovini koja ima razvijene odnose s Dalmacijom. Duhan koji se u Hercegovini gaji je dobar i prodaje se po jeftinoj cijeni od osam penija za englesku funtu ili pola oke. U bazarima može da se nađe odličnih vrsta duhana i iz Bosne, naročito iz Sarajeva (Saraivo), koje su na velikoj cijeni u cijeloj Turskoj. Mostar je takođe poznat po svojim jabukama i suhim šljivama.

Iznenadilo me je da u Mostaru ima tako malo Jevreja; jedina tri su vezirov saraf (bankar), njegov pratilac i sluga. No u Bosna-Saraju (Bosna-Sarai) ili Sarajevu u Bosni oni su brojni. Taj je grad dosta velik i ima dobro snabdjevenih bazara.

(*Dalmatia and Montenegro*, Vol. II, pp. 56–57; 59–60; 61–62; 88–90; 93)

* * *

Edmund Spencer posjećuje Sarajevo – „Bosna-Serai“ sredinom vijeka i ističe njegov prirodni položaj i trgovački značaj.

* * *

Kad sam iza sebe ostavio ovu divljinu sa svim njenim neugodnostima i izronio iz dubina kanjona zapjenušane Miljacke (Miglatzka), moje zaprepaštenje je bilo gotovo isto toliko kao i moje oduševljenje kad sam prvi put ugledao Sarajevo (Bosna-Serai) i njegovo lijepo polje, pravi prizor vilinskog carstva u divljini. Stranac jednostavno ne očekuje da naiđe na tako veliki i očito bogat grad, usred uvijek nemirne Bosne. Zapravo, stara prijestonica Bosne, mada lišena svoje nekadašnje veličine i trgovačkog značaja – kada je bila skladište roba iz Evrope i Azije i imala više od sto hiljada stanovnika – još uvijek je jedan od najljepših i najzanimljivijih gradova Turske Carevine. Zatim, tu je prekrasna okolina grada, bašte pune behara sa lijepim sjenicama, brojne rijeke i rječice koje, prozirne kao kristal, krivudaju poljem što po plodnosti nema premca. Sve to čini pejzaž s kojim se po slikovitosti teško išta može porediti. A ne smijemo zaboraviti ni pozlaćeni toranj, veliku kupolu, munaru oštrog vrha, bezistane pokrivene crijepom raznih nijansi i boja, što se ljeskaju na suncu.

Lutajući gradom i njegovom okolinom, vidjeli smo kamene mostove elegantnih lukova prebačene tu i tamo preko brze Miljacke, Bosne i Željeznice. Veliki i udobni hanovi, mnogo bolji od hanova koji se inače nalaze po Turskoj, spremni su da dočekaju putnika. Kafana i restorana ima u svakoj ulici, s obiljem najbolje hrane za gotovo nevjerovatno niske cijene koje plaćate za odličan kvalitet u poređenju sa cijenama u zapadnoj Evropi. Uza sve to, stanovnici, ma kako bili podijeljeni između

sebe u političkom i vjerskom pogledu, prema strancu pokazuju izrazito poštovanje i susretljivost.

Kako je Sarajevo glavna postaja za karavane koji neprekidno putuju iz njega u svaki dio Evropske Turske, trgovina u gradu je još uvijek znatna. Proizvođači se uglavnom ograničavaju na proizvodnju grubog sukna od vune, vatrenog oružja, pribora za jelo i sablji; ove posljednje su vrlo poznate i mnogo cijenjene po ljepoti izrade i tvrdoći oštrice. Ima takođe nekoliko kožarskih radionica i proizvođača nakita i, ako je suditi po hrpama skupe robe, azijske i evropske, koju vidimo izloženu za prodaju u bezistanima i dućanima, u gradu i zemlji mora da živi bogato stanovništvo koje to kupuje.

Četvorougaona tvrđava, sa dvanaest kula i masivnim zidovima, poznata po tome što je zaustavila pobjednički pohod imperijalista pod princom Eugenom Savojskim³⁷⁰, još uvijek je u podnošljivo dobrom stanju. Taj junak se, uništivši silne turske vojske, probio do glavnog grada Bosne, i da nije bilo očajničke i odlučne hrabrosti građana Sarajeva koji su se zatvorili u tvrđavu i odolijevali napadima dok se narod nije oporavio od iznenađenja i pritekao im u pomoć, Bosna bi se sada mogla ubrajati među slovenske pokrajine Austrijskog Carstva. Položaj te tvrđave, podignute na vrhu jedne isturene stijene, na visini od tri stotine stopa, sa brzom Miljackom koja teče ispod nje, mogao bi se smatrati neosvojivim da poviše nje nema višeg brda u blizini sa kojeg bi se ta tvrđava lako mogla topom uništiti. Izgleda da ju je izgradio mađarski general po imenu Kotroman (Cotroman)³⁷¹ 1270. godine, kad je Bosna bila pod upravom mađarskih kraljeva.

(*Travels in European Turkey in 1850*, Vol. I, pp. 297–300)

* * *

J. H. Skene ostavlja, između ostalog, i zapis o izgledu Tuzle i Sarajeva iz 1851. godine.

* * *

Za nepun sat stigli smo do gradića Gornje Tuzle, udaljenog samo nekoliko milja od Donje Tuzle u koju smo se zaputili. Gornja Tuzla sadrži oko pet stotina kuća koje su raštrkane na zaravni okruženoj brdima.

Običaji muslimana u Bosni razlikuju se u nekim pojedinostima od običaja drugih islamskih naroda. To je stoga što su oni u izvjesnoj mjeri zadržali svoje hrišćanske običaje i nakon prelaska na islam. Tako sam u Gornjoj Tuzli vidio mlade žene kako idu nepokrivene. I zaista, među Turcima postoji izreka: „Otiđi u Bosnu da se zaljubiš u svoju vjerenicu“. Kao i Okna u Vlaškoj, i Tuzla je dobila ime po svojim solanama, jer „tuz“ na turskom znači so. To nisu rudnici nego bunari sa slanom vodom koja ključanjem isparava. Još uvijek su u istom stanju u kojem su ih ostavili Mađari kad je Bosna pripadala njima. Bunar koji sam vidio dubok je oko pedeset stopa, a voda se vadi u kanti pomoću čekrka i kuha u malim plitkim kazanima.

Ovdje nije bilo ničega što bi me duže zadržalo i, premda se spuštao mrak, krenuo sam u Donju Tuzlu. Put je bio veoma prijatan jer cesta leži u dugoj, uskoj dolini

³⁷⁰ Austrijski upad u Bosnu 1697. godine kojom prilikom je opustošeno Sarajevo.

³⁷¹ Nekoliko engleskih putnika pored Spencera navodi godinu 1270 (ili pak 1263) kao datum utemeljenja ili izgradnje tvrđave u Sarajevu i sa tim u vezi pominju „mađarskog generala Kotromana“. Ovi podaci su nepouzdan. Čini se da ih engleski putopisci izravno prenose od Ami Boué (*La Turquie d'Europe*, tome deuxième, Paris, 1840, pp. 344–345), a ovaj od Giacomo Pietro Luccari (*Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, Ragusa, 1790, p. 29).

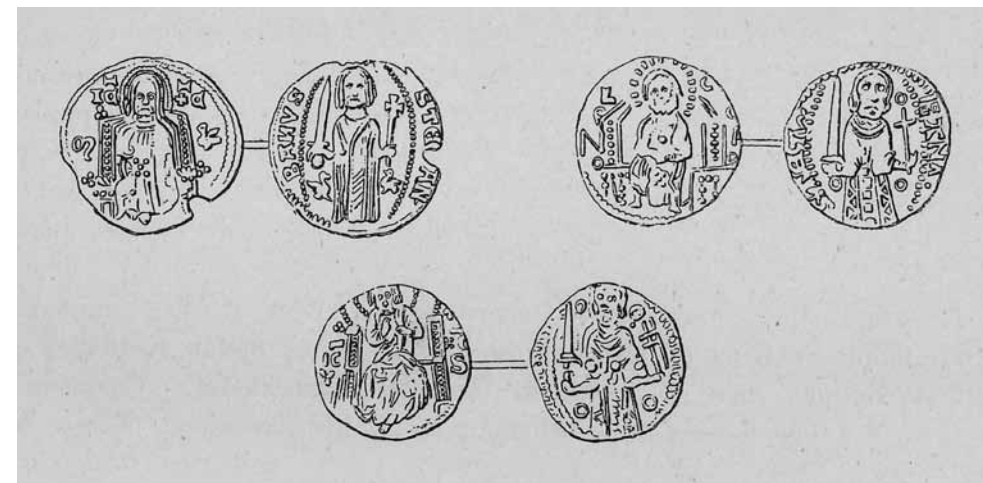
s niskim zaobljenim brdima sa strana. A uživao sam i u društvu muselima koji je insistirao na tome da me prati nakon što sam odbio njegov srdačni poziv da ostanem dan-dva u njegovoj kući; rekao sam da me čeka dalek put i da imam još mnogo toga da vidim. On je lijep, mladi Turčin vesela lica i visoka stasa. Imao je odličnog konja kojeg je dobro jahao. Obale male rijeke u dolini nisu obrađene, ali je na njima bilo mnogo stoke i ovaca. Neke od ovih pripadale su jednom bosanskom svešteniku koji ih je upravo gonio kući. Jahao je lijepog crnog konjića i galopirao na prilično nesveštenečki način. Ni njegova odjeća nije se ni u kom pogledu razlikovala od odjeće njegove hrišćanske sabraće, izuzev što je imao crnu kapicu umjesto crvene i što je nosio bradu. Imao je i čizme s izvezenim zaliscima. Kraj rijeke, blizu donjeg grada, klečao je Turčin pri večernjoj molitvi kad smo prolazili. Dobro je što se dozvoljava javno ispoljavanje pobožnosti a da to ne privlači pažnju.

Donja Tuzla je veći grad od Gornje, ali kako je u ovakvim mjestima teško dobiti bar i približno tačne podatke o broju stanovnika, ni ja o tome ne mogu davati pouzdaniju procjenu, čak ni u dvije ili tri hiljade, iako se može reći da taj broj nije veći od 8 000. Han je veoma dobar, premda je malen; to je četvorokut sa širokom verandom nad dvorištem s unutrašnje strane iz kojeg se ulazi u nekoliko malih soba. Smjestio sam se u jednu od njih i poslao Osman-agu s pismom paši³⁷² koji upravlja ovom oblasti. Uskoro je došao pašin odgovor s hitnim pozivom da dođem i noćim u njegovom konaku, no ja sam to odbio zbog umora, obećavši da ću posjetiti njegovu ekselenciju sutradan ujutro.

Nakon posjete paši, otišao sam do utvrđenja koje se nalazi na maloj uzvišici u centru grada i dominira njime. Utvrđenjem, međutim, dominiraju brda koja ga sa svih strana okružuju. Turski natpis nad kapijom kaže da je tvrđava sagrađena 1167. godine po hidžri, ili prije devedeset devet godina. Danas je gotovo svo oružje odneseno iz nje; nekoliko neupotrebljivih teških topova leži razbacano po njenim ruševnim bedemima podignutim u obliku izduženog četvorougona i oivičenim sa četiri različite kule. Tvrđava je tako veoma pogodna za napad, dok za odbranu nema nikakvih uslova. Unutar zidova nalazi se samo četvrtasta moderna kula i jedna stara, napola srušena kuća. Pogled s bedema je krasan i obuhvata cijeli grad s njegovim slabim i oronulim odbrambenim zidovima i zelenu dolinu okruženu sa svih strana šumovitim brdima. S izuzetkom konaka vidio sam samo jednu veliku zgradu; to je prostrana stara kuća koja je pripadala Mahmud-paši³⁷³, Bosancu velikog bogatstva koji je bio na čelu pobune u ovoj oblasti i koji je odveden u Carigrad na suđenje. Moglo se još vidjeti nekoliko većih džamija čije su se vitke bijele munare jasno ocrtavale na tamnoj pozadini što su je činile drvene kuće grada i bazar i slikoviti predio planina koje su se na svakoj strani približavale na topomet.

Posjetio sam zatim solane koje, iako velikih dimenzija, sasvim liče na one u Gornjoj Tuzli. Primijetio sam takođe dvije ili tri male tvornice u kojima žene na staromodnim stanovima tkaju grubo vuneno sukno koje se koristi za pravljenje vreća i abajlija.

Bosna Saraj (Bosna Serai) ili, kako ga Sloveni zovu, Sarajevo (Serajevo), ima oko 60 000 stanovnika. Grad je smješten na ulazu u usku dolinu kroz koju teče rijeka Miljacka (Miliaska) ka ravnici u kojoj se uliva u Bosnu. U gradu su preko ove rječice prebačena četiri lijepa kamena mosta, od kojih je jedan sagradio Fazli-paša³⁷⁴. Ogroman broj stabala među kućama, od kojih su mnoge velike i lijepe, daje čitavom gradu izgled krasnog, svježeg vrta i nije čudo što ga zovu Damaskom Sjevera. Sarajevo

Novčići bana Stefana Kotromanića

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 49]

ima čak sto dvadeset dvije džamije koje sa svojim pozlaćenim kubetima i munarama oživljavaju i daju istočnjački karakter prizoru što se ukazuje sa stijene na kojoj još uvijek stoji utvrda koju je 1263. izgradio mađarski general Kotroman na visini od trista stopa iznad grada. Utvrdi je djelomično razorio Evrenos-beg u 14. stoljeću i ona je u odbrambenom pogledu sada potpuno beskorisna. (...)

Sada je (u Sarajevu) kajmakam ili podnamjesnik kojeg je imenovao Hajrudin-paša (Haireddin)³⁷⁵. Zove se Mehmed-beg (Mehemet). Primio me je dobro; to je tih, postariji čovjek, veoma zaplašen mogućnošću izbijanja još jedne pobune i neobično zadovoljan onim što je sam učinio za vrijeme nedavnog ustanka, što znači – gotovo ništa. Učinio je sve da se u njegovom velikom i lijepom konaku savršeno udobno osjećam jer sam ga osvojio rekavši da mi ne treba ponudeni tanjir i pribor za jelo koje je htio posuditi za moju upotrebu od uglednih hrišćanskih porodica. Sada sam se već bio toliko navikao da jedem prstima da nisam mario za viljušku.

Drugog dana po dolasku otišao sam u posjetu austrijskom generalnom konzulu³⁷⁶ koji je jedini strani predstavnik u Bosni. To je uljudan čovjek, diplomatskog ponašanja koji kaže malo o važnim stvarima, nastojeći da dobije a ne da pruži informaciju. Žalio se na svoju tešku samoću i rekao da se knez Meternih (Metternich)³⁷⁷ protivio uspostavljanju konzulata ovdje jer, kad je to učinio u Beogradu, to isto su uradile i druge sile. Sada, kad je knez Švarcenberg (Schwarzenburg)³⁷⁸ njega poslao ovamo, on s nestrpljenjem očekuje dolazak svojih kolega. Popodne smo zajedno otpješačili do utvrde na brdu Jagodini³⁷⁹ iza grada. Potpuno je napuštena i sav njen garnizon sastoji se od jednog starog prosjaka koga smo zatekli kako jede crni hljeb i bijeli luk

³⁷⁵ Bosanski namjesnik.

³⁷⁶ Dimitrije Atanacković.

³⁷⁷ Austrijski političar i državnik (1773–1859), kancelar od 1821. do 1848. godine.

³⁷⁸ Skene pogrešno piše Švarcenbergovo prezime; treba „Schwarzenberg“.

³⁷⁹ Ovdje je riječ o sarajevskoj tvrđavi, no „planina Jagodina“ je nejasan toponim; nju spominju G.P. Luccari („monte Jakotina“, o.c., p.29), A. Boué („mont Jagotina“, o.c., pp. 344–345) kao mjesto „Kotromanove“ tvrđave, i Ivan Frano Jukić kao planinu „među Sarajevom i Varešom“ koju je Kulin ban dao Dubrovčanima (*Putopisi i istorijsko-etnografski radovi*, priredio Ilija Kecmanović, Sarajevo, 1953, str.331).

³⁷² Fehim-paša, kajmakam Tuzle.

³⁷³ Mahmud-paša Tuzlić.

³⁷⁴ Fazli-paša Šerifović.

i koji je tražio milostinju od nas. Pogled odozgo bio je krasan pa se potpuno isplatilo zamorno pješačenje do utvrde. Odatle smo otišli do bazara. Dućana s nadstrešnicom bilo je mnogo, no u njima se izgleda može kupiti uglavnom roba njemačke proizvodnje. Jedina domaća industrija vrijedna pomena jeste maštovita izrada zdjela, šolja za pijenje i svjetiljki grotesknog izgleda od bronzne i pozlaćenog bakra te odličnih noževa u orijentalnom stilu.

Za večerom sam upoznao hrišćanskog vladiku, Grka, inteligentnog čovjeka, ali servilnog prema kajmakamu i, bojim se, nedoraslog za tako visok položaj u crkvi. Iz razgovora s njim saznao sam da je moral u Sarajevu do krajnosti izopačen, kako među hrišćanima tako i među muhamedancima, što vladika pripisuje nemarnosti u nošenju vela. Ali mislim da je to bilo laskanje upućeno podnamjesniku, inače fanatičnom Turčinu. Bosanac, rekao je, čak i kad se namjerava ženiti, rijetko zaključuje ženidbenu pogodbu jer više voli da tajno zadobije ljubav djevojke i da je oženi protiv volje, ili bar pristanka, njene porodice; on najviše uživa u tome da je nasilno odvede – a otmica djevojke koja se opire smatra se uzbudljivim i važnim činom – pa se dešava da se povede parnica za razvod braka koji se ovako nasilno sklopi.

(*The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, Vol. II, 209–211; 215–216; 341–342; 346–348.)

* * *

Septembra 1861. godine George Arbuthnot boravi nekoliko dana u Mostaru, očekujući da se pridruži Omer-paši Latasu i turskoj vojsci koja se sprema da uguši pobunu u Hercegovini.

* * *

Čekajući odlazak generalisimusa (Generalissimo)³⁸⁰ u središte operacija, kuda me je ljubazno pozvao da ga pratim, zabavljao sam se lutajući krivudavim uličicama Mostara, izučavajući razne vrste tursko-evropskog stanovništva. Moji utisci o tom gradu, moram reći, nisu baš povoljni, mada je, što se čistoće tiče, bolji od mnogih.

Grad leži na obje strane Neretve, u kanjonu koji se otvara u dvije nevelike ravniće na sjevernom i južnom kraju. Njegov istočni i veći dio izgrađen je na jednoj strmini i u njemu je čaršija, vladine kancelarije i kuće trgovaca i bogatijih stanovnika. U zapadnom dijelu stanuje siromašniji svijet, uglavnom katolici, i bavi se zemljoradnjom. Bašte, koje snabdijevaju grad povrćem sa ove su strane i zemlja je plodnija, mada je močvarna i izaziva groznicu. Na istočnoj strani zemlja je zdrava, pjeskovita i suha. Kuće su obično male i neudobne, nemarno sagrađene i pokrivene kamenom pločom. Kao u Indiji, uvijek su okružene ograđenim prostorom (*compound*) – jer to se ne može nazvati vrtom – što daje gradu nepravilan i razvučen izgled.

Dućani su maleni i slabo snabdjeveni, a ulice uske i krivudave, osim dvije glavne koje su prilično široke i idu paralelno u pravcu sjever–jug. Imaju izdignute staze za pješake, grubo urađene i pune stoke, kao što se i može očekivati na slikovitom Istoku. U gradu ima čak trideset džamija i njihove munare daju mu lijep i slikovit izgled; džamije su, međutim, kao građevine nesavršene i nezgrapne u arhitektonskim detaljima. Muslimani imaju školu u gradu gdje se uči turski i srpskohrvatski (Slavish). Djevojčicama je, međutim, uskraćena ova pogodnost; i zaista, u čitavoj pokrajini ne postoji nikakva ustanova za njihovu obuku ili obrazovanje. Rezultat toga je da je, ako je moguće, ženski dio stanovništva više degradiran nego muški.

Vjerskom i svjetovnom obrazovanju hrišćana se posvećuje isto tako malo pažnje kao i obrazovanju muslimana. Tako je jedina bogomolja koju Grci imaju mala crkvice na periferiji; uz nju se nalazi škola za dječake, a pohađa je oko dvije stotine djece. Od Omer-pašino dolaska ove godine, zvana su postavljena na ovu crkvicu. Praznovjerje koje vlada među Turcima „da zvona rastjeruju dobre duhove iz čovjekovog boravišta“, čini ovaj ustupak tim značajnijim, a i to je još jedan dokaz da današnji muslimani nisu toliko netrpeljivi kao što se pretpostavlja. I zaista, nema nikakvih ograničenja za vjerske obrede ili javne procesije bilo koje vrste. Što se tiče crkvenih zvona, dodao bih da se njihova upotreba uvijek smatrala priznavanjem hrišćanstva kao punopravne vjere u tom mjestu. U nekim gradovima, gdje hrišćani preovladavaju, taj ustupak je učinjen mnogo prije nego u Mostaru.

Katolici nemaju svoje crkve u Mostaru. Služba božja obavlja se u austrijskom konzulatu, a i u samostanu, oko dvije milje dalje, gdje živi mostarski biskup. Ova okolnost dovela je do koncentrisanja katoličke zajednice u tom dijelu grada. Postoji katolička škola za dječake odmah pored samostana; učenika je malo, a i škola se vodi nemarno.

Kako je britanski konzulat bio zatvoren zbog odsustva vicekonzula, gospodina Zoraba, koji je privremeno vršio dužnost konzula u Sarajevu, smjestio sam se u hanu koji gleda na rijeku. Položaj je lijep, a zgrada tek preuređena, ali to je nije lišilo izvjesne vrste gamadi koja pomalo otežava mir pridošlice, na što on uskoro postane ravnodušan. Silazeći niz stepenice i prolazeći kroz štalu koja se, kao i obično, nalazi ispod soba, mora se skrenuti desno. Nakon pentranja nekim napola srušenim stepenicama, stiže se na glavnu ulicu koja ide oko jednu milju kroz centar grada: ta ulica ispresijecana je kapijama na luk, raspoređenim cijelom dužinom ulice. Turski stražari stajali su lijeno oslonjeni na prve od ovih kapija ili su pak sjedili na kamenu sa strane. Prolazeći ovuda stižemo do druge kapije, gdje mirnog putnika, koji ne zna šta je skrivio, ljutito dočekuju. Ubrzo saznaje šta se od njega traži: da baci i ugasi cigaretu jer se stara kula na lijevoj strani koristi kao barutana. Oko nje se nalazi nešto kao *place d'armes*³⁸¹. Omer-paša je naredio da se sruše okolne kuće, no to je učinjeno tek pošto se uvidjela nužnost takvog postupka, tj. nakon požara koji je prije kratkog vremena izbio u blizini. Tom prilikom su stanovnici srušili nekoliko kuća i pomislili da je vatra ugašena. No digao se vjetar i vatra se opet razbuktala, krećući se u pravcu barutane. Na to je cijelo stanovništvo pobjeglo iz grada, a zatvorenici, koji su bili smješteni u blizini, razbježali su se u opštoj zbrci. (...)

Nastavljajući naše tumananje prolazimo kroz još jednu kapiju i stižemo do jednog brežuljka neprijatnog izgleda. Nismo se morali dugo penjati, kad smo se približili kapiji sa dva stražara, živahnija od ostalih koje smo viđali. Oficiri su prolazili tamo-amo, važni i užurbani, kakvi su Turci uvijek kad se otresu svoje uobičajene apatije. U kratkim dolamicama *à la Française*³⁸², sa neizbježnim fesom na glavi, oni predstavljaju neobičnu kombinaciju istočnog i zapadnog tipa vojnika.

Kuća u unutrašnjosti dvorišta je palata u kojoj obično živi mulisarif³⁸³, ali je dodijeljena Omer-paši, Serdar Ekremu i valiji Rumelije, ili generalnom guverneru Evropske Turske, dok boravi u ovim krajevima. U blizini te palate vide se koplja za zastave pruskog i austrijskog konzulata dok je jarbol za britansku zastavu tu u blizini, iza sahat-kule po kojoj se Mostar izdvaja od većine turskih gradova. Vratimo se sad na glavnu ulicu koja se jednolično nastavlja još nešto manje od pola milje. Ako ste obdareni sa dovoljno strpljenja da nastavite šetnju do kraja grada, naići ćete na

³⁸¹ (Franc.) Vojno vježbalište.

³⁸² (Franc.) Po francuski.

³⁸³ Arbuthnot očito misli na mutesarifa, tj. namjesnika ili valiju.

³⁸⁰ Omer-paša Latas

gradsko groblje. Prema istoku grad okružuju visoka brda dok mala rijeka Neretva krivuda sa sjevera.

Tokom mog boravka u Mostaru grad je oživio zahvaljujući rođendanu cara Aleksandra ili „carskom danu“, kako ga ovdje nazivaju. Proslavljajući ovaj svečani događaj, ruski konzul³⁸⁴ je priredio prijem; svako ko je mogao pronaći pristojnu odjeću bio je primljen. Nakon što je obavljena ceremonija blagosiljanja ruske zastave koju je obavio grčki vladika, mali broj odabranih sjeo je za neku vrstu doručka koji je svjedočio o gostoprimstvu predstavnika njegovog carskog veličanstva. Tu sam bio s Omer-pašom koji je sa sobom poveo i malu pratnju. Ovo je bila jedina prilika u kojoj sam vidio nešto što je ličilo na razmetanje kod ovog turskog generala. Njegova zlatom izvezena uniforma ličila je na uniformu maršala u Francuskoj; grudi su mu doslovno bile prekrivene odlikovanjima, usred kojih je stajao veliki krst od Bata³⁸⁵. Nosio je i prekrasnu, draguljima optočenu sablju, poklon pokojnog sultana Abdul Međida.

Omer-paša, međutim, nije dugo ostao. Po izlasku, nisam mogao a da ne uporedim ovu svečanost sa znacima ratnih priprema na koje smo nailazili na svakom koraku vani, a koje su u velikoj mjeri bile plod ruske carske politike. Kolone konjića natovarenih stočnom hranom i opskrbom za vojsku na granici neprestano su prolazile, a ulice su imale neuobičajeno veseo i šarolik izgled. Omer-paša je svo vrijeme bio neumoran. Odredi dobrovoljaca su svakodnevno stizali, a neke od njih su odmah slali na ratno poprište. Ostali su zadržavani u Mostaru; ali bilo da su odlazili ili ostajali, on ih je podjednako pomno pregledao i bio je uvijek dočekivan s uočljivim oduševljenjem. Ne smijem izostaviti da spomenem da je među ovim pojačanjima bila grupa od 1 000 hrišćana koji, međutim, nikada nisu bili poslani na granicu. Bili su to naočiti momci, svi naoružani puškama domaće proizvodnje. Ovo precizno oružje uglavnom je napravljeno u Bosni, gdje postoje dvije ili tri radionice za njihovu izradu. Tako su prolazili dani; pošto sam se snabdio konjima i nekim stvarima koje su mi se činile neophodne za pohod, bio sam oduševljen kad sam od generalisimusa primio poruku, 13. (septembra) naveče, u kojoj je izražavao svoju namjeru da krene iz Mostara u 8 sati à la *Franca*³⁸⁶ sljedećeg jutra.

(Herzegovina; or Omer Pacha and the Christian Rebels, pp. 85–88; 90–93)

* * *

U *Zabilješkama o južnoslovenskim zemljama Austrije i Evropske Turske* od G.M. Mackenzie nalazimo letimičan pogled na Sarajevo s početka šezdesetih godina stoljeća.

* * *

Južno od Austrijske Hrvatske leži Turska Hrvatska, a južno od ove turska pokrajina Bosna. Glavni grad Bosne je Bosna Saraj (Bosna Serai) ili Sarajevo (Saraievo), kako ga narod zove – grad od četrdeset do pedeset hiljada stanovnika, izgrađen sa obje strane male rijeke i smješten u lijepom šumovitom i brdovitom kraju. Zahvaljujući svom lijepom položaju, Sarajevo je steklo naziv „Zapadnog Damaska“ i čudesne priče su se ispredale o broju džamija i sjaju bazara ovog jedinog velikog grada u tom dijelu Turske. Dugo vremena, iako nadomak Evrope, Sarajevo je bilo gotovo

³⁸⁴ Vladimir Vladimirovič Bezobrazov.

³⁸⁵ Veliki viteški krst od Bata (Order of the Bath) je englesko odlikovanje.

³⁸⁶ Ili alafranga: na francuski ili evropski način.

nepristupačno za franačke putnike; a gordi slovenski Muslimani, potomci hrišćanskog plemstva, nisu trpjeli prisustvo turskog guvernera unutar zidina svog Saraja. Ali, otkako je Omer-paša smirio Bosnu, Sarajevo je postalo pristupačnije i izgubilo je dobar dio svog prestiža; pored toga, njegov značaj kao trgovačkog mjesta postaje svakim danom sve manji. Ovaj grad je sada sjedište turskog vezira i evropskih konzula, kao i najbogatijih muslimanskih zemljoposjednika i hrišćanskih trgovaca koji su preostali u zapadnim pokrajinama Turske u Evropi³⁸⁷.

(Notes on the South Slavonic Countries in Austria and Turkey in Europe, pp. 51–52)

* * *

Kao i Murray (*Vodič za putnike po Turskoj*), deceniju i po ranije, i George Bradshaw (*Priručnik za Tursku Carevinu*, Knjiga I – *Turska u Evropi*, iz 1870. godine, *Bradshaw's Handbook to the Turkish Empire*) donosi mnogo podataka o našim putevima i gradovima. Evo kako prikazuje Sarajevo:

Bosna Serai

kako se grad zove na turskom, ili Sarajevo (Serajewo), na slovenskom, odnosno Seraljo (Seraglio) na italijanskom.

Broj stanovnika:	45 000
Britanski konzul:	g. Houmz (Holmes)
Pruski konzul:	D. Oto (Otto) Blau
Austrijski konzul:	baron Haze (Haase)

Pored ovih, tu su takođe i italijanski, francuski i ruski konzul.

Paša:	Osman vali-paša
-------	-----------------

(Sarajevo), sa svojim vrtovima i kubetima, devedeset osam munara, romantičnim mostovima i bujnim rastinjem pruža jedan od najljepših prizora u Turskoj. Bosanci ga smatraju najljepšim gradom poslije Carigrada. (...). Bazari su dobro snabdjeveni; izrada filigrana u srebru započeta je zahvaljujući. g. Houmzu, generalnom konzulu, i to s velikim uspjehom³⁸⁸. Isto tako, zahvaljujući njegovom zalaganju, namjesnik Osman vali-paša je napravio ulicu koja vodi do raznih konzulata i koja se može porediti sa svakom u Evropi. Inače, ulice su popločane onim što se u Bermingemu (Birmingham) zove „krompirima“³⁸⁹ i to iziskuje veliku pažnju, jer možete uganutu nogu pri svakom koraku. Bezbrojni psi – odvratna gladna rasa – tumaraju ulicama i bazarima; oni su, zapravo, nezvanični čistači ulica.

Sam grad je podijeljen na 100 četvrti grupisanih oko džamija. U njemu se, pored jedne katoličke, nalaze i dvije grčke crkve i jedna sinagoga. (...). Društveni život

³⁸⁷ Osman-paša koji je bio vezir u Bosni u vrijeme našeg putovanja, smatra se jednim od najdobroćudnijih guvernera u Turskoj, i zaista je izgledalo da čini sve što je u njegovoj moći u datim prilikama. Britanski konzul, g. Holmes, odličan je crtač i na svojim lijepim crtežima vjerno je prikazao prizore iz Sarajeva.

³⁸⁸ „Gospođa Holmes“, piše Arthur J. Evans, „donijela je (u Sarajevo) neka remek-djela malteškog ligranskog rada i dala ih za obrasce sarajevskim kujundžijama“ (*Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka augusta i septembra 1875*, Sarajevo, 1973, str. 213).

³⁸⁹ Ovdje mora da je riječ o kaldmi.

u Sarajevu vrlo je prijatan zahvaljujući trudu g. Houmza³⁹⁰ i putnik se može dobro zabaviti jednu sedmicu prije nastavka putovanja.

(*Bradshaw's Handbook to the Turkish Empire*, Vol. I – Turkey in Europe, London & Manchester, 1870, pp. 287–288)

* * *

Mada je Creaghovo viđenje naših gradova iz 1875. godine obogaćeno njegovom bujnom maštom i kićenim stilom, podaci koje on pruža su često svježiji i na svoj način zanimljivi. Creagh najpodrobnije opisuje Sarajevo i Mostar.

* * *

Uveče dok smo se spuštali cestom niz blagu padinu brda, ugledali smo, nakon jednog oštrog zavoja, veliku ravnicu zatvorenu sa svih strana snijegom pokrivenim planinama nepravilnih linija. Na suprotnom kraju ove veoma dobro obrađene ravnice, na udaljenosti od oko deset milja, vide se bijele kuće i vitke munare Sarajeva (Seraijevo). Uvažene ličnosti iz mjesta galopiraju cestom praćene svitom na konjima, dok se zaprežna vozila kojima upravljaju naoružani kočijaši i koja prate pješaci s bodežima i pištoljima, sve češće sreću kako se približavamo gradu.

Prosjaci sjede na prostirkama i glasno mole prolaznike da im udijeje milostinju; tamnopute Ciganke, ukrašene teškim zlatnim nakitom, odmaraju se u hladovini; muslimanske gospode, pažljivo pokrivene velovima od bijele gaze, voze se dokono u šarenim kočijama, a oficiri na bijelim arapskim konjima i sa slugama koji hodaju ispred njih vičući narodu da se skloni, kaskaju bezbrižno ravnicom.

Iznad dubokog klanca u planinama iz kojih rijeka Miljacka (Migliaska) ulazi u dolinu stoji izdvojena stijena okružena okomitim liticama visokim oko četiri stotine stopa, a široki bedemi s kulama i grudobranima gledaju sa svog uzvišenog grebena dolje na lijepi grad i dolinu ispresijecanu hučnim bujicama. Ljupke munare stotinu džamija i tornjevi hrišćanske katedrale³⁹¹ bijele se među velikim drvećem; visoki crveni krov pašine palate natkriljuje susjedne kuće; klimave verande koje gotovo dodiruju brzu rijeku izgledaju kao mali golubarnici što vise na zidovima, a slikoviti mostovi što opkoračuju rijeku samo jednim lukom izuzetne visine djeluju kao loše napravljene minijature Rijalta (Rialto)³⁹² u Veneciji. Ulice i bazari vrve orijentalcima raznih nacija; pored Grka, Jevreja, hrišćana i Turaka, vidio sam i nekoliko indijskih muslimana. Istorija njihovih pustolovnih života, kad bi se napisala, bez sumnje bi bila neobično zanimljiva. (...)

Sarajevo je pravi lavirint uskih i krivudavih ulica. Duboki i vrlo hladni potoci navodnjavaju i osvježavaju njegove sjenovite vrtove; muslimanske djevojke pune na česmama svoje duge krčage pod snažnim mlazevima, a mala groblja, ukrašena velikim stablima čempresa, rasuta su posvuda i svjedoče o krajnje nemarnom odnosu prema prostoru. Duhan, papuče, šalovi, turbani, fesovi, te oružje i oprema svake vrste, kako za ljude tako i za konje, leži u gomilama na tezgama otvorenih dućana, pred kojima kupci i prodavci, sjedeći na prostirkama, puše i cjenjkaju se

Sarajevska čaršija

[Robert Munro: *Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia*. Edinburgh-London, 1895. str. 13]

prije sklapanja pogodbe. Krovovi sa širokim strehama, koji se gotovo dodiruju, zamračuju uske prolaze između kuća, a okolne planine što se s vremena na vrijeme ukažu naspram vedrog plavog neba izgledaju kao slike obješene na gredama. Pogled s tvrđave na velikoj stijeni koja dominira gradom seže veoma daleko i obuhvata krivudavu Miljacku koja izbija iz mračne i duboke pukotine u planinama. Posmatraču se ukazuje raznovrstan prizor prošaran kubetima, munarama, crvenim krovovima, vrtovima, gajevima i mostovima koji stoje nad pjenušavom i plahovitom rijekom. Neke od drvenih utvrda pojačane su u novije vrijeme, dok neravne zidine ili kule, izgrađene bez upotrebe maltera, zatvaraju, pored izrazito turskog dijela Sarajeva, i dosta veliko zeleno polje ili ravnicu.

Rijeka zavija u podnožju strme litice na kojoj se nalazi tvrđava Bosne³⁹³, kako je zovu; tu, na kolju u vodi stoje paviljoni i kafane koje vrve od slikovito obučenih hrišćanskih, muslimanskih i jevrejskih djevojaka što dolaze da uživaju u svježini večernjeg povjetarca. One se skupljaju kraj velikih virova i, uz šarene ćilime razasute svuda po kosoj obali, njihova raskošna odjeća djeluje kao prizor iz bajke³⁹⁴. (...)

U ponašanju i izgledu nema razlike između bosanskog Muslimana i Turčina i putnik koji iznenada stigne u Sarajevo (a taj grad je zahvaljujući svojoj ljepoti i fanatizmu svojih stanovnika stekao naziv Damaska Sjevera), vrlo lako može pomisliti da se nalazi u srcu Azije. (...) Uprkos očiglednoj strogosti u ponašanju, moral sarajevskog stanovništva krajnje je labav; udate žene, iako pokrivaju lice s većom revnošću nego žene u Carigradu, uživaju u savršenoj slobodi. Skrивene iza svojih bijelih velova, one idu kud god im se prohtije i odsustvuju od kuće u toku dana koliko god hoće. Djevojke, s druge strane, nose samo šal na glavi i ovo izlaganje lijepog lica ima često neprijatne posljedice. (...)

³⁹³ *Bosna-Serai* je turski naziv za tvrđavu kao i za grad Sarajevo.

³⁹⁴ Ovo je očigledno opis Bembaše.

³⁹⁰ Konzul Holmes je u svojoj kući priređivao pozorišne predstave i balove pod maskama (Vidjeti o ovome V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, 1985, str. 254 i Josip Lešić, *Pozorišni život Sarajeva /1878–1918/*, Sarajevo, 1973, str. 44–46).

³⁹¹ Ovo je, po svemu sudeći, pravoslavna Nova crkva završena 1872. godine.

³⁹² Most u Veneciji sagrađen 1588–1591.

Jednog dana napravili smo divan izlet na vrelo rijeke Bosne koja izbija iz jedne planine oko deset milja od Sarajeva. Oko tog mjesta je ukrasni park, a voda ne izvire iz jezerca ili močvarnog tla već šiklja u sedam mlazeva iz zelene obale i zapanjeni posmatrač ima utisak da je riječ o vještačkom vodoskoku vrlo sličnom onom u Vincennes³⁹⁵. Količina vode je tolika da, samo nekoliko jarda dalje, snažan i dubok potok otiče među drvećem.(...)

Divlja seoska djevojčica, s bujnom crnom kosom i lijepim nemirnim očima ispod dugih i gustih trepavica, došla je da bulji u novi prizor koji je predstavljala naša vesela grupa. Ona bi bila veoma lijepa da nije bila toliko prljava, neuredna i zapuštena; više je, zapravo, ličila na kakvog snažnog dječaka nego na slatku djevojčicu, kakva bi mogla postati s dosta sapuna i vode. I njen duh je bio isto tako neuljuden kao i tijelo pa je, uprkos veoma prijatnom licu, izgledala savršeno glupa; upitala je, na primjer, jednu od gospođica iz našeg društva nije li ona majka svoje sestre koja je samo godinu dana mlađa.

Vraćajući se u Sarajevo sreli smo jednog bosanskog bega koji je išao u lov u planine. Iako je glava porodice koja je nekoć bila veoma moćna, on je sada spao na prosjački štap; no, gordost ovog gorštačkog starješine, nalik na onog u Škotskoj, ništa nije umanjena, i on je ponosno sjedio na svom konjiću dobre pasmine i nadmeno gledao na prolaznike uvjeren da su daleko ispod njega. On često odlazi da pogleda malu ruševnu kulu svog oca u kojoj je rođen i čuva, kao svetu dragocjenost koju se nada ponovo pokazati, staru zastavu što su je njegovi preci nosili u mnogim teškim bitkama. Ali njegov prihod je spao na oko dvadeset pet funti godišnje.

Begovo držanje, ako ne i izgled, bilo je gospodsko i unatoč prkosnom i izazovnom izrazu na licu, pozdravio nas je veoma uljudno. Uticaj koji su ovi ljudi imali nestao je, ali i danas ima starih janičara i Muslimana u ovoj zemlji koji gorko oplakuju zlu sudbinu begova. Ovakva sjećanja podržavaju mržnju najgore vrste koja je tim otrovnija jer su ovi ljudi bez ikakve moći. I ma koliko se mi mogli protiviti njihovim načelima, moramo se diviti onoj vjernosti i saosjećanju što se pokazuje za nesreću uniženih vođa.

Bijele kuće ravnih krovova, krivudave ulice i prašina daju Mostaru izgled kakvog sirijskog grada. Doslovan prevod riječi „Mostar“ je „grad s mostom“, i on se tako zove po jednom starom rimskom mostu čiji jedini luk ovdje premošćuje Neretvu na visini od pedeset stopa. Dvije kule koje tako često pominju rimski historičari, još stoje kraj mosta, i mada je slikoviti trošni i uski luk djelo turskih graditelja, nema sumnje ko je izgradio njegove masivne temelje. Grad je smješten na obje strane duboke jaruge kroz koju protiče rijeka. Bršljanom obrasle pećine, mahovinom pokriveno stijenje i oronule utvrde miješaju se u neredu među visokim kamenim zidovima koji okružuju kuće, što daje Mostaru izgled gomile malih tvrđava.

Nije neobično vidjeti vrt koji se nalazi na suprotnoj strani ulice u odnosu na kuću kojoj pripada. I budući da su i kuća i vrt opkoljeni vrlo visokim kamenim zidovima, uska ulica djeluje vrlo sumorno. Mnoge od ovih građevina su u ruševinama i kakav učenik ljubitelj starina bio bi zbunjen izmjenama i premještanjem drevnog materijala. Grad su zauzeli Venecijanci prije otprilike dvjesto godina, no okrugla kula stražara na padini golog brijege iznad grada predstavlja jedini ostatak italijanske gradnje. Onaj dio grada koji se nalazi na desnoj obali rijeke potpuno se razlikuje od starog dijela na suprotnoj strani. Kada se pređe most, slikovite staze vode do malog udubljenja u brdu, gdje se nekoliko pjenušavih vodopada stropoštava između starih lukova, bršljanom pokrivenih zidova, vrtova, mlinova, kuća i stijena koje izgledaju kao da su tu samo radi ukrasa.

Dugo smo sjedili tu i uživali u svježini hladovine. Kad sam izrazio svoje čuđenje što neki od bogatih stanovnika grada nemaju kuće u tako lijepoj okolini, s vodopadima i voćnjacima, rekli su mi da povremene bujice plave zdanja kojima sam se toliko divio i da se ništa ne može oduprijeti ovim nepogodama. Za vrućih dana stanovnici grada dolaze ovdje da se rashlade pod velikim granama, uživajući u divnom mirisu voćaka i hladovini koju pruža voda iz vodopada čiji se žubor miješa s pjevom ptica, muzikom gitara i monotonom harmonijom turskih pjesama. Ovo hladovito utočište suviše je maleno da bi se moglo nazvati dolinom i može se jedino uporediti sa špi-ljom ili amfiteatrom. Razlika u temperaturi između nje i vrućih i prašnjavih ulica koje su tako blizu, ogromna je.

Hercegovačka dobrovoljačka konjica i rezerva bile su na obuci kad sam boravio u Mostaru i obje su se sastojale od lijepih mladih Muslimana vojničkog držanja, čiji je prolazak ulicama, praćen bučnom muzikom, naveo sve djevojke da provire kroz prozore i preko baštenskih zidova. Dvanaestak mladih Turkinja, ne sluteći da se nalazim na malom prozoru što gleda na njihovu kuću, istrčalo je da proviri na vojnike kroz rupe na ogradi. Bile su visoke i lijepo građene, no njihova lica su bila premazana crvenom bojom, a žena koja ih je sve dobro poznavala uvjeravala me je da su duge pletenice koje su im se spuštale niz leđa lažne.

Posjetili smo djevojačku školu koju drže rimokatolkinje iz Zagreba. Škola je veoma čista, i mada hrana, smještaj i školarina staju 14 šilinga mjesečno, u njoj nije bilo više od trideset učenica. Direktorica mi je rekla da ne pravi razliku između djevojčica i da prima i Muslimanke i Grkinje pored rimokatolkinja. Ručni rad i vez učenica veoma je lijep. Nastava šivenja obuhvata uglavnom manju djecu, mada su tu i dvije ili tri djevojke stasale za udaju.

Velika vrućina i vrelina golog stijenja pospješuje rast jedne veoma lijepe vrste škorpija; ubio sam jednu takvu u krevetu prije nego što sam legao. Kažu da su neobično otrovne i njihov ujed prouzrokuje oštar bol. Hercegovačko vino prijatnog je ukusa i veoma je jako, ali zbog načina na koji ga prave postane kiselo nakon putovanja od samo nekoliko dana.

Mostar je vjerovatno najjeftiniji grad u Evropi. Tu se za sitan novac mogu kupiti velike količine izvrsnog voća, ribe, mesa i povrća. Trgovina je, međutim, tako povoljna za kupca zahvaljujući tome što robe ima u obilju, a novca veoma malo. U pet sati ujutro moj prijatelj Perzijanac³⁹⁶ donio mi je šolju čaja. Od svih gadnih stvari koje sam ikad morao progutati, ta tečnost je imala najmanje sličnosti s mirisnom šoljom čaja koju bi napravila kakva engleska bakica.

„Napravio sam ga specijalno za Vašu ekselenciju“, reče Perzijanac s dubokim uzdahom, „i moja se jetra pretvara u vodu što čaj nema naklonost Vašeg stomaka“.

(*Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, Vol. II, pp. 99–101; 104–107; 112; 131–134; 171–173; 176–178)

³⁹⁵ Predgrađe Pariza, s parkom, zamkom iz 14. vijeka i arsenalom.

³⁹⁶ Vlasnik hana u kojem je Creagh odsjeo u Mostaru.

* * *

W. J. Stillman stiže u Mostar u nemirno doba, krajem ljeta 1875, u jeku hercegovačkog ustanka. To neminovno utiče na utisak koji stiže o ovom gradu.

* * *

Spustivši se niz dugu padinu u dolinu na čijem se gornjem kraju, u klancu kroz koji protiče Neretva, nalazi Mostar, stižemo u plodnu ravnicu – jer se čitav krajolik u potpunosti mijenja – u kojoj rat nije ostavio traga i u kojoj se ponovo javljaju vinogradi i maslinjaci. Okružena sa svih strana planinama, sivim i golim kao i u drugim dijelovima pokrajine, sa rječicama oivičenim drvećem i veličanstvenim obrisima planina što se gube u daljini i spuštaju ka kotlini u kojoj leži grad sa svojim tankim i bijelim munarama, ravnica je izgledala kao kakva italijanska oaza u stjenovitoj i sivoj pustoši. Ne sjećam se da sam ikad vidio tako savršeno slikovit grad kao što je Mostar. Planine se zatvaraju oko njega, a brza Neretva, na čije obje strane leži grad, pjenuša se u svom tijesnom koritu. Ravnica se pruža i uzvodno i nizvodno od tjesnaca i okružena je brdima; gornji dio te ravnice, koji smo vidjeli tek kad smo ušli u grad i popeli se na uzvisinu na kojoj leži, bujniji je, plodniji i slikovitiji od donjeg kroz koji smo prošli. Brojne džamije doprinose ljepoti prirodnog *ensemble-a*³⁹⁷, a nad rijekom stoji visok most s jednim lukom koji potiče još iz predturskog vremena³⁹⁸. Kule i kapije, mušepci i bazari, prljave i uske ulice pune vojnika i oficira, tovarnih konja i bašibozuka, fesova i turbana – Mostar je, zapravo, sve ono što je i svaki drugi turski grad, ali je bijedan i oronuo iznutra, dok je lijep i slikovit izvana. Kuće su sve neugledne i malene, bazari su puni tričave i jeftine robe, i nemoguće je ne razočarati se velikim kontrastom između spoljnog i unutrašnjeg izgleda grada.

Hanovi su nezamislivo bijedni i prljavi. Mogli smo naći smještaj tek u prizemlju glavnog hana u mjestu, u sobi koja obično služi štalskim momcima. Na podu su se nalazile slamarice koje su posebno radi nas i naše udobnosti prekrili jednim starim i prljavim ćilimom. Sjećajući se svog boravka u ustaničkom logoru, ponio sam sa sobom dosta praška protiv insekata, što je bila dobra mjera predostrožnosti, jer i prije nego što sam legao, bio sam u gorem stanju nego *chez*³⁹⁹ Ljubibratića⁴⁰⁰.

Pred moj odlazak iz Dubrovnika, jedan me je čovjek, koji je tek stigao iz Mostara, obavijestio da je tamo narod veoma razdražen. Ta vijest, za razliku od većine, nije bila nimalo pretjerana. Svuda su se sretala namrgođena lica na kojima se često naslućivala neizgovorena kletva, namijenjena novim kaurima koji su se probijali kroz gomilu do konzulovog stana. Našli smo g. konzula Houmza i sinjor Duranda (Durando)⁴⁰¹ u prostorijama „Kasine“, neke vrste hotela, prljavijeg, ako je to uopšte moguće, od hana, ali s nekom evropskom formalnošću i ružnoćom koja se ne da uporediti sa slikovitom prljavštinom hana⁴⁰².

(Herzegovina and the Late Uprising, pp. 58–60)

³⁹⁷ (Franc.) Ovdje: ambijent.

³⁹⁸ Stillman je još jedan u nizu stranih putnika koji griješe kad izgradnju mostarskog mosta smještaju u predturski period.

³⁹⁹ (Franc.) Kod.

⁴⁰⁰ Mićo Ljubibratić (1839–1889), jedan od vođa ustanka u Hercegovini.

⁴⁰¹ Cesare Durando je italijanski konzul u Bosni.

⁴⁰² I A. J. Evans pominje „Kasinu“ kao utočište stranih konzula – a i buha (Vidjeti *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka augusta i septembra 1875*, str. 242)

* * *

Putnici koji u ljeto 1875. ispituju mogućnosti proširenja željezničke mreže na Balkanu spavaju cijelim putem pod šatorima („Veliki vezir nas je snabdio sa četiri šatora, dva za spavanje, jedan za objedovanje /.../ i jedan za poslugu i kuhinjske potrebe.“) To čine čak i u većim gradovima kao što je Sarajevo.

* * *

Sarajevo (Bosna-Serai) je prekrasno smješteno usred zelene doline okružene visokim brdima gusto pošumljenim do samoga vrha. Ulogorili smo se, po svom običaju, van grada i bili smo počašćeni prisustvom njegove ekselencije Derviš-paše⁴⁰³ za našim stolom. Po bosanskom „ustavu“, veziru (generalnom guverneru) ranije nije bilo dozvoljeno da stalno boravi u glavnom gradu već je imao sjedište u utvrđenom gradu Travniku. Ovaj ustupak, međutim, ukinuo je Omer-paša 1850. godine kao kaznu za pobunu domaćeg plemstva. Isto tako, imali smo zadovoljstvo da ugostimo g. Houmza (Holmes), britanskog konzula i njegovog sekretara g. Frimana (Freeman) koji su nam ukazali najveće poštovanje i pažnju. U vezi s pomenutom pobunom, paša nam je ispričao o jednom starom seljaku koji živi samo dvije milje od grada, a koji, u svojim sedamdeset godina, nikada nije bio u Sarajevu!

Pomjerali smo šatore na jedan prigradski brijeg na kojem je bio vojni logor i odatle se pruža lijep pogled na grad, utočnuo u voćnjake, pun slikovitih džamija, munara i vrtova što se ističu na pozadini lijepih zelenih brda, iza kojih se uzdižu visoki grebeni i planine. Stanovnici zaista imaju razloga da se ponose svojim glavnim gradom. Ulice su vedre i prijatne, a kuće uglavnom drvene sa mušepcima na prozorima.

Pozvani smo na večeru kod njegove ekselencije Derviš-paše, valije (Vali) ili generalnog guvernera Bosne, i bili zaista gostoljubivo ugošćeni na banketu od deset jela u turskom stilu, priređenom pod šatorskim krilom. Kafa i cigare su kasnije poslužene u šatoru koji služi kao salon, ukrašenom veoma lijepim vezom sa unutrašnje strane. Prijem je bio sasvim „običan“, neformalan i vrlo prijateljski, a na kraju smo otkrili da je cio logor osvijetljen u našu čast, dok je odred od 50 vojnika sa fenjerima čekao da nas isprati do našeg logora. Sutradan je cijelo prijepodne padala jaka kiša koja nam je odložila polazak do dva sata. Naš ljubazni domaćin je jedva dočekao priliku da nam priredi obilan ručak prije polaska, koji je, uzgred, po obilju i ukusu bio gotovo istovjetan svečanoj večeri od prethodne noći. Interesantno je da na muslimanskim prijemima (bar ovdje) posjetilac nalazi ista jela; ona se postavljaju pred njega istim redom, kako na ranijem objedu, tako i na onom kasnijem. Prvi se služi u jedanaest prije podne a drugi oko osam sati naveče. Jela se bez sumnje razlikuju od jednog do drugog domaćinstva, ali izgleda da je jelovnik u svakoj kući uvijek isti.

(„A Ride through Bosnia“, *Frazer's Magazine*, November 1875, pp. 560: 561–562)

⁴⁰³ Ibrahim Derviš-paša Lovčalijski, bosanski valija 1874–75.

Čaršija, Sarajevo

[H. C. Thomson: *The Outgoing Turk: Impressions of a Journey Through the Western Balkans*. London, 1987. str. 25]

* * *

R. H. Lang, koji boravi u Sarajevu na početku austrougarske vladavine (1879), govori o ruševnom stanju grada, čemu je doprinio i nedavni požar.

* * *

Sarajevo ima prekrasan položaj na padinama dva brda, a kroz grad teče mala rijeka. Pogled iz daljine na blistave munare koje proviruju kroz drveće vrlo je slikovit ali, kao kod svih orijentalnih gradova, predstava koju smo stvorili o ljepoti blijedi čim zađemo u pretrpane i prljave ulice. Muhamed je bio u pravu kad je odbio da se spusti u Damask, ne zato što bi se njegovo divljenje za pravi raj moglo kasnije umanjiti, već stoga što bi se prijatno osjećanje proizvedeno vizijom ljepote u koju je gledao sa rastojanja moglo pogledom izbliza pretvoriti u odvratnost. Oronule kuće, sa drvenim čardacima tamnim od starosti koji natkriljuju uske ulice, daju Sarajevu utisak siromaštva i prljavštine karakteristične za sve istočne gradove. Poneka dobra kuća tu i tamo popravi vidik, ali njih je malo i daleko su jedna od druge. Prolazimo turskom čaršijom sa malim drvenim straćarama krcatim robom i sa ravnodušnim Turcima što sjede pored svojih rupa od dućana. Sjećam se kako sam se prije mnogo godina oduševljavao čarima takvih orijentalnih dućana i njihovih gazda, ali sada mi misli rado lete naprijed u vrijeme koje vjerovatno nije daleko, kad će te drvene udžerice ustupiti mjesto solidnim kamenim zdanjima, a njihovi vlasnici, umjesto da čekaju, kao sada, sa očitom ravnodušnošću na kupca, budu uspravni, pokretni i susretljivi.

Istina je da sam vidio Sarajevo u najnepovoljnijem trenutku. Veliki požar je opustošio najljepšu četvrt grada i ostavio iza sebe opaljene grede, porušene zidove

i gomile smeća. Čudo je da je ijedan dio grada ostao pošteđen, jer sva ta drvena građa okolo predstavljala je kresivo, spremno da plane u dodiru sa najmanjom varnicom. Vatra je progutala tri stotine i šezdeset kuća, četiri stotine i pedeset magaza i znatan broj drvenih dućana. Gubici u imovini su ogromni, naročito zato što se malo robe iz magaza spasilo. Gubici su uglavnom zadesili imućne, ali su neki zaista bili teški. Imućne porodice su potpuno upropaštene, a veliki broj ih uopšte nije imao sredstava za popravku uništenih kuća. Austrijska komisija je predložila da joj se pruži prilika da ponovo i na bolji način izgradi uništeni dio grada, da naprave podzid uz rijeku i da isplaniraju šire ulice. Ali nedostatak sredstava je učinio beznačajnim očekivana ostvarenja ovog plana. Ipak, nadam se da je nešto učinjeno da se obezbijede šire ulice.

* * *

J. G. C. Minchin, kao i Lang, opisuje Sarajevo u prvim godinama austrougarske okupacije.

* * *

Sarajevo leži u podnožju brda, u uglu najveće ravnice u Bosni. Njegov položaj je sličan položaju Sofije, ali je prijestonica Bugarske okružena višim planinama nego glavni grad Bosne. U svakom drugom pogledu „Damask Sjevera“ daleko nadmašuje glavni grad nove Bugarske. Četvrtog oktobra 1882. godine Sarajevo je povezano željeznicom sa Bečom i sad se može iz Engleske doputovati ovamo za četiri dana. Neobično je da jedan toliko orijentalan grad po svojim običajima i izgledu – najorijentalniji u Evropi – bude na tako malom rastojanju od zapadne civilizacije. Hotel u kome sam odsjeo je orijentalan i po imenu i po karakteru. Jedan lijep novi hotel je od tog vremena u Sarajevu izgradio neki Srbin pravoslavac⁴⁰⁴. Koštao je 10 000 funti, ali takvo povjerenje u stabilnost austrijske uprave je rijetko. Pojavu prve knjižare u zemlji uvijek treba obilježiti. U Sarajevu sada postoji knjižara. Vlasnik mi se žalio da posao loše ide, ali po visokom mišljenju koje sam stekao o bosanskoj inteligenciji rekao bih da to neće dugo potrajati. A što se tiče građana Sarajeva, oni su izgleda marljiv i štedljiv svijet: otvaraju radnje u zoru i ne zatvaraju ih do zalaska sunca. Noževi koji se ovdje prodaju su loši, ali je koža proizvedena u ovom gradu izvrsna.

Sada je grad bolje osvijetljen nego u vrijeme Turaka, a bilo je i pokušaja da se uvedu oluci i tako spasu prolaznici od poplave sa krovova. Što se ostalog tiče, grad je uglavnom ostao onakav kakav je bio i pod Turcima. Austrijanci su obrazovali opštinsko vijeće kad su ušli u Sarajevo 1878. godine i imenovali jednog Muslimana za gradonačelnika⁴⁰⁵. Optužbe za zloupotrebu položaja i korupcije čuju se na račun ove opštine, ali one nisu ništa gore od optužbi iznesenih protiv opštinskih vlasti u Plovdivu (Philippopoli) i mnogim drugim gradovima na Balkanskom poluotoku. Uvjeravao sam prijatelje u Sarajevu da takve stvari nisu svojstvene samo bosanskom tlu. Ne čudi postojanje zloupotreba kod njih, već to da ih nema i više. Nema sumnje da su se sa poboljšanjima koja su sada u toku, naročito u obrazovanju, vrijednosti grada znatno povećale.

(*The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula*, pp. 45–47)

⁴⁰⁴ To je hotel „Evropa“ kojeg je sagradio Gligorije Jeftanović 1882. godine.

⁴⁰⁵ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak.

* * *

Dio Hulme-Beamanovog putopisa iz 1889. koji se odnosi na Sarajevo govori o prirodnom položaju ovog grada i običajima njegovih žitelja krajem devete decenije prošlog vijeka.

* * *

Sarajevo (Serajevo) ostavlja utisak opšteg blagostanja i u njemu se gradi na sve strane. Njegov položaj u dolini Miljacke (Mijalska), sa planinama pokrivenim snijegom koje ga okružuju i bezbrojnim potocima koji ga osvježavaju, svakako je veoma lijep. Sam grad, sa svojim sjajnim kubetima i munarama, pominje se često kao „Damask Zapada“, s kojim ima neke male sličnosti, iako ravnica kroz koju se ulazi u Sarajevo nije tako lijepa kao Merdž (Merj)⁴⁰⁶, niti su joj rijeke ravne Baradi (Barada)⁴⁰⁷. (...) Čim se uđe, svaka iluzija nestaje, i za razliku od nevjerovatno slikovitih gomila El Šama⁴⁰⁸, ljudi Sarajeva su izuzetno loše i neprikladno obučeni.

Ne može se zamisliti ništa manje graciozno od žene u kratkom kaputiću i nezgrapnim šalvarama, kako se grozno gega u hod, zatomljujući svaki šarm koji možda posjeduje, a otkrivajući sve svoje nedostatke. Mlade, neudate Muslimanke ne pridržavaju se naročito strogo običaja nošenja vela, pa sam tako na Đurđevo (Yorgidan) prisustvovao jednom prizoru – jedinstvenom, mislim, u muslimanskom svijetu. Sve djevojke koje su se željele udati okupile su se na jednoj visoravni visoko na padini planine i ostale tu, da ih svako može vidjeti, od deset ujutro do sedam naveče, pjevajući, plešući i igrajući se nepokrivena lica i slobodno se družeći sa muškarcima. Miješanje turskih i hrišćanskih običaja je možda izraženije u Sarajevu nego drugdje pa se čak slave i isti praznici. Uskoro poslije Đurđeva uslijedio je Ilindan kojeg Muslimani isto tako slave, zovu ga Aliđun (Ali-gyuni).

(„Notes of a Fortnight in Bosnia“, *The Fortnightly Review*, September 1889, pp. 407–408)

* * *

Autor narednog teksta je I. B. Lanin, što je zapravo pseudonim novinara Emille Joseph Dillona, čovjeka širokog obrazovanja i bogatog profesionalnog iskustva. On u našim krajevima boravi nekoliko sedmica, vjerovatno na poziv austrijskih vlasti. U članku „Bosna i Hercegovina“, objavljenom u londonskom *The Contemporary Review* 1894. godine, on romantičnim očima gleda na Sarajevo i s nesputanim oduševljenjem prikazuje ga svojim sunarodnicima.

* * *

Vjerovatno nema grada u Evropi, uključujući i Carigrad, koji ostavlja tako očaravajući utisak na stranca kao Sarajevo, glavni grad Bosne. Bilo da ga gledate iznutra ili izvana, ono pruža nezaboravan prizor. Ako posmatrate s vrha planine Igman jedne mirne avgustovske večeri, osjećate se kao da stojite na vrhu one „izuzetno visoke planine“ koja se spominje u Evanđelju, sa koje se vide „sva carstva svijeta i sjaj njihov“. Umjetnost i priroda se sjedinjuju. U uskoj dolini dolje ispod vidite bezbroj rastrkanih bijelih kuća, svih oblika i položaja, što su se udobno ugnijezdile u sjenovitim vrtovima, napola skrivene obiljem zelenila. Poput srebrne niti, krivu-

⁴⁰⁶ (Ar.) Poljana, livada; toponim u nekim arapskim zemljama; ovdje se očigledno misli na dolinu u kojoj leži Damask.

⁴⁰⁷ Rijeku koja teče kroz Damask.

⁴⁰⁸ Arapsko ime za Siriju.

dava Miljacka (Milyatskal), premoštena neobičnim starim mostovima, nalazi svoj put kroz grad, dok konačno ne iščezne među šumovitim bregovima. Više od stotinu vitkih munara uzdiže se visoko iznad lišća dostojanstvenih platana, topola, hrastova i kestena, na kojima se odražavaju odbljesci zlatnog zalaska sunca, dok se grad dolje ljeska u zagasitom sjaju koji brzo nestaje.

Sam grad je mješavina zbunjujućih prizora i zvukova koji izmiču opisu. On se sastoji od lavirinta uskih krivudavih ulica pravog orijentalnog tipa, punih predstavnika većine rasa na svijetu: muhamedanaca s dugim bradama; strogih derviša; nemarnih Srba; sjedokosih Jevreja od kojih bi svaki mogao pozirati za portret kralja Solomona; umotanih bezobličnih prilika žena od kojih se ne vidi ništa što bi ukazivalo na život i razum već samo nejasan, staklast pogled kroz dva otvora na dugom bijelom velu, dok nečujno prolaze u mekanim žutim papučama ili sandalama koje ni jedna Evropljanka ne bi uspjela ni pet minuta zadržati na nogama; ljupkih djevojčica koje bi bile lijepe da nije oknivenih kose i nokata; pravih grčkih hurija u širokim plavim dimijama, zlatom izvezenim fesovima i ružom iza uha koje ukazuju svoj prirodni ten debelim slojevima pudera i ruža; ravnodušnih prosjaka koji nisu ni nametljivi ni zahvalni; Albanaca širokih pleća i rumenih usana s lepršavim uvojcima kao zift crne kose i žestokog i prkosnog izgleda; umašćenih pravoslavnih popova (popes) u dugim odeždama crne ili neke druge boje, neobičnim kapama, dugom kosom i sitnim živahnim očima koje vas krišom gledaju; veselih franjevac s dugačkim brkovima, kratko ošišane kose, koji se trude da budu od pomoći svima – i muškarcima i ženama.

Kuda god kroćite, šum vode vas prati kao osnovni zvuk u opštoj vrevi grada; na svakom uglu pored kojeg proćete stoji džamija ili muhamedansko groblje – ili i jedno i drugo. Groblje, koje se sastoji od male šume vitkih stubova od kamena s plavim ili zlatnim natpisima arapskim slovima i, često, sa dalmom na vrhu. Primitivnih pekara ima na desetine, kao i kafana, punih gustih oblaka duhanskog dima; visokih kuća na stubovima; česama i šardrvana s tekstovima iz Kur'ana; slikovitih kamenih lukova hladovitih, natkrivenih tržnica; starih hanova i karavansaraja. Na bezbroj raznih mjesta srećete male bosanske konjiće od kojih je svaki natovaren sa dovoljno robe da slomi leđa kamili – obićno mješinama maslinova ulja, planinskog domaćeg putera ili nefermentiranog soka od grožđa. Čovjeku se zamuti u glavi od ćitave te zbrke.

Kafane i ćaršija (Tsharsheeya) ili bazar, središnje su taćke gradskog života; to su klubovi Bosne i Hercegovine. Kafane, koje ponekad uključuju i berbernicu, a ponekad su dio neke vrste muhamedanskog mjuzik-hola, obićno su mraćne kućice koje se sastoje od jedne prostorije s otvorenim vratima, bez prozora i oskudno namješćene. Na grubim, ćilimom pokrivenim sjedištima oko zidova sobe, posjetioći sjede u tišini pijuckajući bezbrojne šoljice gorke Moke bez šećera ili mlijeka i pušćići ćibuke, nargile ili cigarete, nepomićni poput voštanih figura u muzeju Madam Tiso (Tussaud). Na ognjištu na sredini zemljanog poda gori mala vatra na kojoj gazda sam pravi svježiu kafu za svakog posjetioća koji, skidajući papuće, zauzima svoje mjesto među ozbiljnim mudracima. Kafa se priprema u lijepim bakrenim posudama, po jedna za svakog gosta, koji sipa tećnost i baršunasti talog i oboje s užitkom ispija. Tom piću nedostaje jedna osobina koja je navodno bitna za dobru kafu: vrela je kao pakao, crna kao noć, jaka kao smrt, ali ni blizu nije tako slatka kao ljubav – u romanima. (...) Muški stanovnici grada provode sate i sate u ovim malim dućanima pijući taj okrepljujući napitak, koji često dobijaju na kredit, a svaki novi bokalćić povećava broj znakova kredom pored njihova imena ili znaka.

Ćaršija, kako se taj dio zove, jeste grad u gradu. Sasvim se dobro može opisati kao šuma uskih, krivudavih ulićica, sokaka i ćorsokaka oivićenih dućanima bez

izloga u kojima se roba svih zanata u zemlji proizvodi, izlaže i prodaje. Pravi muhamedanac, u čiju se dušu uvukla sporost islama, radi zaista malo i zaostaje u svemu za što je potrebna preduzumljivost. Tako ćete otkriti da su svi limari i kalajdžije, čiji dio čaršije odzvanja od zaglušujuće buke stotina čekića, španski Jevreji ili poludivlji Cigani. Musliman sjedi prekrštenih nogu na ćepenu svog vječno otvorenog dućana razgovarajući s prijateljima, pušeci cigarete koje mu je zavrila žena od domaćeg duhana i pijuckajući kafu. On radnju drži otvorenu više radi primanja gostiju i razglabanja o novostima nego radi prodaje robe. Zaista, zna se da mnogi bosanski trgovac otvara magazu dan za danom, sedmicu za sedmicom i mjesec za mjesecom, uprkos činjenici da je ona potpuno prazna. Oni ne smatraju prijemkom nuždom da naručuju više robe.

Ni u jednoj drugoj zemlji nije kupovanje tako divna razonoda. Trgovac vam uglađeno mahne u znak srdačne dobrodošlice, prostre mali ćilim da sjednete pokraj njege, nudi vam beskrajne šoljice crne, gorke moke, priča ugodno o svemu sem o poslu. On vam diskretno stavlja do znanja da uživa baš u vašem društvu i nije mu ni na kraj pameti da pominje prljavu dobit. A kada vi potegnete pitanje namjeravane kupovine, on ne žuri da o njoj razgovara i tokom kratkog pregovaranja nikada ne pokazuje ni traga žurbe, ni najmanju želju da proda ili bilo kakav znak one trgovačke nervoze karakteristične za poslovne ljude sa Zapada. On prezire cjenkanje i privući će Evropljanina do svoje cijene za manje od sata. Vi pitate za cijenu, on je spomene kao uzgred – u zagradi, tako reći, i vraća se prvobitnom razgovoru. Vi istaknete grešku na tom artiklu, on kimne glavom, pokaže vam drugi, ako ga mogne naći, kaže vam gdje možete naći i bolji za svoj novac, sâm se ponudi da vas tamo odvede i sipa vam još jednu šoljicu kafe. Ako ponudite manje od tražene cijene, on odbija ljubazno se smijujući, ponudi vam još jednu cigaretu i prijazan je kad krenete iako niste ama baš ništa kupili – ponaša se, zapravo, kao da ste kupili pola robe u njegovom dućanu. Veći dio robe je često zaključan u mračnoj sobi ili šupi u drugoj uličici i smatra se dokazom posebnog uvažavanja ako vas tamo povede. On je savršeno istinoljubiv i često ispašta zbog svojih osobina – poštenja i nemara. Jer trgovac Musliman igra izgublenu igru. Njega su pretekli i ostavili ga daleko iza sebe njegovi konkurenti hrišćani i Jevreji, i još nekoliko godina pa će taj tip trgovca sasvim nestati.

Građevine u Sarajevu (Serayevo), naročito džamije, od kojih su neke divni primjerci islamske arhitekture, zaista su vrijedne proučavanja. Muhamedanske kuće građene su poput sličnih zdanja svuda po Istoku, s mušepcima, dok se harem nalazi u isturenom čardaku, tako da žene mogu zadovoljiti svoju radoznalost a da ne budu viđene. Otvor na podu u tom dijelu kuće kroz koji se voda od dnevnih abdesta izliva na kaldrmu, srećom po prolaznike, obično vodi u dvorište, a ne na ulicu. Po cijelu noć, naročito četvrtkom, haremi su osvijetljeni, a kafana na Bembaši (Bend Bashi) na obali Miljacke (Milyatshka) ispunjena je kremom domaćeg društva, muhamedancima, Srbima, katolicima i Jevrejima koji pijuckaju kafu, puše cigarete i slušaju sjetnu cigansku muziku ili neobuzdane turske pjesme o junačkim podvizima Osman-paše protiv „moskovskih pasa“ za vrijeme posljednjeg rata. U jednoj od najstarijih i najbjednijih džamija od zavijanja derviša evropskom posjetiocu se koža ježi dok se oni trude oko svog spasenja, a tu i tamo na pustoj ulici sluga nečujno korača ispred gospodara noseći lijepi kineski fenjer kojim mu osvjetljava put kroz strme uličice i klizave prolaze do njegove kuće u nekom sjenovitom voćnjaku na obronku obližnjeg brda.

Nekoliko milja van Sarajeva nalaze se sumporna vrela Ilidže na mjestu starog rimskog grada, a nedaleko je i šezdeset izvora Bosne – jedno od najljepših mjesta na svijetu. Pejzaž je izvanredan. Najbliže što se u Evropi i Aziji može naći jeste predgrađe grada Srinagara (Srinagar) u Kašmiru. To je nesumnjivo najslikovitije

i najprijatnije lječilište u Evropi. Vazduh krijepi, klima ojačava, a pejzaž bi mogao uliti pjesničko raspoloženje čak i u dušu kakvog londonskog piljara. U Bosni uopšte klima je blagotvorna, žega nikad nije nepodnošljiva, promjene temperature su postupne, a noći uvijek svježije.

(„Bosnia and Herzegovina“, *The Contemporary Review*, London, May 1894, pp. 741–744.)

* * *

Šarolikost i egzotičnost sarajevske čaršije privlače pažnju i arheologa Roberta Munroa avgusta 1894; on po dolasku odsjeda u hotelu „Evropa“, nakon čega izlazi sa ženom u šetnju i prelazi granicu između „evropskog“ i „orijentalnog“ dijela grada.

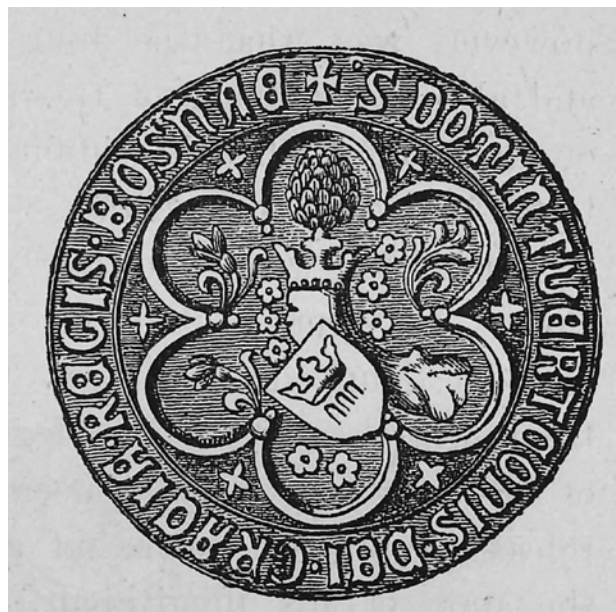
* * *

Odlazeći s perona, opet sam zamoljen da pokažem pasoš, i opet je pismo Herr von Kallaya učinilo svoje. Stanica je malo podalje od grada, a to je zato što se željelo ostaviti prostora za širenje grada prema zapadu – jedinom pravcu u kome je to moguće. U hotelu „Evropa“ smo otkrili da nema slobodnih soba, a najviše što je vlasnik mogao učiniti je da nas privremeno primi, nadajući se da će neko otići tokom poslijepodneva. Ovaj hotel je velika zgrada na uglu, u glavnoj ulici blizu centra grada. Ulaz je u pokrajnjoj ulici i vodi pravo kroz zgradu do jednog otvorenog dvorišta. U prizemlju se nalazi velika kafana i soba za bilijar s pogledom na glavnu ulicu, dok su restoran i kuhinje na suprotnoj strani od ulaza. Ljeti se unutrašnje dvorište koristi kao sala za ručavanje i, kad je lijepo uređeno, kao što je sada bilo, sa velikim rascvjetanim egzotičnim biljkama, čini vrlo privlačno mjesto za *Mittagessen*⁴¹². Prije nego što smo završili ručak, došao je vlasnik i sa smiješkom nam rekao da je za nas već obezbijedio *ein sehr schönes Zimmer*⁴¹³. To je uistinu tačan opis: ispostavilo se da je soba isto toliko udobna koliko i elegantno namještena.

Kad je osvježilo, uveče, izašli smo da vidimo našu novu sredinu. Ispred kafane je dosta sjajno obučenog svijeta – uglavnom Evropljana – pilo kafu i druga osvježavajuća pića za malim stolovima. Tu, zaklonjeni tendom i djelomično skriveni od pogleda prolaznika, uživali su u udobnostima i zadovoljstvima otmjenog evropskog načina života. Njemačke literature bilo je u izobilju, a ja sam vidio i dva-tri italijanska i francuska lista i, naravno, neke na srpskohrvatskom jeziku. Ali, nema engleskih novina, nema čak ni *Timesa* koji je toliko čitan svuda po Evropi. Na drugoj strani se nalazila dobro opskrbljena knjižara s velikom zbirkom bosanskih razglednica. Skrećući prema istoku niz Ulicu Franje Josifa (Franz Joseph Strasse), stigli smo za nekoliko minuta do domorodačkog dijela grada, gdje svi tragovi zapadne civilizacije iznenada nestaju. Nalijevo je bio jedan niski svod u nekom prastarom zidu koji vodi u usku galeriju sa stepenicama sa svake strane gdje su sjedili trgovci i izlagali svoju raznovrsnu robu. Ovo je bio bezistan, prvobitno izgrađen da ga isključivo koriste muhamedanci, a sada je uglavnom zaposjednut španskim Jevrejima. Većina robe ovih prodavača, mada izgleda orijentalna, proizvedena je u Evropi i isključivo je rađena za ovo tržište. Među robom se može vidjeti svila i pamuk predivnih boja, tkanine vezene zlatom i srebrom, lažni nakit, kićene papuče, izrađene lule i slično. Takođe, domaći predmeti od metala, ćilimi i drugi proizvodi bosanske industrije.

⁴¹² (Njem.) Ručak.

⁴¹³ (Njem.) Veoma lijepa soba.

Pečat kralja Tvrtka II

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 81]

Malo dalje nalazi se čaršija, pravi gradski i poslovni centar muhamedanskog Sarajeva. Ona se sastoji od pedesetak uličica koje se ukrštaju pod pravim uglom. Ovdje su dućani otvoreni i može se vidjeti kako se proizvodi domaća roba. Ne obazirući se na poglede posmatrača, vrijedne zanatlije marljivo rade od jutra do zalaska sunca, a onda se povlače u svoje vile i bašte u predgrađima. Raznim zanatima upravljaju esnafi, kao što je ranije bio slučaj po cijeloj Evropi, a svaki esnaf ima svog sveca zaštitnika i uobičajeni dugi spisak funkcionera. Većina ovih zanata ima poseban lokalitet gdje se okupljaju radnici i cijele ulice su gotovo isključivo zauzete njihovim radionicama. Stranac, ako mu već nisu poznati orijentalni običaji, dugo će se zadržavati posmatrajući neke delikatnije zanate, kao što je ugrađivanje srebrne žice ukusnim šarama u željezo ili drvo. Prema istočnom kraju čaršije nalazi se turska čitaonica (Kiraet Han), izgrađena u orijentalnom stilu, koja je najčešće mjesto okupljanja bolje stojećih muhamedanaca: oni se tamo često odmaraju na divanima spokojno pušeći čibuke i cigarete. Drago im je kad dođu stranci pa ih odmah nude kafom i najfinijim duhanom. Međutim, na tržnici gdje se prodaje hrana je najživlje. Ovdje se tokom prijepodneva, izloženi na tezgama do ulica, vide perad, meso, riba, povrće, voće itd. Pekari, slastičari, prodavači slatkiša nepoznatog sastava, jako su užurbani, čas posmatrajući tuđu robu, čas dozivajući mušterije da kupuju njihovu.

Ništa manju novinu ne predstavljaju ni narodne nošnje ni razna odjeća koja se vidi na mnoštvu koje se kreće tamo-amo. Da biste mogli razlikovati predstavnike raznih rasa i vjera u ovom gradu, morate ovdje provesti neko vrijeme i posjedovati znanje iz historije. Zbrku rasnih osobina koje su uočljive u odjeći i opštem izgledu, povećava i činjenica da su većina današnjih muhamedanaca Sloveni po krvi. Ranije hrišćani iz sekte poznate kao bogumili, oni su u samoodbrani na kraju prihvatili islam radije nego katoličanstvo. Ali, ma kojoj rasi ili vjeri savremeni Bosanac pripadao – slovenskoj, semitskoj ili turskoj, bio on hrišćanin, Jevrej ili musliman – on

ipak živi, kreće se i cijelim bićem pripada tradicionalnom svijetu svojih pradjedova. Stoga je odjeća koja se vidi u Sarajevu, kao što bi se moglo i očekivati, pomalo zbunjujuća. Od muškaraca neki nose fes ili čalmu i tijesnu dolamicu, široke čakšire, čarape i šiljate papuče. Neki nose odjeću koja izgleda da je posudila neke elemente iz različitih izvora. Gotovo svaki muškarac nosi oko pasa širok svileni ili kožni pojas u čijim naborima nosi potrebne predmete kao što je duhan, nož itd. Gradonačelnik Sarajeva⁴¹⁴ nosi evropsko odijelo i fes. Žene se takođe drže tradicionalne odjeće. Pokrivene ili nepokrivene, one koračaju u nanulama i dimijama *à la Turque*⁴¹⁵. Muslimanske žene se rijetko pojavljuju na ulici, ali katoličke ili jevrejske djevojke mogu se vidjeti kako nose fes ili malu okruglu kapu ukrašenu novčićima, da bolje istaknu svoja koketna lica. Srpske žene sa sela nose široku odjeću napravljenu od grubog bijelog platna, a na glavi imaju nešto što liči na ono što nose žene iz Napulja.

(*Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia*, pp. 11–151)

* * *

Iako mu je lov glavna preokupacija, Robert Dunkin, u svojoj knjizi objavljenoj 1897, nalazi mjesta i za druge – za njega sporedne – stvari, kao što su ljudi i gradovi.

* * *

Izgleda neobično doći u jedan turski grad – a Mostar je svakako to, jer muhamedansko stanovništvo brojem nadmašuje ostalo – i ponovo ući u civilizaciju, ali i to je upravo ono što nam se desilo. Samo nas je odlučan zahtjev da pokažemo pasoše na izlazu iz stanice podsjetio da smo pod vojnom okupacijom, a zatim smo ušli u hotelski omnibus i odvezli se. Zacijelo ni najmaštovitiji romansijer ne bi mogao zamisliti tako čudnu mješavinu kakvu predstavljaju veći gradovi ovih pokrajina pod (austrijskom) upravom. Hoteli su bečkog stila, iako ne i komforna, dok su glavne radnje gotovo jednake onima u našim engleskim provincijskim gradovima. Ulice su čiste i dobro održavane, a higijenski uslovi izvrsni. A onda, na svakom uglu ima džamija, muhamedansko groblje ili – što Anglo-Indijca⁴¹⁶ još više podsjeća na kuću – pravi istočnjački bazar. Mješavina nošnji i odjeće je podjednako neobična. Bečki *gigerl*⁴¹⁷ sa zanimanjem zagleda bezoblično tursko ženskinje, bosanski konjanici u crvenim čakširama pozdravljaju dotjerane mađarske *Jäger*⁴¹⁸ oficire; a tipično njemačke *Mädchen*⁴¹⁹ idu u školu u pratnji srpskih služavki u dimijama. Službeno, svi govorimo njemački u Mostaru, ali jezici kao u Babilonu, od kojih se jedino ne čuje turski, dopiru do uha sa svih strana. Svaka od pokrajina mnogojezične Austrije dobro je zastupljena u ovom gradiću.

Okrenimo se sad samom gradu. Položaj mu je slikovit, a bio bi i ljepši da nije golih brda koja ga okružuju. Neretva teče između i preko tamnih stijena a niže grada brda se toliko približavaju rijeci da gotovo obrazuju klanac. Dalje ka sjeverozapadu predio se širi u vedru ravnici sa poljima zasijanim kukuruzom i vinogradima, ali isto tako okruženu golim brdima. Grad se nalazi na lijevoj obali rijeke koja krivuda

⁴¹⁴ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak.

⁴¹⁵ Na turski, istočnjački način.

⁴¹⁶ Dunkin sebe često naziva Anglo-Indijcem: očito je neko vrijeme živio u Indiji.

⁴¹⁷ (Njem.) Kicoš.

⁴¹⁸ (Njem.) Oficiri lovačkih jedinica.

⁴¹⁹ (Njem.) Djevojčice.

između zbijenih kuća i prolazi pored stalnih vojnih logora na oba kraja grada. Niske turske kuće pokrivene kamenom pločom i munare neobično odudaraju od ogromnih kuća pokrivenih crvenim crijepom i sagrađenih u stambene i službene svrhe od okupacije. Predgrađa na drugoj obali rijeke naseljena su uglavnom domaćim življem, a brojni vrtovi u njemu pravi su užitek za oko.

(In the Land of the Bora, or Camp Life and Sport in Dalmatia and the Herzegovina, 1894–5–6, pp. 159–160)

* * *

Svoja zapažanja o Sarajevu, Travniku, Jajcu i Rogatici krajem 19. vijeka William Miller potkrepljuje zavidnim stepenom obaviještenosti i mnoštvom zanimljivih pojedinosti.

* * *

Moderno Sarajevo umnogome se razlikuje od Bosna Saraja iz turskih vremena. Na prvom mjestu, stanovništvo se veoma povećalo, a bosanski glavni grad će uskoro ostaviti Sofiju i Beograd iza sebe u ovome kao i u nekim drugim stvarima. Na posljednjem popisu u Sarajevu je bilo, izuzimajući vojsku, 37 713 stanovnika, od čega 17 074 muslimana, 10 473 katolika, 5 855 pravoslavaca i 3 994 Jevreja. Ostatak čine druge vjere. Uključujući garnizon, ukupan broj iznosi 41 173. Da bi se smjestilo ovo povećano stanovništvo poraslo za 43,57 % u kratkom rasponu od deset godina, u gradu se mnogo gradilo, nikle su i nove četvrti koje nisu postojale u tursko doba. Otuda su stanarine, visoke u prvim danima okupacije, sada dosta niže. Veliko polje koje se pruža prema zapadu i koje su neki predlagali kao mjesto za novi dio grada u doba okupacije, daje dosta mogućnosti za širenje, a i glavna željeznička stanica je smještena prilično daleko od centra grada, jer se smatra da će je grad jednog dana potpuno okružiti.

Što se tiče položaja, Sarajevo zaista ima najbolji položaj od svih glavnih gradova na Balkanu. Presijeca ga mala rijeka pjesnički nazvana Miljacka, ili „ona što blago žubori“, koja je branom zaustavljena da se poveća količina vode. Samo je u ovome srbijanska prijestonica u prednosti, jer ima dvije prekrasne rijeke, ali Sarajevo ima mnogo drugih prednosti koje Beograd nema. Grad se slikovito smjestio u udolini između dva brda i na istoku njime dominira tvrđava, sa čijih kula puca divan pogled na stare drvene turske kuće i moderna evropska zdanja. Za razliku od Atine i Beograda, grad je pun zelenila. Bez sumnje, moderni dio grada se razvio na račun orijentalnog, ali Sarajevo je još uvijek najizrazitije orijentalni grad na Balkanskom poluostrvu. U Beogradu i Sofiji nema ništa osim novih novcatih zgrada, dok u Atini nema ničega između drevnih ruševina iz antičkih vremena i savremenog njemačkog grada koji je izgrađen pod kraljem Otom (Otho).

Ali u Saraju Zapad i Istok se sreću, a orijentalne kuće s dvorištima i vrtovima nisu prepravljene u tolikoj mjeri da se više ne mogu prepoznati kao takve, što je slučaj u Sofiji. Možete se prošetati čaršijom i zamisliti da ste u pravom istočnjačkom gradu, dok vas na rastojanju od pet minuta radnje u Ulici Franje Josifa ne vrate nazad u jedan austrijski grad. Po slikovitosti sarajevskoj čaršiji nema ravne na Bliskom istoku. Ona se možda ne može porediti sa sukovima (suks)⁴²⁰ Tunisa ili velikim natkrivenim bazarom Carigrada zato što je gotovo sva na otvorenom. Da biste je vidjeli u najljepšem izdanju, treba da odete kad je pazarni dan. Tada seoski svijet dođe iz obližnjih mjesta sa svojom robom, svi u narodnim nošnjama. Tu

i tamo možete sresti Bosanca kako nosi ovna na leđima, a ja sam primijetio jednog ili dvojicu seljaka kako dahću i znoje se pod svojim živim teretom čak gore kod tvrđave, dok su životinje vrlo smireno razgledale oko sebe.

Veliki broj trgovaca su španski Jevreji koji nose debele kapute postavljene krznom (...) i ljeti i zimi. Oni su naučili njemački izrazito dobro i kupovine se bez teškoća obavljaju na tom jeziku – činjenica tim zanimljivija što oni nikad nisu pokazivali mnogo sposobnosti da nauče bosanski govor. Njihove žene se lako raspoznaju po onome što nose na glavi: to je neprikladna kruta svilena kapa, na rubovima optočena šljokicama, koja potpuno pokriva kosu. Kao i u svim orijentalnim gradovima, svaki zanat ima svoj dio čaršije, tako da su obučari u jednom dijelu, a svi oni koji rade s metalima u drugom. Ovdje ima daleko manje cjenkanja nego u Carigradu, gdje je to neizbježno, a znam slučaj kad je trgovcu bilo potpuno svejedno hoće li prodati robu ili ne; on je odbio da spusti cijenu i za jednu jedinu paru. U Sarajevu je samo Bosancima dozvoljeno da imaju tezge na čaršiji, to je povlastica koju veoma cijene i koju uživaju sve vjere podjednako. Samo jedan dio čaršije je pod krovom i tu se gotovo isključivo prodaje tekstil. (...)

Sa stanovišta slikovitosti, Sarajevo, poput Beograda i Atine, gubi zbog električnog tramvaja koji ide Apelovom obalom (Appel-Quai), desnom stranom Miljacke, ali tom zapadnjačkom prevoznom sredstvu nije bilo dozvoljeno da pokvari hladovitu okuku rijeke gdje Muslimani uživaju pijući kafu u bašti na Bembaši (Bendbasi). Upravo je pored ovog dijela rijeke grad najlikovitiji. Na lijevoj obali, niz za nizom drvenih turskih kuća proviruje iz zelenila sa munarom koja se tu i tamo uzdiže iznad krošnji drveća. Ni ovdje rijeka nije podzidana već je ostavljena u svom prirodnom obliku i umjesto ravnog šetališta tu postoji lijep kontrast između valovite obale i stijena koje se tu i tamo uzdižu iz samog korita rijeke. Ranije je Sarajevo, poput svih turskih gradova, imalo velika muslimanska groblja, sa spomenicima koji su stajali pod raznim uglovima i čije je zapušteno rastinje pravilo zelene oaze između kuća – jer, kao što svako zna, Musliman voli da mu se u neposrednoj blizini nalazi počivalište njegovih rođaka. Ovo je bila jedna od teškoća sa kojom su se Austrijanci morali suočiti kad su ušli u Bosnu, jer su ova slikovita groblja bila stalna prepreka širenju grada. Postepeno, međutim, ova teškoća je prevaziđena: neka groblja su nestala, neka su pretvorena u parkove, ali se tu i tamo još uvijek naide na poneki nišan, dok su brda iznad grada prekrivena jevrejskim i muslimanskim grobovima.

Jedan istorijski spomenik nije ostavljen da propada – Ali-pašina džamija, prema ulazu u grad, odakle su pobunjenici pružali očajnički otpor okupacionoj vojsci onog nezaboravnog 19. avgusta 1878. godine, kada je palo Sarajevo. Tada je po drugi put u svojoj istoriji glavni grad Bosne, kojeg je privremeno zauzeo princ Eugen Savojski 1697, pao u ruke Austrijancima. Muslimanski fanatizam nalazi sada oduška u sedmičnom zavijanju i plesu derviša, što se održava u Sinanovoj tekiji (tekkeh). Kad sam posjetio tekiju, prvo su me odveli u kafanu gdje je izvjestan broj ljudi sjedio, igrao karata i pio kafu. Prešavši unutrašnje dvorište stigao sam na drvenu galeriju prostorije u kojoj derviši izvode svoj ritual. Očekivao sam svakog trenutka da se galerija sruši, jer ju je podupirao samo po jedan stub sa svake strane i škripala je na svaki pokret gledalaca. Postoji takođe mušepkom zagrađena galerija za žene. U zgradi je bilo četrnaest derviša raspoređenih u tri reda od jednog, devet i četiri čovjeka. Predvodnik je saginjao glavu i ljubio tlo, njišući tijelom i stalno uzvikujući „Allah!“ i „Muhamed!“. Drugi su ga slijedili, a jedan od njih je uvijek kasnio s pokretima. Ovaj ritual je počeo nešto poslije devet sati, a oko deset nam je rečeno da neće biti plesanja, jer je za to potrebno bar trideset derviša. Kasnije sam saznao da su najbolji otputovali na izložbu u Budimpešti; tako se ovdje, kao i u Carigradu,

⁴²⁰ (Ar.) Trgovački dijelovi sjevernoafričkih i bliskoistočnih gradova.

njihova vjerska zanesenost pretvorila u predstavu za koju se od posjetilaca očekuje da daju mali prilog.

Austrijanci se od svih unapređenja u blizini glavnog grada najviše ponose banjom koju su stvorili od Ilidže, oko sedam milja van grada. Tačno je da su sumporne banje na Ilidži bile poznate još Rimljanima koji su tu izgradili grad, čije su iskopine otkrivene u prilično velikom obimu. I u srednjem vijeku ovdje je bilo središte uprave, a banje su pod Turcima uživale znatan ugled. Međutim, kad je došla okupacija, sve je bilo vrlo primitivno, tako da istorija Ilidže kao banje, može se reći, kao i svih civilizovanih institucija u zemlji, datira od sadašnjeg režima. Stalni voz saobraća za vrijeme sezone, a nedjeljom i praznicima *le tout*⁴²¹ Sarajevo se skuplja na Ilidži. Posebni odjelci u ovom vozu, kao i na svim prugama, rezervisani su za muslimanske žene, i kao neobičan primjer zapadnjačkog progressa zapazio sam poseban vagon za bicikle koji su vrlo popularni među domaćim življem. Tri hotela i jedan restoran stoje na raspolaganju posjetiocima i smatra se otmjenim večerati na Ilidži u sezoni, ili čak odsjesti tamo, a ići u grad svakog dana. Vrlo niske cijene određene su s namjerom da se privuče svijet izdaleka – ukratko, Ilidža sada ima svu privlačnost evropskih pomodnih banja ali bez visokih cijena.

Narod naročito zanimaju tri međvjeda iz bosanskih planina, čiji je kavez jedna od glavnih atrakcija tog parka. Kad smo ih prvi put vidjeli prije dvije godine, Malog je mnogo teroriso Miško, tiranin među tom trojicom, i on je tužno zavijao; ali ove godine smo ga zatekli većeg i nešto hrabrijeg. Svaki posjetilac smatra za normalno da se odveze dvije i po milje do izvora Bosne pod planinom Igman. Prirodne ljepote ovog vrela, bistrog kao kristal, za moj ukus su suviše „poboljšane“, a vještački podzidi, mostovi i parkovi mogli su i izostat. Kupalište na drugoj rijeci, Željeznici (Zeljesnica) je velika atrakcija, a ljekari naveliko hvale sumporne izvore na tom mjestu. Tokom sedmice konjskih trka u junu nemoguće je dobiti sobu u hotelima, a prisustvo gospođe fon Kalaj (von Kallay) daje tom događaju veliki društveni značaj.

Travnik, naravno, nema politički značaj koji je imao kad je bio sjedište turskog vezira. Ali, na posljednjem popisu imao je 6 894 stanovnika i jedan je od najmuhamedanskih gradova u zemlji, mada je broj katolika u porastu. Ako bi se ovaj krak pruge ikada produžio do Jadrana i Splita, trgovački značaj Travnika bi se veoma povećao, a u vremenu između moja dva boravka primijetio sam priličan napredak u njegovom razvoju. Na primjer, prošle godine mjesne vlasti smatrale su poželjnim da izgrade novi hotel, u kojem ima pozorište, oficirski kasino i sala za zabave, tako da u tome Travnik ima prednost nad većinom gradova iste veličine u Engleskoj. Ali, ova moderna poboljšanja nisu nimalo oduzela od njegovog istočnjačkog šarma. Nijedno mjesto u Bosni nije tako poznato po muslimanskim grobovima – ogromnim građevinama opasanim željeznim ogradama i natkrivenim kupolama, poput velikih grobnica naših predaka. Ova turbeta (turbehs), koja su gotovo kao kuće, posljednja su počivališta muhamedanskih guvernera Bosne.

Jedan drugi istorijski spomenik je sasvim drukčije vrste. To je kafana Derventa (Dervent), gdje je zlosretni nadvojvoda Rudolf (Rudolph)⁴²² za vrijeme svoje posjete Travniku pio tursku kafu, po kojoj je ovo mjesto poznato. Šoljica iz koje je pio i čaša za vodu koja se uvijek služi uz kafu na Bliskom istoku, još se čuvaju, ali svaki put kad sam sjedio pored brze vode u njenoj sjenovitoj bašti, ta kafana mi se činila trošnja i prljavija. Vrtovi i obilje tekuće vode zaista su ljepote Travnika, čije ime znači „prostor obrastao travom“, a čiji je položaj takav da se dopada Muslimanima. Duga, krivudava ulica, od koje se uglavnom sastoji grad, na pijačni dan je puna veoma

zanimljivih likova. Tada mnogi katolici dođu sa sela i među njima se mogu vidjeti tetovirane žene, jer u okolini Travnika i Jajca tetoviranje uopšte nije neobična praksa kod katolkinja, mada je gotovo nepoznata kod drugih vjera, a ne vidi se često ni kod muškaraca katolika. Doktor Glik (Glück)⁴²³ koji je istraživao ovu pojavu, pretpostavlja da su u doba turskog osvajanja, kad je prelaženje na islam bila česta pojava, katolički sveštenici tako sprečavali svoju pastvu da pristupi vjeri osvajača. Sada, kada više nema potrebe za ovu predostrožnost, običaj se održao, a stare žene obično vrše tetoviranje.

Još jednu neobičnost travničke čaršije oličava jedan važan Musliman, naoružan plavim štapom, koji ide okolo ispitujući robu koju su seljaci donijeli na prodaju. Stara tvrđava koja potiče još iz doba bosanskih kraljeva nalazi se dalje od Travnika i cilj je puta svakog posjetioca. Nova jezuitska akademija i moderna muslimanska medresa ukazuju na razliku između vjerske trpeljivosti devetnaestog i žestokih sukoba petnaestog stoljeća. I ovdje se primjećuje kontrast između krajnje prijaznosti i ljubaznog ophođenja slovenskih Muslimana i rezervisanosti njihovih istovjernika u Carigradu. Ovdje izgleda da se ne mrze Švabe (Schwabi) – to je rastegljiv izraz kojim Bosanci obuhvataju ne samo Austrijance (čak i austrijske Slovene) i južne Nijemce već i sve „Evropljane“ koji su inače svi kauri⁴²⁴. Ovdje su, zapravo, podanici *Aleman Padishah-a*⁴²⁵ daleko najprihvatljiviji.

Još jedna bosanska prijestonica – posljednje uporište bosanskih kraljeva – nalazi se dalje od Travnika i cilj je puta svakog posjetioca. Putovati Bosnom a ne vidjeti Jajce bilo bi neoprostivo, jer to je, bez sumnje, dragulj te zemlje, grad s prekrasnim položajem. Putovali smo kroz lijep kraj i prošli pored džinovskih, sto godina starih topola, ispod kojih je sahranjen neki poznati derviš, a zatim smo počeli da se penjemo strmom padinom do vrha prevoja⁴²⁶. Prijatan krajolik, sa tu i tamo pokojim bogumilskim grobom, ukazuje se s druge strane, i tako stižemo do slikovitog gradića Donjeg Vakufa (Dolnji Vakuf), sa starom sahat-kulom i mostom. Odavde se jedan put odvaja za Bugojno, odakle kočija vozi lijepom dolinom Rame do Jablanice, dok drugi slijedi isto tako lijepu dolinu Vrbasa i završava se u Jajcu. U starim danima mađarske vladavine, porodica Keglević, čijoj je odbrani Jajce bilo povjereno, upravljala je ovom dolinom iz tvrđave; njeni ostaci su preživjeli tursko osvajanje. Danas je, međutim, ova oblast od malog strateškog značaja i od 1895. godine nema vojnika u Jajcu.

Od svih gradova na Bliskom istoku malo njih ima tako lijep položaj kao ova posljednja prijestonica bosanske kraljevine gdje je posljednji od domaćih vladara Bosne uzalud tražio utočište pred Turcima koji su nadirali. Tu je još dvije generacije mađarski garnizon odolijevao kao najisturenija predstraža hrišćanstva, a prema lokalnoj legendi, evangelist Luka je sahranjen ispod italijanskog zvonika koji nosi njegovo ime. Možda najljepši vodopad u Evropi uz huku se obrušava niz stijene na čijem vrhu se smjestio grad s brzom rijekom u podnožju. Na jajolikom brdu s tvrđavom na vrhu, po čemu je grad i dobio ime – „malo jaje“ – a ne po navodnoj sličnosti sa Castel dell'Ovom u Napulju, stoje zbijene crne i bijele drvene kuke,

⁴²³ Doktor Leopold Glück bio je „prvi civilni ljekar u Travniku“; inače „prvi ljekari sa diplomom doktora koji su došli sa okupatorskom vojskom bili su Aškenazi iz Galicije“ (Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1987, str. 178)

⁴²⁴ Ovo se može uporediti s onim što kaže Klement Božić tri decenije ranije: „Svi vjerozakoni (u Bosni) nazivlju strance kauri, tj. nestanujući u Turskoj, premda se može uzeti, da je *kaur* pokvareno od *daur* – nevjernik, a strance obučene po evropski zovu *Švabom*, bio on ma koje narodnosti, i zaziru od njega, dok god ga neupoznadu (sic!) iz diela da im nije neprijatelj“. („Slike iz Bosne. Nacrane Kl. Božićem“. *Vienac*, Zagreb, 1/1869, 3. srpnja 1869, br. 24, str. 493).

⁴²⁵ (Tur.-pers.) Njemački, tj. austrijski „padišah“ ili car.

⁴²⁶ Komar.

⁴²¹ (Franc.) Cijelo.

⁴²² Franz Karl Joseph Rudolf (1858–1889), austrijski nadvojvoda i jedini sin cara Franz Josepha I.

smještene između krošanja oraha, dok se vitki italijanski zvonik srušene crkve čini sasvim neprikladnim na ovoj toliko orijentalnoj pozadini. Dolje u čaršiji, pored stare kapije, bosanski seljaci sa crvenim čalmama na glavi pogađaju se za robu. Stasiti Dalmatinci u ovčijim kožusima i malenim, jarkocrvenim kapama kupuju belegije za kose, a katoličke žene, ovdje kao i u Travniku, sa tetoviranim rukama, čavrljaju u staroj kapiji o dječijim bolestima i novim keceljama. Ove prugaste kecelje, napravljene od vune i gotovo kvadratnog oblika, izdvajaju žene iz Jajca od ostalih žena u Bosni. Ovdje su katolici i muslimani otprilike jednaki po broju i, kao što je u Bosni obično slučaj, ove dvije vjere se bolje slažu nego muhamedanci i pravoslavci. Čak i prije dolaska Austrijanaca, muslimani su slali svoju djecu da se uče pismenosti u franjevačkoj školi, a uticaj fratarar koji su igrali značajnu ulogu u istoriji zemlje, toliko je velik da smo jedne nedjelje vidjeli seljanku kako na koljenima obilazi oko crkve, sa dječakom koji ju je slijedio; činili su to da ispune neki zavjet ili u znak pokore za grijeh koji su možda počinili. Takođe smo vidjeli jednu djevojku kako kleči ispred vrata tokom cijele službe u crkvi; saznali smo da je to uobičajena kazna za prekršaj moralne prirode. U crkvi desetine ljudi je klečalo, dok su im neobični perčin, kakve nose u mnogim dijelovima zemlje, visili niz obrijane glave. I konačno, kao relikvija prošlosti, u staklenoj vitrini sa strane čuva se kostur posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, s lobanjom odvojenom od vrata, upravo kako je bila odsječena po podmukloj sultanovoj naredbi prije četiri vijeka.

Rogatica je zaista jedno od najljepših mjesta u zemlji jer leži, kao što bi se moglo i očekivati od jednog gotovo potpuno muslimanskog grada, u zelenoj dolini navodnjavanoj bujnim rijekama. Od stanovništva koje broji 3 300 ljudi, samo 300 su hrišćani pa je tako Rogatica jedan od najkonzervativnijih gradova u Bosni. Ovdasnji Muslimani gorljivo su se opirali tome da im kćeri idu u školu s pravoslavnim djevojčicama i suprotstavljali su se podizanju nove ženske škole. Isto tako, u doba posta gradonačelnik Musliman obilazi kafane da provjeri da neko od vjernika ne puši ili da čak ne udiše dim od cigareta nevjernika; svaki prekršilac se strogo kažnjava. Pa ipak, uprkos ovoj oštini muslimanske većine, malobrojna hrišćanska manjina koja se isključivo sastoji od Srba, živi u miru s ovim drugim dijelom grada. I ovdje su Muslimani poznati po svojoj učenosti, a mnogi od njih su begovi. U stvari, Rogatica se ponosi time kako je iz nje potekao prijašnji *Šejh-ul-Islam*, ili poglavar islamske hijerarhije u Carigradu koji je ovdje podigao džamiju koja nosi njegovo ime⁴²⁷. Jedna zanimljiva džamija je „Muftijina“, u čijem se dvorištu nalazi lijepa rimska grobnica – jer je kroz ovo mjesto nekada prolazila rimska cesta i rimski ostaci se nalaze ovdje u velikom broju. Muslimani, sa svojim uobičajenim nemarom prema klasičnoj starini, mirno su dodali dvije zidane stepenice ovom drevnom kamenom primjerku, tako da se po lošem vremenu, kad je previše vlažno da se penje na munaru, mujezin može popeti na njega i pozivati vjernike na molitvu⁴²⁸.

Još jedan kamen sasvim druge vrste jeste ogroman bogumilski spomenik, sa dugačkim natpisom na ćirilici, a ugrađen je u zid nove pravoslavne crkve⁴²⁹. Graditelji ovog zdanja, da bi dokazali svoju nepristrasnost, učinili su još jedno užasno djelo, razrezavši na pola lijepu rimsku ploču koja predstavlja muškarca i ženu, pa su jedan komad stavili s jedne a drugi s druge strane vrata. Drugo rimsko kamenje upotrijebili su zidari, a u vrtovima kasarni i u lijepim malim gradskim parkovima ima ih još.

Ovi parkovi su lijepo projektovani na obali rječice Rakitnice ili „Rakovog potoka“ i predstavljaju uzor kako treba da izgledaju mali javni parkovi. Ovdje Muslimani vole da dolaze i da uživaju uz kafu koja se donosi iz turske kafane, dok ih uveče možete vidjeti kako se peru za molitvu na izvoru zvanom Toplik koji izbija ispod stijena blizu stare rimske ceste.

(*Travels and Politics in the Near East*, pp. 144–147; 150–160; 202–203)

⁴²⁷ Džamija Šejhulislamija koju je 1870. dao sagraditi Šejhulislam Mehmed Refik-efendija Hadžiabdić, stradala je u požaru 1943 (Vidjeti Grupa autora, *Rogatica*, Sarajevo, 1966, str. 54).

⁴²⁸ Rječ je o žrtveniku posvećenom bogu Jupiteru, s natpisom na latinskom. (O ovome vidjeti u pomenutoj mongra ji Rogatice, str. 31).

⁴²⁹ Ova crkva podignuta je 1886. godine. (Vidjeti *Rogatica*, str. 67).

IV.
Drugi svijet

1. Običaji i vjerovanja

*Bio je to takav vjetar koji tjera mladiće po svijetu
Da traže sreću daleko od kuće,
Gdje malo šta mogu vidjeti.*

(Shakespeare)

Kod Edmunda Spencera nalazimo možda ponajviše obavještenja o raznim običajima i vjerovanjima naših naroda i o njihovom načinu života uopšte, i to u doba (sredinom stoljeća) kada se u Bosni i Hercegovini počinje snažnije osjećati preklapanje istočnog i zapadnog kulturnog kruga.

* * *

Poput svih gorštaka, Bosanci su veoma privrženi svojoj zemlji i naširoko i s velikim zadovoljstvom pričaju o odličnom kvalitetu i obilju proizvoda – žita, meda, ovaca i stoke, za koje tvrde da im nema premca. A nisu ni neosjetljivi na slikovitu ljepotu raskošnih dolina, gustih šuma i visokih planina. Uopšte uzevši, seljak u Bosni je inteligentniji od seljaka u Zapadnoj i Srednjoj Evropi. Ovo proizlazi iz prirode njegovih društvenih institucija koje ga obavezuju da razmatra i sam odlučuje o stvarima i da učestvuje u raspravi o pitanjima zajednice čiji je član. S druge strane, u većini zemalja Evrope vlada sama odlučuje i djeluje, puštajući da um naroda tone u učmalost.

Sistem samouprave, tako uobičajen među Slovenima iz ovih pokrajina, kojeg je turska uprava iz ranijih godina podržavala u izvjesnoj mjeri, dovodi do sasvim drukčijih posljedica. Otuda putnik s velikim čuđenjem sluša ne samo stanovnike gradova i sela, već i pastire u planinama, kako raspravljaju o nekoj pritužbi, iznose načine kako da se zlo ispravi i osuđuju vezirove mjere i upravu njegovih službenika. To čine jasno, odmjereno i s takvim zdravim rasuđivanjem koje čovjek ne bi očekivao zbog njihovog nedovoljnog obrazovanja i nedostatka veza sa svijetom. S druge strane, ako ovaj narod ne uživa u prednostima pisane riječi, on za to ima sasvim dovoljnu zamjenu u svojim narodnim pjevačima, koji neprestano pjevaju o slavnim djelima predaka i o najvažnijim događajima iz savremene istorije svoje zemlje, kao i o svakodnevnom životu.

Od svih vrsta poezije, bosanski pjesnik najviše voli epsku, čiji je junak često bog rata, Tavor⁴³⁰. Ove pjesme pjevaju zemljoradnici za plugom, pastiri dok čuvaju stada, i žene, bilo u hodu, pri radu ili igranju. Oni takođe imaju i svoje pjesme (pjesmas), neku vrstu kompozicija između proze i poezije, nalik na Osijanove (Ossian)⁴³¹ balade. One uvijek govore o nekom događaju iz drevne ili savremene istorije zemlje. A ne smijemo zaboraviti ni njihovu ljubav prema ljubavnim pjesmama kojih ima mnogo i koje obično završavaju horom „Lelo, Lodo, il lelo, lol, idolo“ (bog i boginja ljubavi)⁴³².

Vile takođe zauzimaju važno mjesto kod ovih pjevača; razna pjesnička pretjerivanja posvećena su njima u pohvalu, a mali duhovi se uvijek slikaju najprivlačnijim bojama. Otuda je naziv „vila“ izraz koji se upotrebljava od milja i Sloven ga često

Tursko groblje

[]. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 439]

⁴³⁰ Nejasno je na koga se ovo odnosi: bog po imenu Tavor ne postoji.

⁴³¹ Legendarni galski junak i bard iz 3. vijeka.

⁴³² Spencerova distinkcija između dvije vrste epskih pjesama, kao i navod pripjeva lirskih pjesama nejasni su i nepouzdati.

koristi za svoju dragu, svog konja i psa. Pored dobrih vila, postoji i zastrašujuća vrsta duhova, koja se nikad ne spomene a da se čovjek ne prekrsti nekoliko puta ili dotakne svoju amajliju. Mnoge narodne epske pjesme i lirski izlivi slovenskih plemena u Turskoj posjeduju znatnu ljepotu i kad bi se sakupile i prevele jasno bi osvijetlile drevnu i savremenu istoriju ovog naroda. Lutajući pjesnik sa guslama (gusla) putuje širom zemlje i dobrodošao je gost u svakoj kolibi; on pjeva o porocima i vrlinama sultana, junačkim podvizima narodnih vođa i junačkim djelima hajduka (Haiducs). Ovi moderni Homeri opijevaju čak i političku istoriju svoje zemlje, sa tačnošću najpreciznijeg istoričara.

Što se tiče muzike i pjevanja, Srbi imaju nekoliko lijepih napjeva koji bi mogli biti dopadljivi radi svoje novine; ali stanovnici Evropske Turske, bez obzira na nacionalnost, ne mogu se pohvaliti visokim nivoom svojih muzičkih kompozicija. U najboljem slučaju, njihov način pjevanja je dosadan i monoton, naročito turski, jer oni izgleda smatraju da se pjevanje sastoji od zadržavanja duže vremena na jednom tonu, a onda se taj uzdigne u intervalima svom snagom pluća. Njihovi muzički instrumenti, koje svaki seljak sam gradi, sastoje se od frule ili svirale (flute or fife) koja se pravi od drveta johe ili trske, gusala, neke vrste mandoline, i gajdi. Svi ti instrumenti podjednako su primitivni.

Sloveni iz ovih pokrajina, naročito Bosanci, budući da ih Grci nikada nisu temeljito preveli na hrišćanstvo i budući da su kasnije proganjani kao jeretici od strane papske crkve, njeguju razna besmislena sujevjerja. Astrologiju ili, kako glasi osmanski termin, munedžimluk (Munedđimlik) – gledanje u budućnost – upražnjavaju sve vjere, kako u velikim gradovima tako i u najudaljenijim selima. Postoje srećni i nesrećni dani i to se vjerno poštuje do posljednjeg sata. Let određenih ptica ili skup određenih životinja, smatra se zlokobnim; snovi su od najvećeg značaja i tumače se i objašnjavaju sa istom ozbiljnošću kao što su to činili prvi patrijarsi. Ovdje ima mnoštvo varalica, kao i u civilizovanijim zemljama Zapada, i oni poprilično prazne kese lakovjernih. Jevreji i Cigani se optužuju za vraćanje i čaranje, naročito ako su stari ili ružni, i ponekad su žrtve onih koji su opsjednuti fiksnom idejom da su ovi začarali njih lično, njihove porodice, ovce i stoku. Kao zaštitu od toga, hrišćani pribjegavaju molitvama koje mole sveštenici, kao i velikim količinama svete vodice, a muhamedanci Kur'anu i posjetama grobu nekog dobrog čovjeka; ako ovo ne pomogne, traži se amajlija nekog čarobnjaka ili astrologa.

Sloveni Evropske Turske veoma su daroviti pa lako i brzo uče strane jezike, a pokazuju sličnu sposobnost za pravljenje mehaničkih sprava. Osmanlije, s druge strane, izgleda da su lišeni dara za učenje jezika i rijetko govore ijedan drugi jezik osim svog vlastitog. Ljubav i poštovanje koje djeca ukazuju roditeljima, i uopšte starijima, što je tako lijepa osobina slovenskih plemena, preovladava i u Bosni. Njihova trezvenost je takođe izvanredna kad se uporedi s navikama zapadnih naroda: oni se ne uzbuđuju tako lako kad su pod uticajem pića. Samoubistvo je gotovo nepoznato u ovim zemljama, kako među muhamedancima tako i među hrišćanima, budući da su i jedni i drugi fatalisti i trpeljivo se pokoravaju božjim odredbama. Mučka ubistva, trovanja i slično, potpuno su nepoznati. Osveta za nanesene uvrede, traženje krvi za krv, postoje, ali ne u istoj mjeri kao kod Grka i Albanaca.

Moralna čistota mora da je bila opšte rasprostranjena osobina kod starih Srba, kad vidimo da u njihovom jeziku nema ni jednog jedinog epiteta kojim se opisuje ruspna žena. I uprkos svemu što su pretrpjeli, a još uvijek trpe nasilničko ponašanje povlaštene klase, muhamedanaca, oni su najmoralniji narod od svih u Evropskoj Turskoj. Otmica, silovanje i preljuba se po turskom zakonu kažnjavaju smrću, no taj zakon se još uvijek primjenjuje samo onda kad je prekršaj napravljen protiv muhamedanaca. Ako je pak oštećena stranka iz redova raje, globa i prijekor se smatraju

dovoljnom kaznom. Popustljivost koja se isto tako pokazuje prema prestupnicima muhamedancima vrlo je nepolitična od strane turske vlade i mnogo je doprinijela ogorčenju hrišćanskog stanovništva prema vladavini sultana. (...)

U Bosni slovenski Muslimani ne oklijevaju da traže ženu među lijepim kćerima svojih sunarodnjaka hrišćana i čak im dozvoljavaju da zadrže svoju vjeru. Ali Sloven hrišćanin se nikada ne ženi muhamedankom jer bi bio izopćen iz crkve zato što je prigrlio nevjernicu. U ovom smislu, i zaista u svakom drugom kad je riječ o vjeri, žao nam je što smo obavezni da zabilježimo da su muhamedanci daleko tolerantniji od hrišćana grčke ili latinske vjere koji, ako se ožene između sebe, izazivaju buru ekskomunikacija i iz jedne i iz druge crkve.

Ženidbeni ugovor se sklapa u prisustvu svjedoka ili pismeno i ako se prekrši, često dolazi do krvavih obračuna. Sveštenik nakon obreda vjenčavanja podijeli blagoslov i izmijenja se prstenje. Nezavisno od bilo kakvih novčanih aranžmana između dvije strane, uobičajeno je da nevjesta donese u muževljevu kuću komad konopca i vreću, što simbolizira brigu i pažnju s kojom namjerava da vodi svoje domaće poslove; a po ulasku u kuću, nevjesta razbaca po kući šaku novčića, da označi kako sa sobom donosi obilje. Njen prvi odlazak na bunar sa kojeg domaćinstvo obično donosi vodu, izvodi se vrlo svečano, uključujući molitvu i pucanje iz vatrenog oružja. A da bi se potpomogao mladi par, svaki član njihovih porodica i prijatelji daju poklone u stoci i drugim stvarima potrebnim za domaćinstvo.

Svadbа, zavisno od imovnog stanja porodice, traje nekih četrnaest dana, a ponekad i duže. U to vrijeme se pruža neograničeno gostoprinstvo svim posjetiocima; čak se i putnik koji slučajno prolazi kroz selo poziva na slavlje i od njega se očekuje da se pridruži zdravicama koje se čine u toj prilici. A ako je taj putnik još kadar da sastavi prigodnu pjesmu, onda je on zaista dobrodošao gost. Krštenje djeteta se takođe slavi s radošću i uz gozbu. Valjana sahrana mrtvih je jedna od najsvetijih obaveza među stanovništvom, bilo hrišćanskim ili muslimanskim. Najgora uvreda koju možete uputiti domorocu iz ovih krajeva jeste da mu poželite da mu zemlja kosti izbaci. Mrtvo tijelo se obično polaže u grob u toku dvadeset četiri sata nakon smrti. Ova opasna žurba vodi porijeklo od Osmanlija koji vjeruju da preminulog ne treba zadržavati od rajskih užitaka.

Zemlja koja prekriva grob nije nikada dublja od tri stope i u njoj Turci naprave rupu za mrtvacu da diše. A kako preminulog obično sahranjuju bez kovčega, nisu rijetki primjeri da se neki jadnik probudi i s mukom pokuša da izađe iz groba; drugi, pak, preslabi za toliki napor, umiru u tom pokušaju. Mada se ove rupe za disanje mogu pokazati korisnim u slučajevima preranog sahranjivanja, kužna isparenja iz njih izuzetno su štetna po zdravlje ljudi koji stanuju u blizini groblja.

Kao što se može pretpostaviti, medicinska nauka je na niskom stupnju u ovim zemljama. U mnogim većim gradovima i na dvoru paše naći ćemo i ljekara i apotekara; vojska je takođe prilično dobro snabdjevena medicinarima, od kojih su gotovo svi Nijemci, Italijani i Grci. S izuzetkom ovih, putnik koji se razboli nema nade da će dobiti ljekarsku pomoć. Srećom za ovaj narod, u svakom selu i zajednici postoje određene porodice koje se bave liječenjem još od davnina i zna se da su one veoma uspješne u tom poslu. Groznica i dizenterija su najčešće bolesti, reuma preovladava u planinskim krajevima, ali kostobolja i bolesti s kamencem gotovo su nepoznate. U velikim gradovima, a naročito kod Turaka koji se malo kreću, često obolijevaju žuč i probavni organi i tome možemo još dodati moždani udar. Kožne bolesti nisu česte, osim među Jevrejima, Osmanlijama i Grcima. Male boginje povremeno haraju, dok od kolere stanovništvo više strahuje nego od kuge, jer ni vračarina amajlija ni popove ni hodžine molitve niti njihovi bezbrojni napici ne pomažu da se zaustavi napredovanje strašne pošasti.

Berberin je svuda u Turskoj i hirurg; i zaista, ne možemo a da se ne divimo jednostavnosti njegovih instrumenata, jer mu britva služi i za amputaciju udova i za puštanje krvi i za brijanje brade; i niko je vještije ne upotrebljava od Osmanlije. Jedan naročiti lijek, koji se mnogo koristi ovdje a i u svim susjednim slovenskim pokrajinama za gotovo sve unutrašnje bolesti, jesu piljci (mali kamenčići). Grupe prevaranata putuju zemljom s torbama punim piljaka, objašnjavajući da su neki od njih muški, a drugi ženski. Njih željno kupuju svi slojevi i vjere, a ljekoviti napitak se pravi tako što se piljci trljaju u vodi dok se ova ne oboji. Neki od ovih piljaka, koji su po pravilu vrlo lijepog oblika i raznih boja, uzimaju se za vanjsku upotrebu. Otuda se ovaj svijet rijetko ili nikako ne obraća za pomoć ljekaru, ili to čini tek kad čarolije, amajlije, molitve, napici i sve drugo zakaže.

I, kao što se može pretpostaviti, djeca nježne konstitucije nikada ne odrastu pa se stoga rijetko ili nikako ne viđaju invalidi koje tako često srećemo u napuštenim gradovima Zapadne i Srednje Evrope. Ovi narodi ne boluju u velikoj mjeri od tuberkuloze, a takođe ni od ludila ili idiotizma koji su čest proizvod civilizovanog načina života i pretjeranog učenja, velike posvećenosti poslu, zatim fanatične obuzetosti nekom stvari, gubitka bogatstva i razočarenja zbog neostvarenih ambicija. Uprkos planinskom karakteru ovih pokrajina, s malim dolinama, skrivenim kotlinama, dubokim klancima i klisurama u koje se sunce rijetko probija, a klima se iznenada mijenja od studeni Rusije do ljeta Azije, rijetko se nailazi na slučaj gušavosti, a nikada na kretinizam. Pa ipak, ljudi nisu dugovječni; muškarac rijetko pređe doba od sedamdeset godina, dok je život žena znatno kraći. Međutim, oni imaju jednu prednost nad stanovnicima civilizovanih zemalja: kod njih bolest uvijek kratko traje.

(*Travels in European Turkey in 1850*, Vol. I, pp. 344–349; 350–352; 354–357)

* * *

George Arbuthnot objašnjava neke običaje u Bosni i Hercegovini, s posebnim naglaskom na onim koji se tiču ženidbe i udaje. Ovaj putnik boravi u našim krajevima u jesen 1861. godine.

* * *

(...) Uprkos (...) oprečnim elementima, mnoge veoma uočljive sličnosti još uvijek ukazuju na ranije krvno srodstvo, zajedničko porijeklo, istovjetnost vjere. Najvažnija od ovih je možda to što su sačuvali slovenski jezik koji je u upotrebi potpuno isključio turski kod gotovo svih muslimana i hrišćana. Neki od njihovih običaja takođe dokazuju da još postoji mala iskra narodnog zajedništva koju islam nije potpuno ugasio. Tako, na primjer, običaj bratimljenja je nadasve slovenski po porijeklu. Veza se ostvaruje na sljedeći način: dvije osobe ubodu prst a krv naizmjenično posisaju. Smatra se da ova veza veoma obavezuje i, začudo, u nju ponekad stupaju hrišćanin i musliman. Isto tako, čovjek postaje kum (Coom) nekom djetetu tako što mu podreže kosu. Nerijetko se dešava da musliman usvoji hrišćansko dijete, i obratno.

U kući kao da se takmiče u neudobnosti i nečistoći, bez obzira na to što se umivaju poslije jela, što je običaj kod svih istočnih naroda.

Muslimanske žene, sve do udaje, pokazuju se otvoreno i obično se pojavljuju u javnosti nepokrivene. One su na neki način u prednosti nad ženama u Turskoj jer žive u tješnjoj vezi sa civilizovanijim hrišćanima; njima je, naime, dozvoljeno da same biraju muža i da im se mladići udvaraju na propisan način. Roditelji su tu, kao i drugdje, skloni da se smatraju najboljim sudijama o tome kakav položaj i prihod

su potrebni da osiguraju sreću njihovih kćeri i kada se njihova odluka razlikuje od pogleda mlade žene, ona pribjegava bjekstvu. Žalim što nisam u položaju da dam mišljenje o otporu na koji nailaze mladoženje u ovakvim prilikama.

Mnogoženstvo je gotovo nepoznato, a druga žena se rijetko dovodi za života prve. (...) Nakon udaje, žene se kriju strožije nego u drugim dijelovima Turske. Možda u ovome muž postupa po homeopatskom principu da je bolje spriječiti nego liječiti jer razvodi su nešto nečuveno i smatraju se velikom sramotom. U brakove mnogo ranije stupaju hrišćanske od muslimanskih djevojaka i nije neobično naći udate žene od dvanaest do četrnaest godina starosti. Ovaj užasni običaj podstiče katoličko svećenstvo čiji se prihodi time uvećavaju.

(*Herzegovina; or Omer Pacha and the Christian Rebels*, pp. 62–64)

* * *

Za razliku od Spencerovih i Arbuthnotovih uopštenih prikaza običaja i vjerovanja naših ljudi, Creaghova zapažanja o ovome djeluju svježije jer uglavnom proističu iz autorovog neposrednog uvida iz ljeta 1875. godine.

* * *

Bosanske seljanke vrlo su snažne i kadre su da rade teške poslove, čak i samo nekoliko dana pred porod. Često se desi da se i porode same, dok čuvaju stoku; tad operu bebu u obližnjem potoku i doje je dok ne rode drugu. Nije neobično da majka u Bosni doji šestogodišnje dijete. Muškarci ljeti obično spavaju na goljoj zemlji, i to napolju, a dječaci, sve do četrnaeste ili petnaeste godine, nose samo jedan komad odjeće, što im omogućuje nesputano kretanje i čini ih okretnim i izdržljivim. Siromašni ljudi nemaju nikakvog namještaja u svojim kolibama; zimi, nakon što pojednu ono što imaju sjedeći oko naloženih cjepanica, oni liježu da spavaju i provode noć s nogama okrenutim prema vatri.

Za njihov način liječenja bolesti, koji bi zaprepastio učene doktore, kažu da je vrlo uspješan. Pacijente ili ubijaju ili liječe zapanjujućom brzinom, a rakija, pomiješana s barutom i biberom, smatra se odličnim lijekom za stomachne teškoće, kao i za sve druge bolesti. Zatvor se liječi usijanim kamenom stavljenim na stomak, reumatizam se olakšava primjenom željeza – u istom užarenom stanju – na bolesno mjesto, dok za lumbago kažu da nestaje nakon što se trljanjem skine koža sa bolesnikovih leđa.

Ljudi u turskom kupatilu (u Sarajevu), gdje sam provodio jedan sat svakog dana, imali su posjekotine i razne ožiljke svuda po tijelu, a jedan stari čovjek, gledajući me s velikim zanimanjem neko vrijeme, primijetio je da ja mora da sam uvijek bio vrlo zdrav čovjek jer me nikad nisu kamenovali niti mučili vatrom ili trljanjem.

Turska kupatila na Zapadu su čistija i raskošnija nego u Turskoj ali je temperatura u ovim prvim potpuno drukčija jer kupać izlazi iz njih pečen umjesto kuhan. Posljedice ovakvog kupanja u Londonu su tako sasvim različite od onih u Carigradu, a ja lično mnogo više volim turski sistem. Svaki dan, kad bih izašao iz najvruće prostorije i – umotan u bijeli mantil i sa turbanom iste boje na glavi – sjeo na ćilim i predao se pušenju velike huke, stari Turčin kojem je kupatilo pripadalo dijelio bi moje zadovoljstvo i često bi govorio, smiješeći se s odobravanjem, da sam pravi Bosanac.

Turci toliko uživaju u ovoj vještačkoj vrućini da, nakon zadržavanja od nekoliko sati u najvrućoj sobi, izađu potpuno izmoždjeni te, ležeći vani, uzdišu i stenju kao da su stavljeni na muke. Žene provode i po cijeli dan u kupatilu; tu se prijateljice okupljaju po dogovoru i zabavljaju se ogovarajući druge. No ovakve miroljubive

razonode poremeti katkad loša narav poneke od žena. Jedna gospođa, koja često odlazi na te sastanke, uvjeravala me je da se oni znaju pretvoriti u prave bitke u kojima se s kosom, ušima i nosevima zna postupati tako surovo da se neki od možda najsavršenijih ženskih oblika na svijetu vrte svojim gospodarima s mnoštvom modrih masnica na zaobljenim dražima, čija prilagođenost za ljubav ih čini potpuno nepogodnim za rat. (...)

Posvuda na Istoku, izuzev ako je riječ o vrlo siromašnim ljudima, čak i čovjek koji ide pješke mora uvijek imati pratioca. Orijentalci su skloni da se prema osobi koja ide sama odnose s velikim prezirom. Kad krene na put, Turčin naoruža sve svoje sluge i tako, praćen čitavom gomilom ljudi zavisnih od njega, ostavlja utisak uglednog i moćnog čovjeka. Svaki Evropljanin vrijedan putovanja, bilo muškarac ili žena, kada ide pješke ulicama Sarajeva, uvijek ima slugu koji ide ispred njega. Taj se sluga, poput kakvog važnog tamburmajora⁴³³ na čelu regimente, kreće središnom ulice dostojanstvenim i odmjerenim korakom i lupka dugačkim štapom ljude koji stoje na putu ili bulje u gospođu ili gospodina koje on štiti. Kako su ovi ljudi uvijek naoružani mačevima i pištoljima i kako su od stalnog mrštenja njihova lica poprimila svirep izraz, i najmanja njihova upozorenja imaju veliko dejstvo. Putnike u ovoj zemlji uvijek prati jedan ili dva naoružana čovjeka ove vrste. To nije zato što putnici strahuju da će im se nešto desiti nego što žele staviti do znanja ljudima u selima ili uz put da je osoba s takvom pratnjom važna ličnost prema kojoj se treba lijepo ponašati.

* * *

Sljedeći opis odnosi se na Mostar.

* * *

Jedan stari Turčin, koji je imao kuću i veliki vrt s ove strane rijeke, pozvao nas je da ga posjetimo. Kad nas je poslužio jelom i pićem na velikom ćilimu prostrtom u prijatnoj hladovini velikog hrasta, nespretni sluga prosuo je svu kafu s poslužavnika u krilo jedne gospođe Hrvatice i skvasio njenu svilenu haljinu boje jorgovana. Starac se veoma razljutio zbog ove nezgode i, zamolivši gospođu da ode u stan jedne od njegovih žena, uvjeravao ju je, kao što se to uvijek radi u sličnim prilikama, da će se mrlje lako otkloniti. Naš domaćin je jedan od najbogatijih a istovremeno i jedan od najfanatičnijih ljudi u Hercegovini. Kako se nedavno izgradila katolička crkva u neposrednoj blizini njegove zemlje, on želi prodati svoje imanje da ga ne bi ukaljala sjena onog što on smatra idolopokloničkim hramom.

Unutrašnje uređenje njegove kuće, ispričala mi je gospođa kad se vratila nakon što su joj očistili haljinu, zasnovano je na načelu pansiona i njegove tri žene, koje jedva da se i posjećuju, žive sasvim odvojeno jedna od druge. One zasebno objeđuju, primaju prijateljice prema sopstvenom nahođenju i ne miješaju se jedna drugoj ni u šta. Plavobradi ima sobe u prizemlju, gdje prima svoje prijatelje, a kad god poželi društvo koje od žena, svrati kod nje na čaj. No on svoju pažnju raspoređuje na takav način da nijedna žena nema razloga da se žali. Najstarija žena izuzetno je debela i kreće se i diže podjednako teško. I mada je gospodaru tolikih draži blizu šezdeset godina, njegova najmlađa žena je, kako me je izvijestila moja sagovornica, „draga djevojka od devetnaest godina, puna duha i zanosno lijepa“.

Bez obzira na njegov fanatizam, stari Turčin je bio krajnje ućtiv i postavio mi je mnoga pitanja o Engleskoj i o muslimanskim podanicima Njenog Veličanstva⁴³⁴.

⁴³³ (Franc.) Glavni bubnjar vojne glazbe.

⁴³⁴ Kraljica Viktorija (Victoria) (1819–1901).

Kad smo odlazili, izrazio je zadovoljstvo zbog naše posjete i srdačno se rukovao sa svima. Neki muhamedanci smatraju se uprljanim ako dotaknu hrišćanina. Jedan paša, raniji guverner Hercegovine, držao je uvijek par rukavica kraj sebe i kad god bi ga posjetio neki od konzula, odmah bi ih navlačio iz straha da se njegove čiste ruke ne zaprljaju od dodira s bezbožnikom. Ove predrasude su češće u azijskim nego u evropskim pokrajinama Turske, a primijetio sam da je opšta pojava da hrišćani i muslimani u Bosni i Hercegovini, uprkos međusobnoj netrpeljivosti, bez ustezanja piju iz iste čaše i puše iz iste lule.

(*Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, Vol. II, pp. 137–140; 141–142; 173–175)

* * *

Usputne zabilješke anonimnog putnika na konju iz 1875. odnose se na običaje u vezi s bračnim i porodičnim životom.

* * *

Bili smo u sedlu tri dana a da nigdje na putu nismo vidjeli ženu. Napokon, na izlasku iz krivudave doline Ljutske rijeke (Luska), sreli smo nekog Turčina na konju. Njegova žena je takođe bila na konju i jahala je, kao što smo jedanput čuli da kažu da jašu žene u Njemačkoj, *den andern Weg*⁴³⁵.

Uskoro nakon toga sreli smo jednog rajetina (a rayah), ili bosanskog seljaka; njegov mali sin sjedio je na konju iza njega, a dvije žene vrlo slikovito odjevene grabile su krupnim koracima sa strane. Povremeno, dok smo putovali, nailazili smo pored sela na turske žene umotane u savršeno bijelu odjeću, a jašmak (yashmak) ili turski veo pokrivaio im je cijelo lice i davao im sablasan izgled, kao da su obučene u mrtvački pokrov. Uopšte govoreći, turske žene, kad sretnu jači pol na putu, obavezno stanu, okrenu leđa putniku prolazniku i tako stoje dok on ne prođe. Ništa ne bi moglo biti čednije od tog njihovog stava; pa ipak, neki iz naše grupe kažu da su jasno vidjeli kako im te žene upućuju brz znatiželjan pogled dok kreću dalje svojim putem. (...)

Izgleda da se bosanski Muslimani, mada fanatični vjernici u Poslanika, razlikuju od svojih istovjernika u samoj Turskoj. Oni su pomiješali izvjestan dio grčko-slovenske crkvene tradicije sa svojom sopstvenom vjerom, a obično imaju i svece zaštitnike domaćinstva kao što je Sveti Đorđe, Sveti Ilija (St. Elias), Sveti Petar, itd. Na nekim mjestima očito nisu toliko strogi u pogledu pokrivanja neudatih žena kao ortodoksni muhamedanci, a mnogoženstvo je gotovo nepoznato. Udate žene, međutim, strožije se pridržavaju vela nego čak i Turkinje. Na putu od Višegrada do Rogatice sretali smo muslimanske žene na konju koje su nosile crnu svilenu masku izvezenu zlatom, umjesto običnog turskog jašmaka. Mali otvori za oči pokriveni su tankom gazom od konjske dlake i cijela ta stvar sasvim dobro zaklanja lice. Po cijeloj Bosni prema ženama se obično postupa s uviđavnošću i poštovanjem. Preljuba se strogo kažnjava. Moral naroda se može opisati kao strog i očito je da ima mnogo porodične vrline i sreće u seljačkim domovima ovih pastoralnih plemena.

(Anon., „A Ride through Bosnia“, *Fraser's Magazine*, November 1875, pp. 555–557)

⁴³⁵ (Njem.) Doslovno: na drugi način; ovdje: postrance.

* * *

Harry C. Thomson prisustvuje krajem stoljeća muslimanskom vjenčanju u Sarajevu i u vezi s tim govori o položaju muslimanske žene u tom gradu. U drugom odlomku ovaj Englez opisuje vjerovanja katoličkog stanovništva u Jajcu i njegovoj okolini.

* * *

Kad sam bio u Sarajevu, jedan prijatelj je bio ljubazan da me povede u muslimanski sud; dok sam bio tamo jedan Turčin je došao da se vjenča. Mlada uopšte nije bila prisutna već ju je predstavljao jedan rođak koji je stao pred kadiju sa mladoženjom i dva muškarca, svjedoka. U ovom slučaju oba svjedoka bili su muškarci, ali svjedoci mogu biti i jedan muškarac i dvije žene, budući da žena po muhamedanskom kanonu važi za pola muškarca. Ceremonija je toliko građanskog karaktera da se ne smije izvoditi u džamiji, ali u njoj ipak ima dosta vjerskog osjećanja. Ovo nije puka zakonska formalnost, kao vjenčanje kod notara. Procedura je ovakva: kadija (Cadi) prvo sastavi ženidbeni ugovor u koji je uključena ugovorena svota za miraz. Mladoženja i mladin zastupnik zatim prilaze kadiji sa svjedocima koji stoje sa strane. Svi prisutni se spuste na tlo i izgovaraju riječi kojima potvrđuju svoju privrženost vjeri. Nakon toga mladin zastupnik, uzimajući ruku mladoženje, pita da li je on saglasan da stupi u brak i da li se slaže sa iznosom navedenim u ugovoru, na što mladoženja odgovara da se slaže. U ovom slučaju ljudi su bili siromašni i taj iznos je bio samo deset forinti, oko 17 šilinga; ali neki iznos, ma kako malen, uvijek se mora dati. Zatim kadija izgovara molitvu: da Bog da da bude ista ljubav između ovog tek vjenčanog para kakva je postojala između Adama i Eve, Abrahama i Sare, Mojsija i Sefore, i Muhameda i Aiše.

Time se završava taj dio svečanosti; ali u Bosni, baš kao i u Indiji, ona se kasnije nastavlja svadbеним veseljem koje je u slučaju bogatog svijeta veoma skupo. Razlog zašto se uvijek utvrđuje određena svota prilikom vjenčanja je da se spriječi lako dobijanje razvoda koji po muslimanskom pravu isključivo leži u rukama muža. On se može razvesti od žene smjesta i konačno, samo tri puta ponavljajući riječi „razvedena si“; ali u tom slučaju ženi pripada ne samo svota iz ženidbenog ugovora već i sva imovina koju je ona donijela mužu. Žena takođe može dobiti razvod ako se loše postupa prema njoj, ali u tom slučaju novac joj se ne isplaćuje.

Musliman po zakonu može imati četiri žene, ali u Bosni je neobično da ima više od jedne. A ni brak nije u potpunosti stvar dogovora, kao u većini istočnjačkih zemalja. Osvajanje srca igra značajnu ulogu u bosanskoj poeziji (koja je u većini zaista lijepa) i u velikom stepenu zalazi u život i navike naroda; u tolikoj mjeri da u gotovo svim muslimanskim kućama postoji otvor na vanjskom dvorišnom zidu koji je mjesto gdje zaljubljeni mogu razgovarati. Kad se djeca skupa igraju, a djevojčice nisu pokrivene sve do udaje, ima dovoljno prilike da se zaljube, a ako roditelji uskrate svoj pristanak, bijeg se smatra sasvim dozvoljenim i taj par nije time osramoćen. Ali kad se jednom uda, žena živi potpuno povučeno. Ona je zatvorena u kući i jedva ikada izlazi; a kada izađe, mora se umotati u dugački ogrtač zvan feredža (feredje) koji je pokriva od glave do pete, i jašmak (yashmak) ili veo, koji joj pokriva lice. U Carigradu i Egiptu na jašmaku je ostavljen otvor za oči; ali u Bosni on ne samo da potpuno prekriva lice već se nerijetko preko svega nosi i neka vrsta maske. Čak ni ruke ne treba da se vide. Žalosno je posmatrati udate žene kako idu pored zida, pipajući ispruženom rukom potpuno prekrivene feredžom. Zaista trapavo i nelijepo izgledaju gegajući se u klepetavim papučama i bijelim čarapama.

Kad sam bio u Sarajevu, imao sam običaj da popijem kafu i popušim cigaretu u kafani na Bembaši (Cafe Binbashi), prekrasnoj turskoj bašti na obalama Miljacke. Neposredno ispod kafane je mjesto gdje se žene sakupljaju i peru rublje. One su

Vranduk

[Robert Munro: *Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia*. Edinburgh-London, 1895. str. 10/11]

uglavnom Srпкиnje, ali među njima sam povremeno viđao i grupu turskih gospodica kako stoje u plitkoj vodi, golih glava i ruku, veselo čavrljajući i uživajući u svježem vazduhu i u samom činu snažnog udaranja rublja o kamen. Žalosno je pomisliti da im je suđen tako tužan zatvor kakav će im donijeti brak. Razgovarao sam s gospodama koje su bile u muslimanskim kućama i koje se poznaju sa ženama bogatijih begova; one kažu da je nemoguće održavati bilo kakvo prijateljstvo s tim ženama jer nemaju ništa zajedničko s njima. Turske žene su uglavnom neobrazovane a nakon braka njihovi pogledi su ograničeni samo nebom i sa četiri zida dvorišta. Kažu da se rijetko prema njima loše postupa i one često vrše veliki uticaj na svoje muževe i sinove. Taj uticaj u ovakvim uslovima može samo biti loš; one ih vuku naniže i ne pomažu im da napreduju. Čini mi se da je halifa Omer rekao da od žene treba tražiti savjet a raditi suprotno: s obzirom na to kako su odgajane, jedva da se treba čuditi tom njegovom mišljenju. U samoj Turskoj i u Egiptu ta povučенost žene nije toliko izražena kao u nekim dijelovima Bosne, ali u Indiji je čak i veća. Ima žena koje nakon udaje nikada više ne izađu iz kuće. U obje zemlje žene iz nižih društvenih slojeva moraju izlaziti, i to nepokrivene. One moraju raditi na zemlji, a kad se muškarac pojavi, one samo zaklone lice odjećom.

U jajačkom okrugu ljudi imaju tako malo veze s vanjskim svijetom da su zadržali svoju primitivnu odjeću i običaje. Muškarci nose dugačku i neurednu kosu, s uvojcima koji se spuštaju gotovo do ramena. Oni bez izuzetka nose crvene čalme i grubo napravljen ovčiji kožuh, okrećući krzno prema vani tokom ljeta, a unutra zimi. Ruke su im jako istetovirane oznakama vjere. Praznično odjevene žene prekrivene su srebrnjacima i ukrasima i, poput siromašnijih slojeva u Indiji, izgleda da nose veći dio svog bogatstva na sebi. Dok smo se približavali Jajcu prošli smo pored Crkve Svetog Ive⁴³⁶ (St. John) koju poštuju i muslimani i hrišćani podjednako.

⁴³⁶ Crkva Svetog Ive u Podmilačju kod Jajca.

I jedni i drugi vjeruju da su je anđeli prenijeli s druge strane rijeke kad su joj Turci zaprijetili rušenjem. Mnoštvo hodočasnika obiju vjera okuplja se na Ivandan u nadi da će im bolesti biti izliječene. Kažu da se ovo objašnjava ostacima stare vjere među slovenskim muhamedancima koja se tu i tamo javlja u obliku praznovjerja. Oni će, na primjer, poslati po hrišćanskog svećenika kad umiru, isto kao i po hodžu; isto-vremeno, nekoliko hrišćanskih praznika slave kao svoje. Jedan od ovih praznika, Ilindan, pada prvog jula, a drugi, Đurđevdan, 5. maja. Tog dana se turske djevojke dižu u četiri sata ujutro da rosom umiju lice, vjerujući da će im to dati lijep ten i da cijele godine neće biti pospane. (...)

Raja (rayahs) na području Jajca je gotovo isključivo katoličke vjere. Oni su izuzetno fanatični i neuki, a neki njihovi običaji imaju čudnu sličnost s muslimanskim. I muškarci i žene nose molitveni čilim u crkvu, a kad kleknu na njega, skidaju cipele i klanjaju se tako da čelom dotiču pod, upravo kako to rade muhamedanci. Poput Turaka, muškarci briju glavu, ostavljajući perčin na vrhu glave. Takođe sam primijetio jedan čudan običaj – koji nikada nigdje nisam vidio, a čije porijeklo nisam uspio otkriti – da muškarci, kad se prekrste pred nekim svetilištem, ne savijaju koljena, već samo dignu jednu nogu. Nesumnjivo, ovi čudni običaji nastali su iz njihove potrebe da se izmire s osvajačem kako bi im ovaj uopšte dozvolio da zadrže svoju vjeru.

Samo ime *raja* znači „otkupljeni“ – oni koji zaslužuju smrt zbog svog nevjerništva ali su otkupili dozvolu da žive plaćajući danak. Mislim da mi, zapadni hrišćani, koji nismo prošli kroz ovakvo teško iskušenje, nismo kadri da potpuno shvatimo vjersko junaštvo koje su ovi jadni seljaci pokazali tokom svih onih vjekova što su ih proveli pod turskom dominacijom. Morali su živjeti u svakodnevnom strahu od mučenja, jer muhamedanci smatraju da su životi hrišćana izgubljeni: nijedan Turčin ne smatra da čini zlo ako ih ubije. Oni su izdržali sve ovo, iako su svo vrijeme imali pred sobom strašno iskušenje, jer su mogli svakog trenutka obezbijediti sebi ne samo sigurnost već i položaj i čast. Trebalo je samo da se odreknu svoje vjere i prihvate islam pa da se ne samo oslobode opasnosti, uvreda i nasilja već da istog časa postanu ravni ugnjetaču. Jedno od Poslanikovih posljednjih naređenja pred smrt, koja objašnjavaju brzinu kojom se širila vjera koju je osnovao, bilo je da sve obraćenike treba odmah prihvatiti kao prave vjernike potpuno ravne sebi. Poniženi i uvrijeđeni, kakvi su ovi seljaci često bili – a koja rasa ne bi postala takva, izložena sličnim postupcima? – oni su bar imali hrabrosti da se ne odreknu svoje vjere. Zbog ovoga, ako ni zbog čega drugog, oni zaslužuju zahvalnost Evrope.

(*The Outgoing Turk: Impressions of a Journey through the Western Balkans*, pp. 64–68; 131–132; 138–140)

2. Odijevanje i ishrana

Edmund Spencer je jedan od onih engleskih putopisaca koji posvećuju dosta pažnje odijevanju i ishrani ljudi u krajevima kroz koje putuje 1850. godine. I mada se njegove zabilješke o tome – kao i o običajima i vjerovanjima – ponekad temelje na tekstovima drugih putnika, i mada nisu u svemu sasvim pouzdane, one se danas čitaju kao zanimljiv zapis, često protkan humorom.

* * *

Između ostalih sultanskih reformi, uvođenje evropskog načina odijevanja nije se dopadalo Bosancima; narodna nošnja je slična nošnji stanovnika Srbije, osim što slovenski Muslimani još nose čalmu. Od mog posljednjeg puta po Bosni, toliko je preovladao reformisani ukus, da je potpuno istisnut ogromni *kourdjak*, cilindrični turban, i janjičarski kauk. Crveni fes koji nose turski vojnici i službenici zapravo pripada albanskoj nošnji i od svih pokrivala za glavu, on je istovremeno najnezgodniji i najmanje skladan, jer obično spadne na uši i pritišće ih naniže dok se ne iskrive. Kao zaštita protiv vrućine, hladnoće ili kiše, nije ama baš ni od kakve koristi; ljeti se lice peče, a kad pada kiša, ako nemate kabanicu, odlično služi da sprovede mlaz vode niz vrat onoga koji ga nosi.

Svaki Musliman ima brkove koje često boji u crno u skladu sa preporukama Kur'ana. Zaliske i glavu brije, ostavljajući čuperak na vrhu glave, da bi ga njegov anđeo čuvar na sudnji dan imao za šta izvući iz groba. Bradu nose samo hadžije, oni koji su obavili hodočašće u Meki, i mali broj starih ljudi koji se odlikuju izuzetnom mudrošću. Svi stanovnici ovih pokrajina, kako muškarci tako i žene, boje kosu; omiljena boja je crna i, pravo da kažem, u tome su vrlo vješti. Za obrve i trepavice koriste nešto što zovu šišarak (*schischark*), zeleni orah, koji postaje crn kad se spali, a za kosu jednu drugu tvar koju zovu kna. Umjetnost se priziva u pomoć ne samo kad je riječ o bojenju kose. Količina kozmetike koju žene upotrebljavaju je zapamnjuća; čak ni najsiromašnija seljanka nije bez sredstava za uljepšavanje i mirisa: ružino ulje, ružina vodica, ekstrakt agave, mošus, šafran i ambra su među glavnima. One stavljaju na obraze puder od *iris florentina-e*⁴³⁷, za nokte na prstima uzimaju *lavsonia inermis*⁴³⁸, a za depilaciju se služe vrlo uspješno smjesom kreča i stipse.

Sloveni su naučili ove vještine od Grka i Osmanlija koji se ističu umijećem spravljanja mirisa, bojenja kose, dotjerivanja obrva, davanja dodatnog sjaja očima i svakojakim načinima povećavanja ljepote jedne osobe. Ali avaj, stalna upotreba tih sredstava i pretjerivanje s toplim kupkama imaju takav učinak na ljepši pol da ih često pretvori u grozna i naborana stvorenja prije nego što stignu do tridesete godine.

Odjeća žene iz boljih klasa je orijentalna, ljupka i dobro prilagođena da prikrije bilo kakav tjelesni nedostatak. Žene nose, kad se kreću po kući ili sjede na divanu, papuče nataknete na malena stopala. Ali kad ih vidite na ulici umotane u jašmak kako se gegaju u grubim čizmicama i papučama, one podsjećaju na patku koja je upravo izašla iz vode. Opšte uvjerenje da se ljepotice iz harema odlikuju punačkim tijelom nije tačno. Orijentalac ima veoma dobar ukus u ovim stvarima i bira žene sa znalačkim rasuđivanjem. Međutim, kad zađu u godine, žene postaju *embonpoint*⁴³⁹, što je posljedica života u zatvorenom i nemarne opuštenosti.

⁴³⁷ (Lat.) Bijela perunika ili perunika mirisna.

⁴³⁸ (Lat.) Biljka kna ili hena, porijeklom sa Srednjeg istoka.

⁴³⁹ (Franc.) Punoća, gojaznost.

Meso koje se obično troši u ovim pokrajinama je jagnjetina ili ovčetina, izvrsnog kvaliteta i okusa; teletina se nikada ne viđa, a govedina samo u velikim gradovima. Perad se može dobiti svuda. Muslimani nikada ne jedu guske i patke, a ni divljač ukoliko krv životinje nije prethodno ispuštena. Riba se jede samo u doba posta, iako rijeke svuda obiluju izvrsnom pastrmkom. Što se tiče povrća, zelena salata i krastavci se vrlo mnogo troše. Bijeli grah je uobičajena namirnica u njihovoj *cuisine*⁴⁴⁰. Krompir i grašak su velika rijetkost. Voće je svuda odlično, naročito lubenica. Ima javnih pekara u svim velikim gradovima. Handžija se obično, pored vođenja hana, bavi i nekim drugim zanatom. Vino, koje je uvijek crno, može se dobiti u svakom hanu, skupa s rakijom (raki) i šljivovicom (slivovitza), pićem napravljenim od žita⁴⁴¹. Imaju i druga pića koja se prave od anisa, cimeta, karanfilića i gorkog badema. Kafa je piće svih slojeva i uvijek se pije bez mlijeka i šećera. Rijetko je samljevena u prah u mlinu, kao što to mi radimo, već je umjesto toga tuku u avanu. Kad je dovoljno isitnjena, stavlja se u lončić s malo vode. Prije nego što prokuha, dodaje se nekoliko kapi hladne vode i tada se pije. Služi se u maloj šolji, a što se tiče ukusa i jačine, daleko prevazilazi bilo koju kafu što je mi pravimo u našim skupim i komplikovanim aparatima.

Mada je kvalitet kravljeg mlijeka u Bosni vrlo dobar, nikada ne vidite puter, a rijetko sir; kajmak je gust, a kad se pomiješa s medom čini značajan artikal u ishrani viših slojeva. Jogurt (youart), tako dobro poznat kao hladno, osvježavajuće piće u jednoj vrućoj zemlji, pravi se topljenjem hrastovog lišća u mlijeku, što mu daje kiseo okus. Gotovo svi kulinarski proizvodi su suviše začinjani crvenom paprikom, bijelim i crvenim lukom. Jedno od najomiljenijih jela među putnicima iz Zapadne Evrope su ražnjići (schish-kiebab) koji se sastoje od okruglih komada mesa od buta jagnjeta ili ovce ispečenih na malom ražnju. Ovo i *kiema-kibab*⁴⁴², jedna vrsta ovčijih čufteta, takođe pečenih na roštilju, koji nikada nisu prepečeni, zaista su odlični.

Ovi poluorijentalci jedu dva puta dnevno, a glavni obrok je naveče, oko zalaska sunca. Obrok imućnih obično se sastoji od deset ili dvanaest jela, a često i od više; među slatkišima, kajmakuša (kaimakdja), smjesa jaja, mlijeka i meda, uvijek se služi. Isto tako, *halan*⁴⁴³; ovo prave slastičari i prodaju u malim zdjelicama i ni jedna turska kuhinja nije bez toga, a kad se miješa sa brašnom, grizom, šećerom, medom, ružinom vodicom, đumbirom i drugim začinima, mogu se od njega praviti različita jela raznih imena. Imaju takođe mnoštvo slatkiša, od kojih je najpoznatija baklava (balaclava); postoje takođe želei i hladna krema s bademima kao i bezbrojne vrste slatka od raznog voća. U pripremanju slatka gospođe iz harema vrlo su vješte i tome posvećuju dosta vremena i truda. Na višim planinama Bosne, seljaci, poput škotskih gorštaka, prave pogače od zobi i kašu (kasha).

Ukratko, kad god lutamo ovim pokrajinama, nalazimo obilje hrane i rijetko kada naiđemo na nekoga za koga bi se moglo reći da gladije. Iako se svako pleme i zajednica staraju za potrebe svojih siromaha, kodžabaše (kodji-bachis)⁴⁴⁴ se veoma trude da ovi rade sve dok imaju zdravlja i snage. Uđite u makar i najmanju kolibu koja pripada nekom Slovenu, ma kako siromašnom po izgledu, i sigurno ćete naći da je uredna i čista; u tome je ovaj narod daleko iznad nižih slojeva u Irskoj, Francuskoj i dijelovima Italije. Isto tako, nijedan narod ne jede uljudnije, naročito viši slojevi, bez obzira na to što se noževi i viljuške svuda ne upotrebljavaju.

(*Travels in European Turkey in 1850*, Vol. I, pp. 357–359; 361–363)

⁴⁴⁰ (Franc.) Kuhinja.

⁴⁴¹ Greška: šljivovica se, naravno, pravi od šljiva.

⁴⁴² Ovdje je očigledno riječ o čevapčićima.

* * *

U narednim odlomcima iz putopisa Jamesa Creagha daje se opšta ocjena o odijevanju u Bosni sredinom osme decenije prošlog vijeka i opisuje hrana koju Englez dobija za ručak u hanu u Maglaju.

* * *

Miljama duž ceste nakon što sam napustio Brod mogao sam vidjeti dobro obrađenu zemlju. Sama cesta, koja vodi kroz sjenovite šume, je dobra, no široka odjeća, razmetljivo pokazivanje oružja i gizdavi turbani na glavama prolaznika navodili su me na pomisao da se nalazim u najistočnijem a ne u najzapadnijem dijelu Turske Carevine. Bilo da je riječ o muslimanima ili o hrišćanima, u odjeći nema razlike, tako da sam često bio iznenađen da iz usta čovjeka koji je izgledao kao istinski vjernik⁴⁴⁵ s bradom čujem da je hrišćanin pravoslavne ili katoličke crkve.

Kako se Maglaj nalazi na pola puta između Doboja i Vranduka, gdje smo konačili naredne noći, ispregli smo konje i ja sam svratio na ručak u glavni hotel ili, kako se to kaže na turskom, han. Ništa nije moglo biti slikovitije od mjesta u kojem sam se našao, ali ništa nije moglo biti lošije od hrane koju sam dobio.

Ne želeći da idem u prljavu prostoriju iznad štale, ostao sam napolju i stavio svoju prostirku u hlad ispod jednog velikog drveta. Ručak je služen na malom stolu visokom oko pet inča ispred koga sam sjeo, tačnije rečeno, čučnuo na zemlju. Budući da smo bili tako blizu rijeke, računao sam da ću bar dobiti kakvu dobru ribu. No, pod imenom pastrmke dobio sam neku tvrdu tvar, gorku kao samo dno Atlantika, čiji bi komadić, stavljen u bure slatke vode, mogao poslužiti umjesto onog dragocjenog ekstrakta koji preporučuju kao zamjenu za morsku vodu u oblastima udaljenim od mora.

Nemoguće je zamisliti išta sličnije pravoj suštini kamene soli od ovog jela, iako ga je Petar⁴⁴⁶, zbog jakog dejstva na nepce i izazivanja žestoke stimulacije proglasio veoma ukusnim. Debela i veoma slana svinjetina bila je masna, smrdljiva i nije se mogla jesti. Čak su i jaja i riža, kuhani u užeglom puteru, imali odvratni ukus. Čovjek mora nešto pojesti da bi se održao u životu pa sam i ja, poput djeteta suočenog sa ribljim uljem, sa zebnjom gledao u sastojke tog odvratnog jela. No, malo-pomalo, uz pomoć boce ruma, progutao sam dobar dio riže. (...)

Nekoliko finih starih Turaka koji su sjedili u hladovitom čardaku na kolju iznad rijeke, pozvalo me je da im se pridružim i utješim svoj razočarani apetit dimom iz duge huke. Sjedeći na mekom ćilimu popio sam šolju kafe i ostao s njima sve dok Petar nije bio spreman da krenemo dalje.

(*Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, Vol. II, pp. 60; 80–82)

⁴⁴³ Spenser vjerovatno misli na halvu.

⁴⁴⁴ (Tur.) Ugledni ljudi, prvaci, starješine.

⁴⁴⁵ Creagh misli na muslimane.

⁴⁴⁶ Creaghev konjušar.

* * *

Dunkinove napomene o odijevanju odnose se uglavnom na Hercegovinu i Mostar, gdje je boravio sredinom devedesetih godina, iako on ovdje upotrebljava i izraz „bosanski“.

* * *

Većina stanovnika Mostara su Turci ili, da se tačnije izrazim, Muslimani, jer je religija jedina razlika. U odjeći, pa čak i u jeziku, nema razlike između njih i njihovih hrišćanskih susjeda. Doduše, svi oni imaju posebnu nošnju, ali samo za svečane prilike i po pravilu razlikuju se samo po tome što Muslimani briju glavu. Vjerovatno je tek u ovom vijeku hrišćanima dozvoljeno da uopšte žive u gradovima; u svakom slučaju, zemlju nisu mogli posjedovati do vremena Omer-paše. On je mnogo popravio njihov položaj i, mada ih je razoružao, bez razlike je strijeljao svakog Turčina koji bi ubio hrišćanina, što je prije toga vremena smatrano kao sasvim beznačajna stvar, baš kao što je i danas u Jermeniji.

Bosanski Muslimani su beskrajno mnogo strožiji u pogledu vjerskih dužnosti i običaja nego Turci u Carigradu. To se najbolje može uočiti u odjeći žena. Čitalac se sjeća da su prije nekoliko godina vjerske vlasti u Carigradu izdale oglas u kojem skreću pažnju na uobičajeni nemar u tom gradu prema Poslanikovim izričitim nalogima u pogledu odijevanja žena. Ovdje je to sasvim drugačije; prozirni velovi i pariške haljine su nepoznata stvar. Ne samo da žene nose lijep platneni zar (yashmak), nego žene iz viših slojeva preko toga još nose i crni mrežasti veo koji liči na karnevalsku masku, obično ukrašen zlatnim vezom. Žene iz niže klase nose neobičan ogrtač sa rukavima koji su pričvršćeni na leđima. Ovaj komad odjeće ima visoku, krutu kragu koja se, međutim, ne nosi oko vrata već preko glave. Sve žene se podjednako pridržavaju nošenja bezobličnog ogrtača i visokih žutih čizmica u kojima vuku noge, tako da prolaznik ne može pogoditi da li gleda u djevojku ili staru babu. Muškarci su naočiti, aktivni, inteligentnog izgleda i čini se da su izuzetno revnosni u vršenju svojih vjerskih dužnosti.

Muhamedanski seljak je, naravno, sasvim drugačiji, a seoske žene ne pokrivaju lice, mada nose maramu na glavi, spremne da je navuku preko usta ako naiđe neki zapadnjak. (...)

Seljaci svih vjera nose fes ili čalmu. Žene se oblače samo u bijelo domaće platno; suknja je obično pričvršćena pozadi, tako da se vide pantalone. U svečanim prilikama one nose dosta nakita koji je u Engleskoj poznat kao nakit bugarskog tipa, i ukrase na glavi, uglavnom od starog zlata i dukata. Gradske žene nose široke pantalone⁴⁴⁸ i dolamice, često potpuno prekrivene zlatnim vezom. Kape su im isto tako izvezene.

(In the Land of the Bora, or Camp Life and Sport in Dalmatia and the Herzegovina, 1894–5–6, pp. 188–189; 190)

⁴⁴⁸ Dimije.

* * *

Odjeća Hercegovaca i Bosanaca naročito pada u oči Williamu Milleru u Mostaru i u Višegradu krajem 19. vijeka.

* * *

Ujutro možete (u mostarskoj čaršiji) vidjeti Istok i Zapad kako se guraju – elegantni austrijski oficiri i kršni Hercegovci, Albanci u bijelim čakširama sa crnim upletenim gajtanima i obrijanim glavama, visoki Crnogorci što su došli preko granice i poneki Dalmatinac koji se lako uočava među ostalim svijetom po svojoj crvenoj kapici. Specifičnost Mostara je muslimanska ženska nošnja, ogromni plavi ogrtači s jednim isturenim otvorom s prednje strane koji kao ogromna kapa sa štitnikom pokrivaju glavu. Među muslimanima Bosne i Hercegovine poligamija nije u istoj mjeri prihvaćena kao drugdje u Osmanskoj Carevini i jedna žena se smatrala dovoljnom čak i za bosanskog bega. Na primjer, u višegradskom okrugu koji je vrlo velik, postoje samo tri muslimana koji imaju više od jedne žene. Na proslavama i o praznicima možete vidjeti gomilu hrišćanskih žena iz okolnih sela, obučenih u bijele gaće do koljena, debele, vunene šarene čarape do ispod koljena i opanke; neke idu čak i bosonoge. Preko gaća nose dugu bijelu košulju od grubog prugastog tkanog pamučnog platna, a preko toga jelek vezen u raznim bojama. Kad hodaju ili rade, one obično krajeve te dugačke košulje zadjenu za pojas. Ukrašen na glavi se sastoji od plitkog fesa, naprijed opšivenog dukatima – ukras koji se popularno zove širit. Preko fesa se nosi izvezen tanki bez ili neka mrežasta tkanina, a oko vrata još dukata i staklenih amajlija. Druge, opet, fes potpuno prekrivaju crnim svilenim velom sa resama. Niži slojevi nose neobičan ogrtač s rukavima koji su uvijek pričvršćeni na leđima. Odjeća za svaki dan pravi se od tamnijih materijala.

(Travels and Politics in the Near East, pp. 134–137)

* * *

Koncem vijeka H. C. Thomson govori o sve bližem nestajanju razlika u odijevanju među raznim narodima Bosne i o oskudnoj ishrani siromašnih slojeva stanovništva.

* * *

(Na Bjelašnici) sam se prvi put praktično suočio sa problemom koji imaju svi stranci, a to je kako razlikovati hrišćane od Turaka, jer svi nose čalmu i istu vrstu odjeće koja se sastoji od izvezenog prsluka sa širokom otvorenom jaknom, širokih čakšira privezanih ispod koljena i platnenih poveza koje omotavaju oko lista noge kao što Indusi omotavaju *puttee*⁴⁴⁹, opanaka (opankas) ili grubih cipela bez potpetica sa vrhovima okrenutim prema gore. Bogatiji nose svilene dokoljenice i austrijske cipele, a u gradovima mnogi Turci nose fes. Prije okupacije nikada ih nije bilo teško razlikovati, zato što je hrišćanima bilo zabranjeno da nose odjeću živih boja, već su morali da se oblače u tamne boje, što je odgovaralo njihovom podređenom statusu. Naročito im nije bilo dozvoljeno da nose zelenu boju Poslanikovu, što je bio znak raspoznavanja muslimana, a kazna za kršenje ovog nepisanog zakona je bila tako strašna da ga je rijetko ko kršio. Ove razlike se sada brzo brišu. Hrišćani su sve imućniji i imaju ista prava kao i Turci, a mnogi od ovih potonjih, zbog nedostatka sklonosti za stalni posao, postaju vrlo siromašni. Još uvijek ima mnogo sitnih znako-

⁴⁴⁹ Hind. Dokoljenica, kamašna.

va po kojima oni koji poznaju ovaj narod mogu smjesta zaključiti šta je neki čovjek; ne samo da li je Turčin ili hrišćanin, već i da li je katolik ili pravoslavac. Za stranca je to gotovo nemoguće.

(U Banjoj Luci) smo vidjeli mnogo djece kako se igraju na cesti. Primijetio sam da je mnogima kosa obojena u crveno i da mnogi muškarci boje bradu i brkove u crveno ili crvenkasto, baš kao što rade i u Indiji. Brada je nešto čime se izdvajaju muhamedanci, jer im vjera ne dozvoljava da se briju. Bog je čovjeku dao bradu i pogrešno ju je skidati (...). Djeca izgledaju kržljiva i bolešljiva, blijedih lica, čemu je, mislim, dijelom uzrok nezdrav, nepokretan način života, jer izgleda da se nikad dobro ne istrče. Ali bojim se da je to u mnogim slučajevima i od nedovoljne ishrane. Hrana bosanskog seljaka i siromašnijeg Turčina uvijek je oskudna. Oni jedva da uopšte jedu meso i obrok im se obično sastoji od komada kukuruznog hljeba, turske kafe i cigareta. Oni su tim zadovoljni, no to nije hranjivo; osim toga, u doba nemaštine smanjuje se i količina hrane i tada se brzo gubi snaga.

Raja je obično visoka i snažno građena, ali u pravilu nije izdržljiva niti sposobna za velike napore. Vijekovi ugnjetavanja su joj otupili sposobnost tako da nije ni izbliza tako pogodna za vojnike kao bistri, sitni Mađari. Oni koji žive po planinama mnogo su bolje rase od onih iz ravnice i niskih dolina koje su nezdrave i pune groznice; međutim, mnogi Hercegovci su posebno naočiti muškarci. Mnogi su putnici isticali visok stas Bosanaca, ali ja mislim da je to iluzija stvorena u velikoj mjeri zbog široke odjeće koju nose, kao i čalme koja čovjeka uvijek čini krupnijim nego što zapravo jeste. Afganci izgledaju pretjerano visoki, ali Englezi obučeni u njihovu nošnju izgledaju još viši.

(*The Outgoing Turk: Impressions of a Journey through the Western Balkans*, pp. 23–24; 124–126)

3. Susreti i viđenja

Na putu za Mostar 1844. godine Wilkinson se upušta u razgovor s nekim „turskim“ trgovcem, hadžijom, u kojem se očituju njihovi suprotstavljeni pogledi na svijet. Kasnije, u Mostaru, Englez je dobro primljen, mada njegova posjeta izaziva podozrenje nekih ljudi.

* * *

Uskoro izbismo na glavni put što vodi iz Ljubuškog (Gliubuski), na kojem nas sustiže veliki karavan turskih trgovaca na konjima, sa haremom i robom. Upustio sam se u razgovor s jednim od njih, za koga se ispostavilo da je hadžija i koji je, zahvaljujući dugom boravku u Kairu veoma tečno govorio arapski. No svaki pokušaj da neometano pričam bio je sasvim beznađežan jer smo s jedne strane bili pritješnjeni mnoštvom konja, dok nam je s druge strane prijetio ugao kakvog sanduka, bala robe ili pak *tahtaravan* (tahtarawan)⁴⁵⁰ pun žena. Stoga smo usporili i pustili da *impedimenta*⁴⁵¹ prođe naprijed i onda pričali o mnogim hadžijinim putovanjima i o uobičajenim orijentalnim temama.

Nakon što je podrobno opisao svoja putovanja i dao ocjenu o Kairu i Arapima, bauku turskih hadžija, on reče: „E, pa, gospodine *maleme* (zanatlijo)⁴⁵², vi ste vidjeli Misir⁴⁵³ i Stambol i rekao bih da ste svoj boravak tamo dobro iskoristili; ali, šta je vaš zanat?“ (Turci uvijek misle da Evropljanin mora biti zanatlija ili trgovac). Kako sam lutao svijetom iz razloga koji nisu tako jednostavni⁴⁵⁴, i ne želeći da ih objašnjavam, odgovorio sam mu: „Tražio sam ljekovito bilje i ako bi vas, daleko bilo, zbacio konj, pokazao bih vam kako vješto umijem namjestiti ruku ili bilo koju kost koju biste slomili“. Shvativši da je to šala, on reče: „Bog vam dao snagu, ali neka me svaka nesreća zaobiđe; vi ste hećim (hakim)⁴⁵⁵, dakle“. „Nisam, to sam rekao samo zato što je nemoguće ubijediti Osmanliju da mi Evropljani putujemo samo da vidimo druge narode i zemlje, mada ne sumnjam da vi koji ste toliko proputovali, možete razumjeti zadovoljstva i koristi koje putovanja pružaju. Vi govorite o onome što ste vidjeli s istom vrstom uživanja kao i mi, a znate da su i mnogi muslimani u starim vremenima voljeli da putuju i da istražuju, iste one stvari koje sada Franci istražuju a koje su im bile zanimljive u doba kad je Frangi-⁴⁵⁶ bio u stanju varvarstva.“ (...)

(...) Razgovor se ponovo vratio na njegova putovanja i na poređenje Kaira sa Carigradom. „Istina je“, primijetio je, „da stanovnici Kaira zovu svoj grad ‚majkom svijeta‘, i to je veliko mjesto; bazari su im odlični a džamije bezbrojne. Ali mi koji nismo Egipćani i koji smo vidjeli Carigrad, moramo priznati da se Misir ne može uporediti s turskom prijestonicom. A zatim i Bosfor, kraj oko njega i, iznad svega, narod, Osmanlije – o, *maleme*, to je pravo carsko mjesto, boravište sultana i centar svijeta!“

⁴⁵⁰ (Pers.) Zatvorena nosiljka u obliku kočija, ali bez točkova; nose je četiri čovjeka ili konji.

⁴⁵¹ Izvrsna rimska riječ za „prtljag“.

⁴⁵² U nekim mjestima Evropljanina zovu *malem*, što znači „zanatlija“, „majstor“; u Egiptu, „Hawagee“, prodavač ili marchand. („Malem“ je kolokvijalni oblik od „mualim“ – učitelj, majstor.)

⁴⁵³ Naziv za Kairo, kao i za Egipat.

⁴⁵⁴ Autorova aluzija na njegovo putovanje i boravak u Egiptu.

⁴⁵⁵ (Ar.) Ljekar.

⁴⁵⁶ (Tur.-Ar.) Evropski, hrišćanski svijet.

Ovo je odvelo u raspravu o vrijednostima evropske discipline, s jedne, i starog turskog sistema s druge strane. Mene bi sigurno iznenadilo što srećem čovjeka s tako tvrdoglavim uvjerenjem u zastarjele pojmove o osmanlijskoj sili, da nisam upoznao i druge, čak i u Egiptu, koji isto tako misle. On je, naime, zaključio, izjavivši da su Turci osvajači svijeta, da sve kraljeve Frangistana na njihova prijestolja postavlja sultan, da su engleski vladari možda najvjernije sluge koje su sultani ikad imali i da se ništa ne smije uraditi bez Šerifovog (Shereef)⁴⁵⁷ odobrenja. Francuzima je bilo dozvoljeno da zauzmu Alžir i da ga drže u ime Turaka jer se Beg⁴⁵⁸ bunio protiv Visoke Porte; pobjede Mehmed Alije (Mohammed Ali)⁴⁵⁹ nad vezirovom vojskom smatrao je bajkama. „Osmanlije!“ uzviknuo je, „ne postoji nijedan drugi narod koji je pod Allahovom zaštitom, i kad bi se evropske sile, sa svim snagama kojima raspolažu, usudile da krenu na njega, ne bi bile kadre da se suprotstave Turcima ni za jedan trenutak“.

U skladu s onim dobrim muslimanskim pravilom koje potiče iz Kur‘ana i koje glasi, „Ne raspravljaj s neznaicom“, ja ga ostavih da se preda uživanju u svojoj zabludi. „Ovo je“, pomislio sam, „dostojan predstavnik Bosanaca sultana Selima“; njegov suvo-njavi lik me je podsjetio na jednog njihovog potomka kojeg sam upoznao u Asuanu pa sam iskoristio priliku da promijenim temu razgovora. Rekao sam, naime, da sam vidio potomke sultanovih bosanskih vojnika u dolini Nila koje je on tamo ostavio da brane egipatsku granicu i glavni grad Nubije. Novina ovog obavještenja iz istorije kod njega je u prvi mah izazvala potpunu nevjericu; no, videći da se ne šalim, on se vidljivo obradova zbog slave svojih zemljaka – čija su dična djela, eto, poznata i jednom Franku – i primijeti da su „Bošnjaci“ (Bosniaks) uvijek bili hrabri ljudi. „I mada je Hercegovina“, dodade, „sada pod zasebnim veziirom, mi svi imamo iste *gens*⁴⁶⁰; moja porodica, na primjer, potiče iz bosanskog glavnog grada“. Kako je sada bio potpuno zadovoljan što je obnarodovao značaj svoje rase, hadžija je počeo da pokazuje šta je sve dobio boravkom u Kairu otpjevavši nekoliko arapskih pjesama koje je povremeno prekidao da bi se vratio našem prethodnom razgovoru. Kad sam vidio da želi sustići karavan, pustio sam ga da nastavi put sa svojom robom, a ja se pridružio mom pratiocu.

Svi govore slovenski, a neki mostarski Turci ne znaju nijedan drugi jezik. Upoznao sam malo njih koji razumiju arapski, a sreo sam samo dva stranca muslimana, jednog iz Bagdada, drugog iz Damaska. Dijalekt Hercegovine i Bosne gotovo je isti kao onaj u Dalmaciji i Crnoj Gori, ali je manje čist od crnogorskog jer ima mnogo turskih riječi. Među ovima sam zapazio riječ „jok“ (yok) - *ne* i neke druge. Ljudi su uglavnom uljudni i malo ko me je ometao ili pravio neumjesne primjedbe, čak i kad sam crtao na ulicama. Budući da sam imao vezirovu naročitu dozvolu za to i da sam bio u pratnji njegovih službenika, nisam se bojao izravne uvrede. Kad bih razgovarao s onima koje je radoznalost tjerala da se raspituju čime se ja to bavim, ophodili su se sa mnom s učtivošću većom nego što bi se to očekivalo, naročito s obzirom na muslimanske predrasude prema Francima. Činjenica da se ovi rijetko viđaju u Mostaru možda ima i dobro dejstvo; neprijateljstvo prema njima nije kod naroda podstaknuto ni ratom niti slučajnim sukobom.

Uočio sam, međutim, da nijedan Turčin nije htio da uzvрати moj pozdrav dok sam ulazio u grad, možda zato što ne vole vidjeti hrišćanina na konju. Poslije toga, kad sam premjeravao most, činilo se da neki ljudi pokazuju izvjesno nezadovoljstvo

⁴⁵⁷ Titula sultana; odatle hatišerif, ili carski dokument.

⁴⁵⁸ Titula turskih namjesnika u sjevernoj Africi.

⁴⁵⁹ Mehmed Ali (1769–1849), Albanac porijeklom, rođen u Makedoniji; kao turski potkralj Egipta (1805–1848) pobunio se protiv sultana i 1841. postao nasljedni vladar Egipta i Sudana.

⁴⁶⁰ (Lat.) Rod, pleme.

mojim poslom. Jedan čovjek koji je zastao da me posmatra dao je oduška svojim osjećanjima. Bio je Turčin, umotan u ogrtač od grubog platna postavljen zelenom čohom; na nogama je imao ogromne crvene čizme i neodoljivo je podsjećao na tanki fitilj noćne lampe. „Kakva je korist od toga“, rekao je, „što je sultan Sulejman gradio mostove za pravovjernike, kad ih sada Franci uništavaju svojim pisanjem? To nikad nije bilo dozvoljeno i nešto će se sigurno desiti“. Iako ga je prekinuo jedan od mojih pratilaca koji ga je ubijedio da ne treba da strahuje i da je vezir odobrio to što radim, on je nastavio: „Misli li Franak da će on izgraditi most poput ovoga? Ne, neće, iako su oni veoma vješti u izradi noževa i makaza i nečistog vina i iako se kreću tako brzo u svojoj oskudnoj odjeći“. Hećim-baša⁴⁶¹ prekide njegove primjedbe rekavši da se sve radi po vezirovim naređenjima i da, ako on ima bilo kakvih pitanja, može otići s njim do palate; na to je ovaj čovjek, uvjeren da bi bilo bolje da šuti, krenuo dalje mrmljajući molitve za bezbjednost mosta i kletve na račun nevjernika.

Upravo veziru pripadaju sve zasluge za dobro ponašanje hercegovačkih Turaka koji su nekad bili izuzetno drski prema strancima pa su svoju netrpeljivost pokazivali i prema prijateljskim poslanicima koji su prolazili kroz Mostar na putu iz Dubrovnika da čestitaju bosanskim pašama stupanje na vlast. Pričao mi je jedan čovjek, koji je u mladosti često pratio ova poslanstva, da su ona ponekad bila izlagana velikim uvredama. Jednom prilikom, kada su izaslanici ulazili u Mostar i prolazili pored muške škole koja se upravo raspuštala, dočekala ih je prava bujica kamenja, jabuka i drugih predmeta, što je vodilo još ozbiljnijem napadu od strane odraslih pa su se izaslanici smatrali sretnim što su izvukli živu glavu. Moje evropsko odijelo nije izazivalo nikakvih poruga i nisam zažalio što sam ga cijelo vrijeme nosio; jedina izmjena koju sam učinio bila je zamjena šešira fesom, što je, kad se čovjek navikne, i udobno i zgodno.

Turci koje sam viđao u kafani bili su vrlo učtivi; tu sam prvog dana upoznao jednog čovjeka iz Bagdada i s njim dugo razgovarao o Istoku. I mada niko od prisutnih nije razumio ni riječi našeg razgovora, izgledalo je da svi slušaju sa zadovoljstvom, raspitujući se s vremena na vrijeme, kad bismo se mi nasmijali, za značenje nekog izraza. Jedan od ovih izraza ih je naročito zabavljao, a vjerovatno i zbunjivao. Naime, sluga „trgovca iz Bagdada“ je donio neki paket svom gospodaru, na što je ovaj primijetio kako je to „prvi put da je on, sluga, zapamtio šta mu je naređeno“. Ja sam na to rekao, „Ya! el Yahooodee mat“ – „Oh! Jevrej je mrtav“⁴⁶² pa je naš smijeh, nakon ove zabavne arapske rečenice, prešao na čitavo društvo. I kao što se često događa u takvim prilikama, smijeh se pokazao tako dobrim sredstvom upoznavanja da, kad god bih prošao kraj kafane, tog mjesta gdje Turci planduju, neko bi se našao da me pozove na lulu duhana i kafu, a poslali bi i po „Bagdadliju“ (Boghdadli), ako već nije bio tu, kako bi uživali u našem razgovoru, iako niko nije znao ni riječi arapskog.

Ovo je jedan od mnogih primjera iz mog iskustva koji ukazuje na to koliko je korisno poznavati jedan istočni jezik kada se želimo sprijateljiti s muslimanima, ili bar razbiti njihove predrasude. Naročito ih se može odobrovoljiti ako obratimo pažnju na neke pojedinosti koje za njih imaju veliki značaj. S druge strane, dovoljna je i neka sitnica pa da se izazove sasvim suprotno dejstvo. Na primjer, uzeti ili ponuditi bilo šta lijevom rukom znači uvrijediti i najdobronamjernijeg čovjeka. Njihovi običaji i čitav njihov život se sastoje od sitnih stvari, kao i kod drugih naroda koji su, međutim, manje spremni da to priznaju od orijentalaca.

Jedan od krupnih razloga što ne vole Franke potiče iz razlike u našim običajima; predrasude koje gaje prema našim navodnim nedostacima posljedica su nepoznavanja činjenica ili njihovog izvrtanja. Prazne priče ponavljaju se unedogled i počinje

⁴⁶¹ Wilkinsonov pratilac i Ali-pašin ljekar Kačić (vidjeti i bilješku br. 369 u III. 2.)

⁴⁶² Ovo se kaže kada neka veoma nemarna osoba iznenada počne da se posvećuje svojoj dužnosti.

im se vjerovati; sama pojava Franka izaziva netrpeljivost prema njemu i oni se upuštaju u opisivanje njegovih tobožnjih odvratnih navika od kojih je najuočljivija potpuno zanemarivanje lične higijene. Stoga me je veoma zabavljala njihova zbunjenost u Mostaru kad je riječ o količini vode koju sam tražio za svoj „abdest“ (ablutions). Pitali su me nisam li zapravo musliman i kad bih im odgovorio da se samo pridržavam običaja uvriježenog u mojoj zemlji, očito su mislili da se koristim svojim povlasticama putnika, a možda su i pretpostavljali da sam stekao ove navike za vrijeme mog dugog boravka na Nilu. Zacijelo nisu vjerovali da bi ih mogao usvojiti ijedan evropski narod koji nije izložen uticajima islama.

Iako je muslimanima zabranjeno da zlostavljaju hrišćansku raju u Hercegovini, oni na njih gledaju s velikim prezirom. Tako, kada „pravi vjernik“ baci oko na njihovu zemlju ili kad je zbog nečeg kivan na „kaure“, on se ne obazire na pravdu u udovoljavanju svom hiru ili ljutini. Turski zemljoposjednici su tako despoti za hrišćanske seljake. No, ovo ugnjetavanje u dobroj mjeri obuzdava vezir koji je, iako pravi Turčin po lukavstvu i samovoljan u postupcima kada mu to odgovara, ipak razuman čovjek koji zahtijeva priznanje za šire, tolerantnije nazore. Hod progresu, ako već ne prave civilizacije, zahvata tako i ovu zabitu pokrajinu.

(*Dalmatia and Montenegro*, Vol. II, pp. 49–51; 52–54; 62–67)

* * *

James Henry Skene na živopisan, gotovo romansijski način, govori o svom letimičnom susretu s lijepom „Turkinjom“ u hanu blizu Žepča i o dolasku u Travnik u proljeće 1851, u kojem se tada nalazi Omer-paša i njegova vojska.

* * *

Naveče smo se zaustavili u hanu koji je bio glavni štab Mahmud-paše Tuzlića (Toozlali Mahmud Pasha) i njegovih pobunjenika. Ovaj han se potpuno razlikovao od prethodna dva u kojima smo bili jer su mi pripremili veoma dobru večeru od turskih jela. Zagonetku sam riješio kad sam odšetao do dvorišta i tamo vidio zasebnu zgradu s tri prozora s mušepcima. Kad sam se približio, čuo sam zvuk prijatnih i veselih glasova i shvatio sam da je to handžijin harem i da se tu kuha moja večera. U Turskoj je, naime, kuharsko umijeće stvar cijele porodice.

Ujutro sam sjedio kraj prozora dok su nam pripremali konje. Dugačke kolone konja i mazgi natovarenih žitom, pamukom i drugom robom prolazile su cestom, na kojoj inače ima dosta saobraćaja. Začuo sam zvuk konjskih kopita u dvorištu i požalio putnike koji su morali putovati po onako kišovitoj noći. U tom trenutku vrata se iznenada otvoriše i u moju sobu stupi mlada i izuzetno lijepa Turkinja otkrivenog lica; ulazeći, gledala je u svoju haljinu koja je očigledno bila potpuno mokra. Iza nje uđe handžija noseći veoma lijepog malog dječaka, starog oko dvije godine i bogato obučenog, koji je gorko plakao – od studeni, najvjerojatnije. Ja odmah ustadoh i pođoh prema vratima, istovremeno dajući rukom znak da priđu vatri. Ona podiže pogled, sva se zacrvni kad ugleda muškarca, i pođe da se povlači pokrivajući lice velom. Imao sam tek toliko vremena da primijetim da su joj oči crne i da su isto tako lijepe kao i lice. Handžija je bio veoma zbunjen što je ona greškom otvorila moja vrata i požurio je s njom hodnikom i niz stražnje stepenište do harema. Za to vrijeme jedan naoružan sluga koji ih je pratio zavirio je u moju sobu razdraženo se cereći i pokazujući zube poput goropadnog lava, jer mi je, zaboga, žena njegovog gospodara nenamjerno pokazala lice!

Novac bana Tvrtka

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 59]

Kako to mora biti teško predubjeđenje za ženu – vjerovati da je osramočena ako je vide, i kako često u svakodnevnom životu moraju nastajati situacije koje zatim rađaju neprilike. Ovdje nije riječ o čednosti niti je u pitanju bojazan za čistotu vrline. Ako je to, pak, mjera predostrožnosti za očuvanje braka, ona je u najboljem slučaju nerazumna, jer je iskustvo dokazalo da ona pokrivenu mladež ne čuva od zla, dok se starije žene svakako nemaju čega plašiti. Štaviše, ove potonje naročito strogo se pridržavaju nošenja vela, želeći možda da uživaju u prednostima što ih donosi neizvjesnost kod posmatrača – da li je lice pod jašmakom mlado ili staro, lijepo ili ružno.

Jednog dana, kad sam na cesti prolazio pored krda krava, žena koja ih je gonila čučnula je, što je meni izgledalo kao prava slika nevinosti i stidljivosti. No, kad sam se odmakao nekoliko koraka, iznenada sam se okrenuo; moja taktika je upalila, jer je ona sklonila veo: bila je to stara, smežurana babuskara. Među prostijim svijetom ova predrasuda mora da predstavlja mučno opterećenje, jer zakukuljena glava i umotano tijelo zacijelo ne stvaraju podesne uslove za fizički rad napolju. U Bosni, međutim, ovaj običaj je unekoliko preinačen, i to u korist neudatih žena, pa veo i široku zelenu feredžu, koje sam često viđao na poljima, nose samo udate žene.

Kad sam izašao da uzjašim konja pred vratima hana na rijeci Bosni, vidio sam onu tursku gospođu, pokrivenu od glave do pete, kako izlazi iz dvorišta na konju. Kad je i sluga uzjahao, dijete su stavili na mali jastuk ispred njega i oni krenuše brzim kasom.

Približivši se gradu Travniku, najprije smo došli do groblja⁴⁶³ koje je isključivo počivalište muslimanskih pokojnika, jer u glavnim mjestima svake oblasti ima malo hrišćanskog stanovništva. Ovo polje grobova koje je vrlo prostrano, nalazi se na takvoj strmoj padini da su izgrađene terase kako velike kiše ne bi sprale kosti Bosanaca. Groblje izgleda kao velika zbirka primjeraka orijentalne skulpture poredanih na policama kakvog gigantskog muzeja, sa planinama umjesto zidova. Ušli smo u Travnik noću pa stoga nismo mogli vidjeti ništa osim dugih, uskih i prljavih ulica, punih vojnika koji su galamili, smijali se i pjevali. Mislim da je zabluda o Turcima misliti kao o šutljivom narodu; naprotiv, veoma su govorljivi među sobom i vole ispredati duge priče o onome što su vidjeli, a u vojsci to obično znači – mnogo. No, Turci znaju i kada treba da šute, i glas šutljivih ljudi kod stranaca stekli su upravo u takvim prilikama. Sudbina je htjela da živim među njima i moram reći da sam otkrio i druge njihove osobine, suprotne od onih koje sam očekivao. Lutali smo gradom gotovo dva sata, uzalud tražeći smještaj u hanovima koji su bili puni oficira. Jedina alternativa spavanju na ulici bilo je obraćanje namjesniku grada jer nisam

⁴⁶³ Groblje na Derventi.

poslušao Fehim-pašin savjet i poslao čovjeka naprijed da najavi moj dolazak, što mi se činilo izvještačenim. Ali sam sada shvatio da je on bio u pravu pa sam odlučio da to ubuduće činim. Hajrudin se vratio s ovog zadatka s vijestima da me očekuju u rezidenciji ovog ili onog, nisam shvatio koga, te sam odmah krenuo s njim jer je moj položaj bio pomalo beznadan.

Ponovo smo gazili po bezbrojnim blatnjavim uličicama i napokon smo došli pred neka vrata koja su držali otvorenim da bih mogao ući. To sam i uradio, zatim sam se popeo na sprat, skinuo čizme i u čarapama ušao u jednu sobu. Tu sam zatekao četiri prilike koje su sjedile oko nečeg što je ležalo nasred sobe sa svijećom sa svake strane. Niko nije prozborio ni riječi, a jedan od četvorice svečano mi dade znak da i ja sjednem. Počeo sam da gledam u onaj predmet, koji je, kad sam pomnije pogledao, nalikovao ljudskom obličju, umotanom od glave do pete u izvezeni pokrivač. Kruta nepomičnost te mase i melanholična šutnja prisutnih odmah me uvjeriše da sam nabasao na ono što se u Irskoj zove „čuvanje mrtvaca“. Osjećao sam izvjesnu zbunjenoost, koja je bila tim veća jer sam bio bez tumača; Osman-aga se, naime, starao o našim umornim konjima umjesto o umornom meni. Napokon mi se, međutim, učini da se tijelo miče i nejasan zvuk, kao kad neko hrče, koji je dopirao ispod svečanog pokrova, baci novo svjetlo na ovu zagonetku.

No nije mi bilo suđeno da dalje ispitam ovu stvar⁴⁶⁴ jer mi pažnju privuče velika buka napolju. Vrata se naglo otvoriše i jedan oficir se pojavi u pratnji šestorice podoficira koji su nosili svjetiljke. On me pozdravi na vojnički način i reče: „Bujrum!“ (Buyurun). Shvatio sam to kao „Sezame, otvori se“, što znači „izvolite“, a podrazumijeva „dodite!“ Navukao sam čizme i ponovo krenuo u noćno tumananje ulicama Travnika, poput beskućnog lutajućeg duha u potrazi za počinkom. Duh se konačno smirio kad su me odveli u konak gdje sam zatekao Osman-agu i Hajrudina. Rekli su mi da je vojni komandant, konjički general-major, čuvši za dolazak stranca, insistirao da budem njegov gost, pa je poslao po mene u kuću namjesnika mjesta koji nije bio u Travniku.

Kad sam ušao u glavnu sobu, jedan crnac, znatno viši od šest stopa, zgrabi me za ruku i veoma srdačno me pozdravi. Bio je to Arap Ahmed-paša, krasan predstavnik nubijske rase – muževan, inteligentan i srdačan. Tu je takođe bio i jedan konjički pukovnik, tih, gospodstven čovjek po imenu Sulejman-beg koji je očigledno veliki miljenik svog pretpostavljenog jer ga je ovaj udarao po ramenu, obraćao mu se gromkim glasom i nazivao ga dragim drugom kad mi ga je predstavljao. U toku ceremonije predstavljanja Ahmed-paša me je upitao kojoj zemlji pripadam; čuvši da sam Englez, uzviknuo je radosno i gromoglasno, uzeo me za ramena i natjerao da sjednem na počasno mjesto na divanu. Zatim je počeo da mi otkopčava kaput i da ga skida; u prvi mah to nisam shvatio, ali mi se stvar razjasnila kad je sluga donio neku vrstu širokog kućnog ogrtača od blijedoplave tkanine postavljenog crnim krznom koji mi je obukao. Turci obično nose ovaj ostatak svoje drevne odjeće u kući pa tako i paša i beg skinuše uniforme i obukoše slične ogrtače, dok je Sulejman-begov adiutant koji me je doveo u konak, zadržao svoju uniformu i oružje iz poštovanja prema svom pretpostavljenom.

Večera je unesena i poslužena na uobičajeni način, a u predsoblje je ušla konjička limena glazba da nam svira. Bilo je vrlo zabavno vidjeti trubače i bubnjare u dragunskim uniformama kako čuče na podu i, klimajući glavom po taktu muzike, sviraju marševe i valcere, i to s velikim umijećem. Vođa glazbe bio je Nijemac i on mi je rekao da Turci uče evropsku muziku s nevjerovatnom lakoćom. Takođe mi je rekao da je jedan od najljepših marševa koje su nam odsvirali komponovala Omer-pašina žena; ona je izvrstan muzičar i dobro svira ne klaviru.

⁴⁶⁴ Ovo će se razjasniti kasnije; vidi odlomak iz Skena uvršten u V, 2.

Izgledalo je da muzika vrši neodoljiv uticaj na crnčeve živce i on je znao pravilno otpjevušiti svaku melodiju koju je naručio. Tužna turska pjesma koju su savršeno odsvirali, gotovo da mu je natjerala suze na oči, dok je jedna borbeno pjesma izazvala kod njega uzbuđenje nalik ludačkom. Kad je glazba svirala jednu takvu vojnu melodiju, onu istu, objasnio je, koju su svirali u trenutku kada je sa svojom konjičkom brigadom kretao u akciju u posljednjoj bici, prosto je pomahnitao: oči su mu htjele iskočiti iz duplji, desnu ruku je podigao iznad glave, nogom je mrdao kao da želi obosti konja i derao se kao ludak. On se istakao u svakoj bici u kojoj je sudjelovao i zato se, iako je još mlad, uzdigao do čina general-majora. Kažu da je na bojnopolju pravo otjelovljenje đavola; njegova sablja, očito pravljena specijalno za njega – jer je to najveće oružje koje sam ikad vidio – izrezuckana je poput testere. (...). Sulejman-beg, koji mi je tu sablju pokazao, kaže da je paša ne da naoštriti jer tvrdi da samo slaba ruka traži oštru sablju. Videći me kako posmatram njegovu sablju, paša me upita jesam li vojnik. Kad sam mu odgovorio da sam služio u vojsci svoje zemlje, mislio sam da će me na mjestu zgromiti od dragosti: uhvatio me je za bradu svojom velikom crnom rukom i stisnuo je tako snažno da mi je gotovo iščao vilicu, a zatim me je drugom rukom tako tresnuo po ramenu da sam mislio da mi je slomio ključnu kost. Sve je ovo trajalo do dva sata ujutro jer su nam se pridružili još neki njegovi oficiri, među kojima je bio i jedan turski hirurk koji je dobro govorio njemački pa mi je služio kao tumač. Svi oni su na general-majora gledali istovremeno s ljubavlju i sa strahom. Konačno su me ostavili da spavam na divanu na kome su mi napravili odličan krevet pa sam tvrdo spavao nakon tako dugog i zamornog dana.

Bilo je već kasno (narednog dana) i ja se vratih u Ahmed-pašin konak. Tamo sam ga zatekao kako sjedi sa Sulejman-begom i dva druga gosta, od kojih mi je jedan predstavljen kao poljski imigrant, dok je drugi bio crnac obučen u starinsku tursku odjeću po imenu Hadži-Abdurahman, porijeklom iz Senara (Senaar)⁴⁶⁵. On je pobjegao iz svoje zemlje zajedno sa hiljadama drugih za vrijeme krvavog pustošenja koje je preduzeo egipatski paša Mehmed Ali da osveti ubistvo svog najstarijeg sina, Tosun (Tossun)-paše, oca Abas (Abbas)-paše, sadašnjeg namjesnika Egipta. Prije nekih dvadeset pet godina zapaljena je kuća u kojoj je tada boravio Tosun-paša i on je u njoj stradao. Da li je Abdurahman imao u toj stvari nekog udjela ili nije, nisam saznao, ali kad su se drugi dali u bijeg pred očevim gnjevom i on je pobjegao. Lutao je po Turskoj kao derviš dok se nije skrasio u Travniku gdje se veoma umilio kod velikih zahvaljujući svom duhu i humoru, da bi se konačno i obogatio od njihovih poklona. Malo sam šta razumijevao od njegovih šaljivih dosjetki, no Ahmed-paša ih je pomno slušao i previjao se od smijeha. Turci uživaju da se šegače naveče, dok sjede sat-dva uz rakiju prije večere.

Mladi poljski izbjeglica uživao je nepodijeljene simpatije gostoljubivih Osmanlija, kako zbog stradanja kroz koja prolazi njegova zemlja, tako i zbog svoje lične patnje i žrtvovanja za poljsku stvar. On je, međutim, posvetio svo svoje vrijeme i sposobnost špekulisanju s ugovorima za snabdijevanje vojske i, kako je tek stigao, privukao je veliku pažnju dobroćudnog paše. Ja sam, opet, ugledavši ga, posumnjao da nije Poljska već Grčka imala tu čast da se on u njoj rodi. Zato sam mu se obratio na grčkom, na što on reče da me ne razumije. Ja zatim rekoah – i to, bojim se, dosta zlobno – da ako on ne zna grčki, ja znam savršeno poljski, iako ne znam ni riječi tog jezika. U to se Poljak zbuni i, da me odobrovolji, promuca na lošem grčkom, što je očito odglumio, da je bio vrlo mali kad je napustio svoju domovinu i da je sasvim zaboravio maternji jezik, a da je napabirčio tek nekoliko riječi grčkog. Očigledno se

⁴⁶⁵ Ili Sanar: grad na Plavom Nilu u Sudanu.

ponadao, dok mi je to govorio, da paša ne shvata šta se događa. No on se prevario i tada je uslijedila scena koju je nemoguće vjerno dočarati.

„Šejtane!“ prodera se crnac. „Sotono! I ti se nazivaš Poljakom, a ne znaš poljski? Nisi znao grčki, a sad ga znaš! Evo ti, šejtane!“ I poče nemilosrdno da udara jadnog varalicu.

Budući da sam ja bio taj koji ga je razotkrio, pomislio sam da imam pravo da se umiješam, a uplašio sam se i da će ga paša na kraju ubiti, jer se njegova teška ruka spuštala velikom silinom na ramena nesretnog stvorenja. Zato sam zamolio pašu da ga pusti, rekavši da je mladić već dovoljno kažnjen. Ahmed-paša prestade i grčki Poljak se iskrade iz sobe pognute glave. Bilo mi je istinski žao zbog onog što sam učinio, ali nisam mogao predvidjeti tako potpun uspjeh moje smicalice, inače se ne bih upuštao u takav eksperiment. Paša se zatim počeo valjati po divanu u neobuzdanom nastupu smijeha, a kada je napokon ustao, još uvijek se držao za trbuh, lice mu se i dalje kreveljilo, a suze tekle niz sjajne crne obraze. Donesena je večera i mi navalismo jesti prstima hranu raspoređenu u uobičajene male posude. Hadži-Abdurahman počeo sa svojim ludorijama, na veliko oduševljenje našeg domaćina, koji ga je dražio tako što dugo ne bi htio dati znak za napad na hranu postavljenu na niski sto. A kako su se najbolje derviševe šale sastojale od praktične demonstracije proždrljivosti, to se pokazalo neiscrpnim izvorom veselja. Paša bi od njega tražio da ispriča priču – obično neku iz „Hiljadu i jedne noći“ – dok smo jeli, a zatim bi naredio da se jelo odnese prije nego bi on završio. Hadžija se pretvarao da to ne primjećuje i pipao bi prstima po golom stolu, praveći nevjerovatne grimase i glumeći razočarenje. Njegov posljednji podvig bilo je ispijanje velike činije kajmaka, nakon čega ga je paša natjerao da popije svo sirće iz posude za salatu da bi, kako je rekao, napravio jogurt (yiaurt) od kajmaka. Hadžija je zatim zamolio slugu da ga podignu s poda gdje je sjedio jer se pretvarao da ne može ustati od silne hrane koju je pojeo. Donesene su lule za goste, dok je paša počeo da puši na nargilu. Stavio ju je u moja usta u šali; ja povukoh dim isto onako žudno kao i on, što izazva još veće veselje.

U to se pojavi italijanski ljekar koji je bio dodijeljen jednom od general-majorovih pukova, i pridruži se šalama svog zapovjednika, na što se već, kako mi je rekao, sasvim navikao. Taj doktor se takođe volio šaliti, u što sam se uvjerio kad je Hadži-Abdurahman počeo da pjeva beskrajne pjesme na arapskom, za koje je tvrdio da su na licu mjesta sačinjeni hvalospjevi u moju čast. Dobri paša, koji je razumio samo turski, povjerovao mu je i to mu se tako dopalo da ga je natjerao da pjesme, stih po stih, prevodi na turski kako bi ih doktor, sa svoje strane, mogao prevesti na svoj jezik mene radi. Nakon nekoliko sati ovakvog zabavljanja, hadžija se smjerno diže da zatraži oprostaj od društva za sve eventualne uvrede koje su njegove šale mogle prouzrokovati i napusti sobu s krajnjom poniznošću. No opet se vrati, kao Don Bazilio (Basilio) u „Seviljskom berberinu“, da pašu zamoli za neku milost, koju ovaj dodijeli, i hadžija konačno ode. Sve ovo je izgledalo kao ranije pripremljena zabava. Kakav upečatljiv kontrast između života i položaja dva crnca. Jedan je istaknuti general dok je drugi profesionalni lakrdijaš i prosjak; svaki je postao ono što mu je omogućila vlastita pamet, jer drugih razlika među njima prvobitno nije bilo. I sastali su se ovdje, dvije hiljade milja od svog zavičaja, jedan da se ulaguje i puzi, drugi da se pokroviteljski ponaša i zapovijeda. (...).

Za večerom je Arap Ahmed-paša bio čudno raspoložen. Sulejman-beg, koji je takođe bio tu, požalio se na jednog svog slugu koji nas je upravo posluživao; rekao je da posluživao veoma loše, da je glup i da ga ne može više držati.

„Daj ga meni“, reče paša.

„Sa zadovoljstvom“, odgovori beg. „Uzmi ga“.

Paša na to pozva mladića k sebi i reče mu savršeno ozbiljnim glasom da će on

odsada, budući da je suviše glup da bude sluga pukovnika, biti sluga generala i da će, štaviše, zapovijedati svim ostalim slugama. Smeteni momak poljubi skute svog novog gospodara. Paša posla po svoju abajliju od medvjede kože i, govoreći kako čehaja (kiaya), ili glavni poslužitelj uvijek nosi bundu, naredi mu da je ogrene oko ramena i stane na kraj sobe. Zatim natjera sve ostale slugu, njih oko petnaest, da se poredaju i naprave pred njim temena, tj. da mu se duboko poklone u znak poštovanja. Potom mu paša naredi da donese pero, tintu i papir i kad ovaj to učini, reče mu da ode i napravi spisak svih pijevaca, kokoški, pataka, gusaka i ćurki u dvorištu kako bi mu ih njegov prethodnik mogao zvanično predati. Čehaja se branio, govoreći da ne zna da piše. Ako ne zna da piše, onda mora otići u dvorište i nacrtati portret svakog pojedinačnog predstavnika tih pernatih vrsta. Nije znao da crta. Mora pokušati. I tako je otišao da postane umjetnik, s tako unezvijerenim izrazom na licu da je paša dobio nastup neobuzdanog smijeha.

Malo poslije toga pojavio se jedan artiljerijski poručnik, Arapin, koji je sa sobom donio neki muzički instrument iz svoje domovine na kome je dobro svirao. Paša je poslao po njega kako bih ga ja mogao čuti. Instrument je po obliku sličan pijano-forteu i dugačak je oko dvadeset inča. Na zvučnoj kutiji nalaze se sedamdeset dvije žice koje se podešavaju po tri, tako da je čitav raspon instrumenta tri oktave. Svira se tako što se žice trzaju malim komadićima kornjačinog oklopa pričvršćenim željeznim prstenovima za prste. Čovjek je sjedio na podu prekrštenih nogu, držeći ovu vrstu lutnje na koljenima i prelazio objema rukama preko žica. Melodija je bila monotona i bezizrazna, iako je zvuk samog instrumenta prijatan i, da ga je svirao školaran muzičar, na njemu bi se lako mogla proizvesti dobra harmonija. U ovom slučaju raznolikost se postizala samo tako što su se objema rukama trzale iste žice, da bi se onda naglo jednom rukom prešlo na višu ili nižu oktavu, i to ne uvijek pravu.

Čehaja se vratio sa svojom galerijom minijature crteža koji su ličili na nezgrapne hijerogliffe nanizane u jednom redu. Paša je rekao da je zadovoljan i obećao mu je da će ga, pošto se tako dobro pokazao, unaprijediti u svom domaćinstvu.

„Bićeš moj glavni tumač“, rekao je. „Dođi ovamo. Stani kraj mog gosta i razgovaraj s njim engleski. Hajde!“

Uzalud je jadni mladić govorio kako zna samo turski; nije koristilo, mora govoriti engleski. Dobro, ako ne zna engleski, može otpjevati jednu pjesmu. Nije znao pjevati. Mora pjevati, inače će dobiti po ušima. Konačno je zapjevao i to s tako žalostivim izrazom na licu da se paša bacio na divan grčeći se od smijeha. No, momak se potrudio što je više mogao i njegov gospodar je bio zadovoljan. Rekao je da će ga sada osloboditi mučne dužnosti glavnog tumača te da ubuduće može preći na punjenje lula i čišćenje čizama. Ovo se činilo kao istinsko olakšanje za junaka večeri, koga su očigledno više zadovoljavale skromnije dužnosti, tim više što ga je i strah napustio i što je dobio šaku sitnog novca od paše da se utješi.

Sokolarstvo se izgleda mnogo upražnjava u ovoj srednjovjekovnoj zemlji koja nije lišena nijednog feudalnog obilježja, jer sam često viđao te ptice u dvorištima velikih kuća. Ovom prilikom sam primijetio kako ulicama Travnika nose dva lijepa sokola, nudeći ih na prodaju. Ljudi koji su ih nosili imali su zaštitne rukavice na rukama. Omer-paša mi je rekao da svaki vrijedi oko pet funti. Ostavio me je pred vratima hamama ili turskog kupatila koje je za mene, kao obično, predstavljalo teško iskušenje kroz koje je trebalo proći, ali koje mi je pričinilo i veliko zadovoljstvo kad sam završio s kupanjem.

Idući kod Arap Ahmed-paše sreo sam Osman-agu i Hajrudina koji su vodili dva lijepa konja po dvorištu. Konji su bili tu kako bih ja mogao da odaberem jednoga, jer je jedan od mojih vlaških konjića oćopavio pa sam naredio Osman-agi da ga proda i da, budući da su konji ovdje veoma jeftini, kupi drugog. Dok sam ih pregledao, moj

domaćin stiže iz logora i, čuvši da želim kupiti konja, naredi slugama da ih odvedu i pozva svog glavnog konjušara. Ahmed-paša ovome naredi da iz štale dovede prekrasnog mladog arapskog konja najčistije pasmine, kojeg je nedavno doveo iz Alepa i dao da se obučava u njegovoj brigadi kako bi od njega načinio svog najboljeg paradnog konja. Zatim me upita da li mi se više sviđa ovaj konj od ona dva koja je naredio da se odvedu. Rekoh da se oni s njim uopšte ne mogu uporediti i da nikad nisam vidio ovako divnog ždrijepca.

„Vaš je“, odgovori on. „Molim Vas da ga uzmete u znak našeg prijateljstva“.

Počeo sam da se bunim, pominjući preveliku vrijednost poklona, ali videći da ga je to oneraspoložilo, prihvatio sam konja. Zahvaljujući se, rekoh mu da se nadam da će mi on, budući da mi je dao poklon za uspomenu na svoju zemlju, dozvoliti da i ja njemu poklonim nešto iz moje.

„To je poklon“, odgovori on odsječno. „Nije pozajmica. A sada, pođimo na večeru“.

Kako nije bilo nikakvih izgleda da se na arapskog konja, kojem je bilo tek tri godine, stavi bilo kakva oprema, odlučio sam da zadržim svog ćopavog ponija. Isto tako, bilo je očigledno da mi moj prijatelj Nubijac ne bi dao da kupim drugog konja, a ako bih to pokušao učiniti bilo bi to kao da tražim još jedan poklon.

Sjeli smo da popušimo po lulu prije večere, dok je mujezinov glas dopirao do nas nošen svježim večernjim povjetarcem. Ahmed-paša se naglo diže i, izvinjavajući se što me ostavlja samog i što moram čekati večeru, ode da obavi namaz ili molitvu u susjednoj sobi. Ovo nije bilo prvi put da čujem kako njegov duboki glas uzvikuje „Allah, Allah!“ u sumrak; Ahmed-paša je veoma tačan i revnostan u svojim molitvama. Za večerom smo razgovarali o Dželaludin-paši i on mi pomenu slučaj samoubistva koji se nedavno desio u Travniku⁴⁶⁶. Mladi poručnik jednog puka zaručio se s lijepom kćerkom bosanskog Muslimana, no mladić je poginuo u bici kod Krupe nakon što ga je metak pogodio u glavu. Kad je djevojka čula kako je umro, prosvirala je sebi metak kroz glavu.

„Sve je to zato što se ne nosi veo“, reče paša, „i što se dopušta da vjerenici vide jedno drugo. Da je ona stalno držala jašmak na licu, mogla se udati za drugog čovjeka, jer ne bi bilo velike ljubavi“.

(The Frontier Lands of the Christian and the Turk, Vol. II, pp. 275–278; 287–292; 296–300; 304–306; 323–326)

* * *

Sljedeći odlomci iz Creaghove knjige odnose se na njegove doživljaje u gostionici između Broda i Dervente, u Kiseljaku i u Sarajevu. On kod nas boravi 1875. godine.

* * *

Poslije vožnje od oko dva sata zaustavili smo se kod neke male kuće u kojoj su služili jelo i piće. Dok sam sjedio na jastuku na verandi, udišući mirisni dim iz dugačke huke, dvije žene izađoše iz kola koja su se upravo zaustavila kraj vrata i, poručivši muštikle i kafu, podviše noge pod sebe i udobno se smjestiše na ćilim koji je sluga prostro za njih. Gospođa je bila lijepo obučena. Njena duga svijetla kosa pružala se do ispod struka u dvije debele pletenice ukrašene šarenim i lepršavim vrpčama, a nebesko-plavi kaput je bio izvezen najbogatijim zlatnim vezom. Gotovo prozirna

svilena košulja, preko koje je bila obučena neka vrsta otvorenog prsluka, toliko kratkog da joj je pokrivao samo grudi, bila je pričvršćena oko pasa pojasom od čistog zlata. Njene široke pantalone i žute papuče upotpunjavale su tu sjajnu istočnjačku odjeću. Naredivši služavci da je napusti i izgrdivši kočijaša, gospođa je smirila svoju ljutnju uz pomoć duhana i kafe i upitala me, na neusiljen način, ko sam, odakle dolazim i kuda idem. Među putnicima u Turskoj to su uobičajena pitanja koja potiču isto toliko iz želje da se razbije jednoličnost putovanja pustim cestama koliko iz potrebe da se zadovolji ona znatiželja što je većina ljudi ima u vezi s onima s kojima dolazi u dodir. Čim sam odgovorio na sva njena pitanja, ona zaželi da sazna je li istina da u Engleskoj nema cesta, da niko ne koristi kočije ili konje i da ljudi putuju brzinom od sto milja na sat u parnim mašinama. Obavijestio sam je da je sve to tačno, da svaki čovjek i žena imaju, kako ona pretpostavlja, po jednu parnu mašinu i da bi, kad bi takav anđeo kao što je ona putovao mojom rodnom zemljom samo pola sata, toliko muških vozova dojurilo punom parom da bi prouzrokovali strašnu nesreću.

„Kakva divna zemlja!“ uskliknu ona. „Kako bih samo željela da odem tamo!“

O zalasku sunca stigli smo u malo selo Kiseljak (Kissaylieu). Iznenađilo me je kad sam od starog Turčina kod kojeg sam odsjeo čuo da je mineralni izvor koji se nalazi u neposrednoj blizini njegove kuće poznat u cijelom svijetu po svom čudesnom dejstvu. No kad sam mu rekao da za to nikad nisam čuo, njegovo čuđenje bilo je ravno mome. U blizini hana rijeku premošćuje drveni most koji vodi ka zelenoj livadi na kojoj, tačno dvanaest jarda od suprotne obale, stoji drvena sjenica okružena niskom klupom. Sjenica natkriljuje vrelo koje kipeći kulja s vrha jednog ukrasnog kamenog zidića, iz otvora poput onog na česmi.

Mineralna voda koja tu izvire po ukusu veoma podsjeća na Celestinsko vrelo u Višiju (Vichy)⁴⁶⁷, ali okrepljujuće i osvježavajuće dejstvo bosanskog vrela daleko nadmašuje francusko. Starci koji mjesec dana piju s ovog izvora života napuštaju Kiseljak s onom temeljnom obnovom svih svojih moći za koju vjernici misle da je mogu očekivati samo u raju. Bolesti probavnih organa i ćudljiva raspoloženja koja ona uzrokuju potpuno nestaju i bolesnik odlazi kući kao sretniji i prijatniji čovjek, dok žene izjavljaju da je povratak kući njihovih gospodara praćen i zadovoljstvima drugog medenog mjeseca.

Razvoj željeznice će Kiseljaku omogućiti da se takmiči s najslavnijim banjama Francuske i Njemačke, a možda i da ih potpuno zasjeni. Neki dalekovidni i preduzimljivi Grk, u očekivanju da će se to desiti, sagradio je u blizini ogroman han s kupatilima. To zdanje predstavlja najveću znamenitost u mjestu, ali budući da graditelju nije palo na pamet da bi udoban hotel, a ne turski han, mnogo bolje odgovarao potrebama onih zapadnih posjetilaca iz čijih džepova očekuje naknadu troškova gradnje, sjetio sam se teksta „O ludosti Grka“⁴⁶⁸.

Grkovo zdanje razlikuje se jedino po veličini od običnog hana. Cijelo prizemlje koristi se kao štala, a četrdeset soba za spavanje nalaze se na obje strane dugačkog hodnika ukrašenog obojenim svjetiljkama. Nezaobilazna otvorena veranda, koja kao ispupčenje stoji na sredini ove kao i svih sličnih zgrada, svjedoči o dovitljivosti graditelja koji ju je opremio kao prostoriju za pušenje ili divan, sa čijih otvorenih prozora pacijenti mogu uživati u pogledu na okolni krajolik⁴⁶⁹. Prosti domaći svijet misli da čovjeka koji bi bio nezadovoljan smještajem i razonodom u tako divnom zdanju ni inače ne može ništa zadovoljiti.

Uslove za smještaj i prijem posjetilaca sam vidio, ali o čudesnom dejstvu izvora sam samo slušao. Ljekari u Višiju tvrde da voda iz njihovih vrela u početku uvećava

⁴⁶⁷ Mjesto i lječilište u centralnoj Francuskoj.

⁴⁶⁸ 1 Corinthians 1.22–25 (Paul's Epistle). Prva Pavlova poslanica Korinćanima.

⁴⁶⁶ Dželaludin, bosanski vezir od 1819 do 1822, završio je život samoubistvom

patnje ljudi koji dolaze da se liječe. Ali kad se prestane uzimati, vidi se velika korist od te vode. Toj pojavi ne treba se ni najmanje čuditi, pogotovo s obzirom na slatko osjećanje olakšanja i lagodnosti koje se – budući da neminovno prati nagli prestanak uzimanja prljave vode – pogrešno smatra poboljšanjem zdravlja. Ugodno osjećanje iste vrste slijedi i nakon četrnaestodnevne morske bolesti ili bilo kakve slične tegobe; stoga je možda prestajanje uzimanja, a ne pijenje kiseljačke vode, ono što čini ovo mjesto tako slavnim.

Moj domaćin bio je fini primjerak dostojanstvenog i učtivog Turčina. Budući da je posjetio Meku i Jerusalem, posjedovao je izvjesno znanje o narodima i kraljevstvima svijeta. Njegov naočiti stas i duga bijela brada mogli bi ukrašavati i ličnost mnogo višeg položaja od onog koji je njemu sudbina dodijelila. Kuća mu je bila čista – po ovdašnjim mjerilima. Kako sam ja bio jedini stanar, s izuzetkom njegove porodice, kuća je bila mirna i, ako se zanemari uobičajena invazija buha koje su, čim sam ugasio svijeću, krenule na svoje putešestvije, mogao bih reći, vrlo udobna.

U četiri ujutro popio sam čašu mineralne vode iz svoje šolje za kafu i, budući da sam skapavao od gladi, nisam smatrao da mi je ispod dostojanstva tanjir ili drvena činija hladne, masne i prljave riže koju sam pojeo prstima, kakav je već običaj u ovoj zemlji i kako je iziskivao moj položaj. U potrazi za vatrom za cigaretu greškom sam zalutao u harem starog Turčina, gdje mi se iznenada suprotstavila veoma stara žena žućkaste boje lica. Nije imala zube, vrat i lice su joj bili gomila bora, a raskopčana haljina otkrivala je gole grudi koje su izgledale kao paukova mreža. Ukratko, čitav njen izgled podsjećao je na kakvu egipatsku mumiju.

Bijes se iskrio u njenim crnim očima i, uzvikujući strašnim glasom, „O, gadni sine izgorjele sove!“, ona zgrabi sjekiricu kojom je sjekla drva i potjera me s tim strašnim oružjem u ruci, poput kakvog viteza. Moje povlačenje bilo je, da upotrijebim omiljeni izraz poraženih generala, pomalo zbrkano, i dao sam se u tako nagao i sraman bijeg da sam zaprepastio starca koji se, uprkos izjavama žaljenja zbog moje nezaslužene sudbine, bez sumnje potajno radovao takvom ispoljavanju vrline kod svoje čudoredne supruge.

Da bih uzeo svoje stvari, bilo je neophodno da prođem ispred jazbine ove lavice; no, toliko sam se plašio da me opet ne najuri, ako me još jednom vidi, da sam zamolio jednog gosta da ode na sprat po moju torbu. Nisam se potpuno opustio sve dok nisam odmakao bar pet milja.

Glavni hotel u Sarajevu jedva da se razlikuje od turskog hana, osim što se u prizemlju nalazi sala za bilijar, a ne konji. Tu je nekoliko ljudi u evropskoj odjeći i s fesovima na glavi pušilo i pilo, pričalo i smijalo se iz sveg glasa.

Velika gomila naroda, potaknuta živom znatiželjom, načinila je krug oko mene i u potpunoj tišini, kao omađijana, slušala odgovore koje sam davao na pitanja svojih brojnih sagovornika. Petar je već bio iščezao i kako nisam nikog mogao nagovoriti da mi bar malo pomogne, javio se neki Jevrejin i kao dobri samarićanin ponudio se da me odvede u tursko kupatilo. Moje kretanje ulicom izazvalo je veliku gungulu, tako da me je, kad sam stigao na svoje odredište, pratila gomila ljudi sasvim slična onoj što u Londonu slijedi osobu koju, kako to policija kaže, „privode“.

Da bi mi mogao pokazati put, Hebrej je napustio svoju radnju; no, poslije, uprkos mom zahvaljivanju i poklonu koji sam mu dao, bilo je nemoguće otarasiti ga se. Ne

⁴⁶⁹ Ovdje je, bez sumnje, riječ o velikom hanu Đordija Sjeranovića (to je Creaghev „Grk“) izgrađenom 1872. godine. Sjeranović je krajem 1875. godine (dakle, nekoliko mjeseci nakon Creaghove posjete Kiseljaku) bankrotirao i han je kupio neki Salom, zvani Princ. (O ovome vidjeti H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, str. 115, te članak Koste Mandića „Na Kiseljaku prije 75 godina“, Ugoštitelj, Sarajevo, 1/1953, str. 53–56. Mandićev članak opisuje – ne sasvim pouzdano – Creaghev boravak u Kiseljaku. Oba ova djela donose sliku Sjeranovićevog ambicioznog ugoštiteljskog objekta.)

samo što je gledao kako se skidam, pomno i radoznalo posmatrajući moju odjeću i dugmad, nego je pošao za mnom, kao sjena, i do najvruće prostorije. Kad sam izašao, on je još bio kraj vrata i, otprativši me do moje sobe, zatvorio je za sobom vrata kako bi se mogao natenane i bez ometanja zabavljati i počeo je da kopa po mojoj torbi sa samopouzdanjem kakvog carinika.

Uprkos mojim iskrenim odgovorima na svako pitanje koje su mi postavili, stekao sam dojam da na mene gledaju s velikim podozrenjem i da se moj dolazak u Sarajevo povezuje s nekom mračnom i nevaljalom pobudom. Neki čovjek mi je stavio do znanja da postoje hladovita i sjenovita mjesta u najslikovitijem dijelu tvrđave kojoj sam se najviše divio, gdje paša raznim lutalicama i pustolovima daje smještaj i hranu o sultanovom trošku. Takođe mi je saopštio da je Njegovoj Ekselenciji toliko stalo do dobrobiti gospode koja zavređuju njegovu pažnju da ih stavlja pod zaštitu jake straže. Dok sam slušao ove uvijene nagovještaje, došla su dva policijska agenta i zatražila moja dokumenta koja su zatim odnijeli sa sobom. Nedugo poslije toga u moju sobu dođoše dva turska službenika, od kojih je jedan bio Derviš-pašin ađutant, i, nakon veoma ljubaznog pozdrava, rekoše da mi Njegova Ekselencija izražava dobrodošlicu u Sarajevo i moli me da zatražim što god mi je potrebno.

Od tog trenutka sva pitanja su prestala, a vlasnik hotela počeo je s najvećom usrdnošću da se stara o svim mojim potrebama: moju prašnjavu odjeću iščerkale su ponizne sluge i nikad mi se nisu obratili drukčije nego sa „Vaša Ekselencijo“, i to najsmjernijim glasom. Naša moć da naškodimo drugima tjera ih više nego išta drugo da nas poštuju; no, prema svakome, a naročito prema strancu, trebalo bi se uljudno postupati.

(*Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, Vol. II, pp. 61–63; 94–99; 101–104)

* * *

Putnici koji jašu kroz Bosnu 1875. doživljavaju pred Sarajevom mali zastoj u putovanju.

* * *

Nadali smo se da ćemo stići u glavni grad tokom desetog dana neprekidnog jahanja, ali kako je priroda terena onemogućavala brzo napredovanje, još jedanput smo se ulogorili za konačenje. Kad smo se rano ujutro spremali da krenemo, desilo se nešto neobično. Ja sam upravo pokušavao da na brzinu skiciram dolinu oko nas, a bosanski seljaci u slikovitoj odjeći od grubog platna sa crvenim čalmama i pojasevima skupljali su konje. Tad sam u blizini začuo galamu, isprekidanu provalama smijeha. Kad sam sa svojim društvom prišao toj uzbuđenoj gomili, ugledao sam jednog snažnog mladića od dvadeset pet godina kako cmizdri kao malo dijete. Glavni oficir je bio strašno ljutit, dok su ostali praskali od smijeha. Šta je to sve moglo značiti? Naš prevodilac nam je objasnio da mladi Bosanac energično odbija da ide u glavni grad jer se plaši da će se izgubiti na ulici! Uzalud su drugovi pokušavali da ga ubijede ismijavanjem i na drugi način; tek kad je kapetan T. priprostog gorštaka uzeo pod ruku i odveo ga na stranu, objasnivši mu da će ga (privremeno) usvojiti kao svoje trinaesto dijete, jer ih je dvanaestoro ostavio u Engleskoj, ovaj je pristao da nastavi put s nama.

Malo kasnije, zadirkujući ga u vezi s tim događajem, od šale sam ga pozvao da pođe sa mnom u Englesku i da radi kao vrtlar. Tad je već bio prilično povratio samopoštovanje i hladno je prihvatio moj prijedlog, ali pod uslovom da ga plaćam 100 funti godišnje! Općenito, tokom putovanja imali smo malo ili nikakvih nepri-

lika s našim pratiocima, zahvaljujući izvrsnim predostrožnostima našeg ljubaznog prijatelja velikog vezira. No, u jednoj prilici mogli smo se uvjeriti u fanatizam muhamedanaca: tada su, naime, tri žandarma odbila da se smjenjuju na noćnoj straži. Preraspodjela dužnosti među osobljem ponukala nas je da se raspitamo za razlog i saznali smo da su ti stražari odbili da dalje čuvaju šator „nevjernika“. Ni njihov oficir nije se usudio da ih prisili na to.

(Anon., „A Ride through Bosnia“, *Fraser's Magazine*, November 1875, pp. 559–560)

* * *

Vrijedna svjedočenja o političkom i vojnom stanju u Bosni u prvim godinama austrougarske okupacije pružaju i konzulski izvještaji. U depešama koje je konzul Edward B. Freeman slao svom ministru spoljnih poslova putem britanske ambasade u Beču 1881. godine govori se o hajdučiji, nemirima i pripremama za bunu, do koje će i doći naredne godine. Ove depeše čuvaju se kao rukopisi među „Konzulskim izvještajima“ u Državnom arhivu u Londonu.

* * *

Br. 8, Politička depeša
Sarajevo, 18. juni 1881.

Milorde,

Čast mi je obavijestiti Vašu milost da, uprkos oštrim mjerama preduzetim protiv hajdučije, o čemu sam izvijestio u mojoj Političkoj depeši br. 7 od 23. decembra 1880, drumsko razbojništvo je još uvijek česta pojava u ovoj pokrajini. Samo prije nekoliko dana razbojnici su napali poštansku pošiljku na višegradskoj cesti ni deset milja odavde.

Čini se da su u toku posljednjih nekoliko sedmica hajdučke družine, ponekad i sa po pedeset ljudi, često prelazile Drinu iz Srbije i u Bosni napadale osamljene kuće blizu granice. Ukoliko ne budu dobile iskrenu pomoć od srbijanskih vlasti s one strane granice, Austrijanci će imati velikih teškoća u sprečavanju ove pojave.

Počašćen sam što Vam mogu odati svoje najveće poštovanje,
Pokorni i poslušni sluga
Vaše milosti,
Edw. B. Freeman

Glavnom državnom sekretaru
za spoljne poslove Njenog Veličanstva

Br. 12, Politička depeša
Sarajevo, 6. septembra 1881.

Milorde,

U vezi s mojom Političkom depešom br. 8 od 18. juna, žalim što Vašu milost moram izvijestiti da se hajdučija stalno širi u ovim pokrajinama. Stojan Kovačević, jedan od bivših pobunjeničkih vođa u Hercegovini, pojavio se opet na sceni ovog ljeta u ulozi „hajduka“ (Haiduk) ili razbojničkog starješine i sa svojom brojnom družinom predstavlja pravu napast na putu između Dubrovnika (Ragusa) i Trebinja i između Trebinja i Bileće (Bilekia). On je nedavno napao austrijsku vojnu poštansku pošiljku kod Bileće, ubio kočijaša i jednog od pratilaca, odnijevši sa sobom znatnu sumu vladinog novca. Prije nekog vremena došlo je do sukoba između njegove družine i jednog odreda vojnika u tom istom kraju i priča se da je tom prilikom poginuo

jedan oficir i osam ljudi iz puka „Jäger“-a. I oblast između Gacka i Foče je, kažu, puna hajdučkih bandi, a ni cesta od Mostara do Sarajeva nije više sigurna. Odnedavno jaka vojna pratnja sprovodi poštu.

Ni u neposrednoj blizini Sarajeva pljačke i ubistva nisu rijetka pojava. Uprkos nagradi koju vlada nudi za njihovo hapšenje, razbojničke vođe Tandarić i Zekanović, koji se mjesecima nalaze u okolini grada, još nisu uhvaćeni. Seljaci neće da ih odaju, dijelom, bez sumnje, iz straha od njihove osвете, ali i zato, to se mora priznati, što se u ovoj zemlji hajduci ne smatraju razbojnicima nego junacima i rodoljubima koji su se digli na oružje protiv tlačitelja svog naroda. Sasvim je moguće u ovom porastu hajdučije uočiti i određeno političko značenje. Sadašnje neraspoloženje prema vlasti, koje ni u kom slučaju ne jenjava, nesumnjivo ima veze sa svim ovim, kao što se mora imati na umu i da je nedavni ustanak protiv turske vlasti u ovim pokrajinama počeo na vrlo sličan način.

No ako je ovakvo stanje u zemlji samo – kako se to Austrijanci trude da dokažu sebi i drugima – posljedica ratova i buna posljednjih godina, ipak bi trebalo uložiti malo više energije da se uspostavi red i sigurnost. Austrijskoj upravi jedva da služi na čast to da ova zemlja već trideset godina nije bila ovako nesigurna kao u sadašnjem trenutku.

Puko patroliranje nekolicine žandarma (uzetih iz bilo kojeg kraja zemlje i isključivo iz hrišćanskih redova) glavnim cestama danju nikad neće učutkati hajdučiju. Svaka oblast bi trebalo da ima svoju vlastitu policiju koja bi u potpunosti poznavala područje i razbojnička legla i koja bi bila kadra i voljna da im ulazi u trag po planinama i danju i noću. Vjerujem da se takve policijske snage mogu regrutovati jedino među Muslimanima, no ova ideja vjerovatno ne bi bila prihvatljiva zbog specifičnih političkih zahtjeva trenutka. Hajduci su gotovo svi hrišćani pravoslavne vjere i vrlo je vjerovatno da bi susjedne slovenske zemlje nadigle galamu kako ih nemilosrdno progone i muče njihovi stari ugnjetači.

Počašćen sam što Vam mogu odati svoje najveće poštovanje,
Pokorni i poslušni sluga
Vaše milosti,
Edw. B. Freeman

Glavnom državnom sekretaru za
spoljne poslove Njenog Veličanstva

* * *

U članku „Gazdovanje zemljom u Bosni“, objavljenom u *Savremenoj smotri* 1889. godine, Paulina Irby, tada već stanovnik Sarajeva oko dvije decenije, opisuje, između ostalog, svoju posjetu srpskoj porodičnoj zadrugi na granici Bosne i Hercegovine.

* * *

Prošle jeseni posjetila sam dvije farme, obje napoličarske, koje obrađuju zadruge, ili kućne zajednice. Po svom starom običaju, svi članovi jedne ili više porodica koji žive skupa učestvuju u zajedničkom radu na posjedu, dok ih pred političkim vlastima predstavlja njihov starješina (stareshina). Zadruga je u Bosni sve manje, jer njihove mlade članove sve više privlače drugi, novi oblici života. Tvrdnju da oni koji napuštaju zadrugu i odlaze daleko ne prolaze dobro teško je potkrijepiti bez pomnijeg ispitivanja, ali znam da su mnoge porodice koje su bile bogate u zadrugi, dakle prije razdiobe, osiromašile kad su prešle na novi način života.

Dvije zadruge koje sam tada posjetila nalaze se u dubinama Bosne, blizu hercegovačke granice, i daleko su od bilo kojeg većeg grada. Do jedne od njih dolazi se na konju, uz opasnost da slomite vrat na strmom i uzanom puteljku koji vodi padinom

brijega. Kuće hrišćanskih seljaka nekoć su bile sakrivene na ovako nepristupačnim mjestima zbog straha od Turaka koji su na svojim putovanjima imali običaj da upadaju na imanja i otimaju što god im se prohtije za sebe ili za svoje konje. Čovjek može tako proći putem kroz naoko nenaseljen kraj, bez ijedne kuće na vidiku; no na izvjesnoj udaljenosti od ceste, zaklonjena kakvim brdom ili drvećem, nalaziće se mnoga domaćinstva poput ovog, sa kućom i sporednim zgradama oko nje.

Ova zadruga broji trideset duša, uključujući i djecu nekoliko bračnih parova. Njeni članovi su kmetovi na ovom posjedu već 120 godina. Na imanju se uz veliku glavnu kuću nalaze zasebne kućice za bračne parove i razne male šupe, hambari i štale za stoku, ovce i koze te spremišta hrane – sve u zajedničkom vlasništvu. Velika kuća se sastoji iz dva dijela. Prvi, iz kojeg se ulazi u drugi, ima dvojna vanjska vrata, postavljena jedna nasuprot drugih. Ogromno ognjište, na kojem su gorjele cjepanice, nalazi se desno od vrata na koja smo ušli i zauzima gotovo čitav središnji dio zida te sobe. Iza njega, u sredini zida, nalazi se kameni odžak s ugrađenom pećnicom u kojoj se pekao hljeb; dok smo mi bili tu, izvadili su odatle nekoliko krasnih velikih hljebova. Visoko iznad ognjišta bio je razapet veliki pleter, koji je služio kao polica, i na njemu su se sušile kruške za zimu.

Zidovi ove prve sobe ili predvorja napravljeni su od velikih, grubo tesanih vodoravnih greda koje u potpunosti naliježu jedna na drugu. Visoki krov od šindre crnio se iznutra od dugogodišnje izloženosti dimu. Ljestve su bile prislonjene uz visoko drveno postolje, takođe pocrnjelo od dima, koje se pružalo nad jednim dijelom sobe; čini se da su i na njemu bile smještene zalihe hrane, a možda je služilo i kao spavaća soba nekom članu obitelji, mada to nisam ispitala.

S jedne strane ognjišta stajala je široka drvena konstrukcija koja je tada služila kao klupa za sjedenje, dok je noću bila mjesto za spavanje. Bilo je i nekoliko grubih i primitivnih stolica; na jednu od ovih stolica, koja je bila okrugla pa bi se mogla nazvati i naslonjačom, stavili su pokrivač i pozvali me da sjednem kraj vatre uz klupu na kojoj su sjedili jedna starica s preslicom i jedan sredovječni čovjek. Djeca su utrčavala u sobu i istrčavala napolje. Jedan starac s dugom sijedom kosom sjedio je kraj vatre na drugom kraju klupe; on je bio stric onog prvog čovjeka i starješina ili glava zadruge.

„Treba da vidite ovo“, reče on, „kad se svi vratimo s posla naveče. Sada nas je većina u polju; kad se svi okupimo ovdje; sa svom djecom, soba je puna“. Starac je mnogo pričao sa seoskim popom koji me je pratio o svadbi održanoj u zadrugi nekoliko sedmica prije toga; na nju su bili pozvani kao gosti i neki austrijski oficiri smješteni u okolini i oni su donijeli zastave da okite kuće.

Primijetila sam jednu djevojku čija se seljačka nošnja nešto razlikovala od nošnje drugih žena. Ona se stidljivo skrivala iza ljestava na drugom kraju sobe i s vremena na vrijeme virila u nas preko ramena jednog mladića pristala i prijatna izgleda koji je stajao ispred nje. Upitala sam da li je to mladoženja. „A, ne“, reče pop, „ona je nevjesta i ne bi se pojavljivala pred strancima u muževljevom prisustvu; mislila bi da je to neprilično ponašanje. Mladoženja je vani, radi u polju, a ovaj mladić je djever koji je išao po nju u njenu kuću na Drini, u Hercegovini, i koji ju je doveo ovamo“. Mislim da je mladić u ovom slučaju bio brat njenog muža, ali se djever takođe smatra i bratom mlade, njenim čuvarom i zaštitnikom. Nošnja žena sastoji se od izvezenog suknenog kaputa obučenog preko malog prsluka bez rukava, duge i tijesne lanene košulje, gaća i opanaka, cipela od neuštavljene kože obuvenih na šarene čarape. Muškarci nose lanene košulje, hlače i suknene kapute bez rukava koji su ponekad i izvezeni. Ženske košulje često su izvezene i imaju veoma privlačne i neobične šare; neke žene imaju lijepe pojaseve i minduše. Frizure su različite, no njihov osnovni oblik duguje mnogo običaju nošenja fesa.

Sve žene su bile nečim zaposlene, izuzev male stidljive nevjeste: jedna je plela, druga nam je pravila kafu, treća se bavila hljebom u pećnici, dok je četvrta sjedila kraj hrpe snježnobijele vune pripremajući je za preslicu. „Vuna ti je bijela kao snijeg“, rekoš ovoj posljednjoj. „Da, zaista“, povika starac, „oprali smo ovce prije striženja, a zatim smo očešljali vunu i opet je oprali“. Ušla sam u unutrašnju sobu nalijevo i vidjela još jednu ženu kako radi sa hrpom čiste bijele vune.

U toj sobi zidovi su okrečeni i s unutrašnje strane. Soba je bez spoljnih vrata i u njoj se nalazi uobičajena bosanska peć napravljena od osušene gline, s malim zelenim krugovima što ih zovu očice (eyelets); ona se zagrijava s malog ognjišta koje sam primijetila u prednjoj sobi, odmah do zida a nasuprot velikom ognjištu. U uglu je stajao veliki krevet ili klupa, a u sobi su još bile dvije ili tri kolijevke sa bebama koje su spavale. Rekli su mi da tu zimi spavaju žene i djeca. U danima turskog nasilja bila bi tu još jedna unutrašnja soba u kojoj su žene spavale u relativnoj sigurnosti, dok bi muškarci ležali s napunjenim puškama u ulaznoj sobi. Sjećam se kako su me u jednoj takvoj sobi u Srbiji, na turskoj granici, gostoljubivo smjestili, rekavši da je to odaja za žene iz porodice; žene su, međutim, za tu priliku otišle da spavaju u prednju sobu, dok su se muškarci rasporedili po dvorištu i sporednim zgradama.

Čuvši lupkanje i zujanje razboja negdje u blizini, zamolila sam da mi ih pokažu. Jedna od žena me je izvela napolje kroz vrata koja su stajala nasuprot onim na koja sam ušla i pomogla mi da siđem nekoliko koraka niz vrlo strm puteljak. Potom me je uvela u onu unutrašnju sobu koju sam već vidjela gore – kuća je, naime, izgrađena na padini brda⁴⁷⁰. Ovdje su bila tri razboja koja su radila punom parom. Majka i njene dvije kćerke sjedile su i tkale lan za domaćinstvo. Starica je izgledala lijepo, sa finim crtama lica. Bila je udovica i mislim da joj je muž stariji brat onog starca koji je sjedio kraj ognjišta u prvoj sobi i koji je sadašnji starješina zadruge.

Uza zidove je bilo poredano nekoliko grubih sanduka; stajali su jedan na drugom i bili su puni, kako su mi rekli, lana i sukna što su ga ispreli i istkali uglavnom, ako ne u cijelosti, od proizvoda s vlastitih polja i od vlastitih ovaca. Polje sa zasijanom konopljom nalazilo se tik do njihovih vrata. Zamolila sam jednu od žena da mi donese komadić biljke. Uzela je stabljiku i protrljala je u ruci da mi pokaže jednu fazu pripreme; bilo im je veoma zabavno da me gledaju kako se naprežem i nabrajam razne faze, od sjemena do kudjelje: mlada biljka, stabljika, vreteno, razboj, sve do lana njihovih košulja.

Pitala sam ih zatim da li ikad pjevaju dok rade. Nakon kratkog navaljivanja i na majčin nalog, jedna od djevojaka ustade, priđe sestri pored razboja i stavi joj ruku na rame. Potom te dvije visoke i jake djevojke otpočese pjesmu svojim snažnim i zvonkim glasovima; bila je to pomalo tužna i monotona melodija, s uobičajenim otezanjem prije pauze. Dobri pop je želio da se što prije vrati radi večernje službe, jer je to bilo uoči Gospodinog dana, pa nije bilo vremena da duže ostanem i saznam riječi njihove pjesme i da više naučim o njihovom jednostavnom životu i radu. Ali sam se rado odazvala njihovom srdačnom pozivu da ponovo dođem i ostanem kod njih nekoliko dana. Bilo bi moguće prenoćiti ljeti u jednoj od njihovih kućica. Ne znam da li je ovo bio dan s iznimno mnogo posla, no bila sam impresionirana vrednoćom ovih žena. Nijedna od njih nije prekidala rad da bi buljila u strankinju, izuzev možda male nevjeste, ali njoj vjerovatno još nije zadat neki određeni posao. Žene za razbojem su me ljubazno otpratile do kapije njihovog dvorišta, a zatim se vratile poslu. S kapije sam vidjela kako se travnatom padinom kreću kola prepuna

⁴⁷⁰ Nije jasno da li P. Irby ovdje misli na unutrašnju sobu koju je već opisala ili na neku drugu, jer je rekla da unutrašnja soba nema spoljnih vrata.

sijena koja su vukli bijeli volovi; iza kola su išli neki od mladića za koje mi je stariješina rekao da rade u polju.

(„Bosnia and its Land Tenure“, *The Contemporary Review*, July 1889, pp. 37–40)

* * *

Radoznalim okom zapadnog Evropljanina Robert Munro posmatra ljude i hranu na banketu povodom završetka Kongresa arheologa i antropologa u Sarajevu. Datum je 22. avgust 1894. godine.

* * *

Uveče je gradonačelnik⁴⁷¹ priredio oproštajnu večeru u svojoj privatnoj rezidenciji u čast članova Kongresa, koja je poslužena *à la Turque*, što je veoma zabavilo strane učesnike, od kojih većina nije poznavala iskonsku jednostavnost što još uvijek vlada u etikeciji za stolom u orijentalnim zemljama. Na ulazu u dvorište goste je dočekivao domaćin pri svjetlu baklji. Dvorište je zapravo mali vrt, sa travnatim površinama i nekoliko stabala. Drveće i baštenski zid bili su ukusno ukrašeni lampionima raznih boja koji su u početku čitavom prizoru davali izgled kao iz bajke. Na jednoj strani je bila mala sjenica, bogato prekrivena ćilimima, a pored nje je bio postavljen sto na kojem su stajale visoke čaše za pivo i cigarete. Neko vrijeme društvo se fino zabavljalo muzikom ciganskog orkestra kojim je dirigovao jedan zabavan Spassmacher⁴⁷² sa šiljatom kapom načinjenom od raznih koža, sa čupavom kičankom na vrhu. Ovaj šaljivdžija je imitirao razne zvukove koji se mogu čuti na bojnom polju – gruvanje topa, šištav zvuk kugle koja leti kroz zrak, pušcanu paljbu i slično.

Nakon otprilike pola sata pojavio se sluga s velikom srebrnom posudom i bokalom namirisane vode da bi gosti oprali ruke, a dok se ovo obavljalo, sluga bi svakom preko ramena prebacio salvetu (serviette) prekrasno izvezenu na oba kraja. Zatim su gospoda ušla u kuću i, prešavši preko kaldrmisanog dvorišta, popela se u trpezariju. Na vrhu stepenica nalazilo se prostrano predvorje opremljeno za odlaganje kaputa i šešira. U trpezariji su bila tri okrugla stola napravljena od tri velika poslužavnik⁴⁷³ postavljena na pokretna postolja, a oko svakog je bilo deset stolica. Nije bilo unaprijed određenog ili zvaničnog reda po kojem bi se sjedalo, tako da smo sjedali kako bi ko stizao. Svaki gost je pred sobom imao običnu trokraku metalnu viljušku, drvenu kašiku jednostavne izrade i vrč za pivo. Na pola puta između sredine i ivice poslužavnika nalazio se krug malih tanjira s turšijom, sirom i drugim mezetlucima. Pivo se odmah služilo, dok je velika zdjela guste čorbe postavljena na sredini stola. Iz ove zajedničke posude služio se svaki gost, a ta procedura koja je zahtijevala iugu i čvrstu ruku, živo me podsjetila na pravi smisao stare izreke: „Mnoge su prepreke između kašike i usta“.

Sljedeće jelo je bila prednja polovina brava, odlično ispečena i punjena rižom. Kako da se dođe do komada ovog primamljivog mesa s priborom kojim smo raspolagali – budući da na stolu nije bilo nikakvog noža – bio je teško rješiv problem. Viljuška i drvena kašika, čak ni uz pomoć prstiju, ne bi mnogo koristile. Dohvatio sam kost koja je štrčala iz posude ispred mene, a gospodin s druge strane zgrabio je drugu i tako smo pokušali da razdvojimo komade pečenja. Naši udruženi naponi bili

Maglaj

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 3]

su, međutim, uzaludni, i jedino što smo postigli bilo je da smo otkrili rižu koja se pušila unutra. Na to je jedan od gostiju, koji nije bio član Kongresa ali je očito bio mnogo bolje upućen u praktičnu anatomiju ovce nego iko od nas, uzeo kost iz moje ruke i s nekoliko brzih pokreta vješto je odvojio komade mesa na zglobovima. Ova spretno izvedena operacija načinila je otvor za nekoliko prstiju i vidio sam kako se odatle vade dobri zalogaji. Tada su već čaše za šampanjac zamijenile vrčeve za pivo i to iskričavo piće išlo je veselo od ruke do ruke do kraja večere. Nakon *pièce de résistance*⁴⁷⁴ došlo je jedanaest drugih jela, koja neću ni pokušavati da opišem jer, žao mi je što to moram priznati, nisam znao pročitati jelovnik, mada je bio napisan na dva jezika – srpskohrvatskom i turskom. Općenito govoreći, jelovnik se sastojao od raznih vrsta pihtija, pogačica i malih tikvica punjenih mljevenim mesom. Posljednje jelo prije slatka bilo je jelo od prepelice, posluženo uz zdjelu nečega što je izgledalo kao „sir i pavlaka“.

Čim su napunjene čaše za šampanjac, domaćin je ustao i nazdravio svojim stranim gostima, izrazivši im toplu dobrodošlicu. Govor je na njemački prevodio državni savjetnik Herman, učeni direktor Muzeja. Nakon ovoga, svako naredno jelo bilo je popraćeno govorom jednog od gostiju; mnogojezički sastav društva nije iscrpljen sve dok govori nisu održani na sljedećih devet jezika: francuskom, švedskom, turskom, mađarskom, engleskom, italijanskom, albanskom, njemačkom i latinskom. Ali vjerovatno ni jedna jedina prisutna osoba nije ih sve razumjela.

U međuvremenu, smiješni Spassmacher i njegova grupa muzičara preselila se u ugao pored vrata trpezarije i svirala, s odgovarajućim prekidima, izbor narodnih melodija. Prije nego što smo ustali od večere, srebrna posuda i vrč s mirišljavom vodom opet su doneseni i svi smo se obredali – ovog puta to ni u kom slučaju nije

⁴⁷¹ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak.

⁴⁷² (Njem.) šaljivdžija, lakrdijaš.

⁴⁷³ Ovi poslužavnici su po svoj prilici demirlije, velike bakrene tepsije postavljene na željezna postolja.

⁴⁷⁴ (Franc.) Glavno jelo objeda.

bila nepotrebna ceremonija – a vezeni peškiri su zatim sakupljeni. Društvo se potom razišlo po susjednim sobama, čija su se vrata otvarala iz trpezarije, gdje su poslužene cigarete i podijeljeni prekrasno ukrašeni čibuci i nargile. Zatim je poslužena kafa i poveo se razgovor o općim stvarima. Uskoro je doveden neki bledunjav mladić koji je recitovao, ili tačnije, melanholičnim glasom otpjevao jedan dio iz Kur‘ana. Prije nego što smo se razišli, nekoliko mladih gostiju – među kojima je bio mladi Fric fon Kalaj (Fritz von Kallay)⁴⁷⁵ – demonstriralo je jedan mađarski ples u trpezariji iz koje su već bili uklonjeni provizorni stolovi. Sve u svemu, bio je to zaista vrlo prijatan prijem i prikladan završetak jedne sedmice pune iznenađenja. (...)

Ono što mi se učinilo najčudnijim bila je činjenica da smo imali viljušku ali ne i nož, jer je nož mnogo stariji od viljuške. Kako kaže Lakroa (Lacroix) u djelu *Umjetnost u srednjem vijeku* (str. 13), viljuška se u istoriji spominje po prvi put 1379, tako da prije tog datuma nema dokaza koji bi potvrdili da je pri jelu prste istisnulo ikakvo vještačko pomagalo. S druge strane, nož je jedna od najranijih alatki koju je čovjek izumio i datira od samih početaka civilizacije. Divljak uvijek nosi nož uza se i, doista, nije tome davno da su gosti uobičavali nositi svoje vlastite noževe i viljuške na javne gozbe – običaj koji nesumnjivo vuče porijeklo iz preistorijskih vremena. (...)

Muhamedanski običaj da se gostima ne daju noževi za stolom izgledao bi, dakle, kao puko održavanje običaja koji je nekada bio univerzalan; da bi bili u skladu s etikacijom ovih ranih vremena, trebalo je da arheolozi ponesu u Sarajevo svoje vlastite noževe. Ali, budući da je banket bio priređen za gospodu koja se posebno bavi preistorijskim ostacima ove zemlje, zar ne bi bilo još prikladnije da je vlada posudila izvjestan broj noževa od kremena od onih 988 primjeraka (a biće ih i više) koji su joj nedavno predati u nasljeđe od neolitskih predaka iz Butmira?

(*Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia*, pp. 82–88)

* * *

Dok kampuju u Glavatičevu sredinom devedesetih godina, u predahu između lovačkih poduhvata, Dunkin i njegova žena imaju priliku da se upoznaju s nekim od tamošnjih ljudi.

* * *

Veliki župni dvor u Glavatičevu, koji sadrži kapelu, okružen je onim što se ovdje zove „ograda“ – zatvoreni prostor u koji stoka i ovce ne mogu ući. Obično su ove ograde izdvojeni zabrani, ali ovaj se sastoji od pašnjaka i obradive zemlje između kojih se nalaze dva ili tri pojasa žbunja. Kako leži na padini okrenutoj gotovo prema jugu, ovo je idealno mjesto za zečeve i našao sam da je to vrlo zgodno kad god je trebalo mijenjati jelovnik. Budući da smo tako oglobili čestitog „p.p.“-a⁴⁷⁶, kako bi ga zvali u Irskoj, pomislio sam da bismo mu mogli poslati bar jedan but srnetine, naročito zato što nas je zatekao kako lovimo na njegovom zemljištu dan-dva prije toga, a onda nas pozvao da dođemo da ga posjetimo. Duran⁴⁷⁷, koji mu je odnio but, vratio se s ponovljenim srdačnim pozivom pa smo dan-dva kasnije, po povratku s izleta na Visočicu, kuda me je E.⁴⁷⁸ pratila, odšetali tamo jednog poslijepodneva.

⁴⁷⁵ Sin Benjamina von Kallaya.

⁴⁷⁶ Skraćenica od parish priest (engl.) – mjesni župnik.

⁴⁷⁷ „Logorski sluga“ Dunkinovich, „Turčin“ iz Glavatičeva.

Mada je Bosanac, naš domaćin je govorio italijanski jer se školovao u Bolonji (Bologna) i Pistoji (Pistoia). Ovo je olakšalo razgovor jer je moje znanje slovenskog u najboljem slučaju ravno jezičkim sposobnostima što ih ispoljavam kad razgovaram s mojim *shikari*-jima⁴⁷⁹. Ispričao nam je kako već deset godina živi u ovom usamljenom mjestu, a pastvu mu čine samo dvadeset pet porodica raštrkanih na vrlo velikom prostoru. Dok smo čavrljali uz bocu njegovog izvrsnog vina (koje uzgaja u vlastitom vinogradu u Konjicu, jer ovi franjevci ne daju zavjet siromaštva), spomenuto je pitanje ljekara i medicine u ovim zabačenim mjestima. Sveštenik je skromno rekao da, iako on ne posjeduje neku veliku vještinu, ovdašnji narod uvijek dolazi k njemu. „Prije neki dan“, ispričao je, „jedan Turčin iz Bjelimića (šest sati odavde) poslao je hitnu poruku moleći me da mu pomognem jer je jako bolestan i ništa mu ne ostaje u stomaku – čak ni voda. Dijagnosticirao sam taj slučaj“, nastavio je, „kao prehladu stomaka i poslao sljedeću poruku: ispeci hljeb od ječmena brašna i, kad se izvadi iz peći, razreži ga po sredini i navlaži rakijom. Onda ga pobiberi i stavi kao oblog koliko god vrelije možeš izdržati, pola na stomak, a pola na krsta. Ponovi ovo nekoliko puta i bićeš izliječen“. Preporučujem ovaj lijek mojim čitaocima ako im se desi nešto slično kad doktora ili apoteke nema u blizini. U svakom slučaju, ovo bolje zvuči od recepta koji mi je poslala žandarmerija iz Lakta kad mi je jedne prilike nestalo opijuma i kad sam im poslao čovjeka da pitam imaju li ga oni. Nakon što je izrazio žaljenje što nemaju lijekova, *Wachtmeister*⁴⁸⁰ je poručio: „Najbolja stvar za simptome kolere je piti crnu kafu i sjediti na dasci“. Ovaj lijek nisam isprobao; radije sam poslao u Mostar po Doverov prašak⁴⁸¹.

Dobri sveštenik koji je tako pokazao istinski hrišćanski duh prema muhamedancu-pojedincu, osjećao je, bojim se, pravu slovensku mržnju prema njima uopšte i bio je oduševljen kad sam mu ispričao o jermenskim nemirima koji su se tada bili razbuktali i o pritisku koji je vršen na sultana. Sveštenik lično ne čita nikakve druge novine osim vjerskih. Ali mislim da još gore mišljenje ima o Grcima koji, uzgred budi rečeno, imaju svoju crkvu i sveštenika na Borcima (Borke), četiri sata odatle. Nakon ovoga, nekoliko puta smo izmijenili posjete i mogu reći da smo postali prilično bliski s tim starim gospodinom koji je na kraju ljubazno posudio E. svoje sedlo da na njemu jaše do Mostara.

(*In the Land of the Bora, or Camp Life and Sport in Dalmatia and the Herzegovina*, 1894–5–6, pp. 346–349)

* * *

Williama Millera u Maglaju potkraj vijeka iznenađuju dvije pojave: jedna, za koju je mislio da još nije doprla do bosanskih zabiti, i druga, za koju je vjerovao da se više ni u Bosni nije zadržala.

* * *

Čovjek baš nema priliku da vidi pravog živog bosanskog bega kako igra tenis; popularna predstava o Muslimanu prikazuje ga kao letargičnog čovjeka koji smatra da je ispod njegovog dostojanstva da se svesrdno preda bilo kakvoj fizičkoj aktivnosti, čovjeka koji cijelo popodne sjedi zadovoljno pijuckajući kafu i pušeći na čibuk

⁴⁷⁸ Dunkinova žena.

⁴⁷⁹ (Anglo–Ind.) vodič u lovu na krupnu divljač.

⁴⁸⁰ (Njem.) Starješina straže.

⁴⁸¹ Lijek, spravljen dijelom i od opijuma, koji se koristio za ublažavanje bola i podsticanje znojenja.

u nijemom zaprepaštenju pred ogromnom energijom Franaka. Ali naš bosanski beg razlikuje se u ovom pogledu – kao i u drugim – od turskih veleposjednika kojima odgovara po položaju. A među bosanskim begovima, maglajski su najnapredniji po svojim idejama. „*Fortschrittler*“⁴⁸² – to je bio komentar s kojim je mali austrijski poručnik predstavio Rifat-bega i njegovog brata, gradonačelnika Maglaja. Oniski poručnik, Mali, kako su ga domaći zvali, imao je običaj da potapše visokog, krupnog bega po leđima, što je kod tog uvaženog čovjeka i ostalog društva izazivalo smijeh. A kako je poručnikovo poznavanje domaćeg govora bilo otprilike isto kao i begovo vrlo skromno znanje njemačkog, njihovo partnerstvo odvijalo se na najneobičniji način. Da bi ta mješavina jezika izazvala još veću zbrku, brojanje poena odvijalo se na engleskom i bilo je komično slušati bega i njegovog sićušnog saigrača kako dovikuju „fifteen“, „deuce“, „out“, „net-ball“, „thirty-forty“ i ostalo, s vrlo smiješnim izgovorom! Još čudnije je bilo to što je jedan od igrača na drugoj strani bio tipičan Englez, sudeći po hodu i pojavi, koji je znao jedva koju riječ našeg jezika, jer ga nije čuo već petnaest godina. Sin oca Engleza i majke Mađarice, on je stupio u državnu službu Austrougarske Monarhije i sada je Bezirkvorsteher u ovom bosanskom gradiću. Rekao mi je, na jednom od sedam jezika koje govori, kako pokušava da nauči engleski koji je davno zaboravio, pomoću *Cosmopolis-a*⁴⁸³ što ga u tu svrhu naručuje od knjižara iz Sarajeva. Rifat-beg se uskoro pokazao kao najbolji igrač na terenu. Kad se zagrijao, skinuo je fes i igrao golglav – što je nečuveno u mnogim orijentalnim zemljama – a servis mu je bio strahovit! S vremena na vrijeme, da bi dokazao „naprednost“ svojih ideja, popio bi malo svježeg sarajevskog piva. Cijelo to vrijeme su četiri redova stajala na krajevima igrališta i sakupljala lopte.

Naš prijatelj beg, nakon što je pobijedio svoje protivnike u tenisu, bio je najbolji i u jednoj drugoj zabavi kojom se Maglaj – i samo Maglaj, od svih bosanskih gradova – može pohvaliti. Nekim čudnim slučajem, to je jedino mjesto u zemlji gdje je drevni sport sokolarstva još preživio. Avgust je mjesec kad begovi izvode svoje sokolove u potragu za lovinom, a Rifat nam je rekao da on ima mnogo ovih lijepih malih ptica, sve ženke, jer su mušjaci suviše divlji i razderu ono što ulove. On je najprije uhvatio mlade ptice u mrežu pomoću bijelog goluba ili vrane kao mamca. Onda ih je naučio kako treba da hodaju pričvrstivši komadić kože na njihova stopala, navikao ih da mu stoje na ručnom zglobu, stavljao im praporčice oko nogu, a zatim, kad ih je prilično pripitomio, dozvoljavao im je da vježbaju na vrapcima. Na kraju je sa sokolovima izašao u pravi lov na veću divljač. Glave im ne pokrivaju, kao što je ranije bio slučaj u Engleskoj, već im se daje puna sloboda kad se završi dresura. Kad uhvate svoj plijen, a to je obično jarebica, sokolar pritrči, pokrije tijelo jarebice rukom i vješto joj odsiječe glavu, koju soko odnosi, ostavljajući tijelo gospodaru. U prvim godinama okupacije, u planini iznad Maglaja bilo je također mnogo vukova, ali su ih vojnici odstrijelili jer su klali ovce seljacima. A kako je na njihovu glavu stavljen i cijena, broj im se naglo smanjio.

(*Travels and Politics in the Near East*, pp. 172–174)

⁴⁸² (Njem.) Naprednjak.

⁴⁸³ Međunarodni trojezični časopis, štampan na engleskom, francuskom i njemačkom, pokrenut 1896. godine u Londonu.

* * *

Među zanimljivostima koje plijene pažnju H. C. Thomsona oko 1896. godine jesu trapistički samostan „Marija Zvijezda“ kod Banje Luke, naselje Karavlahu u Prnjavoru i, u Gacku, stari Bogdan Zimonjić, jedan od vođa hercegovačkog ustanka iz 1875–1878.

* * *

Iz (Bosanskog) Novog smo se vratili vozom u Banju Luku, jer smo odlučili da krenemo odatle na našu vožnju Posavinom, pograničnom pokrajinom pored Save koja čini sjeveroistočni ugao Bosne. Naša prva stanica trebalo je da bude u Prnjavoru (Prynjavor), ali smo skrenuli s puta nekoliko milja da posjetimo samostan trapista na Vrbasu. Prvobitni samostan La Trappe u Bretanji bio je benediktinski samostan, osnovan 1140. pod pokroviteljstvom Svetog Bernarda. Ti fratri postali su vrlo lijeni i pokvareni, pa je 1650. godine red reformisao opat de Ranse (de Rancé) koji se odrekao svjetovnog života zbog iznenadne smrti žene kojom je trebalo da se oženi. Za vrijeme francuske revolucije izgnani su iz Francuske i sklonili su se u Njemačku iz koje su također protjerani 1868. godine. I kako nijedna hrišćanska država nije bila voljna da ih primi, tražili su i dobili dozvolu od sultana da ovdje kupe zemlju i izgrade svoj samostan.

Njihov život, u skladu s pravilima reda, strog je i jednostavan, pun ne samo pokore i molitve već i rada. *Laborare est orare*⁴⁸⁴ je deviza njihovog života. I zaista, posao koji obavljaju izgleda da kod njih ima ogroman značaj. Teško je shvatiti kako se ijedno ljudsko biće može osuditi na tako tešku sudbinu, ali u oči mi je upao izraz smirenosti na licima većine ovih ljudi. Fratar koji nas je vodio po samostanu je tu već sedam godina, a ipak je to veoma veseo i vedar čovjek.

U pravilu, poštuje se najstrožija šutnja, a govor je dozvoljen samo kad za to postoji apsolutna potreba, kao kad se dočekuju stranci, daju upute radnicima ili obavlja posao. Ni jedan jedini sat u toku dana, od izlaska do zalaska sunca, ne smije proći bez rada ili molitve. Oni imaju sirotište u kojem se nalazi stotinu i sedamdesetoro djece, predionicu i pilanu gdje režu građu za razne zgrade koje su im potrebne.

Prije nego što smo otišli, predstavljeni smo starješini koji nam je uputio nekoliko ljubaznih riječi dobrodošlice. Ispričao nam je da je njegov samostan nedavno osnovao ogranak na Rtu dobre nade i neka braća iz Bosne otputovali su tamo da ga utemelje. Upitao sam ga da li red ima samostane u Indiji ili Kini.

„Nažalost, ne“ rekao je, „svijet je pun tame. Ima je mnogo i ovdje u Bosni, i nije uopšte moguće u potpunosti je savladati“. Čovjek može da ne prihvata ideale koje su redovnici postavili pred sebe – to je teško – ali ne može da se ne divi hrabrosti i postojanosti s kojom ih oni sprovode u djelo. Isto tako, ne može a da ne prizna vrijednost onoga što oni čine, bilo poukom, bilo vlastitim primjerom, u polucivilizovanoj zemlji kao što je Bosna. Njihov život zaista je vrlo težak i strog. Hrana im je oskudna, bez mesa, putera ili mlijeka. Politrenjak piva, kora hljeba, dvije-tri jabuke i glavica luka čine njihov uobičajeni obrok. Za vježbu i odmor šetaju po groblju, a kad umru, tu ih sahranjuju u odjeći u kojoj su živjeli, bez lijesa i bez kamenog obilježja na grobu. Noću liježu na slamaricu u gruboj halji koju nose tokom dana. Ko god zaželi da im se pridruži biće primljen, ali najprije mora da uvjeri starješinu da ne bježi pred zakonom i da nema žene ni djece niti roditelja koji od njega zavise. Ako ima, kaže mu se da su oni njegova prva obaveza – zaista mudro i pravično pravilo.

Došljak ostaje na probi dvije godine, za koje vrijeme se može vratiti svjetovnom životu ako zaželi. Ali nakon te dvije godine mora odlučiti hoće li ostati ili će otići.

⁴⁸⁴ (Lat.) Raditi znači moliti se.

Ako izabere da ostane, mora ostati do smrti, inače će biti ekskomuniciran. Čudno je da se ovi ljudi dobrovoljno podvrgavaju tako oštroj disciplini. Međutim, oni vjeruju da nagradu dobivaju ne samo na drugom svijetu nego i na ovom – u smirenosti koju, kako kažu, postižu gotovo svi. Vidjeli smo djecu kako se veselo igraju u dvorištu. Izgledala su vedra i čila i bilo je očito da braća svoju askezu ne primjenjuju i na njih.

U Prnjavoru smo vidjeli izvjestan broj Karavlahi, jedinstvenog naroda koji živi u rupama u zemlji. Jedna njihova naseobina postoji u Sitnešima (Sitnes), blizu Prnjavora, jedinog mjesta u Bosni gdje ih ima, a njihova prava postojbina je Transilvanija. Oni nisu Cigani, iako žive istinskim nomadskim životom, već su poseban narod, s osebujnim običajima i ponašanjem. Riječ „Karavlahi“ na turskom znači „crni pastiri“; „vlasi“ (vlachi) je ista riječ kao „wallach“, što znači pastir. Turci su ranije svu srpsku raju u Bosni zvali „vlasi“, a isto ime im je dato i u Hrvatskoj gdje se seljaci katolici zovu Šokcima (Shokatz) zato što se ne krste prstima već cijelom šakom. U srednjem vijeku sjeverni dio Dalmacije zvao se Morlakijom (Morlachia). (...). Zar naziv „Morvlasi“ ili „Morlaci“, crni pastiri („mor“ je slovenski ekvivalent za tursku riječ „kara“), ne navodi na zaključak da su Morlaci bili Srbi koji su se tamo povukli pred nadiranjem Turaka, uzevši od Hrvata zemlju koju su oni ranije zauzimali?

Karavlahi lutaju po cijeloj Evropi, vodeći medvjede na lancu, a kapetan fon Rot (Roth)⁴⁸⁵ mi je rekao da je jednog od njih vidio u Londonu. Nisu baš lijepi po izgledu i vrlo su prljavi. Uspio sam da snimim dvije žene dok su hodale cestom. Spazile su me dok sam ih slikao i gušile su se od smijeha, kao što sam otkrio da radi većina seljaka kad ih se fotografiše. To je za njih relativno nova stvar i izgleda da u tome vide nešto vrlo smiješno. Uvijek sam nastojao da ne fotografišem muhamedanca ako on to sam ne želi, jer Kur'an zabranjuje bilo kakvo predstavljanje ljudskog lika – da to ne bi dovelo do idolatrije – i u mnogim muhamedanskim zemljama, prirodno, ljudi ne vole da se slikaju. Ali u Bosni takvo oklijevanje brzo nestaje. Ja sam stalno fotografisao javno na ulicama i nikada niko nije pokazivao znake ozlojeđenosti. Naprotiv, ljudi bi prilazili i gledali, a jedan mi je fotograf rekao da mu dolaze Turci da se fotografišu baš kao i hrišćani.

Dok smo lutali po gradu (Gacku), sreli smo jednog dostojanstvenog starca koji je jahao na živahnom konjiću, a koji je, kako mi je kapetan fon Rot rekao, bio Bogdan Zimonjić (Simonic), vojvoda (voivode) i pop (popa) ili sveštenik pravoslavne crkve, koji je igrao tako istaknutu ulogu u ustanku. On je pod svojom komandom imao veliki broj ljudi, a njegov uticaj duž cijele granice bio je velik. Sudjelovao je u većini bitaka, a lično je teško porazio Dželaludin (Dellal-eddin)-pašu kod Gacka. Sada je to starac od preko osamdeset godina, ali on još uvijek obavlja svoje sveštenečke dužnosti i izgleda čilo i krepko kao čovjek od šezdeset godina. Austrijanci su mu dali penziju i zemlju, a njegova tri sina imaju dobre položaje pod ovom vladom. Seljaci ga još uvijek veoma poštuju; kažu da je Gatačko polje široko, a da sivi soko (Bogdan Zimonjić) živi u njemu. Bilo mi je drago što sam ga vidio, jer je on jedan od malog broja onih koji su još živi a koji su svojim junačkim ustankom doveli do promjene stanja u ovoj potlačenoj zemlji.

(The Outgoing Turk: Impressions of a Journey Through the Western Balkans, pp. 166–169; 170–172; 194–195)

⁴⁸⁵ Tomsonov pratilac.

V.
Istorijski uvidi i previdi

Putovati znači menjati brzo mesta, navike i ljude sa kojima se družiš, znači jače se naginjati nad ponor vremena. Od toga hvata čoveka smrtonosna vrtoglavica i zbog toga mnogi zaziru od putovanja.

(Ivo Andrić)

1. Nacije i nacionalni odnosi

Engleske putopisce privlači i problem onoga što danas zovemo nacionalnim odnosima. Sredinom prošlog vijeka, međutim, kad Edmund Spencer putuje Bosnom, narodi na našem tlu – kao uostalom i drugdje – još uvijek su se pretežno poistovjećivali s religijskom a ne s nacionalnom pripadnošću.

* * *

Otomanska Porta ima (...) moćnog saveznika u vjerskim nesuglasticama ovog nesretnog naroda, saveznika koji joj pomaže u izvođenju njenih planova. Među četrdeset hiljada stanovnika Sarajeva nalazimo gotovo trideset hiljada slovenskih muslimana, dok su ostali hrišćani koji pripadaju grčkoj i latinskoj crkvi. Njihova vjerska mržnja mora da je zaista snažna jer ih nalazimo nastanjene u različitim krajevima grada, kao da im razlika u vjeri onemogućuje da dišu isti vazduh. U novopazarskom i zborničkom pašaluku stanovništvo se uglavnom sastoji od članova grčke crkve, u Turskoj Hrvatskoj žive sljedbenici latinske, a Sarajevo s okolinom je uporište islama. Broj njegovih pripadnika, procjenjuje se, gotovo je jednak broju pripadnika druge dvije konfesije. Istovremeno, Muslimani su daleko energičniji, samostalniji u svojim načelima i prosvjećniji u ponašanju i govoru i ni u kom slučaju nisu toliko fanatični. Često srećemo Slovena muslimana u vrlo prijateljskim odnosima sa Slovenom hrišćaninom grčkog ili latinskog obreda, ali takvi odnosi nikada ne vladaju među pripadnicima dviju različitih hrišćanskih konfesija. Ista mržnja i sada postoji, kao što je postojala od prvog spora koji ih je razdvojio na dvije odvojene vjere; Latini, međutim, čine neznatan dio bosanskog stanovništva, brojeći jedva tri stotine hiljada ljudi.

Moglo bi se pretpostaviti da stanovnici Bosne, koji su tako dugo ostali pod prosvijećenom zaštitom katoličke Mađarske, neće biti tako lako pridobijeni za Muhamedovu vjeru; no, naprotiv, islam se najdublje ukorijenio upravo ovdje i u susjednoj Albaniji. Tome se, međutim, ne treba čuditi ako se podsjetimo da je svijest stanovnika ovih dviju zemalja već bila sklona da putem Jeresi bogumila – katara, kako ih zovu Grci – prihvati deizam Turaka. I bogumili su, naime, insistirali na deizmu, poričući božanstvo našeg Spasitelja. Gledajući tako vjerske rasprave među Latini-ma, Grcima i bogumilima, koje su ovi vodili do međusobnog uništavanja ognjem i mačem, i videći tek neznatnu razliku između Muhamedove vjere i one koju su zagovarali bogumili (oni koji će prihvatiti islam) bili su lako osvojeni privlačnošću jednog novog učenja koje im je istovremeno osiguravalo i mnoge prednosti na ovom i na onom svijetu. Zadobijanje tolikih miliona ljudi, hrabrih i energičnih kao bilo koji narod u Evropi, znatno je uvećalo snagu i uticaj Osmanlija i omogućilo im da prošire svoja osvajanja sve dok nisu postali strah i trepet za hrišćanski svijet. Iako su se azijski muslimani degenerisali, ovaj narod još uvijek pokazuje, na svoj zdrav način, sav žar i krepkost svoje rase. I da nije njihovih vjerskih razmirica, i da se više oslanjaju na hrabrost nego na spletke, oni bi bili dovoljno snažni i moćni da istaknu pravo na vlastitu nezavisnost.

(Travels in European Turkey in 1850, Vol. I, pp. 302–304)

Ključ

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 325]

* * *

George Arbuthnot početkom sedme decenije daje pogubnu ocjenu nacionalnih odnosa koji vladaju u Hercegovini, kao i moralnog stanja i religiozne prakse pripadnika svih konfesija. Izlaz iz takvog stanja on vidi u misionarskoj intervenciji prosvijećenog zapadno-evropskog hrišćanstva – po mogućnosti protestantskog i engleskog.

* * *

Stanovništvo Hercegovine broji oko 182 000 ljudi, a dijeli se ovako:

Katolici	52 000
Grčka crkva	70 000
Muslimani	60 000

Prvobitno, svi oni bili su istog porijekla, a njihove sadašnje podjele, premda predstavljaju jedan element bezbjednosti za Tursku, štetne su za dobrobit zemlje. Grčka vjeroispovijest preovladava u južnim i istočnim dijelovima pokrajine. Njene pristalice izdvajaju se po svojoj aktivnosti i lukavosti – osobinama koje su ih učinile daleko bogatijim od njihove braće katoličke vjere. Posjedovanje relativnog bogatstva i svijest o moralnoj podršci koju im pruža Rusija čini ih drskim, oholim i netrpeljivim prema svim sektama i vjerama koje se razlikuju od njihove. Njihova neukost može se mjeriti jedino s fanatizmom koji često iz nje proizlazi, a njihova mržnja prema katolicima je tolika da se zna za mnoge slučajeve groznih ubistava. Nevini seljaci u pobunjenim krajevima hvatani su i naređivano im je da kleknu i prekrste se da bi dokazali istinitost svoje tvrdnje da nisu muslimani. Ti jadnici su to s povjerenjem činili na katolički način, a njihove neumoljive, okrutne i fanatične sudije oduzele bi im život po kratkom postupku.

Ne zastupaju toleranciju ili bilo kakvu humanost ni sveštenici koji su općenito nepismeni i ograničeni kao i njihova pastva, a čiji uticaj je vrlo velik i obično se koristi za zlo. Sveštenička hijerarhija izgleda ovako: arhimandrit, igumani (starješine manastira), kaluđeri i sveštenici koji su svi domaći ljudi i koji su u ovoj pokrajini proveli cio svoj život. Posljednjih godina, međutim, mnogi su poslani na školovanje u Rusiju. Neki od njih se sada vraćaju, ali ne pokazuju znake ikakve želje da unaprijede duhovno stanje naroda. Crkvom je oduvijek upravljao vladika ili mitropolit koji se imenuje u Carigradu. Kao i za većinu imenovanja koja dolaze iz tog grada, za položaj se plaćalo, a onaj koji ga dobije nije oklijevao da se posluži svim sredstvima da nadoknadi taj novac kasnije. Ovo, kao i činjenica da vladika nikada nije bio domaći čovjek, činilo ga je veoma nepopularnim, tako da, dok sveštenike (mada to malo zaslužuju) narod poštuje, vladiku nisu poštovali ni narod ni sveštenici. U ovom trenutku to mjesto je upražnjeno jer niko nije naimenovan od smrti posljednjeg čovjeka koji ga je zauzimao. Taj događaj se zbio početkom 1861. godine, a vladičini pokušaji iznuđivanja bili su tako česti i neprikriveni da je narod njegovu smrt zacijelo doživio kao veliko olakšanje. U to vrijeme slane su peticije u Carigrad s molbom da se naimenuje slovenski vladika; ali, nezavisno od poteškoća da se za taj položaj pronađe neko dovoljno obrazovan među bosanskim sveštenstvom, politički uslovi naveli su Portu da spriječi patrijarha da udovolji tom zahtjevu. Jer, ma kako ti mitropoliti bili loši u drugom smislu, oni su uvijek imali na umu činjenicu da svoju lojalnost duguju carigradskom patrijarhu, a ne šizmatiskom ogranku grčke crkve nad kojim car⁴⁸⁶ vrši svjetovni i vjerski uticaj. Kad bi bio naimenovan slovenski vladika, ruski uticaj bi se opasno povećao, a zadatak prenošenja odanosti naroda

sa prvog poglavara njihove crkve na ruskog cara, kao što je pokušano u Bugarskoj, ovdje bi bio lako izvodljiv.

Na sjeveru i zapadu rimska vjera ima najveći broj pristalica koji se okreću Austriji kao svojoj zvijezdi vodilji u svim pitanjima vjere. Oni su uglavnom poljoprivrednici i zanatlije i malo ih se bavi trgovinom. Što se tiče obrazovanja ili prosvijećenosti, oni nisu dalje odmakli od svojih sunarodnika grčke vjere; malo ih zna čitati ili pisati na vlastitom jeziku, a poznavanje bilo kojeg drugog jezika sasvim je izuzetno. Prosvijećenost u najširem smislu je zapravo isključivo ograničena na samostane, a sve do nedavno nije uopšte bilo pokušaja od strane župnika da u narodu podstiču želju za obrazovanjem i napretkom. Svaka misao im je usredsređena na uvećanje sopstvene važnosti i sticanje ličnog bogatstva. Brižljivim istraživanjem utvrđena je činjenica da rimokatolički dio stanovništva godišnje plaća ništa manje nego 60 000 funti u vidu dažbina, pokore i darova crkvi, a možemo sasvim logično zaključiti da grčki sveštenici iznuđuju podjednako velike svote novca. U posljednje vrijeme osnovane su škole u pokrajini, ali su obrazovni predmeti isuviše skućeni da bi doveli do spasonosnih promjena kod mlade generacije. To im vjerovatno i nije cilj.

Rimokatolici od sveg srca uzvraćaju mržnju Grcima s kojima katoličko svećenstvo zabranjuje stupanje u brak. Oni su takođe neprijateljski raspoloženi prema muslimanskom stanovništvu koje ih smatra kmetovima. Međutim, ovo osjećanje neprijateljstva, pothranjuje se tajno i rijetko se ispoljava u otvorenim djelima nasilja. Četiri stotine godina ugnjetavanja ih je potpuno slomilo pa oni samo traže da ih se pusti da u miru uživaju bar dio plodova svog rada. Crkvom upravljaju dva biskupa. Jedan, sa sjedištem u Mostaru, nosi naziv biskupa od Acota (Azotto) i apostolski je vikar Hercegovine. Drugi, koji se zove biskup od Trebinja (Trebigne), živi u Dubrovniku (Ragusa), gradu koji je takođe uključen u njegovu biskupiju. On, međutim, ima stalnog župnika koji živi u Stocu (Stolatz). Kao i u Bosni, svi redovnici su iz franjevačkog reda. Znatna pažnja poklanja se njihovom obrazovanju pa su franjevci u svakom smislu neizmjereno nadmoćni u poređenju sa župnim svećenstvom. U vezi s ovim redom prije nekoliko godina osnovana je škola oko 12 milja od Mostara. Predmeti su: latinski, italijanski, slovenski, crkvena istorija i teologija. Iz ove škole učenici odlaze u Rim, gdje bivaju primljeni u franjevački red.

U gornjim opažanjima nastojao sam da pokažem da je hrišćanstvo koje postoji u ovim pokrajinama samo nominalno, jer je lišeno svih onih plemenitih i čovječnih načela po kojima bi trebalo da se razlikuje od islama, čija su se načela uvijek pronosila osvajanjem i mačem. Poroci koji narušavaju i kvare ljepotu istinske hrišćanske civilizacije ovdje suvereno vladaju, a Grci i katolici predstavljaju nesretan spoj zapadnjačke lukavosti i spletkarenja i orijentalne ravnodušnosti. S druge strane, pripadnici ovih religija lišeni su onog duha odanosti i dostojanstvene rezignacije pred voljom providenja koje je osnovno obilježje Muhamedove vjere. Živeći na granici dviju hemisfera, oni su naslijedili grijehe i jedne i druge, bez ijedne od njihovih vrлина. Gotovo svi odrasli odani su alkoholu, dok je upotreba prostog i ružnog rječnika gotovo opšta – muškarci, žene i djeca koriste ga u svakodnevnom razgovoru. (...)

Zaista je neobično da je tako divno područje za rad britanskih misionara ostalo toliko dugo zanemareno i neiskušano. Nema nigdje toliko prostora za napore ove vrste kao u evropskim pokrajinama Turske. Jer, dok hrišćanski živalj ne bi mogao a da ne uoči opreku između jednostavne čistote misionarskog života i zlih navika i gramzive škrtosti svog vlastitog sveštenstva, muslimani bi mogli vidjeti hrišćanstvo u sasvim različitom svjetlu od onoga u kojem su navikli da ga gledaju. A nikakve prepreke ne bi postavljala ni turska vlada; štaviše, ima primjera da su protestantski misionari dobivali podstrek i podršku. Jer, ma šta se moglo reći protiv ove tvrdnje, nijedan narod nije tolerantniji prema vršenju obreda drugih vjera od tih istih mnogo

⁴⁸⁶ Ruski car.

napadanih muslimana. Međutim, što god treba da se uradi, treba da se uradi odmah, jer to nikada nije bilo neophodnije. Američki rat⁴⁸⁷ je izgleda paralizovao misio-narski rad tog naroda koji je dosad pokazao mnogo snage u objavljivanju radosnih vijesti ovim neprosvjetljenim zemljama. Engleskoj je, dakle, ostavljen plemeniti zadatak da izbavi ove nesretnike iz stanja moralnog mraka, isto tako gustog kao što je onaj koji obavlja divlja plemena centralne Afrike ili najudaljenijih otoka Pacifika. (...)

Ružni način na koji su (prema hrišćanima) postupali njihovi fanatični ugnjetači bez sumnje je pogoršan činjenicom da su se ti tlačitelji našli kao jedna mala i izolovana grupa, svemoćna u zemlji koju je zaposjela, ali okružena državama koje su bile neumoljivi neprijatelji njene vjere. A udaljeni položaj ovih pokrajina i teškoće komuniciranja učinili su da su ti ljudi sve do danas ostali manje tolerantni od onih legitimnijih pripadnika muhamedanstva. Ideju o superiornosti nad drugim narodima i vjerama, koju usađuje muslimanska vjera, oni su rado prigrlili odmah po preobraženju, postavši tako pravi fanatici svoje nove religije. Taj osjećaj je naslijedila – čak i uvećavala – svaka naredna generacija, sve dok nije postao istaknuto obilježje vjere. On je do te mjere narastao da današnji Muslimani ne samo što preziru druge vjere nego na muhamedance iz drugih krajeva Carigrada gledaju kao na nekoga ko je samo malo iznad hrišćana. Apatija i ravnodušnost prema napretku, koji su neizbježna posljedica prihvatanja islama, uočljive su na svakom koraku u ovim pokrajinama. I mada su lišeni svih onih feudalnih prava koja su posjedovali njihovi preci, Muslimani izgledaju savršeno zadovoljni lijenom neovisnošću što im je pružaju proizvodi sa zemlje, čiji su oni jedini vlasnici, i najamnina što je od nje ubiru. Hrišćani su, s druge strane, samo najamnici, jer je ispod dostojanstva jednog Muslimana da se bavi bilo kakvom vrstom fizičkog rada, bar sve dotle dok može naći hrišćanina da radi umjesto njega.

(Herzegovina; or Omer Pacha and the Christian Rebels, pp. 41–46; 47–48; 59–60)

* * *

Georgina Mackenzie spada među rijetke britanske putnike koji upotrebljavaju riječ „Jugosloveni“ za balkanske narode. Njena knjiga o našim zemljama – koju je uredio i objavio doktor Sandwith – pojavila se 1865. godine.

* * *

Potrebno je možda primijetiti da naziv južnoslovenski (South Slavonic) nije proizvoljan izraz koji potiče od stranaca ili od neke vlade, već su ga izmislili Hrvati u periodu kad su slovenski narodi južno od Austrije i u Turskoj, nakon što su poradili na stvaranju zajedničkog književnog jezika, bili optuženi za panslovenske težnje. Tada su osjetili potrebu za nazivom kojim bi izrazili osjećaj međusobne povezanosti, a koji bi ih istovremeno posebno obilježio u odnosu na Ruse i druge Slovene. Prvo je pokušano s imenom „Iliri“, no ono nije u potpunosti odgovaralo svojoj svrsi jer latinske asocijacije koje su se vezivale za njega nisu bile po ćudi Bugarima i Srbima. Naziv Južni Sloveni (Iugo Slavi) je bolje odgovarao, budući da je samo geografska oznaka te ne izaziva nacionalnu ili vjersku surevnjivost. Stoga taj naziv svakim danom uzima sve više maha i počinje da označava kako političku tako i književnu ideju. No, vlada Srbije, plašeći se protivljenja Turske ili Austrije, i dalje nastavlja

⁴⁸⁷ Gradanski rat Sjevera i Juga (1861–1865).

da razočarava nestrpljivije duhove tako što se protivi da upotrijebi bilo koje ime izuzev Srbi. Često smo pitale ljude u raznim krajevima zemlje šta podrazumijevaju pod nazivom „Jugosloveni“. Jedan od onih kojima smo postavili ovo pitanje bio je i neki stari slovenski musliman, bosanski beg. Odgovorio je tako što je nabrojao sve narode koji govore slovenskim jezicima, za koje je, s ponosom i pretjerujući, rekao da ih ima sto miliona. Zatim je napravio razliku među slovenskim stanovništvom južno od Dunava, podijelivši ga na sljedeći način: –1. Bugari, čiji se jezik razlikuje od jezika drugih, ali im je i sličan; 2. Hrvati, Slavonci, Dalmatinci, Crnogorci, Hercegovci, Srbi, Bosanci; svi oni govore, kako je rekao, bosanskim jezikom.

Što se tiče opštih osobina, Srbo-Hrvata krase, kao i Bugarina, snažan nacionalni osjećaj i istrajnost; ali, za razliku od Bugarina, on je ratoboran i, bez obzira da li je riječ o hrišćaninu ili muhamedancu, austrijskom graničaru ili janičaru, bosanskom begu ili Crnogorcu, njegova jogunasta odvažnost je poslovična. Hrišćanska plemena još uvijek se ističu svojim časnim stavom prema nemoćnima: žena je, tako, za njih neprikosnovena, a stranac pod njenom zaštitom bezbjedan. Elokvenција i nadarenost za improvizovanu poeziju raširene su među Srbima. Njihova borba za nacionalni opstanak zabilježena je u nizu balada koje se već pet stoljeća pjevaju kraj ognjišta⁴⁸⁸. Često smo u krčmama pored puta, vidale, obješenu o vrata, malu gitaru (slov. gusle) koja je, ako nije bilo profesionalnog slijepog pjevača, stavljana u ruke najstarijeg prisutnog čovjeka ili pak onog koji se najviše istakao u ratnim podvizima.

No, ove vrline, koje Srbo-Hrvata čine zanimljivijim od Bugarina, umanjene su njegovim ozbiljnim praktičnim nedostacima. On ne voli da radi, netrpeljiv je i nemaran i, mada brzo shvata, mučno ga je učiti. Od Bugarina se naročito razlikuje po tome što se iz njega ništa ne može izvući ugnjetavanjem. Hrvatski seljak je bio, a dalmatinski Morlak i bosanski rajetin su to još uvijek, najljepši, najučmaliji, najnepomirljiviji i najneobuzdaniji među smrtnicima. Oni trgovci koji uspiju u Bosni potiču ne iz redova potlačenih hrišćana te pokrajine nego iz pobunjenih dijelova Hercegovine. U slobodnoj Crnoj Gori krađa je gotovo nepoznata, a u Srbiji svaki muškarac nosi oružje koje ne ugrožava javni mir. U Dalmaciji, međutim, uprkos svim nastojanjima, austrijska policija i vojska ne mogu da suzbiju razbojništvo ili da iskorijene krvnu osvetu (vendetta).

(Notes on the South Slavonic Countries in Austria and Turkey in Europe, pp. 23–24; 39)

* * *

Nacionalna i religiozna podijeljenost u Bosni ima, tvrdi Arthur J. Paterson početkom sedamdesetih godina, i značajnu ekonomsku dimenziju.

* * *

Kad god su mi pričali o nezadovoljstvu koje među muslimanskim stanovništvom u Bosni vlada prema osmanlijskoj upravi – kao što mi je jedan franjevac rekao, *Pecuniam semper petit et nunquam habet*⁴⁸⁹ – obično su mi govorili da (Muslimane) materijalno ugnjetavanje turske vlade navodi da se podsjetite kako su ipak iste krvi kao i njihovi hrišćanski susjedi. Njihov prelazak na islam je isuviše skorašnjeg datuma da bi zaboravili da su im preci bili hrišćani. Stoga je njihova mržnja prema osmanlijskoj birokratiji, uvedenoj nakon 1848. godine, i finansijsko tlačenje koje je u ve-

⁴⁸⁸ Vidi četiri toma srpskih narodnih pjesama koje je izdao Vuk Karadžić (Karadshich).

⁴⁸⁹ (Lat.) Novca uvijek malo i nikad ga nema.

likoj mjeri upropastilo stare bosanske porodice, sklona da poprimi oblik ponovnog priklanjanja hrišćanstvu. „Da li taj krst“, kažu, „teži više od stotinu oka?“ A kad im se da negativan odgovor, kažu: „Onda ga možemo nositi i mi kao i vi“. Ili, u jednoj drugoj verziji: „Vaš krst neće biti teži da se podnosi od našeg Kur‘ana.“

Čuvši da je jedan bosanski franjevac nedavno preveo Kur‘an na hrvatski jezik, raspitivao sam se o tome. Neki katolički svećenik mi je rekao da su turske vlasti uspjele da zabrane njegovo izdavanje. Nisam saznao da li ta verzija još postoji. Prevod Kur‘ana na narodni jezik jednog evropskog muhamedanskog naroda bio bi, vjerujem, jedinstven. Muhamedanci, kao što je dobro poznato, ukazuju poštovanje svojoj svetoj knjizi ne prevodeći je. (...)

Odnos gospodara i kmeta, koji do izvjesne mjere još prevladava u Bosni, vladao je i u Srbiji prije takozvanog srpskog ustanka početkom ovog vijeka. Prema tome, ustanak protiv muhamedanske vlasti imao je socijalni kao i politički aspekt. Zemljoposjednici su bili ili poubijani ili otjerani u izgnanstvo. Ako bi hrišćansko stanovništvo u Bosni srušilo muhamedansku vlast pobunom iznutra, mogao bi se očekivati sličan ishod. Ali, ako bi se tu umiješala jedna civilizovana evropska sila, muhamedanski element bi iščezao zahvaljujući njegovim vlastitim manama – netolerantnom fanatizmu, aristokratskom ponosu i tromosti, ili pak nesposobnosti da prilagodi svoje navike promijenjenom stanju stvari. Često se kaže da su Bosanci žešći muhamedanci od pravih Turaka. No, meni se čini da je to tačno samo kad je riječ o društvenim i političkim pitanjima koja su navodno povezana s pitanjima vjere. Za njih bi pobjeda hrišćanstva značila društvenu revoluciju u kojoj bi oni u najboljem slučaju bili izjednačeni s njihovim ranijim podanicima. Ali, moramo imati na umu da u ovom dijelu svijeta hrišćanin i musliman nisu jedina vjerska suprotnost. Hrišćani sami su podijeljeni na katolike i pravoslavne. U susjednoj austrijskoj pokrajini Dalmaciji ovi prvi su u velikoj većini. Vjerujem da je slučaj bio isti u Bosni prije turskog osvajanja. Sadašnja prevaga pravoslavnih može se objasniti činjenicom da se katolički dio stanovništva, koji je bio u najvećem političkom usponu pod srednjovjekovnim mađarskim kraljevima, najvjerovatnije do smrti opirao muslimanskim zavojevačima. Katolici su tako sebi obezbijedili status slobodnjaka ili iseljavanjem ili prihvatanjem islama.

(„From Agram to Zara“, *The Fortnightly Review*, Part I, April 1, 1872, 379–381)

* * *

Engleski putnik i istoričar Frederic Harrison, koji je putovao Bosnom krajem 1875. ili početkom 1876. godine, govori u svom članku „Nezavisnost i integritet Otomanske Carevine“ objavljenom u *The British Quarterly Review*, i o muslimanskom elementu u stanovništvu Bosne i Hercegovine.

* * *

Evropska Turska, (...) bar njen zapadni dio, razlikuje se od drugih dijelova Carevine po snažno izraženom obliku zemljoposjedništva. Kad je jedan prosvijećeni putnik u 18. vijeku predvidio francusku revoluciju na osnovu bijednog stanja seljaštva, on je imao na umu upravo ona zla koja putnik vidi danas u Hercegovini i Bosni, zla kojim još treba dodati i nevolje što neizbježno proizlaze iz dominantnog položaja državne religije.

U najvećem dijelu Turske muslimanskog seljaka bar isto onoliko tlači teška tiranija vladinih službenika koliko i hrišćanskog. Ovdje, u Evropi, Muslimani su ze-

Motivi sa stećaka

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 124]

mljoposjednici ili vlasnici dućana i prilično su imućni, dok su hrišćani pretvoreni u slugu. A kakvo je plemstvo ove zemlje? Pisac ovog članka prokrstaro je ovim pokrajinama prije nekoliko mjeseci i došao u dodir s nekoliko begova. Oni žive po muslimanskom običaju u velikim i oronulim drvenim kućama; žene su im izdvojene, ali ne u onoj mjeri kao kod azijskih Turaka. Za razliku od ovih potonjih, oni također zadržavaju svoja porodična prezimena kojima dodaju muslimanska imena, kao Ali Vidaić (Ali Vidaitch), Mehmed Begović (Mehemed Begovitch) ili Mustafa Babić (Mustapha Babitch). Kuće su im po pravilu bijedna obitavališta, bez udobnosti i ljepote, a sav luksuz im se sastoji od oružja i konja. To su neuki varvari koje je religija odsjekla od svekolike evropske kulture. S druge strane, oni nikad nisu svesrdno prihvatili zajedništvo sa carigradskim Turcima, od kojih su oduvijek zazirali. Hrišćan-

ski seljaci tako moraju da trpe bezobzirnost Muslimana udruženu s teškom tiranijom bešćutnih zemljoposjednika. Ovi posljednji su redovno siromašni. Oni predstavljaju posljednju evropsku aristokratiju koja još ima da nauči da se bogatstvo uvećava ne nevoljnim radom kmetova već saradnjom slobodnih ljudi. Opšti izgled Bosne i Hercegovine potpuno je varvarski, poput najdivljijeg dijela Kurdistan.

(„The Independence and Integrity of the Ottoman Empire“, *The British Quarterly Review*, London, July 1, 1876, pp. 89–90)

* * *

Bosanski begovi ne prolaze bolje ni kod Jamesa Creagha; ovaj pisac u svom osvrtu na prirodu nacionalnih odnosa u Bosni ističe da se oni mogu razumjeti jedino ako se ima u vidu dalja i bliža prošlost ove zemlje. Sadašnje stanje, veli Creagh – a on piše sredinom osme decenije vijeka – može lako da se izrodi u nasilje.

* * *

Bosanski begovi, iako sebe zovu Turcima, potomci su otpadničke aristokratije ove pokrajine koja je primila islam u petnaestom i šesnaestom vijeku. Pripadajući, kako se to kaže, staroj turskoj stranci, ova gospoda se uvijek žestoko opirala svakom poboljšanju stanja sultanovih hrišćanskih podanika. Mada neki od njih govore turski, njihov maternji jezik je slovenski i oni su možda najnetrpeljiviji fanatici na svijetu. Veliki broj Bosanaca služio je u redovima janičara, često se uspinjući i do najviših položaja u Turskoj Carevini. (...)

Prigrlivši Prorokovu vjeru, bosanski zemljoposjednički sloj stupio je u nenadanu spregu s Turcima. Njih je tako ujedinio dvostruki uticaj – interesa i religije – pa su i otpadnička slovenska aristokratija, s otomanskim titulama begova ili kapetana, i janičarske starješine, s kojima je bila tijesno povezana, jednako okrutno ugnjetavali hrišćanske seljake (...) i često otvoreno prkosili sultanovoj vlasti.

Titula bega, kao i titula kapetana, bila je nasljedna. Ovi glavari su se s oružjem u ruci suprotstavljali paši poslatom iz Carigrada da njima vlada, a stanovništvo zemlje, sasvim prirodno, više je strahovalo od stalne vlasti lokalnog tiranina, koji je uvijek bio u njihovoj blizini, nego od prolazne moći carskog guvernera, koji je svakog časa mogao biti smijenjen.

Stari ljudi u Sarajevu pričaju o onom što su sami vidjeli u životu; iz njihovih priča proizlazi da se često mogao vidjeti mesar ili pekar s uhom prikovanim za vrata svoje radnje, što je bila kazna za varanje. Ljude su nabijali na kolac ili sjekli potpuno nekažnjeno. Hrišćani, iako među sobom veoma ljubomorni na svoje žene, bili su tako zastrašeni da su bez riječi prepuštali žene ili kćeri Turcima. Za vrijeme vladavine netrpeljivih i okrutnih begova, jedna hrišćanska djevojka stajala je u gizdavoj odjeći s naočitim mladićem pred oltarom. Neki muslimani, vidjevši tu svečanost, razjarili su se zbog šarenila i gizdavosti njihove odjeće kao i pljeska prisutnih. Smatrajući takvo vjenčanje praznovjernim i besmislenim obredom, nasrnuli su na nesretni par i, u prisustvu svatova koji se nisu usudili umiješati, isjekli ih na ledini. Uvredljivo je za muslimansku vjeru, rekli su, da se hrišćani oblače isto tako lijepo kao Turci.

U svom varvarskom pjevanju, koje nazivaju pjesmama (piesmas), slovenski hrišćani sačuvali su nešto od vlastite istorije. Ove narodne balade, kao i sve stranačke pjesme, prirodno su vrlo uvredljive za uši njihovih protivnika. U jednoj od njih govori se o Turčinu koji šalje poruku nekom Nikoli (Nicholas), naređujući mu da pripremi trideset ovaca i trideset djevice za zabavu njegovoj pratnji kad budu prolazili

kroz selo čiji je Nikola starješina. Takođe mu je naredio da njegova lijepa i mlada žena Jelena (Helen) ostane sama u kući, jer je to žena kojoj je, više od svih, Turčin želio odati čast. Trideset mladića, obučeni kao djevojke, dočekalo je Turke, a Nikola, u ženinim haljinama, primio je njihovog zapovjednika. U očekivanju nježnih ljubavnih zagrljaja, muslimani su raširili ruke. Ali su ih hrišćani, izvukavši bodeže dotle skrivene ispod odjeće, poubijali sve do jednoga⁴⁹⁰.

Veoma je teško za civilizovanog čovjeka da se uživi u misli i osjećanja vatrenog i neukog muslimana. Jedino na osnovu bliske veze s njim i nakon temeljitog posmatranja može očekivati da shvati njegovo duhovno ustrojstvo. Jednostavnu pobožnost muslimana ne remeti ni sjenka sumnje, dok ih tradicija i obrazovanje, kao i cjelokupno iskustvo, tjeraju da mrze hrišćane. Istovremeno, politika njihovih vlastodržaca vješto manipuliše, u vlastitu korist, strastima i predrasudama tih nerazumnih fanatika. (...).

Turci⁴⁹¹ i hrišćani u Bosni, izuzev kad je riječ o služenju vojske⁴⁹², imaju jednaka prava, no sjećanje na ranija proganjanja još podgrijava onu veliku mržnju koja, kao strasti ribandmena i orandžmena na sjeveru Irske⁴⁹³, svakog časa može buknuti u nasilje, tim strašnije što jedna riječ ili pjesma mogu svakog trenutka zapaliti pokrajinu do te mjere čak i kad su uzroci koji bi to opravdali odavno otklonjeni. A strani agenti, koji raspiruju taj plamen, zacijelo ometaju red i mir. Bog sami zna da turska vlada nije najprosvjećenija vlada u Evropi, ali ona mora da se sukobljava s ogromnim teškoćama i jedino njena despotska i paternalistička uprava sprečava Bosance da se međusobno ne poubijaju.

(*Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, Vol. II, pp. 64–65; 111–112; 113–115; 123; 124–125)

* * *

O odnosima među narodima Bosne i Hercegovine Paulina Irby piše na osnovu vlastitog višegodišnjeg posmatranja; ustanak iz 1875. posebno zaoštava ove odnose.

* * *

Stanovništvo Bosne i Hercegovine, koje čini dio jedne jedinstvene slovenske rase, obično se dijeli, još uvijek, na tri različite „nacije“ – tolika je podjela koja proističe iz razlike u religiji. Navodimo sljedeće statističke podatke koji su prikupljeni iz zvaničnih turskih izvještaja za 1874. godinu. U njihovu tačnost ne možemo se pouzdati jer je broj Muslimana sasvim pretjeran; no brojčani odnos između grčkih i latinskih hrišćana nepristrasno je iznesen.

Bosanski Muslimani	442 050
Hrišćani istočne pravoslavne crkve	575 756
Rimokatolici	185 503
Jevreji	3 000

⁴⁹⁰ Riječ je o jednoj varijanti pjesme „Grujica i paša sa Zagorja“ (Vidjeti *Srpske narodne pesme*, III, priredio Vladan Nedić, Beograd, 1976, pjesma br. 5).

⁴⁹¹ Bosanske Muslimane, iako većina njih ne zna turski jezik, uvijek zovu Turcima.

⁴⁹² Bilo bi veoma nerazborito primiti hrišćane u tursku vojsku.

⁴⁹³ *Ribandmen i Orangemen*: suprotstavljene političko-vjerske organizacije u Sjevernoj Irskoj.

Ovom domaćem stanovništvu treba još pridodati nekih 5 000 austrijskih podanika i nekoliko stotina osmanlijskih službenika. Samo su u sarajevskom mutesarifluku Muslimani u većini. U drugih šest okruga zemlje hrišćani, Sloveni istočne crkve, i rimokatolici, uzeti skupa, brojem znatno nadmašuju Muslimane.

Bosanski Muslimani su vlasnici zemlje i oni žive na svojim imanjima ili u kućama u gradovima. Među njima ima i sitnih trgovaca i zanatlija. Neki su kmetovi, dakle obrađuju zemlju bogatijih Muslimana. Bosanski beg *par excellence*, onaj moćni feudalac od prije šezdeset godina, sada je okovano čudovište izvađenih zuba i podrezanih kandža. On je svakako bio megaterirum⁴⁹⁴ za naše doba. Surova snaga ovog divljaka uglavnom je skršena i on nije stekao nikakvu drugu snagu. Jer, s nekim mogućim izuzecima, današnji bosanski begovi su neuki, pokvareni, lijeni i potpuno nesposobni za organizovano i zajedničko djelovanje. Neki su naučili ponešto turskog, arapskog i persijskog, ali ih vrlo malo zna da čita i piše vlastiti jezik. Tradicija pirovanja i veselja, koju su Muhamed i njegovi sljedbenici ukinuli, ali koja je duboko ukorijenjena među Slovenima, još je živa među bosanskim Muslimanima. Umjesto godišnje slave *krsnog imena*, kad se prijatelji i rodbina svake srpske porodice okuplja da uz gozbu proslavi dan njenog sveca-zaštitnika, begovi u mnogim mjestima još uvijek proslavljaju taj dan tako što od šljiva prave *bestilj*, ili sirup. No i ova preostala prilika za okupljanje se napušta pa od ove svečanosti jedva da je što ostalo.

Sarajevski Muslimani još slave dan Svetog Ivana Krstitelja (24.juni po julijanskom kalendaru), kada sunce, kažu, igra u zoru na vrhu brda Trebevića (Trebovich). Tog dana, i na dan Svetog Ilije i Svetog Jurja, muslimansko stanovništvo izlazi iz kuća i cijela se padina Trebevića, naročito onaj dio u blizini groba muslimanskog sveca⁴⁹⁵, zašareni od crvenih čalmi i kaputa i skupina žena u bijelim velovima. Svi sjede u zasebnim grupama pušeći i pijući kafu, bez traga živosti i veselosti.

Mnogi bosanski begovi nisu neskloni prihvatanju hrišćanstva koje su ispovijedali njihovi preci. Oni sazivaju sveštenika da se pomoli za njih kad su bolesni, zadržavaju ime sveca-zaštitnika svoje porodice i brižljivo čuvaju potvrde o plemstvu svojih hrišćanskih predaka. No, s druge strane, mnogi od njih su fanatični muslimani i gaje slijepu i neobuzdanu mržnju prema svojim hrišćanskim zemljacima. Ova mržnja nalazi oduška i u mirnim vremenima u mnogim prikrivenim djelima okrutnosti. U ovom trenutku dopuštenog nasilja i osvete (jesen 1875) slušamo o tome kako hrišćane nabijaju žive na kolac i deru im kožu i o svirepim zločinima koji se, kao u najgorim epohama, čine nad bespomoćnim ženama i djecom. U doba savršenog mira (1871–72) neki gnjevni sarajevski Muslimani su se zakleli da će preklati hrišćane ako se usude da objese zvono na tornju svoje nove crkve⁴⁹⁶. Zavjera je otkrivena i najuticajniji Muslimani su pozvani na odgovornost za mir u gradu. Paša je priznao svoju nemoć da održava red i mir kad je sazvao glavne trgovce i zatražio od njih da odustanu od svog zakonskog prava na zvona, s obrazloženjem da ako bi se njihov zvuk čuo, on, paša, ne bi bio kadar da zauzda bijes muhamedanaca.

Političko raspoloženje bosanskih Muslimana opisali su mi pred izbijanje ustanka oni koji ih dobro poznaju, rekavši da ono ni u kom slučaju nije jedinstveno. Muslimani sada nemaju lidera neprikosnovena uticaja koji bi ih mogao učiniti snažnim i opasnim tako što bi ih ujedinio oko zajedničkog cilja. Neki su bili prijateljski raspoloženi prema Srbiji, dok su drugi fanatično zazirali od te hrišćanske kneževine. Ime pokojnog srpskog kneza Mihajla (Michael) nije bilo popularno među njima, ali njegovo ubistvo od strane vlastitih podanika uveliko je naškodilo srpskoj stvari

i bosanski begovi, kod kojih se još zadržao duh njihove aristokratske kaste, gledaju na to kao na zločin koji baca ljagu na cijeli narod. Mržnja prema Osmanlijama i Stambolu je sveprisutna među njima i znatno je uvećana oporezivanjem i obavezom služenja u turskoj vojsci. (...)

Sistematsko i ozakonjeno otimanje došlo je namjesto povremenog nasilja ranijih vremena, tako da većina naroda stenje pod sadašnjim režimom. Narod je u materijalnom pogledu stajao mnogo bolje u doba begluka (vladavine begova). Hrišćanski rajetin bio je često manje bijedan dok je bio izravno pod begom ili zemljoposjednikom koji je živio na svojoj zemlji nego sada pod privremenim službenikom – sadašnjim ubiračem prihoda – čiji je jedini zadatak da sve što može stavi u svoj džep. Položaj zemljoposjednika i onih koji o njemu ovise pruža priliku za razvijanje čovječnih odnosa; ubirač poreza po prirodi je ptica grabljivica. Ne tako davno, hrišćanski podanici begova znali su pohoditi gradsku crkvu o velikim praznicima okićeni srebrnim nakitom karakterističnim za ovu zemlju, ali taj nakit se sada rijetko viđa jer su ga njegovi vlasnici morali prodati. Navešću ovdje u prevodu riječi jedne rođene Bosanke kojima se opisuju promjene što su se desile u svakodnevnom životu sarajevskih hrišćanki za života sadašnje generacije, dakle otkako su evropski konzuli došli u taj grad i obuzdali grublja nasilja koja se još čine u drugim dijelovima zemlje.

„Kad je vezir boravio u Travniku, prije trideset godina, običan narod je mnogo bolje živio nego danas, jer tada nije bilo poreza osim harača (za oslobođenje služenja vojske). Narod je bio bogat, imao je konje, volove, svinje, ovce i perad; nosio je lijepu odjeću ukrašenu srebrom, imao je divno oružje. Iako nije bilo slobode, begovi i age, gospodari zemlje, štitali su i branili svoje kmetove. Najveće nasilje bilo je za vrijeme Mental-paše i Fazli-paše koji su pljačkali, ubijali, bjesnili, mučili i kinjili ljude kako im se prohtjelo; nije bilo nikakve istrage niti svjedočenja. To je trajalo sve do vremena Omer-paše. Što se tiče slobode (lične bezbjednosti), otad pa do danas, razlika je kao između neba i zemlje: u to doba Sarajke se nisu usuđivale da odu u čaršiju (charshia) niti da idu ulicom ili da se zadržavaju na vratima. Kad bi išle u crkvu, ili bilo gdje drugo gdje su morale otići, išle su bez nakita, pokrivene sve do stopala bijelim suknom. Turkinje su rijetko izlazile na ulicu, a kad bi to činile, bile su tako umotane da im se nisu mogle vidjeti ni oči. No već izvjesno vrijeme hrišćanske žene i djevojke, supruge i kćeri sarajevskih pravoslavnih trgovaca, kreću se našim ulicama i čaršijom, u svako doba dana i noći, ukrašene dukatima i biserima, obučene u najbolje haljine i borave u svojim kućama bez ikakvog straha“. (...)

Bosanski hrišćani pravoslavne crkve imaju iste, njima svojstvene, običaje, iste narodne svece i junake, istu istorijsku tradiciju kao i Srbi iz Kneževine koje smatraju sunarodnicima, iako su od njih politički odvojeni. U kući svakog pravoslavnog trgovca naći ćete slike ili fotografije srbijanskih kneževa kao i ukrase sa srpskim grbom. Marinović (Marinovich)⁴⁹⁷, bivši predsjednik vlade u Beogradu, porijeklom je iz Sarajeva i rodbinski je povezan s najbogatijim kućama u tom gradu. Poznajem jednu srpsku porodicu koja živi u Beogradu i koja u Bosni ima muslimansku, a u Hrvatskoj rimokatoličku rodbinu istog prezimena. U Bosni i Srbiji ima mnogo porodica koje su rodbinski povezane i koje se povremeno posjećuju. I jedni i drugi zovu se Srbima, a vjera im je pravoslavna. Pravoslavni Srbin, bez obzira nalazi li se pod austrijskom ili turskom vlašću, i bez obzira je li Crnogorac ili potiče iz slobodne Srbije, građanin je jedne srpske otadžbine i gaji ideal nacionalnog jedinstva. (...)

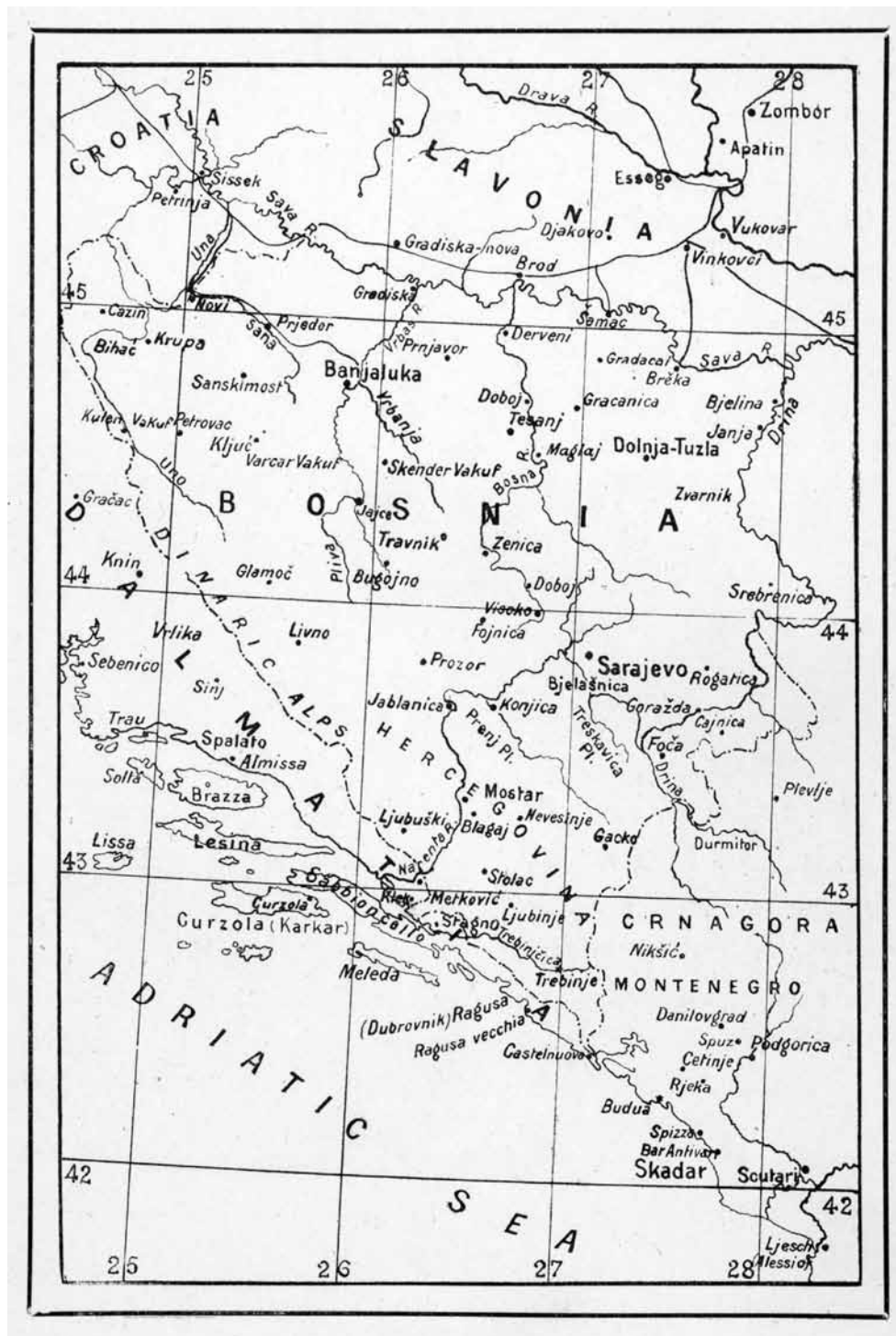
Rimokatolički kršćani Bosne i Hercegovine, ili „Latini“, disciplinovani su i poslušni, ali su manje žilavi i preduzimljivi od pravoslavaca. Oni su u mnogo prijatelj-

⁴⁹⁴ (Gr.) Vrsta davno izumrlag džinovskog sisara-ljenjivca.

⁴⁹⁵ Nejasno je na šta se ovdje misli.

⁴⁹⁶ Riječ je o pravoslavnoj Novoj crkvi sagrađenoj 1872. godine.

⁴⁹⁷ Jovan Marinović, političar i diplomata, rođen u Sarajevu 1821, umro je u Francuskoj 1893. godine; bio je predsjednik srpske vlade 1873–74. godine.

skijim odnosima s Turcima. Rimokatolički svećenici nikad ne dopijevaju u turske zatvore, u kojima se srpski često nađu, i to uglavnom pod optužbom ili sumnjom za političke prekršaje. Među sarajevskim rimokatolicima nema ni jednog trgovca; neki se bave zanatstvom, ali je njihova zajednica uglavnom veoma siromašna. Po selima oni su kmetovi i obrađuju zemlju begova. U Travniku, Livnu i drugim gradovima ima „latinskih“ trgovaca od kojih su neki, tu i tamo, nedavno stekli i zemlju. Uprkos boljem obrazovanju i inteligenciji svećenika i povlasticama koje svećenstvo ima još od vremena Mehmeda Osvajača, njihova pastva je i dalje neuka i neprosvijetljena. Malobrojnost škola je začuđujuća i, vjerujem, bez premca u bilo kojoj rimokatoličkoj oblasti u Evropi, s izuzetkom Albanije. U cijeloj pokrajini ima samo trideset, najviše trideset četiri rimokatoličke muške škole. (...) Bosanski rimokatolik je u velikoj mjeri denacionaliziran. On sebe ne naziva Srbinom već Latinom. Ako i ima kakve političke težnje, one su iste kao one kod katoličkih Slovena u austrijskoj Hrvatskoj i Slavoniji. (...)

Jevrejska zajednica u Sarajevu veoma je bogata; neki njeni članovi obogatili su se u posljednjih deset godina stekavši zemljišne posjede i kuće. O svojoj sirotinji se izuzetno dobro staraju i nikad nećete vidjeti prosjaka Jevrejina. Isto tako, nikad nećete čuti da je Jevrej optužen za ubistvo, krađu ili nasilje niti ćete ga naći u turskom zatvoru, izuzev zbog duga. To je svijetla strana slike, ali postoji i tamna: u izvjesnom smislu, oni su veoma degradirani, kuće su im, kao i oni sami, prljave, malog su rasta, a žene su im uvijek nerazvijene. (...) Oni imaju samo mušku školu. Imaju mnogo praznika i svetkovina i više kućnih proslava od bilo koje druge „nacije“ u Sarajevu. (...)

U svakom sarajevskom medžlisu (medjliss) ima četiri ili šest Muslimana, jedan, ponekad dva pravoslavca, jedan rimokatolik i jedan ili dva Jevreja. Poznavanje turskog je neophodno jer se sudski postupak u potpunosti odvija na tom jeziku. Uticaj nemuslimana veoma je mali i ta dužnost je izuzetno nepopularna među pravoslavcima, jer se prema njima muslimanska većina uglavnom odnosi s prezirom. S obzirom na takvo stanje stvari, položaj hrišćanina u odnosu na Muslimana ostaje i dalje nepodnošljiv. Nasljedna drskost bosanskog Muslimana nailazi na – takode nasljednu – poniznost kod raje. Biće potrebno nekoliko generacija jednog drukčijeg sistema od današnjeg pa da raja stekne vrline slobodnih ljudi. Da bih ilustrirala tursku drskost, i to pred očima evropskih konzula u Sarajevu, gdje se Turci još ponajbolje vladaju, ispričaću sljedeću priču. Derviš po imenu Hadži Lojo sreo je na cesti kraj Sarajeva pravoslavnog sveštenika na konju. Naredio mu je da sjaše govoreći: „Bosna je još muhamedanska zemlja; zar ne vidiš da Turčin prolazi? Odmah da si sjahao!“ U tri različita navrata sreo se s istim sveštenikom i primorao ga da siđe s konja. Ovaj derviš je takode prisilio čitavu grupu katoličkih svatova da pored njega prođu pješice. To se desilo 1871, iste godine kada je, u samom Sarajevu, usred čaršije, neki Musliman ubo nožem osamnaestogodišnjeg mladića hrišćanina i pobjegao naočigled brojnih Turaka i zaptija.

(Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe, 1877, Vol. I, pp. 7–10;12–14;15–18;20–21)

Karta Bosne

[H. C. Thomson: *The Outgoing Turk: Impressions of a Journey Through the Western Balkans*. London, 1987. str. XXI/1]

* * *

Zapažanja E. J. Dillona o našim narodima sredinom devedesetih godina karakterišu određena stilska – a i druga – pretjerivanja.

* * *

Osobine pojedinog naroda zavise od njegove vjeroispovijesti. Muhamedanci tako ozbiljno i savjesno slijede zapovijedi Kur'ana da u njihovim očima čak i Turci izgledaju grešni, jer im se čine hladni prema vjeri. Žene su im pokrivene tako temeljito da im to otežava disanje, šteti zdravlju, a povremeno im ugrožava i život. Ponekad im dvostruki sloj platna skriva blijeda lica, a i sami otvori za oči prekriveni su rešetkastim platnom koje podsjeća na prozore harema. Ubiti muhamedansku ženu je sitnica u poređenju sa strašnim zločinom gledanja u njeno lice. Jednom obučaru koji je spasio neku ženu od utapanja njen muž to nikada nije oprostio, jer se nije mogao otresti mračne sumnje da je obučar mogao vidjeti lice koje je samo njemu bilo sveto. Jedanput sam slučajno naišao na jednu muhamedanku koja je nešto radila u vrtu s otkrivenim licem: ona ga je odmah pokrila s ono malo odjeće što joj je preostalo na tijelu.

Muhamedanci se pridržavaju posta sa strogošću koja vlada samo u samostanu trapista i kartuzijanaca, a hodočašće u Meku smatra se prvom dužnošću bogatoga i siromaha. Bolesnici plaćaju ljudima da poste za njih i unajmljuju zamjenike da umjesto njih idu na Poslanikov grob. Prošle godine se samo jedan dio hodočasnika vratio iz Meke, jer ih je većina umrla od kolere koju su dobili na putu. Žena vodi nezanimljiv život u haremu, koji je obično mračna soba gdje ne može primati nikoga osim nekolicine prijateljsica, i to u određeno vrijeme. Tu ona provodi dan uljepšavajući svoj blijedi ten, pušeći cigarete, pijući kafu, predući i vezući, perući se pet puta na dan i moleći se isto toliko puta. Ona kuha jedanput sedmično u hladnoj, mračnoj kuhinji, često izloženoj gradu, kiši i snijegu, i ostavlja hranu u sedam odvojenih sudova, jedan za svaki dan u sedmici. Zatvorena tako u tamnici u cvijetu mladosti, radosna, puna nade i ponekad lijepa (kad ne bi imala velike ruke i stopala), ona nakon nekoliko godina postaje izborana, uvela i utučena; kad prođe još koja godina, iznose je mrtvu. Za nju je

„Život samo priča o jutarnjoj travi
uveloj u sumrak“.

Pravoslavni i katolički dio stanovništva je pretjerano štedljiv, lukav, servilan i manje istinoljubiv od svoje muhamedanske braće. Moram, međutim, istaći, da sam jedne prilike naišao na srdačnu dobrodošlicu i topao prijem kod neke Srпкиnje, inače žene skromnog imovnog stanja, i to nakon što mi je jedan katolički župnik učtivo odbio gostoprimitstvo, mada sam imao za njega pismenu preporuku. A to se desilo u mjestu u kojem nisam mogao kupiti namirnice. Pravoslavne žene se lijepo ponašaju i moralne su; a državna fabrika duhana⁴⁹⁸, u kojoj stotine mladih djevojaka imaju stalno zaposlenje organizovana je na načelima koja bi razveselila srce pravog engleskog puritanca. Kuće siromašnijih slojeva u Bosni su od drveta, često građene na stubovima, a kad sele u drugi kraj, oni prodaju stubove, dok kuće nose sa sobom. U Hercegovini, gdje se drvo teško nalazi, kuće se grade od kamena, a tvrda stijena se često koristi kao jedan od zidova. Vrata su obično niska: nema staklenih prozora ni dimnjaka, a u sobi se rijetko sreće krevet. Stanari ovakvih boravišta odgajaju se u prljavštini. Žene su često tegleća marva koja radi na zemlji, obrađuje vrt, čuva stoku, gradi kuće, podiže brojnu djecu i još uvijek uspijeva da održi na životu strasnu

ljubav prema cvijeću kojim ukrašava kosu, odjeću i ispunjava mirisom svoj dom.

Uprkos ovako nepovoljnim uslovima, žene Bosne i Hercegovine su tašte kao pa-unice koje svoj ideal sreće ne nalaze u boljoj ishrani ili udobnijim kućama nego u skupoj prazničkoj odjeći i bezvrijednom nakitu. Nedjeljna odjeća seljačke žene često je remek djelo ukrašeno bogatim vezom, na kojem se ističe niska novčića ili obojenih staklenih zrna, koja uvijek traju cijelog života i često se prenose s majke na kćerku. Muškarci takođe uživaju u ovom sedmičnom pokazivanju raskošne odjeće žena i u nju mnogo radije ulažu svoju ušteđevinu nego u poboljšanje načina obrade zemlje.

(„Bosnia and Herzegovina“, *The Contemporary Review*, May 1894. pp. 755–757)

* * *

Thomsonovi pogledi na nacionalne odnose u Bosni krajem 19. vijeka – odnose kojima ne predviđa ružičastu budućnost – obojeni su i autorovom „komparativnom“ i „internacionalnom“ perspektivom. On, naime, poredi englesko vladanje Indijom s austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine.

* * *

Ove seljake (s Bjelašnice) veoma je privukao moj fotoaparat, čiju su svrhu odlično razumjeli: zabavljali su se gledajući razne predmete kroz njega. Kad smo krenuli svako svojim putem, rekao sam „selam“ (salaam), što je muhamedanski pozdrav, jer sam mislio da su Turci, ali oni odgovoriše: „Ne selam – zgomom (sbogom) – Bog bio s tobom – mi nismo Turci, već Srbi“. Ovdje bi trebalo da objasnim da je riječ „Turčin“, onako kako se ona u Bosni upotrebljava, sasvim varljiva. Ona ne znači Turčin, već muhamedanac, jer pravih Turaka Osmanlija jedva da ima. Ovi muhamedanci su uglavnom potekli od starog bosanskog plemstva koje je, kao jeretičko-bogumilsko, bilo oštro proganjano od strane katoličke crkve. Stoga je rado u velikom broju primilo islam kad su Turci osvojili zemlju u 15. vijeku. Ne treba se stoga čuditi Kapetanovićima (Capitanovich), Kulenovićima, Čengiđićima (Tschengich) i drugim velikim muhamedanskim porodicama koje tvrde da su izravni potomci ovih bosanskih velikaša, što na slobodu svoje raje gledaju s istom prezrivom ravnodušnošću s kojom je feudalni gospodar gledao na svoje kmetove. Ali, iako je položaj seljaka bio krajnje degradiran, a zla koja su morali podnositi gotovo neopisiva, u Bosni nikada nije bilo organizovanih masakra poput onih koji su bacili ljagu na druge dijelove Turske – čak ni za vrijeme ustanka⁴⁹⁹, kad su nedjela činili ne muhamedanci-Sloveni, već osmanlijski zvaničnici, i to uz pomoć trupa poslatih iz Carigrada. (...)

Bosanski muhamedanci (...) ne govore turski i većina njih ga čak ni ne razumije, ali izvjestan broj turskih riječi donijeli su sa sobom osmanlijski službenici. Upotrebljavam riječ „slovenski“⁵⁰⁰ s dobrim razlogom jer se ona može primijeniti na sve narode koji žive u Bosni i koji u stvari imaju samo jedan jezik. U nadi da će sve ove sukobljene slovenske elemente spojiti u jedan narod, Austrijanci su u upotrebu uveli riječ „bosanski“, da označe i narod i jezik koji on govori. Teškoća u ostvarivanju ove nade leži u žestokom antagonizmu što vlada između pravoslavne i katoličke crkve, antagonizmu koji je prouzrokovao pad Carigrada i koji bi mogao biti jednako koban i za budućnost balkanskih država. (...)

⁴⁹⁸ Tomson vjerovatno misli na ustanak iz 1875–1878.

⁵⁰⁰ Pisac nešto ranije pominje ovu riječ misleći na srpskohrvatski.

⁴⁹⁸ Autor misli na fabriku duhana u Sarajevu.

Imam

[]. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 154]

Ovo osjećanje uzajamne mržnje ostalo je nepromijenjeno kroz vijekove, a to što su zajednički trpjeli proganjanja nije ga ni najmanje izmijenilo. „Pritvoran narod pravoslavci, gori od Turaka“, rekao mi je jedan dalmatinski Hrvat, „ako ikada ovdje dođu na vlast, ja ću iseliti u Ameriku“. A nepovjerenje pravoslavnih prema katolicima je podjednako snažno, gdje god oni bili – u Mađarskoj, Dalmaciji ili Bosni; svi se oni nazivaju Srbima i s velikim žarom dugo porobljene rase koja se bori za slobodu sanjaju o slavnom i ujedinjenom srpskom carstvu koje će se protezati od Soluna do Zadra (Zara) i u kojem će nacionalna crkva biti pravoslavna. Oni se stoga nadahnjuju idejama iz Beograda i Cetinja i u svojim knjigama, novinama i spisima koriste ćirilsku azbuku kojom se služe u Srbiji i Crnoj Gori, a koja je gotovo ista kao ona što se upotrebljava u Rusiji.

Hrvati, s druge strane, teže stvaranju kraljevine koja će uključivati Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju i Bosnu i služe se latinicom, zato što su okrenuti Zagrebu (Agram), a ne Beogradu, kao centru svoje političke i književne djelatnosti i misli. Odnosi između ova dva ogranka iste rase su tako napeti da ima malo nade za stapanje među njima. Slovenske novine u Sarajevu se moraju štampati na paralelnim stupcima ćirilicom i latinicom, po naredbi vojvode od Wirtemberga (Württemberg) koji je bio

guverner Bosne prije barona Apela (Appel). I službeni list se štampa u dvostrukim stupcima, s identičnim riječima u oba stupca, samo na dva pisma.

Vratili smo se (iz Gornjeg Šehera) u Banju Luku drugom stranom rijeke; cesta je prolazila pored nizova turskih kuća okruženih prostranim baštama, što pripadaju ljudima koji su očito nekada posjedovali znatno bogatstvo. Većina kuća je, međutim, oronula i zapuštena, sa znacima siromaštva koji se svuda ukazuju. Ali muhamedanci se nikada ne žale, a naročito ne begovi. Zaista, jedna od najljepših osobina muslimanskog karaktera je smirenost s kojom prihvataju nesreću. „Ako imaš, jedi“, kaže Afganac, „ako nemaš, umri“. U Bosni i Hercegovini s Muslimanima se postupalo sa najvećim mogućim obzirom, ne samo zato što je zemlja još uvijek samo okupirana a ne anektirana, već i zato što su Austrijanci iz političkih razloga smatrali za uputno da im ukažu posebnu naklonost. Ima ih šest stotina hiljada i otprilike isto toliko Srba, dok se Hrvati, kojih ima samo tri stotine i pedeset hiljada, i koji su katolici, mogu zanemariti. Srbi, prirodno, naginju svojim rođacima u Srbiji i Crnoj Gori, a Austrijanci vladaju suprotstavljajući ih Turcima kao što mi vladamo Indijom podgrijavajući antagonizam muslimana i Indusa. Ali u Srbiji nema mnogo katolika, a jedva da uopšte ima muhamedanaca Slovena; ono malo tamošnjih muhamedanaca bili su gotovo sve sami pravi Turci ili Osmanlije. Njihova sudbina je bila mnogo teža nego sudbina njihovih istovjernika u Bosni. Čuo sam da i oni ovaj preokret sudbine podnose sa istim ponosom i strpljivom smirenošću, pokazujući da su pravi sljedbenici islama u njegovom duhovnom značenju pokoravanja volji Božjoj.

Gdje god ima muhamedanaca, sigurno ćete naći taj isti duh koji je usađen u njih: „Oni koji se strpljivo ponašaju u nesreći i teškoćama i u vrijeme nasilja, to su oni pravi, to su oni što se boje Boga“. Ima nečeg oplemenjavajućeg u vjeri koja može vršiti tako snažan uticaj; ali fatalističko vjerovanje koje je ključ života jednog muhamedanca i koje mu daje njegovu stoičku smirenost nosi u sebi i klicu njegovog uništenja. Od kakve mu je koristi boriti se ili biti nezadovoljan ako vjeruje, kao što njegova sveta knjiga traži da vjeruje, da je sudbina svakog čovjeka određena prije nego što se rodi. Bojati se Boga i strpljivo se pokoravati svemu što on odredi može uroditi određenom plemenitošću karaktera, ali to neće voditi ka napretku niti će pomoći svijetu, kao što je to slučaj s vjerovanjem da Bog pomaže onome ko pomaže sam sebi. Dirljivo je i značajno da knjiga koja se veoma dopada i Srbima i Hrvatima jeste Smilesova knjiga *Samopomoć* (Self-Help)⁵⁰¹. Jedan Hrvat mi je rekao da se u Hrvatskoj čita više od ijedne druge knjige i da on sam ima običaj da iz nje pročita po dvije stranice svakog dana.

(*The Outgoing Turk: Impressions of a Journey Through the Western Balkans*, pp. 24–26; 118–119; 120–121; 122–124)

⁵⁰¹ Ova knjiga s temom „popularne etike“ Škotlandanina Samuela Smilesa (1812–1904), objavljena 1859, doživjela je mnoga izdanja u 19. stoljeću.

2. Istorijske ličnosti i zbivanja

Vrhunac Wilkinsonove posjete Mostaru novembra 1844. godine svakako predstavlja njegov razgovor s hercegovačkim vezirom Ali-pašom Rizvanbegovićem. Engleski putnik, koji je nešto ranije posjetio i Njegoša na Cetinju, pokušava ubijediti ovu dvojicu vladara da prekinu s okrutnim običajem ukrašavanja svojih dvorova glavama ubijenih vojnika protivničke strane. Ulazeći u Ali-pašine saraje, Wilkinson primjećuje na okrugloj kuli kočeve predviđene za ovu svrhu: na njima je u tom trenutku bilo četiri ili pet glava. Engleza najprije prima Hadži-Rizvanbeg, jedan od Ali-pašinih sinova. To je, uočava Wilkinson, „mlad čovjek gospodskih manira, iako ne bez oholosti koja obilježava Turke na visokom položaju“.⁵⁰²

* * *

Bio sam prijatno iznenađen kad sam video da Hadži-Rizvanbeg sa velikom lakom govori arapski. Bio je na hadžiluku u Meki i ostao je izvesno vreme u Kairu, čiji je dijalekat naučio. Posle nekoliko primedbi o Egiptu i Istoku, rekao sam mu da sam nedavno bio u Crnoj Gori i da sam se dosta zainteresovao za veze između te zemlje i Turske. Izgleda da ga je ime Crne Gore neprijatno dirnulo i da mu nije bilo drago. Brzo sam uvideo da predmet razgovora nije nikako dobro došao. A na moja tvrđenja da Vladika, izgleda, želi mir sa Hercegovinom, on mi je odgovorio: „Vladika, i svi ti Grci, uvek su neiskreni i niko ne može da veruje nijednu reč njihovih obećanja ili uveravanja“.

Ovo me nije nimalo iznenadilo, pošto su mladi Turci često neobuzdani i obesni. Jedino kada ih starost, iskustvo i možda veća izvežbanost u pretvaranju nauči da svoju narav ublaže ili prikriju, oni tada strpljivo slušaju mišljenja drugih i ostavljaju utisak ljubaznosti, koja se često hvali kad su u pitanju stari Turci. Jedina ličnost koja je bila prisutna, bio je kadija koji je razumevao arapski i povremeno stupao u razgovor.

Najzad je ušao jedan glasnik da objavi da je Vezir slobodan i da hoće da me primi. Ja se zato oprostih s begom, poželevši da „inšalah“ budem imao zadovoljstvo da mu ponovo govorim o Crnoj Gori, na šta mi je on odgovorio sa jednim „inšalah“ koji nije nagoveštavao veliku želju za obnavljanjem ovog razgovora.

Vezir Ali-paša⁵⁰³ Rizvanbegović je domorodac hercegovački. On može imati oko 60 godina, ali usled kostobolje ili neke druge slabosti, izgleda stariji. Njegovo ponašanje je vrlo ljubazno. Pošto sam mu zahvalio na njegovom pismu i razgovarao o raznim temama, od Istanbula do mostarskog mosta, pokrenuo sam pitanje o Crnogorcima, jer sam živo želeo da ispunim moje namere u vezi sa njihovim varvarskim ratovanjem sa Turcima.

Rekao sam da sam nedavno došao iz Crne Gore i prema onome što mi je rečeno, imam razloga da verujem da on isto toliko koliko i Vladika želi da se uspostavi mir, i da se privede kraju rat koji, produžavajući se godinama, samo nanosi velike štete i jednoj i drugoj strani bez iole koristi. On je odgovorio da se „ništa bolje ne može poželeti, ali svi pokušaji koji su do sada učinjeni bili su uzaludni i postoji malo nade

za pomirenje sa Crnom Gorom“. Dodao je, gotovo rečima svoga sina: „Uostalom, ko može verovati jednom Grku? Oni su svi slični. Ja ne mislim na sam grčki narod, već na sve one koji pripadaju toj verskoj sekti“. Napomenuo sam da nemogućnost jednog trajnog mira treba pripisati pre prirodi njihovog varvarskog ratovanja, nego ma kome drugom razlogu, i da sve dotle dok postoji običaj odsecanja glava ubijenih ili zarobljenika, trajan mir nije mogućan. Kada je jedan čovek, primetio sam, ubijen u borbi, njegovi rođaci i prijatelji teše se pomišlju da je poginuo jer je takva bila ratna sreća, ukratko, da mu je bilo pisano⁵⁰⁴ da umre i oni oplakuju nesreću koja se nikakvom ljudskom snagom ne može sprečiti. Ali odsecanje glave je uvreda mrtvacu, što su svi njegovi prijatelji obavezni da osvete. Tako se čitav jedan niz krvavih razmirica pamti na svakoj strani pa je svaka mogućnost pomirenja isključena i mir se ne može nikada uspostaviti na solidnim osnovama. Ogorčenja uskoro nadvladaju svaki obzir, jer se samo misli na interese vlastite zemlje i nikakav sporazum se dugo ne poštuje.

Uveravao me je da su Crnogorci prvi počeli sa tim običajem. Međutim, ovo je, na osnovu dobro poznatih turskih običaja, vrlo sumnjivo, na što sam ja mogao jedino da odgovorim da je malo važno ko je bio vinovnik ovoga, da je glavni problem ko će ga prvi napustiti. Kako su Turci moćniji, njihova je dužnost da daju primer, pošto se ne može očekivati od manje države da to učini, jer bi se ovo tumačilo kao znak straha ili pokornosti, a od njihove mudre politike zavisi hoće li se ovo izbeći. Priznao je da u tome ima mnogo istine, ali je verovao da njegov primer Vladika neće slediti. Ubedivao sam ga, prema razgovorima koje sam o tom pitanju vodio sa crnogorskim vladikom, da će ovaj to rado dočekati i poći njegovim primerom. – „A ovim korakom, koji uvek neko mora prvi učiniti, pošto se jednom bude preduzeo, može se nadati da će slediti mir. Jedino što je još tada potrebno jeste garancija jedne prijateljske sile čije bi posredništvo poštovale obe strane, a koju bi mogli da nađu u njihovim austrijskim susedima“.

„Ovo se“, rekao je on, „već jednom pokušalo“, – imali su jedan razgovor u Dubrovniku – „ali se pokazalo da Vladika nije bio iskren, pa čak ni obziri prema jednom običnom prijatelju nisu vladali“. „Ovim slučajem“, primetio sam ja, „mišljenje koje sam ranije izneo samo se još više potvrđuje i još jasnije se ukazuje potreba da se počne od početka. Prvi korak treba da bude prekidanje sa tim varvarskim običajem, jer jedan civilizovani mir može da sledi samo civilizovanom ratu“.

Sem toga što, iz razloga koje sam ranije izneo, po pravilu Turci treba prvi da napuste taj običaj, podsetio sam ga i na to da je od najveće koristi za njih da se sa tim prekine i da se uspostavi mir, jer oni imaju više da izgube od Crnogoraca koji su, s obzirom da su siromašni, uvek pljačkali svoje bogatije susede, a u jednom pograničnom ratovanju siromašni imaju uvek više da dobiju nego bogati. „Ono što me naročito ljuti“, rekao je on, „nije njihova pljačka već njihova neobuzdana svirepost prema siromašnom svetu. Oni ih ubijaju i pale njihove kolibe bez ikakvog razloga. Oni čak upadaju u zemlju do samih planina na istoku od Blagaja, a na udaljenosti od tri sata od Mostara, gde u ovim zabačenim oblastima pljačkaju siromašni svet, a kad nađu više plena nego što mogu poneti, oni ga bezobzirno uništavaju, što se ne može opravdati njihovim siromaštvom“.

Ali, Vezir je zaboravio da Turci upadaju u crnogorsku teritoriju u doba žetve, paleći i uništavajući sve sa istom bezobzirnošću prema siromašnima, a bez opravdanja da to čine da bi zadovoljili svoje sopstvene potrebe. Ja ipak nisam smatrao za potrebno da ga podsećam na ovu činjenicu i samo sam primetio da prekinuti sa njihovim pljačkanjima svakako predstavlja težak zadatak koji iziskuje dosta vreme-

⁵⁰² Ovaj odlomak dat je u prevodu (neznatno ispravljenom) Božane Lisičić objavljenom u knjizi Ljubomira Đurković-Jakšića *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, Titograd, 1963, str. 263–274. U originalu, ovaj dio nalazi se na stranama 73–88 drugog toma.

⁵⁰³ On se potpisuje kao Ali Ghaleb, „pobjednik“.

⁵⁰⁴ Prema turskom ili crnogorskom fatalizmu.

na. Problem zasad leži u tome da se rat učini čovečnijim i na taj način uklone uzroci svirepe netrpeljivosti koju imaju jedni prema drugima. Usudio sam se da predskazem da će, kad jednom dođe do toga, rezultat biti opšte poboljšanje u odnosima sa njihovim susedima. Ja sam mu nagovestio, kao dokaz da su se njihove pljačke u izvesnom stepenu smanjile, povećanje siromaštva Crnogoraca koji su, lišeni ovog izvora, primorani da godišnje šalju izvestan broj siromašnijeg sveta u Srbiju. Vladika smatra da je ovo iseljavanje poželjnije od pljačkanja njihovih suseda. „To je tačno“, primetio je Vezir, „da su mnogi napustili Crnu Goru i da su se čak neki nastanili u Hercegovini, gde su primljeni kao da nam nikad nisu naneli nikakvu štetu. Ima ih nekoliko koji žive u Mostaru, koji su došli bez igde ičega, a sada su vrlo imućni. Pored toga, kao dokaz koliko smo mi bolje raspoloženi prema njima nego oni prema nama, mi im dozvoljavamo ne samo da se nasele i da postanu podanici Turske već čak i da dođu u Mostar i prodaju ono što žele, mada nijedan Turčin ne može da ode u Crnu Goru a da tamo ne bude ubijen“. Ne može se poreći da je ovo istina, jer sam ja video neke u Mostaru kako prodaju svoju robu na ulici a niko ih ne dira, a znao sam da približavanje Turčina na granici Crne Gore može biti jedino po cenu života.

Zatim je pokrenuo pitanje devetorice Turaka koji su ubijeni prilikom njihovog povratka iz Ostroga, mada su bili glasnici mira, a rekao je da bi i njegov sin bio jedan od njih da se nije narod Nikšića umešao i ubedio ga da je neoprezno izložiti se pogibiji. „Da je otišao“, dodao je on, „mogao je pasti sa ostalima, kao i guverner Nikšića“. Tu bi mogao biti samo jedan odgovor i mišljenje koje se odnosi na to nasilje. Potrudio sam se da ga ubedim da samo u cilju sprečavanja takvih nesrećnih događaja, kao i zbog potrebe da se promeni divljački karakter njihovih ratova, ja tako snažno insistiram na prekidanju svireposti koje su dovodile do ovakvih slučajeva.

„Ja sam stranac“, produžio sam, „kako za Turke tako i za Crnogorce. Ja nemam drugog cilja do njihovog sopstvenog dobra u onome što im preporučujem, a ostavljam Vama da presudite da li ima verovatnoće da bi usvajanje moga saveta bilo po njih povoljno. Ja sam sada u Mostaru, za nekoliko meseci ću biti stotine milja daleko, a Turci i Crnogorci će se boriti i njihove glave će stajati na kulama Mostara i Cetinja, a da ja to neću videti, pa čak ni čuti o tome. Ja priznajem da mi se javila iskrena želja da se takav običaj ukine kad sam otišao na Cetinje i video dvadeset turskih glava, a to se osećanje nije smanjilo kad sam video u Mostaru iste svirepe trofeje. Ali, ovo napominjem ne u mom interesu, već zbog prijatelja onih koji stradaju. A zar vi ne možete drukčije da počastvujete ljude koji su se istakli u ratu osim da od njih tražite ljudsku glavu kao dokaz njihove hrabrosti u borbi? Mi smo u prošlosti vodili mnoge borbe sa Francuzima, ali ni jedni ni drugi nisu smatrali za potrebno da njihovi junaci donose glave kao dokaz hrabrosti, i ipak smo nagrađivali one koji su bili hrabri istom merom kao Crnogorci ili Turci; a hrabri su uvek i najhumaniji“.

„Znam“, odgovorio je on, „da Vam je cilj dobronameran i nesebičan, i ja se slažem sa Vama i uvažavam mišljenje da se običaj, protiv koga ste Vi, napusti. U stvari, ja sam u tom pogledu već izrazio svoju želju Vladici i gotov sam da naredim svome narodu da od toga odustane, od onoga momenta kada i Vladika pristane da to učini, mada ja sumnjam da on ima moć da svoj autoritet nametne svojim podanicima. Ipak, pošto me Vi ubeđujete da je on izrazio želju da se sa tim prestane, a pošto ja ne mogu imati veze sa njim, posle svega što se nedavno desilo, ja vrlo rado prepuštam Vama ako hoćete da pišete Vladici i da ga podsetite na njegove reči“.

Ja sam obećao da ću to učiniti pa sam prema tome, vrativši se u Split, poslao sledeće pismo koje sadrži ono što je bitno u vezi s mojim razgovorom sa Vezinom⁵⁰⁵:

„Njegovoj Preuzvišenosti Gospodaru Petru Petroviću Njegošu, vladici Crne Gore i Brda.

Split, 17. novembra 1844.

Vaša Preuzvišenosti,

Na povratku iz Mostara koristim prvu priliku da se javim Vašoj Preuzvišenosti, da bih Vas obavestio o pitanju koje Vas, znam, neobično interesuje. Kako sam imao prilike da se sa vezinom Hercegovine vidim više puta, nisam propustio da mu otvoreno govorim o pitanju načina ratovanja sa Crnom Gorom. Slušao me je blagonaklono, i na osnovu iskustva koje sam stekao o Turcima, rekao bih da je on iskreniji čovek i da ima više dobre volje nego što se može naići kod većine njegovih zemljaka. Uveravao me je da ništa više ne želi nego mir, to jest trajni i iskreni mir, kojim bi se učinio kraj svim vređanjima i odmazdama koje se tako dugi niz godina vrše, a da je gotov da postavi uslov za to od trenutka kad oni budu mogli da počivaju na osnovama koje bi, i za jednu i za drugu stranu, garantovala neka strana sila.

Ali Vaša će Preuzvišenost o tome već saznati i zato nije potrebno o tome više govoriti. Stvar koja je zasad važna i na kojoj sam najviše nastojao, govoreći sa vezinom, jeste običaj odrubljivanja glava onima koji su zarobljeni ili ubijeni u ratu. A znajući koliko je Vašoj Preuzvišenosti stalo do toga da se stane na put običaju koji tako neprijatno vređa čovečanstvo, potrudio sam se da mu iznesem rđave posledice koje otud proističu i da mu kažem što se o tome misli u ostalim zemljama Evrope.

Objasnio sam mu isto tako kako ovaj običaj čini rat još ogorčenijim i daje mu karakter koji naši ratovi nemaju. Izneo sam mu da smo mi u svoje doba vodili duge borbe sa Francuzima, a ni jedni ni drugi nisu pomišljali na to da seku glave; da su se ratnici isticali i bili od drugih priznavani, bez potrebe donošenja neprijateljskih glava da bi se na taj način videlo dejstvo njihovog oružja; i najзад, da je svaki dobio nagradu za svoju hrabrost od svog vladara ne nanoseći čovečanstvu nepravdu.

Zatim sam mu izneo i razliku u osećanjima koja izaziva civilizovani rat i rat u kome se upražnjava sličan običaj. U prvom slučaju, kad roditelji ili prijatelji nekog ko je ubijen u borbi saznaju za njegovu smrt, oni to pripisuju udesu rata, a oni koji veruju u sudbinu (naročito Turci) naravno ubeđeni su da mu je tako pisano i da mu je kraj sudbinom određen. U drugom slučaju, kad se odrubi glava, vređa se mrtvac i osećanja pokoravanja božjoj volji ustupaju mesto osećanjima osvete. Tada njegovi roditelji i prijatelji smatraju da im je dužnost da se osvete za uvredu nanetu njihovom zemljaku. A kao posledica ovoga rat postaje još krvoločniji, svirepiji i štetniji. Osveta se nikad ne zadovoljava, i u sličnom slučaju mir se nikad ne može uspostaviti na solidnim osnovama.

Eto to je, pored mnogih drugih detaljnijih podataka, glavna sadržina mog razgovora sa vezinom o ovom pitanju. I (mada kao Turčin nije naviknut da sluša kako se kritikuju njegovi običaji), bio je daleko od toga da ovaj razgovor shvati rđavo. Dobrodušno ga je primio i ubedio me da će se stvar prekinuti čim Vaša Preuzvišenost to bude htela i da će on čekati samo na znak pa da pokaže svoju iskrenu jednodušnost u pogledu ukidanja običaja, čije dalje održavanje on ni najmanje ne želi.

Znajući koliko Vi želite da se sa tim prekine i koliko Vam je teško da to predložite Turcima, koji bi pretpostavljali da je to pre rezultat straha nego čovečnosti, smatrao sam za svoju dužnost da ne propustim tako povoljnu priliku da mu o tome govorim. Kao stranac koji je potpuno nepristrasan, lako je bilo pokazati da ne bih mogao imati drugi cilj do dobro čovečanstva, interes dva naroda i želju da se zbaci taj prekor koji im upućuje Evropa i o čemu se toliko govori u Dalmaciji.

Ako Vašoj Preuzvišenosti izgleda zgodno da o tom pitanju piše veziru, može ga podsetiti na uverenja koja mi je dao da se potpuno slaže sa ukidanjem tog običaja,

⁵⁰⁵ Pismo je u originalu pisano na francuskom.

što je, kao što sam mu rekao, prvi korak ka miru.

Čast mi je ...“ itd. itd.

Ovo je bio glavni deo moga pisma na koje sam dobio sledeći odgovor:

„Preuzvišeni Gospodine Viteže,

Sa najvećim zadovoljstvom primio sam Vaše poštovano pismo iz Splita, datirano 27. novembra 1844, iz koga sam saznao da ste putovali čak do Hercegovine i da ste imali razgovor sa dotičnim vezirom u pogledu rata između nas i Turaka. Vaša namera je plemenita i humana da se prekine sa strašnim običajem odsecanja glava u okršajima između nas i njih. Ovo Vam služi na najveću čast i Vi ste uradili sve ono što bi uradio svaki plemeniti čovek koji ima osetljivu dušu, punu saučešća prema čovečanstvu.

Ali budite sigurni, Preuzvišeni Viteže, da je sve ovo uzaludno; ponašanje tog istog vezira, koji se prema Vama pokazao tako blag i sklon dobru, nije ništa drugo do obično pretvaranje svojstveno Turcima; za hrišćanstvo on je vuk koji se pred Vama predstavio u jagnjećoj koži; moje je uverenje da je on jedan od najvećih tirana naših dana, njegova biografija je puna strašnih nečovečnosti, i ne samo da se po njegovoj volji odsecaju glave poginulima nego štaviše, on sam naređuje nabijanje na kolac živih ljudi, i Bog sami zna koliko će ih nabiti ako on još ostane; a ovo bi bio jedan viteški i čovečanski čin koji bi ga odvratio od tih nečovečnih dela.

Ipak, ne može se njemu samom pripisati sva krivica. Ova nečovečna dela Turcima su u krvi. Turci su naučili da odsecaju glave u okršajima, i to samo glave nevernika, ali Bogu hvala da nisu u nama izazvali osvetu u tom stepenu da bismo sve ove divljačke nečovečnosti iskaljivali na njima, koje oni iskaljuju na hrišćanstvu.

Budite uvereni, Plemeniti Viteže, da kod Turaka ne postoji sada ono isto osećanje koje je bilo u doba Osmana i Bajazita. Samo pred evropskim diplomatima oni se ogrću lažnim pritvorstvom da žele civilizaciju i zakonitost, a to je dovoljno opravdanje pred onim koji ne znaju ko su Turci. Kad ne bi na ovaj način obmanjivali evropske dvorove, civilizovana Evropa ne bi trpela mirna srca ove nečuvene turske nečovečnosti u devetnaestom stoleću. Milioni hrišćana vapiju bez prestanka na tiranska mučenja, ali niko ih ne čuje. A služi li ovo na čast civilizaciji i čovekoljublju devetnaestog veka?

Mnogi su pisali protiv turskih nedela, o kojima su dali značajnog materijala, ali nagrada koju su im dali evropski diplomati bila je ta što su ih proglasili nezgodnima za opšti mir. Beskorisno je ploviti nasuprot matici i nasuprot vetru dizati jedra. Vreme je stari iscelitelj. Ono će dovesti u red i ovu stvar.

Zbogom, Gospodine Viteže, želim Vam srećan put i molim Vas da u sećanju ne zaboravite ovog gorštačkog vođu, koji sa najvećim poštovanjem ostaje skromni sluga Vašeg Preuzvišenog Gospodstva.

Cetinje, 29. novembra/11. decembra 1844.

Vladika Crne Gore, P. P. Njegoš⁵⁰⁶

(Njegošev potpis)

Mišljenje nekoga ko je tako dobro upoznat sa Turcima, kao što je Vladika, daje razloga za razmišljanje. Ali, mada ih on vidi kroz prizmu jakog predubeđenja, nije manje tačno da je zasnovano na iskustvu i pokazuje da se isto divljačko ponašanje koje ovaj narod pokazuje od davnina produžava do današnjeg dana. Ali to ne menja problem niti utiče na mogućnost ukidanja takvog varvarstva. A ako Vezir smatra da je potrebno da pred Evropljanima „pripiše sebi jednu vrlinu“, on to može učiniti

ostvarujući je kroz praksu. Turci počinju da uviđaju da su izgubili svoj značaj i traže načina da ga donekle povrate, pokazujući dobru volju da se saglase sa običajima Evrope, i zato se možemo nadati da će oni uskoro biti raspoloženi da uvedu civilizovane običaje, čak i u svojim najzabačenijim provincijama.

Da Turci u srcima ne nose pravo osećanje civilizacije, moguće je. Oni nikada nisu imali nikakvih sklonosti prema njoj. Oni su došli u Evropu kao horda, postali su veliki kao horda, ostali su kao horda. I oni su jedini primer nacije koja je došla do zenita svoje moći, i ponovo pala, a da nikada nije postala civilizovana. Ali oni sada podražavaju naše običaje, i mi stoga treba da se koristimo njihovom gotovošću da ih usvoje, ma kakvi se prigovori iznosili u pogledu čovečnosti. I mada vezir može biti po rođenju svirep, „kao u doba Osmana i Bajazita“, postići će se poželjan rezultat ako se on ubedi da treba da se saglasi sa običajima civilizacije.

Mada je bilo očigledno, zbog nepoverenja jednih prema drugima, a koje su izneli i Vladika i Vezir, da se između njih neće moći stvoriti sporazum u pogledu odsecanja glava njihovih zarobljenika, ja još nisam očajavao. Zato sam stvar izneo pred našeg ambasadora u Konstantinopolju, nudeći se u isto vreme da se vratim na Cetinje i u Mostar, ukoliko bude potrebno da se održavaju veze između Vladike i Vezira, jer sam bio uveren da će se postići uspeh ako Porta bude voljna da posreduje, i ako neka druga nacija bude pokazala interesovanje za to pitanje.

Sa brzinom i energijom koja je karakteristična za ser Stratforda Kaninga (Canning) predmet je referisan reis efendiji⁵⁰⁷ i mada ovo nije zvanično učinjeno, već samo kao pitanje čovečnosti, bilo je opravdano nadati se da se Porta neće suprotstaviti kad se od nje ne traži nikakvo drugo posredstvo do njen pristanak. Ali Osmanlije, „zaboravljajući pouku“ o civilizaciji, tretirali su ovo kao da se traži neka velika milost za Crnu Goru: govorili su o polaganju prava nad tom zemljom koja nikada nisu imali. Tražili su „pokornost“ jedne nezavisne crkve. A potpuno su zaboravili da su i njihovi sami podanici isto toliko, ili još više, zainteresovani za pitanje prekida ovog varvarskog običaja. Bili su besni (sa razlogom) na „nedavni akt izdajstva“. I svakako, ako bi Crnogorci zahtevali ikakvu milost sa pravom bi mogli da budu odbijeni. Ali ovo nije slučaj, i svima je bilo jasno, osim Turcima, da bi koristi bile uzajamne.

Osmanlija je uvek nepoverljiv: stvar je propala, i meni je žao što moram da kažem da se ništa više ne može učiniti da bi se u ovim poželjnim namerama nešto postiglo, ali što će se, ja se nadam, u nedalekoj budućnosti sa mnogo više uspeha postići uticanjem na Turke, kada sećanje na tužni događaj u Ostrogu u izvesnom stepenu bude izbledelo i kada ih njihova srdžba ne bude više zaslepljivala u jednom aktu humanosti, a koji ide u njihovu korist.

Pored očiglednog razloga za ukidanje ovog običaja u interesu čovečanstva, Crnogoraca i njihovih neposrednih suseda, postoji i motiv koji je od opštijeg značaja. Od Crnogoraca bi se moglo tražiti da odigraju svoju ulogu, ukoliko ruska politika bude išla u pravcu iskorišćavanja njenog uticaja nad slovenskom rasom, i ukoliko bi Južni Sloveni imali u vidu oslobođenje od otomanskog jarma. Ovo ukazuje na korisnost ukidanja ovog običaja koji bi pod izgovorom odmazde mogao voditi svirepom ratu mnogo gorih razmera⁵⁰⁸.

⁵⁰⁷ Turski ministar vanjskih poslova.

⁵⁰⁸ O odnosima i prepisci između Njegoša i Ali-paše vidjeti Dušan Vuksan, „Prepiska vladike Rade s Ali-pašom Rizvanbegovićem“, *Zapisi*, Cetinje, VII/1930. str. 107–115, 175–184, 303–309, 371–376; Hajrudin Čurić, „Ali-paša Rizvanbegović-Stočević“, *Godišnjica Nikole Čupića*, Knjiga XLVI, Beograd, 1937; Hamdija Kapidžić, „Odnosi Ali-paše Rizvanbegovića i vladike Petra II Petrovića“, *Istoriski zapisi*, Cetinje, VIII/1952, Sv. 1–3, str. 69–98. Takođe vidjeti P. Čokorilo, J. Pamučina i S. Skenderova, *Ljetopisi* („Život Ali-paše Rizvanbegovića“), str. 113–124, kao i opširne bilješke priređivača V. Maksimovića i L. Šekare.

⁵⁰⁶ Pismo je u originalu pisano na italijanskom.

Imam veliko zadovoljstvo što mogu da dodam da sam, odonda kad sam ovo gore pisao, primio jedno pismo od vezira Hercegovine u kome on tvrdi da će sa njegove strane sve biti učinjeno „da se stane na put netrpeljivosti koja postoji između dve zemlje“. On se nada da će „Crnogorci imati osećanje Božjeg straha i dovoljno obzira prema mišljenju sveta, da bi izašli u susret njegovim gledištima i da bi se uzdržali od pljačke i ubijanja“.

* * *

Došavši u Donju Tuzlu 1851. godine i smjestivši se u tamošnjem hanu, J. H. Skene šalje svog slugu Osman-agu s pismom novoimenovanom tuzlanskom kajmakamu Fehim-paši. Ovaj oblasni upravitelj, piše Hamdija Kapidžić u svom djelu *Omer-paša Latas u Bosni* (Sarajevo, 1938), je „čovjek punog Omer-pašina povjerenja i u rangu je miri-mirana (paše). Pod njegovom upravom stoji cijela Posavina i istočna Bosna, i to gradovi: Maglaj, Žepče, Gradačac, Gračanica, Srebrenica, Tuzla Gornja i Donja, Zvornik i Kladanj“ (str. 21). Fehim-paša je britanskog putnika odmah pozvao da prenoći u njegovom konaku, ali je Skene bio suviše umoran da prihvati taj poziv, obećavši paši da će ga posjetiti sutradan ujutro. No, tuzlanski kajmakam mu nudi i dalje svoje usluge i gostoprimstvo.

* * *

Uskoro zatim u moju sobu uđe jedan Turčin sjajna izgleda. Već sam počeo da se dižem s niskog divana da ga dočekam, kad mi se Osman-aga, koji je stajao kraj vrata, obrati na grčkom: „Ne ustajte“. Ostao sam na divanu i ona sjajna ličnost mi pride i rukova se sa mnom, što je očigledno smatrala najvećim znakom poštovanja po evropskim manirima. Zatim se povuče u ugao sobe i prekrsti ruke na grudima, ponizno očekujući moju dozvolu da mi se obrati. Osman-aga to učini za mene i, nakon što je s njim izmijenio nekoliko riječi na turskom, objasni mi da je moj posjetilac pašin sluga koji izražava nadu svog gospodara da mu dopustim da mi pošalje bar krevet. Složio sam se i dvojica drugih sluga pojaviše se odmah s dušecima, jastucima i svilenim pokrivačima izvezenim u zlatu.

Sve bi to bilo vrlo dobro da nisu prenijeli neku poruku i handžiji pa sam na večeru morao čekati dva sata. Kad je večera konačno bila gotova i kad sam rekao da mi je donesu, pašin izaslanik reče mom domaćinu da mi njegov gospodar nije poslao večeru jer zna da je on, domaćin, dobar kuhar pa mu preporučuje da se potruži oko moje večere što više može. Handžija zatim započe da sprema drugu večeru, kojom me je poslužio tek u dva sata poslije ponoći, kada je duboki glas mujezina pojao poziv za molitvu s obližnje munare i kada sam bio suviše pospan da bih mogao odati puno priznanje bilo kojoj od dvadeset ili trideset zdjelica s kuhanim jelima i slatkišima što su se brzo smjenjivale na niskom stolu ispred mene. U nargili sam, međutim, uživao, a zatim sam se prepustio dobro zasluženom poćinku.

Ujutro sam posjetio Fehim-pašu u jednom starom konaku uobičajeno oronulog izgleda ali veoma udobne unutrašnjosti. Paša je mlad čovjek inteligentna i vedra lica koje mi se učinilo nekako poznatim. Upitao me je jesam li sreo njegovog brata Derviš-pašu na putu ovamo i ja ga obavijestih da je ovaj bezbjedno stigao u Beograd. Vidio sam, zapravo, jednog general-majora s tim imenom kod Vazif-paše⁵⁰⁹ dan prije nego što ću krenuti u Bosnu pa sam pretpostavio da je riječ o istoj osobi, iako tada nisam znao da je to Fehim-pašin brat. Fehim-paša mi reče da je brata vidio ovdje kad je ovaj napuštao Omer-pašinu vojsku odlazeći na odsustvo u svoj rodni grad u Bugarskoj. Izrazio sam svoje čuđenje što jedan tako visoki oficir odsustvuje iz generalštaba u toku ratnih operacija, no Fehim-paša mi je saopćio da je rat završen

i da će se feldmaršal vjerovatno uskoro vratiti u Travnik iz Turske Hrvatske, gdje je prije nekoliko dana komandovao sjajnom akcijom, potukavši pobunjenike i tako okončavši ustanak⁵¹⁰. To je, naravno, bila stvar za čestitanje, ali, izražavajući svoje zadovoljstvo, osjetih da bi moja iskrenost mogla biti dovedena u pitanje: bio sam, naime, lično razočaran ovom viješću, jer sam se nadao da ću vidjeti nešto od turske regularne vojske u borbi. Mladi paša me tad pažljivije osmotri i reče Osman-agi da me upita nisam li ručao kod Zija (Zia)-paše u Vidinu prošlog ramazana. Odgovorih da zacijelo jesam i zamolih ga da mi kaže zašto to pita.

„Zato“, odgovori on, „što sam ja tada imao zadovoljstvo da objedujem u Vašem društvu“.

„Ne sjećam se da sam tom prilikom upoznao nekog drugog pašu izuzev Zija-paše“, usprotivih se.

„Ja tada nisam bio paša“, reče on. „Zapravo, ja tada nisam bio ništa“, nastavi on s osmijehom, „jer sam upravo bio izgubio položaj namjesnika Lom Palanke“⁵¹¹.

Kako sam i mogao u nasmiješenom paši preda mnom prepoznati onog jadnog i preplašenog bivšeg namjesnika Loma? No, pogledavši ga ponovo, sjetih se crta njegova lica. Sretnije sudbine od Zija-paše – koji je uklonjen s položaja zbog neke mućne afere i koji još živi povučeno na svom imanju kraj Varne – Fehim-paša, koji je saginjao glavu do zemlje pred Zija-pašom, sada je namjesnik deset okruga, a to je položaj koji je dobio za svoje zasluće u Bosni. A možda ga je i milost koju uživa njegov brat kao Omer-pašin ađutant uzdigla do višeg položaja od onog zbog kog je toliko žalio kad sam ga vidio u Vidinu. Prekorio me je što sam odsjeo u hanu i posavjetovao da ubuduće šaljem nekog iz moje pratnje u grad u koji idem da obavijesti vlasti o mom dolasku, jer ću se u protivnom stalno izlagati njihovim protestima. Upitao sam ga da li je put za Travnik sada bezbjedan, jer sam čuo da na njemu ponekad zna biti hajduka. Odgovorio je da je taj put savršeno siguran, ali da će poslati nekoliko svojih ljudi sa mnom, da mi ukaže počast. To mi je bilo potpuno jasno: put nije bio bezbjedan, ali on to nije htio reći da me ne uplaši. Razgovor je zatim skrenuo na izgradnju cesta, što je izgleda pašu veoma zanimalo, jer je rekao kako će učiniti sve da unaprijedi stanje u oblasti stavljenoj pod njegovu vlast.

Zatim smo razgovarali o pohodu protiv pobunjenih Bosanaca koji su se najprije digli u Tuzli, gdje su iz tvrđave uzeli oružje i municiju da bi je upotrijebili protiv sultanove vojske. Paša je rekao, s dosta humora, da su neki pobunjenici pokazali takvo nepoznavanje ratovanja na početku borbe da su, kad su punili četiri topa dvanaestofuntovnjaka kojih su se doćepali, zamotali đulad u platno da ih barut ne zaprlja. No, oni nisu dugo ostali neuki, mada je paša bio suviše oprezan da objašnjava kako. Rekao je da je razlog za ustanak bila silna mržnja prema novinama, u stvari pretjerana konzervativnost načela. Bilo je to u ćudnoj opreci s onim što su mi rekli Srbijanci, ali njihove ideje o Bosni očito su zanesenjaćke. U bosanskim gradovima, naime, ima malo hrišćana, dok čak i u selima živi znatan broj muhamedanaca, pa djeluje kao ludost ili bar krajnja neupućenost pretpostavka Srbijanaca da bi Bosanci, bez obzira na svoje nacionalno porijeklo, ikada uzeli ućešća u njihovim planovima za ujedinjenje hrišćana. Snažno nezadovoljstvo kod Bosanaca posljedica je njihove predanosti islamu i protivljenja ukidanju povlastica. (...)

Paša je insistirao da večeram s njim pa sam se uveće vratio u njegov konak, gdje su mi rekli da me on ćeka u bašti nedaleko od grada. Odveli su me do lijepe sjenice (kiosk) ili ljetnje kućice na obali rječice Spreće koja teće kroz usku tuzlansku dolinu.

⁵¹⁰ Omer-paša je skrišio ustanak u Krajini u aprilu 1851. i već je bio u Travniku, u koji je stigao 9. maja te godine (Vidjeti G. Šljivo, o. c., str. 118–122).

⁵¹¹ Grad u sjeverozapadnoj Bugarskoj.

⁵⁰⁹ Zapovjednik Beograda.

Tu sam našao Fehim-pašu s njegovim malmudirom, ili glavnim administratorom, Turčinom iz Carigrada, i ljekarom, albanskim muslimanom, obučenim na starinski način. Malmudir je govorio nešto malo grčki pa nam nije bilo potrebno prisustvo Osman-age.

Malmudir mi je zatim predstavio svoja dva sina, lijepe dječake od šest i osam godina. Sjedili su na sofii na turski način, ozbiljni i nijemi kao mandarini, dok im nije dozvoljeno da odu u baštu. Tamo su se dobrano osvetili za prethodnu obuzdanost, jer su stali bučno da đipaju i igraju se s velikim psom. Na drugom kraju bašte stajala je prostrana kuća s gustim mušepcima na prozorima, koja je nekoć bila boravište Mahmud-pašinog harema, ili pak porodice, jer je ovo bilo njegovo imanje. U kući je sada stanovao malmudir i djeca su u nju potjerana iznenadnim naletom kiše.

Da je vrijeme bilo lijepo, Fehim-pašina zamisao bila bi dobra; no, ovako je sve bilo sumorno. Sjedili smo, lagano obučeni, u otvorenoj sjenici, na jakoj kiši i oštrom vjetru, dok nam je uši probijalo deset ili dvanaest jadnih muzičara svirkom na svojim lutnjama. Potom je naložena vatra kraj rijeke i ona se junački borila protiv onog drugog elementa, koji je na mahove lio kao iz kabla i prijetio da ugasi njene slabašne plamenove. Ali sve je bilo uzalud, ništa nas nije moglo zagrijati u takvim uslovima. Pušili smo i razgovarali drhteći od zime dok su gusle (guslas), kako su se lutnje zvale, i dalje pomamno svirale. Konačno su donijeli i večeru. Jeli smo bezbrojne ukusne smjese prstima, a gusle su i dalje gudile; mislio sam da ću od njih poludjeti. Pokušao sam prekratiti vrijeme izvlačeći nešto o ustanku iz mojih sagovornika, i upravo su mi počeli govoriti neke zanimljive stvari kad me ljekar grubo vrati u beznadežnu javu mog ličnog stanja, ponudivši se da me prosvijetli obavještenjem o groznici koja hara Tuzlom. Rekao mi je da se groznica brzo širi i da je nikakav lijek ne može suzbiti, jer bolest ili odmah ubija bolesnika ili se stišava, već prema tome kakva mu je konstitucija.

Napokon sam zaključio da je vrijeme da se oprostim od paše te se vratih u han u pratnji vojnika koji su mi fenjerima osvjetljavali put. Stropoštao sam se u krevet čim sam prije mogao, čvrsto uvjeren da će mi sjenica doći glave, jer sam osjećao kako me obuzima studen i uvlači mi se u kosti. Ali spavao sam čvrsto i probudio se dovoljno raspoložen da zabilježim sve što sam čuo o ustanku. Za to vrijeme vršene su pripreme za moj odlazak iz Tuzle.

* * *

Na putu od Tuzle do Žepča, Skene i njegova pratnja nailaze na jednom brdu na tragove okršaja koji su se u novembru prethodne, 1850. godine, vodili između ustanika i sultanove vojske, na čijem je čelu stajao Ibrahim-paša. Lokalitet o kojem je riječ su Brlošci kod Stupara. O ovome vidjeti Staka Skenderova, „Ljetopis Bosne, 1825–1856“ u Prokopije Čokorilo, Joanikije Pamučina i Staka Skenderova, *Ljetopisi* (ur. V. Maksimović i L. Šekara, Sarajevo, 1976, str. 220–222) i G. Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini, 1850–1852*, str. 89–90.

* * *

Na jednoj od najviših tačaka, na vrhu jednog izdvojenog okruglog čuvika velikog obima, naišli smo na gomilu oborenih stabala, očigledno posječenih s namjerom da se spriječi prolaz putem, pa smo i mi prošli tuda s dosta teškoća. Nekoliko koraka dalje pred nama se ispriječi još jedna takva, samo veća barikada, i tu opazismo velik broj pušćanih kugli ispaljenih u debila. Ova sličnost između bosanskih planina i pariških ulica ubrzo se razjasnila kad smo ugledali dvadeset ili trideset na brzu ruku napravljenih brvnara, kao i tragove velikih vatri u svim pravcima oko i na ku-

pastom vrhu na koji smo se ispeli. Tu je, naime, Ibrahim-paša bio opkoljen od strane pobunjenika nekoliko mjeseci ranije.

Kad je Omer-paša došao u Tuzlu, začudio se što tamo nije zatekao Ibrahim-pašu, kome je poslao naređenje da ga sačeka sa dva bataljona iz Sarajeva, s namjerom da se cijela pokrajina kontroliše pokretima vojske u raznim pravcima. Neki od raje su ga obavijestili da je odred iz Sarajeva napadnut na putu za Tuzlu, da je opkoljen na visokoj planini oko šesnaest milja odatle i da je tu ostao devet dana bez hrane. Feldmaršal je o tome obavijestio svoje vojnike u trenutku kad su ovi podizali šatore i spremali se da kuhaju hranu nakon napornog cjelodnevnog marša po velikoj kiši. Rekao im je da namjerava odmah krenuti u pomoć svom general-majoru s onoliko vojnika koliko se dobrovoljno javi za tu akciju. Čitava brigada se javila dobrovoljno i vedro sklopila šatore, ugasila vatre i marširala cijelu noć bez jela i poćinka.

Ibrahim-paša je imao sa sobom 1 200 ljudi i četiri haubice. Imao je naređenje da krene odmah po primitku potrebnih uputa i da ih ne povjerava nikome izuzev general-potpukovniku Abdi-paši, komandantu Sarajeva. No ovaj ne samo da je zadržao ekspediciju tako što je odugovlačio da je snabdije tovarnim konjima, nego je bio toliko nesmotren da otkrije tajnu o namjeravanom maršu Mustafa-paši Babiću, jednom od podstrekača pobune. Mustafa-paša je našao i vodiča koji će Ibrahim-pašu odvesti pravo u ruke pobunjenika; pored toga, zavjerenici su imali dovoljno vremena za organizovanje zasjede. Čak su glavni feudalci održali u Sarajevu i ratni savjet sa ciljem da pripreme uništenje Ibrahim-pašine vojske. Tom prilikom je odlučeno da se stanovništvo glavnog grada digne na ustanak čim Ibrahim-paša ode. Tahmiščija (Tahmistshi), agent Ali-paše iz Mostara, predsjedavao je ovom sastanku zavjerenika. Sve ovo je uslijedilo zahvaljujući nesmotrenosti Abdi-paše⁵¹² koji je zbog toga kasnije uklonjen s položaja. Tako je Ibrahim-paša napadnut drugog dana marša, no on je uspio da odbije pobunjenike. Grad Kladanj (Kladina) primio ga je dobro, u nadi da će on u njemu ostati; Ibrahim-paša je, međutim, mudro zauzeo položaj izvan mjesta. Stanovnici su se potom naoružali i napali njegov položaj. On ih je odbio, zapalio grad da ih kazni za izdajstvo i uhapsio mudira i kadiju, dvojicu braće, od kojih je i doznao sve o zavjeri.

Kad je s vojskom napustio Kladanj, njegov lažni vodič ga je htio provesti kroz klanac kojeg je držao neprijatelj. Ali Ibrahim-paša, budući da je znao za njegove namjere, našao je jednog seljaka hrišćanina koji ga je odveo bezbjednim putem. Pobunjenici su napustili klanac i krenuli za njim. Kad su ga sustigli, bilo ih je dovoljno da opkole njegove male snage. Nekoliko puta su ga napadali, no bez uspjeha. General-major se dokopao vrha ovog visokog brda i tu je ostao opkoljen, bez mogućnosti da krene dalje. Ovdje su ostali devet dana. Hrane im je uskoro nestalo i jedino što su poslije toga jeli bio je poneki klip kukuruza koji su turski vojnici uspjeli prokrijumčariti iz obližnjih polja. Ali nije zabilježen nijedan slučaj dezertiranja, iako su se mnogi mogli bezbjedno probiti kroz neprijateljske redove. Disciplina je bila na takvoj visini da se među vojnicima, uprkos njihovoj patnji, nije čuo ni šapat, a kamoli gundanje. Bilo je mnogo okršaja s neprijateljem i pokušaja proboja, no sve je bilo uzalud: Ibrahim-paša, nakon pretrpljenih gubitaka, stalno se morao vraćati na vrh brda. Kad bi neke od njegovih ljudi zarobili, odmah bi ih ubijali, i njihovi drugovi su ponekad nalazili njihova gola tijela s krstovima urezanim jataganom na grudima, što je značilo da su na njih gledali kao na kaure, ili nevjernike. General-major je napokon odlučio da se probije kroz neprijateljske redove i da što skuplje proda kožu svojih vojnika, ako ih već ne može spasiti. Odlučio se na to nakon navaljivanja

⁵¹² Ferik, ili divizionar Abdi-paša bio je suspendovan i optužen za nelegalne poslove u Krajini i Posavini (Vidjeti H. Kapidžić, *Omer-paša Latas u Bosni*, Sarajevo 1938, str. 13–14).

vojnika. No, najzad je čuo grmljavinu topova u daljini; Omer-paša se približavao, prekidajući s vremena na vrijeme artiljerijsku paljbu da bi ispalio ćorak kao znak da pomoć stiže. Feldmaršal je pješao na čelu brigade sve od Tuzle kako bi podstakao svoje ljude, iscrpljene i izranjavljenih nogu, da nastave dalje. Oni su tako stigli do podnožja brda još prije zore. Neprijateljske snage koje su prisilile Ibrahim-pašu da se ukopa na vrhu brojale su oko 6 000 ljudi. Za vrijeme opsade broj pobunjenika se znatno povećao, tako da se po okolini pričalo da ih je bar 25 000. Omer-paša je imao samo 2 000 ljudi, ali je njegovo ime ulivalo takav strah da je, čim se čulo da je stigao, opsadna pobunjenička vojska nestala, raspršivši se u svim pravcima. Gubici Ibrahim-paše iznosili su oko 200 ljudi, što ubijenih, što ranjenih, i ostaci njegovog odreda, ispijeni i iznureni vojnici, jedva kadri da nose puške i rance, stigli su s brda. Kad ih je Omer-pašina brigada, i sama veoma umorna, vidjela kako se približavaju, dobrovoljno se postrojila i zatražila od feldmaršala dozvolu da svojim drugovima pokloni vlastito oružje u znak počasti za njihovu veliku hrabrost. Tako je i učinjeno, i svakog Ibrahim-pašinog čovjeka primila su kao svog musafira, ili gosta, po dva vojnika koja su došla iz Tuzle. Zalihe hrane su podijeljene i niko iz oslobodilačke vojske nije htio ništa jesti dok Ibrahim-pašini ljudi nisu dobili najbolje porcije. Na-veče su naložene svečarske vatre i ljudima je dozvoljeno da se provedu nakon što su se odmorili u toku dana.

Sutradan ujutro su se vratili zajedno u Tuzlu. Iz svih krajeva stigle su delegacije s izjavama o spremnosti stanovništva da primi tanzimat⁵¹³. Deset dana kasnije Omer-paša se s trupama vratio u Sarajevo nakon potpuno uspješnog vojnog pohoda na kojem je raspolagao s daleko manjom vojskom od svojih neprijatelja, uz to još i loše snabdjevenom i okruženom vjerolomnim prijateljima.

* * *

U Travniku Skene boravi oko tri sedmice, od kraja maja do 12. juna 1851. godine. On provodi dosta vremena s Omer-pašom, Arap Ahmed-pašom i drugim oficirima turske vojske, a ima priliku i da posjeti vojni logor i da prisustvuje suđenju uhvaćenim pobunjenicima. Skeneova posjeta Bosni i kontakti s Omer-pašom privlače pažnju Austrijanaca, što se vidi kako iz samog putopisčevog teksta tako i iz diplomatskih izvještaja tog vremena, naročito onih koje je konzul Atanacković slao knezu Schwarzenbergu. Atanacković između ostalog piše da mu se Britanac, tačnije Škotlandanin, predstavio kao „Thomas Squin“ (vidjeti F. Šišić, ur, *Bosna i Hercegovina za vreme vezirovanja Omer-paše Latasa*, 1850–1852).

* * *

Oko osam sati ujutro, što je uobičajeno vrijeme za posjete u Turskoj, otišao sam kod Omer-paše koji se smjestio u najvećoj kući u gradu. Primio me je veoma ljubazno. To je sredovječan čovjek, visok i vitak, lijepog lica i blagog, prirodnog op-hođenja i izrazito vojničkog držanja. Naš razgovor, vođen dijelom na njemačkom a dijelom na italijanskom, zavisno od toga kako su mu dolazile misli, bavio se pre-težno događajima iz nedavnog pohoda. Tako smo veoma prijatno proveli jedan sat.

Kad sam odlazio, pokazao mi je u dvorištu kuće u kojoj je odsjeo mali mjedeni top s urezanim mletačkim krilatom lavom. Našao ga je u travničkoj tvrđavi i namje-ravao ga je poslati u Carigrad kao kuriozitet: top je, naime, bio izliven tako da se punio na zatvaraču. Bio je očigledno šestofuntovnjak i vjerovatno bar tri stoljeća star, što dokazuje da je ovaj izum manje moderan nego što se općenito pretpostav-lja. Zatim sam otišao da razgledam grad.

Travnik ima tek oko 10 000 stalnih stanovnika, uglavnom muhamedanskih Bo-sanaca, ali kako zauzima središnji i u vojnom pogledu izuzetno povoljan položaj u pokrajini, u njemu se redovno nalazi po nekoliko hiljada vojnika koji povećavaju broj gradskih žitelja. U ovom trenutku ovdje je stacionirano 8 000 vojnika redovne vojske i oni će vjerovatno ostati sve dok postoji bojazan od nemira. Jedan dio vojske upravo se vratio s Omer-pašom iz Turske Hrvatske. Smješten je dijelom u velikim barakama koje je zapadno od grada izgradio raniji bosanski namjesnik Tahir-pa-ša⁵¹⁴, a dijelom se ulogorio na maloj ravnici prema sjeverozapadu. Dvije palate tog slavnog Turčina su sada zaposjednute: u jednoj stanuju oficiri, dok je u drugoj vojna bolnica. Ova prva je stara prostrana zgrada u glavnoj ulici; druga je nova i nalazi se na uzvišenju koje dominira gradom. Tahir-paša nije doživio da se u nju useli: nakon što se proslavio na nekim od najviših položaja u Carevini, došao je da umre u Trav-niku u osamdesetoj godini od žučnog napada izazvanog neuspjehom pohoda protiv pobunjenika u Bihaću (Bihatsh). Travničko utvrđenje stoji na visokoj stijeni koja se uzdiže na lijevoj strani rječice Lašve koja teče kroz grad. Okruženo je zidom na ko-jem su postavljene četvrtaste bočne kule. No brdo iza stijene nadvisuje je toliko da ono ne može biti ni od kakve odbrambene koristi u slučaju napada vojske snabdje-vene artiljerijom. Kažu da su tvrđavu izgradili Mađari dok su vladali Bosnom, prije turske vladavine. Još je u dobrom stanju, iako je teško branjiva. Isto tako, skuče-na zaravan onemogućuje proširenje utvrđenja, koje je veoma maleno. Potok⁵¹⁵ koji pjenušav huči pored utvrđenja prelazeći preko prelijepih slapova, obrazuje s jedne strane jarak preko kojeg je prebačen visoki drveni most. Tvrđavu s drugih strana štite kamene litice, izuzev na mjestu gdje je uski jezičak zemlje, ulegnut u sredini, spaja sa strmom i visokom planinom na sjeveru⁵¹⁶.

Samo dvije četvrtaste kule na isturenim dijelovima glavnog zida imaju otvore za artiljeriju, mada u njima sada nema topova. Pozadi se nalazi okrugla kula koja bi se mogla koristiti za obrtni top velikog kalibra, jer izgleda da su je u posljednje vrijeme za tako nešto pripremili. U dvije-tri stare kuće unutar zidova vjerovatno ne može stati više od jedne čete vojnika, iako me je kapetan, koji me je veoma lju-bazno dočekao, uvjeravao da utvrđenje brane velike snage. „Chok asker“⁵¹⁷, rekao je sa podozrenjem kad sam ga upitao koliko ljudi tu ima. A kad sam htio prošetati po bedemu, više iz želje da uživam u pogledu na dolinu nego da pregledam tvrđavu čiju sam punu stratešku vrijednost već ocijenio, on je učtivo primijetio kako mi je, da bih to mogao uraditi, potrebna pašina teskera, ili dozvola. Siroti čovjek nije me poznavao, jer sam stigao tek prethodne večeri, a ovamo sam došao bez pratnje. Videći da sam stranac, možda je pomislio da sam slovenski špijun. I budući da je on vršio samo svoju dužnost, pozdravio sam se s njim ne uvrijeđivši se što me je maltene istjerao iz tvrđave. (...)

Sutradan ujutro spremao sam se da odjašem do logora jer je moj crnoputi prija-telj Ahmed-paša naredio da mi dovedu konja. Bio je to velik i snažan crni paradni konj turkmenske pasmine; uzjahao sam ga u devet sati i svega nekoliko sekundi poslije toga morao sam sjahati, i to na način više strmoglav nego graciozan – toliko se taj konj ritao, poskakivao, dizao na zadnje noge i bezglavo jurio. Trebalo mi je nevjerovatno malo vremena da tako stignem do logora, gdje su me dočekali zabe-zeknuti stražari, s uperenim puškama. Tu me je čekao i Osman-aga, kojem rekoh da vrli general-major izgleda nema obzira prema kostima svojih gostiju, ako im uvijek

⁵¹⁴ Tahir-paša je bio namjesnik od 1847. do 1850. godine.

⁵¹⁵ Hendek.

⁵¹⁶ Bukovica.

⁵¹⁷ (Tur.) Mnogo vojnika.

⁵¹³ (Tur.) Reforme.

daje da jašu ovakve konje.

„O ne!“ reče Osman-aga. On me je zapravo upitao ne bi li bilo bolje da pošalje po mirnijeg konja od nekog drugog oficira, ali ja, naravno, nisam htio ni da čujem za to.

Osman-aginom *amour propre*⁵¹⁸, dakle, trebalo je da zahvalim za svoj živahni galop. Činjenica je da za Arap Ahmed-pašu kažu da važi za jednog od najboljih jahača u turskoj vojsci, a to dosta znači. On uživa u tome da jaše najopakije i najbješnje konje, kojima niko drugi ne smije da se približi. Tako je za logor bio pravi događaj da vidi pašinog omiljenog đavola od konja kako bezglavo juri noseći nekog stranca na sebi. No uskoro smo se počeli navikavati jedan na drugog i sve je bilo u redu. Ipak bih volio da su mi rekli šta treba da očekujem kad sam tek stavio nogu u njegovu uzengiju. Crno je pašina omiljena boja, kad je riječ o konjima, jer je jednom preda mnom izrazio divljenje prema Čerkeskoj pasmini, rekavši za nju da je bolja od đurđijanske, koja je inače na velikoj cijeni.

Ahmed-pašu sam zatekao kako sjedi u sjenici koja je nedavno napravljena za generale kada dođu u posjetu logoru. Zajedno smo obišli trupe u stroju. Puk draguna kojim je zapovijedao Sulejman-beg brojao je 1 200 ljudi. To su bili kopljanici, dok su bočni odredi bili karabinjeri; prvi su jahali dorate, a drugi čilaše. Svi konji bili su privezani pred šatorima i izgledali su nekako umorno poslije nedavnog pohoda, no to su snažne, živahne i veoma upotrebljive životinje, bez obzira na to što, u prosjeku, nisu ni četrnaest podlanica visoke. Artiljerijski konji su više trpjeli, što je razumljivo, zbog prirode terena po kojem su vukli topove i godišnjeg doba u kojem su vođene bitke, kao i zbog činjenice da su oni teža i manje izdržljiva pasmina. Među konjima iz konjičkih jedinica bilo je takođe vezano mnogo malih ponija gruba izgleda koji su pripadali bosanskim zarobljenicima koje sam vidio, njih osam stotina, kako rade u lancima na cesti između grada i logora⁵¹⁹. O njihovim konjima se veoma dobro staraju jer je konfiskovanje bilo kakve imovine sada protivzakonito u Turskoj. Sa zaprepaštenjem sam primijetio da su mnogi od uhvaćenih pobunjenika stariji ljudi, od kojih neki imaju dugačke bijele brade. Izgleda da svi pripadaju visokom društvenom sloju; to je možda stoga što Omer-paša nije držao nikakve druge zarobljenike radi suđenja izuzev onih koji su druge podstrekaivali na pobunu i skupljali čete od pedeset ili stotinu ljudi.

Topovska kola su vrlo malo oštećena, mnogo manje nego što bi se očekivalo; i zaista, turska artiljerijska oprema tako je kvalitetna da može izdržati i najgrublje rukovanje. Vojnički šatori su veoma udobni; u svakom je po deset ljudi i, uprkos neprestanoj kiši, zdravlje im je dobro, o čemu svjedoči i podatak da se od ukupno 8 000 vojnika samo 200 nalazi u bolnici, a mnogi od ovih su ranjenici. Oficiri, međutim, misle da je i to velik broj, toliko se brinu za svoje vojnike. Povedena je i istraga sa ciljem da se utvrdi da li je kod nekih bolesnika bolest prouzrokovana neudobnim smještajem. Jedan bolestan čovjek od njih četrdeset u aktivnoj službi ne bi bio povod za uzbunu u našim bolnicama, za koje sumnjam da se održavaju tako dobro kao ova u Travniku.

Ostao sam cijeli dan u logoru s oficirima koji su mi u svojim šatorima ukazali

⁵¹⁸ (Franc.) Samoljublje.

⁵¹⁹ „Krajem proljeća 1851. g. Omer-paša bio je pohvatao najveći dio politički sumnjivih ljudi i smjestio ih u vojničku kasarnu u Travniku koja je bila prepuna. Takvih političkih i ratnih zarobljenika bilo je više stotina u Travniku. (...)“. Grad je „ličio (...) više na veliki koncentracioni logor ili robijašnicu, no na vezirsku rezidenciju“. (H. Kapidžić, *Omer-paša Latas u Bosni*, str. 18; Vidjeti još pisma konzula Atanackovića knezu Schwarzenbergu u F. Šišić, ur, *Bosna i Hercegovina za vežirovanja Omer-paše Latasa /1850–1852/* i G. Šljivo, o. c., str. 143).

⁵²⁰ (Tur.) Živio padišah (tj. sultan).

svaku pažnju. Kad su odsvirali večerje, svi vojnici su izašli napolje i triput uzviknuli „Padishah chok yasha!“⁵²⁰, nakon čega sam se vratio u grad. Usput sam sreo Omer-pašu u malim otvorenim kolima koja su vukla četiri vrlo lijepa mađarska konja. Na krilu mu je sjedila mala kćerka Emina (Emine), a pratila ga je sjajna svita na konjima. Njegova žena i njena majka vozile su se u kočiji sa četiri konja, a za njima su u karucama sjedile kćerkina guvernant, ženina njemačka služavka i dvije robinje. Kraj povorke činili su pašini naoružani pratioci na konjima i pola eskadrona kopljanika. Izvezli su se na uobičajenu večernju šetnju „na padinama“. Emina je lijepo devetogodišnje dijete, već zaručeno za sina uglednog turskog državnika. Omer-pašina žena je mlada, lijepa i plavokosa, koliko sam mogao vidjeti kroz njen poluprozirni jašmak⁵²¹.

Saznavši da je bosanski namjesnik, Hajrudin-paša, stigao iz Sarajeva u posjetu Omer-paši s namjerom da s njim sarađuje u suđenju zarobljenim pobunjenicima, otišao sam do njega vrlo rano ujutro, kako je to već istočnjački običaj. To je čovjek od blizu četrdeset godina, izuzetno otvorena ponašanja, bez onog naglašeno svečanog držanja karakterističnog za stari režim u Turskoj. Njegove žive oči zrače bistrinom i, mada mu je obrazovanje nesavršeno – jer nije rođen kao pripadnik visoke klase, niti ju je dosegao rano u životu – on je očevito obdaren velikim sposobnostima, bez kojih se ne bi mogao uzdići tako brzo. Za njegovu ženu, odgojenu u carskom haremu u doba sultana Mahmuda i miljenicu sultanije Valide (Valide), kažu da je znatno doprinijela njegovom usponu do ovako visokog položaja, budući da je uticaj njene zaštitnice na vlastitog sina, sadašnjeg sultana Abdul Medžida, opštepoznata stvar. Ali Hajrudin-paša mora da posjeduje i neobično veliki dar za dužnosti koje obavlja, jer to čini tako uspješno. On, međutim, ima jaku opoziciju i položaj mu je neizvjestan⁵²². Meni se dopao razgovor s njim i njegovim sinom, lijepim mladićem od sedamnaest godina, pa sam često navraćao da s njima proćaskam dok sam boravio u Travniku.

Iz Hajrudin-pašinog privremenog konaka otišao sam u konak Mustafa-paše, pješadijskog general-majora koji je zapovijedao u prvoj bici kod Vranduka. On me je posjetio prethodnog dana, kad nisam bio kod kuće, pa je etikecija nalagala da mu uzvratim posjetu što je prije moguće. Mustafa-paša je veseo i dobroćudan čovjek. Smatraju ga odličnim oficirima. Vojničku karijeru započeo je u vojsci egipatskog paše Mehmed Alija, a kao pukovnik učestvovao je u ratu u Siriji 1840, kada je odbio da se bori protiv svog suverena, sultana, pa je prestao da služi pod pobunjenim pašom. Primljen je potom u tursku regularnu vojsku, a kasnije je unaprijeđen u čin general-majora. Dugo smo pričali o nedavnom ratu, a onda je poslao po djecu da ih vidim. Ušla su tri veoma lijepa dječaka, sa starateljem, i slatka djevojčica od šest godina. Dječaci napraviše preda mnom temena po turski i smjestaše se na divanu u stavu poštovanja, između sjedenja i klečanja, kao što to čine muhamedanci pri molitvi. Djevojčica prinese moju ruku usnama i čelu i sjede u istom stavu iza braće. Kod njih nije bilo stidljivosti; ispoljavali su, zapravo, samo veliko poštovanje u ophođenju. Sjedili su tako ozbiljno kao da uopšte ne znaju šta znači dječiji nestašluk. Nisu ličili jedno na drugo: dvoje je imalo crne oči, treće plave, četvrto sive. Upitao sam im oca da li ih je sve rodila jedna majka, smatrajući to sasvim prirodnim pitanjem. Ali to se nije dopalo paši koji suho odgovori da se on samo jedanput ženio i da su prema tome djeca sva od iste majke.

⁵²¹ Omer-pašina žena, Sidonia Simonis, bila je Erdeljka iz Bukurešta. Nakon udaje promijenila je ime u Saida, ali svoju protestantsku vjeru nije mijenjala. Kočije u kojima je Skene vidi u Travniku dopremljene su za nju iz Beča preko Broda. Turski državnik za čijeg je sina Emina zaručena je Portin komesar Fuad-efendija (vidjeti H. Kapidžić, „Iz života Omer-paše Latasa“, *Gajret*, Sarajevo, XVIII/1937, str. 252–253).

⁵²² Hajrudin-paša će zaista uskoro doći u sukob s Omer-pašom i biće povučen iz Bosne te iste, 1851. godine.

Najmlađe dijete, punački dječak jedva četiri godine star, bio je najdostojanstveniji od svih. No kad ga je otac podstakao da se sprijatelji sa mnom, ispostavilo se da je to neobično zabavan mali čovo, pravi porodični nestaško. Mustafa-paša mu je dao nadimak mušir, ili feldmaršal. Upitao sam dijete gdje mu je štab; ono pokaza na svoja dva starija brata koja je nazvao miralajem (pukovnik) i čaušem (narednik). Pitao sam ga dalje zašto pravi tako veliku razliku u činovima između njih. Odgovorio mi je, lukavo me gledajući, da je čauš suviše ružan da bi bio oficir, mada je ovaj zapravo daleko najljepši među njima. Napustio sam ih da odem kod pravog mušira, Omer-paše, kod kojeg sam zatekao nekoliko posjetilaca. I kako sam kod njega provodio po nekoliko sati svakog dana u toku tri sedmice koliko sam bio u Travniku, a ujutro je obično primao mnogo posjetilaca, imao sam priliku da se bliže upoznam sa svima koji su igrali istaknutu ulogu u nedavnom ratu.

Tu je jednog dana došao i veoma pristali dječak od oko jedanaest godina. Ponašanje mu je bilo smjerno, ali je očito bio pametan i oštrouman. Bio je to unuk i posljednji preostali član Ali-pašine porodice koji je stajao na čelu pobune i kojeg je u šatoru ubio neki stražar⁵²³. (...). Očigledno je njegov dar, ili prokletstvo, ona bosanska sklonost za spletkarenje i izdajničko ponašanje – sem ako njegov pogled ne znači nešto posve drugo. S kakvim je samo umiljatim izrazom na licu pušio lulu, taj mali nitkov! I s kakvim je sve riječima izražavao svoju odanost sultanu dok je ljubio skute feldmaršalove odjeće! Ali me je povremeno sijevanje njegovih očiju, munjevit pogled pun mržnje i prezira, koji bi se odmah zatim rasplinuo u izraz laskave poniznosti, uvjerio da je on kadar da nastavi ulogu koju su imali njegovi preci. Omer-paša mi je rekao da namjerava da ga pošalje u vojnu školu u Carigrad i da mladi beg pokazuje veliku zahvalnost za ukazanu mu milost i nestrpljenje da tu priliku iskoristi. No uvijek bi se našao neki naizgled prihvatljiv razlog da se odloži njegov odlazak.

Kod Omer-paše sam vidio i mladog sina Hasan-bega iz Trebinja (Trebinjo)⁵²⁴. On je neobično glupava i ružna izgleda. Njegova porodica, jedina među provincijskim velikaškim kućama, ostala je vjerna sultanu, a njega je otac, vrlo star čovjek, poslao s pedeset dobrovoljaca da se pridruži carskoj vojsci. Njihovo ponašanje je cijelo vrijeme bilo primjerno, no ono je bilo više nadahnuto starim neprijateljstvom prema porodici Ali-paše nego oduševljenjem za stvar reforme.

Ova dva dječaka predstavljaju dvije velike feudalne kuće pokrajine: jedan će vjerovatno biti uzdignut do visokog položaja, a drugi će biti prognan. Hasan-begovog sina pratila su četiri rođaka, koji su se starali o njemu, i u njima prepoznadoh one šutljive ljude koji su me tako hladno primili u prvoj kući po mom ulasku u Travnik⁵²⁵. Njihova šutljivost se sada objasnila činjenicom da oni, kao većina bosanskih muhamedanaca, ne znaju ni riječi turskog i da su se kao i ja osjećali strancima u namjesnikovoj kući. Ispostavilo se da je onaj navodni leš, tako malih dimenzija, feldmaršalov mladi štićenik, koji je sada bio odjeven u sjajnu uniformu modernog kroja. Poklonio mu ju je Omer-paša da bi dao primjer Bosancima.

Jedan od posjetilaca bio je i hrišćanski arhiepiskop, starac dostojanstvena izgleda s dugom sijedom bradom. Prema paši se ponašao veoma servilno, no kako su razgovarali na hrvatskom, nisam razumio ništa što su rekli. Zatim su došla dva franjevca koji su s feldmaršalom govorili na njemačkom. Tako sam imao zadovoljstvo

da čujem veoma značajan razgovor u toku kojeg je Omer-paša objasnio namjere turske vlade u vezi s Bosnom i dao im izvrstan savjet kako da nađu najbolji način da upotrijebe svoj uticaj na zemljake u Turskoj Hrvatskoj. Izgledalo je da su izuzetno prijateljski raspoloženi prema Porti i mislim da su bili iskreni kada su se saglasili s usvojenim mjerama.

Na Omer-pašin jutarnji prijem došao je jednog dana i jevrejski rabin. Išao je u Sarajevo da oženi sina kćerkom jednog tamošnjeg bogatog Jevrejina i došao je da feldmaršalu preporuči svoje sunarodnike dok je on odsutan. Omer-paša je odgovorio da ima instrukcije da jednako postupa sa svim sultanovim podanicima.

Jednom se pojavilo neko petogodišnje dijete, sasvim samo. Poljubilo je Omer-pašinu ruku i prinijelo je svom malom čelu, a zatim mu uručilo molbu, savršeno pribrano, jer je svoju lekciju dobro naučilo, i povuklo se u dalji kraj sobe. Bio je to najmlađi sin Mahmud-paše Tuzlića koji se nalazi u zatočeništvu u Carigradu, gdje treba da mu sude za istaknutu ulogu u pobuni. Omer-paša naloži malom dječaku da sjedne pored njega na sofu dok on pročita cedulju, a zatim mu reče da će dobiti odgovor za tri dana. Ponudili su mu kafu koju je odbio, napravivši uobičajena temena, što se sastoji od stavljanja desne ruke najprije na srce, a zatim na glavu. To znači, rečeno pjesničkim jezikom Istoka, da se pozdravljena osoba cijeni isto toliko srcem koliko i glavom osobe koja pozdravlja. Omer-paša ga je upitao želi li stupiti u sultanovu vojsku, jer je vladina politika da šalje sinove neprijateljski raspoložene aristokratije u vojne škole, gdje oni uče svoju dužnost prema suverenu. Dijete je odgovorilo da se želi vratiti u Tuzlu, a feldmaršal je ponovio da će mu odgovoriti za tri dana. Tako sam pretpostavio da se djetetova molba na to odnosila. Dječčić se zatim oprostio poljubivši ponovo Omer-pašinu ruku i pritisnuvši je na čelo. Napolju ga je čekalo nekoliko članova njegove porodice.

Među mnogim oficirima koje sam redovno viđao na ovaj način u Travniku nekolicina zavređuje veću pažnju. Sulejman-beg, na primjer, koji je dobio drugu bitku kod Vranduka, krasan je čovjek vojničkog izgleda koji se istakao junaštvom u toku čitavog rata, kao i izvršnom disciplinom koju je udahnuo u svoj pješadijski puk. Seid-beg, zapovjednik puka pješadijske garde, je prijatan čovjek, ali on ovog puta nije učestvovao u borbi jer su njegove jedinice činile dio rezervnih snaga. Pukovnik Ibrahim-beg, zapovjednik drugog pješadijskog puka, čovjek je kultivisanog duha i uglađenog ponašanja koji se u oba vojna pohoda pokazao kao pouzdan i častan oficir. Zatim je tu bio pukovnik Skender-beg, grof Ilinski, koji se posebno istakao. On je bio jedan od ađutanta generala Bema (Józef Bem) u mađarskom ratu, i nakon što je postao musliman, primljen je u tursku vojsku. To je visok, lijep čovjek od oko trideset pet godina koji će se sigurno proslaviti ako sultanu bude suđeno da vodi još veće ratove. Mehmed (Mehemet)-beg, takođe Poljak, iz porodice Laski (Lasky), je potpukovnik iz feldmaršalovog štaba i izvrstan je oficir koji savršeno govori francuski i engleski. Pored ovih, bilo je još nekoliko drugih Poljaka i Mađara koji su prigrlili muhamedanstvo i stupili u tursku službu. To su pretežno krasni mladi ljudi i dobri oficiri, ali nisu, bojim se, suviše privrženi zemlji koja ih je usvojila. Jedan od njih mi je rekao da su mu, kad je zatražio da mu dodijele čin dragunskog kapetana koji je imao u Mađarskoj, pravili teškoće rekavši da je suviše mlad. On se zatim javio da služi kao redov i Serasker je time bio toliko zadovoljan da mu je odmah dao njegov stari čin. Mladi Tefik-beg, Omer-pašin nećak, divan mladić, bio je uvijek tu jer je vršio dužnost ađutanta svog ujaka.

Istorija Omer-pašinog drugog ađutanta, Hajrudin-age, je veoma neobična. To je visok mladi čovjek vojničkog stasa, no on je nekad bio Vlah i sveštenik grčke crkve. Izgleda da ga je vojnička karijera neodoljivo privlačila, pa kako nije mogao drukčije zadovoljiti svoju životnu želju, postao je musliman i javio se u vojsku. Njegovo hra-

⁵²³ Ali-paša Rizvanbegović je ubijen, po svoj prilici po naredbi Omer-paše, marta 1851. u Dobrinji kod Banje Luke: jednom stražaru je, tobože, puška ispala iz ruku i sama opalila. Događaj je kasnije prikazivan kao nesrećan slučaj.

⁵²⁴ Hasan-beg Resulbegović, poznati hercegovački prvak.

⁵²⁵ O ovome vidjeti Skeneov opis dolaska u Travnik svrstan u IV, 3.

bro držanje na bojnopolju pribavilo mu je čin poručnika i Omer-paša ga je uzeo u svoj štab. Kad sam to čuo, rekao sam feldmaršalu da, ako je on smatrao za shodno da ga imenuje svojim ađutantom, mogao mu je bar dati kakve druge dužnosti izuzev onih u predsooblju, jer neki od njegovih posjetilaca možda ne vole da dolaze u dodir s njim. Omer-paša na to nije ništa odgovorio, ali me je nakon toga kod njega uvodio drugi ađutant, jedini u njegovom štabu koji je bio rođeni Turčin. Viđao sam često i sanitetske oficire. Oni su uglavnom bili Nijemci, Grci, Italijani i Francuzi, mada je među njima bilo i Osmanlija. Nijedan od evropskih ljekara nije napustio svoju religiju, iako su svi govorili da su savršeno zadovoljni svojom turskom službom, jer se prema njima u svakom pogledu dobro postupa.

Ali-beg, inženjerijski potpukovnik, često se pojavljivao s topografskim planovima i kartama na kojima su bili ucrtani glavni marševi, pokreti trupa i bitke iz tek završenog rata. Sve je bilo odlično ucrtano i ja sam razumio dovoljno od onog što su na turskom razgovarali on i feldmaršal da zaključim da taj ogranak vojske ni u kom pogledu nije manje efikasan od ostalih. Abdurahman (Abderrahman)-aga i Mehmed (Mehemet)-aga, oba lijepi muškarci iz albanskog plemena Toske i odjeveni u sjajnu nošnju svog naroda, stajali su na čelu dva korpusa neregularnih albanskih trupa koje su se borile u obje operacije. Vidio sam ove neobuzdane borce jednog jutra kako marširaju kroz grad; bilo ih je tri stotine i marširali su u stroju jedan za drugim sa svojim bajraktarom koji je nosio crvenu zastavu s turskim polumjesecom i zvijezdom. Ta zastava je neobično odudarala od njihove odjeće koju obično zovu grčkom nošnjom. Samo muhamedanci mogu biti primljeni u ove jedinice. Oružje im se sastoji od pušaka, svih veličina i oblika, koje nose preko ramena, i pištolja, jatagana i handžara za pojasom.

Turški oficiri u Travniku nadmetali su se jedan s drugim u nastojanju da ostave kakav koristan trag o svom boravku u gradu. Seid-beg je o svom trošku gradio cestu preko nekog močvarnog zemljišta; jedan drugi pukovnik gradio je sjenicu pored velikog vrela; artiljerijski major podigao je kamenu česmu za javnu upotrebu u ulici gdje je bilo tekuće vode. I drugi slični primjeri dobročinstva dokazivali su Bosanci-ma da Turci mogu da oproste.

Često sam viđao Omer-pašinu malu kćerku Eminu. Ponekad je bila obučena kao Turkinja, ponekad kao Evropljanka, a ponekad i u oficirsku uniformu. Uvijek je odavala utisak milog i pametnog djeteta; govorila je dobro francuski i njemački i obično se pojavljivala s malom kesom da je otac napuni za izvjestan broj vojnih invalida koje je pomagala. Tu je bio i neki austrijski slikar, obučen u rafaelovsku nošnju, koji je slikao Eminu – a ona je bila zaista krasan model, u svojoj istočnjačkoj odjeći. Došao je čak iz Beča da moli Omer-pašu da mu pozira kako bi izradio njegov portret, što je ovaj odbio, dajući mu bolji predmet za njegovu umjetnost⁵²⁶.

U Travniku sam se često viđao s još jednim Austrijancem koji je bio ni manje ni više nego vladin špijun. Stigao je tamo uskoro poslije mene i iz pouzdanih izvora sam saznao da mu je specijalna dužnost bila da motri na mene i izvještava o svemu što uradim ili kažem – a možda i o mnogo toga što ne uradim i ne kažem. Čudnovato je, međutim, da mi se, iako sam bio svjestan toga, on veoma dopao. Tražio je moje društvo u svako doba; uvijek bi se pojavljivao kad bih išao nekom u posjetu i obično bi se nalazio u pratnji svih koji su mene posjećivali. No bio je tako zabavan sagovor-

⁵²⁶ To je Vjekoslav Karas (1821–1858). „U Travniku se nalazi“, javlja konzul Atanacković knezu Schwarzenbergu 5. juna 1851, „i slikar Karas iz Karlovca da slovenskog junaka Omer-pašu portretiše za *Ilirsku maticu*.“

A 12. juna iste godine, konzul izvještava: „Karlovački slikar Karas ide unaokolo u crvenom fesu i takozvanoj ilirskoj nošnji“ (F. Šišić, o. c., str. 321; 326). Portret Omer-paše Karas zaista nije naslikao u Travniku nego po povratku u Zagreb. Sliku mu je zatim poslao u Carigrad (H. Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave, 1878–1918*, str. 120).

Sefardka

[H. C. Thomson: *The Outgoing Turk: Impressions of a Journey Through the Western Balkans*. London, 1987. str. 43]

nik i svoj prljavi posao obavljao je s takvim šarmom da me je potpuno obezoružao i prestao sam da se ljutim. A mislim da sam se i ja njemu dopao, možda zbog toga što sam mu uštedio trud da upotrijebi komplikovanija sredstva iz arsenala njegove profesije. Učinio sam to govoreći mu, obično nepitan, sve što je želio da sazna. Ni sam imao ništa da sakrивam i nisam tajio da mi je namjera istražiti istinu o zemljama u kojima boravim. U početku se činilo da on moju iskrenost uzima kao vješto prikrivenu dvoličnost, prema onom Taleranovom (Talleyrand)⁵²⁷ načelu da se govori istina u cilju obmane, jer se istini ne vjeruje. No ubrzo me je shvatio, jer je bio vrlo pаметan, i poslije smo se sjajno slagali. Ja sam mu diktirao izvještaje koje je slao o meni i tako sam s njim dijelio bliskost koju nisam mogao izbjeći. Bio je prisutan jednog dana kod Omer-paše kad je ovaj primio pismo od nekog Bosanca iz Turske Hrvatske za koga je znao da je austrijski čovjek. Omer-paša nam je pročitao pismo i ja sam se zapanjio kad sam shvatio da je to pravo prijeteće pismo, napisano sa sasvim jasnim ciljem da zastraši i odvra ti feldmaršala od njegove namjere da smiri provinciju. A mračnim nagovještajima o napadu na Omer-pašinu ličnost i tajanstvenim aluzijama na strašne urote nedostajala je samo mrtvačka glava i krvave kosti na vrhu strane da im da pravi hibernijski⁵²⁸ pečat. Omer-paša se tome samo nasmijao i, okrenuvši

⁵²⁷ Charles Maurice de Talleyrand (1754–1838), francuski državnik i diplomata.

⁵²⁸ Irski.

se mome austrijskom prijatelju i špijunu, upitao ga šta misli o tome. Ovaj je ispoljio dobru dozu samopouzdanja u veoma zanimljivom mačevanju riječima koje je uslijedilo i u kojem je turski komandant zadavao vješte ubode i silovito napadao, dok je austrijski službenik s velikim umijećem odbijao udarce spretno mu parirajući. Cijelo to vrijeme su sjedili i pušili dugačke lule s ogromnim siscima od čilibara, divno ukrašenim briljantima. Rekao sam da su veoma lijepe, no Omer-paša se ogorčeno požalio na ogromne troškove koje podrazumijeva visoki položaj u Turskoj.

„Evo ovo, na primjer“, reče, „prisiljen sam da imam ovakve lule; ali da sam ja ministar rata, razbio bih ih o glave mojih feldmaršala“.

Još je dodao kako mora, kad je u punoj uniformi, nositi sablju čiji ga je draguljima ukrašeni balčak koštao 1 000 funti.

Uto donesoše pismo od Ibrahim-paše koji je ostao u Novome (Novino) kao zapovjednik logora za regrute. Omer-paša nam ga je pročitao i priča koju je sadržavalo dobro ilustruje primjerno ponašanje vojnika turske regularne armije. Pekari iz Austrije imali su, izgleda, običaj da prelaze rijeku Unu i da prodaju bijeli hljeb u logoru. Vojnici koji su imali malo prilike da troše svoju platu za vrijeme rata, imali su dosta novaca i, kako je ovih hljebova uvijek bilo malo, obično su se o njih otimali. Pekari su uskoro uvidjeli da je svaki vojnik koji se na taj način domogao hljeba odmah zatim došao i dobrovoljno ga platio pa su jednostavno počeli da istresaju hljeb na zemlju i puštaju vojnike da ga podijele među sobom kako znaju i umiju.

Neka žena, međutim, koja je prešla rijeku po prvi put ovim poslom, uplašila se kad su turski vojnici počeli da se jagme za hljeb, iako su to činili sasvim dobroćudno, i počela da bježi, uvjerena da joj je sav hljeb propao. Nije se zaustavljala sve dok nije stigla do čamca i prešla na drugu stranu. Turci su među sobom sakupili cijeli iznos koji su joj dugovali i odnijeli ga kapetanu svoje čete ispričavši mu šta se desilo. Ovaj je izložio slučaj Ibrahim-paši koji ga je s novcem poslao preko granice. Baš tad je bio pazarni dan u tom austrijskom gradu i dolazak turskog oficira izazvao je pravu senzaciju; no kad se ovaj raspitao za ženu i kad joj je uručio novac za hljeb, sve je postalo jasno. Oficiru su ljudi na ulicama klicali i uzvikivali „Živjeli Turci“, a on se vratio u logor praćen od mnogih koji su s njim pošli da tako izraze zahvalnost za ponašanje turske vojske prema njihovoj zemljakinji.

Disciplina nizama bila je zadivljujuća u toku gotovo cijelog bosanskog rata. Jedini primjer neposlušnosti bilo je gonjenje neprijatelja nakon bitke u Vučjaku. Tom prilikom su, međutim, vojnici bili izazvani varvarskim postupkom pobunjenika prema njihovim ranjenicima i hladnokrvnim ubistvom izaslanika. Takođe su bili razdraženi, na još neposredniji način, pokoljem nekolicine njihovih drugova koji su zbog svoje odvažnosti dopali zarobljeništva kad su prvi krenuli naprijed još na početku bitke. I zaista, tako je velika bila okrutnost pobunjenih spahija da je Omer-paša smatrao za neophodno da povede sa sobom na marš bolesne i ranjene, jer se nije usudio da ih ostavi bez zaštite u gradovima.

Omer-paša me je svojom kočijom sa četiri konja povezao da vidim njegovog pastuha koji je bio na ispaši u ravnici ispod grada. Tu je bilo oko sto dvadeset konja svih pasmina – arapske, turkmenske, berberske, transilvanijske, njemačke i engleske. Neki od njih su bili veoma lijepi; jedan pustinski riđan bio je najkrasnija životinja koju sam vidio u životu, mada je imao više od dvadeset godina. Dvije bijele arapske kobile koštale su po 800 funti; imale su ožiljke na svojoj svilenkastoj koži koji su bili posljedica rana od koplja zadobijenih u okršajima između beduinskih plemena. A na pola tuceta turkmenskih ubojnih konja mogle su se vidjeti velike kosti nakon iscrpljujućih pohoda u proteklom ratu. Omer-paša neobično voli konje i kaže da je čitav svoj imetak u njih uložio. Njegov glavni konjušar, tačnije nadzornik štala, je Emin-beg, šeik iz Jerusalima, koji je prognan u Bosnu zbog nekog političkog grijeha.

Omer-paša mu je jednom, za vrijeme rata u Siriji, pružio gostoprimstvo i otad je Emin-beg član njegovog domaćinstva. To je veoma pristao, mada ohol Arapin.

(Arap Ahmed-paša) me je pozvao da pođem sutradan s njim na suđenje pobunjenicima pa sam se obradovao što ću imati priliku da upoznam tursku pravdu. Odjahali smo zajedno do logora rano ujutro. Pod jednim velikim šatorom zatekli smo dvanaest štabnih oficira s muftijom, ili doktorom muhamedanskog prava, kako sjede na dva reda divana na čijim krajevima su ostavljena mjesta za dva general-majora, Arap Ahmed-pašu i Mustafa-pašu i, pored njih, za dva pisara koji će bilježiti sudski postupak.

Kad smo svi posjedali – jer su oficiri ustali da nas dočekaju – donesene su lule, nargile i kafa i otpočeo je rad predviđen za taj dan. Osman-aga je stajao iza mene da mi tumači šta se dešava. Sud je imao zadatak da ispita i ocijeni krivicu zarobljenika. Imao je ovlaštenje da oslobodi one koje bude smatrao nevinim, ali ne i moć da osuđuje krivce kojima će na kraju suditi Omer-paša i Hajrudin-paša, sa nekoliko savjetnika. Petorica optuženih bili su odabrani kako bi se nakon saslušanja odredila njihova krivica. Prvi je bio jedan veoma visok i mršav starac podla i odbojna izgleda. Bio je učitelj, a optužba je glasila da je pisao pisma koja su razmjenjivala dvojica pobunjeničkih vođa. Priznao je da je sastavljao pisma, ali je poricao da je u to vrijeme bio svjestan njihovog pravog značenja. Priroda tih pisama i učiteljeva očigledna dovrtljivost potpuno su poništili njegovu odbranu i on je predat na dalji sudski postupak. Sljedeći zarobljenik je takođe bio neki starac s dugačkom bijelom bradom koji je bio jedan od podstrekača i vođa ustanka u Turskoj Hrvatskoj i koji je, očigledno, bio stari i lukavi lisac. Zvao se Abdul-aga, ili sluga Božji. Tvrdio je da nije učestvovao ni u jednoj bici i to je uspio potkrijepiti pozivajući se na svjedoke među zatvorenicima koji su svi posvjedočili u njegovu korist. Međutim, sve je upućivalo na to da je on duboko upleten u pobunu i sud nije mogao da se odluči da ga oslobodi. Uto je Ahmed-paša došao na dobru ideju: naredio je da starac ostane u šatoru dok budu saslušavali druge.

Zatim su doveli dva mladića, povezana lancima jedan za drugog. Prvi je izjavio da nije kriv, mada nije bio uvjerljiv. Dokazi protiv njega, međutim, nisu bili jaki, i sud je odlučio da mu se skinu lanci i da se pusti na slobodu. Izdata mu je potvrda kako ga policija ne bi zlostavljala. Jadni čovjek je gotovo pomahnitao od radosti: pao je na koljena i poljubio zemlju pred nogama dvojice paša. To je činjenica vrijedna pomena, činjenica koja rječito govori u prilog duha koji danas preovladava među Turcima: taj čovjek kojeg su pustili bio je hrišćanin, dok su oni koji su zadržani da im se dalje sudi bili muhamedanci. Drugi mladi čovjek, lijep momak kojem vjerovatno nije bilo više od šesnaest ili sedamnaest godina, optužen je da je predvodio pobunjenike svog okruga, njih tri stotine, i da se borio s velikim uspjehom u više bitaka. Odbijao je da odgovori na pitanja koja su mu postavljali. Ahmed-paša se tada obratio starcu kojem je naredio da ostane i koji je sada upao u zamku uprkos svom velikom lukavstvu. Pretpostavljajući, naime, da su mu oprostili, želio je da izrazi svoju zahvalnost pokazujući usrdnu odanost vladi. Rekao je Ahmed-paši da je onaj mladić poznati Hasan-beg koji je više doprinio širenju pobune nego bilo koji drugi vođa. Mladić je izgledao zapanjen nakon ove optužbe, no napokon je progovorio, i to svrhovito.

„Da“, rekao je, „ja sam Hasan-beg. Bio sam vođa i činio sam sve što sam mogao protiv vlade. Spreman sam da čujem svoju presudu, ali ne sam. Ko me je učinio vođom? Ti, Abdulah-aga! Ti si došao u moju kuću kad mi je otac poginuo u Vučjaku i nagovorio me da ga zamijenim. Majka me nije htjela pustiti, a ti si joj rekao da će se ljudi našeg okruga razići. I ja sam otišao, ali ti nisi. Ti si poslao nas mladiće koji su vjerovali tvojim riječima, a ti si ostao kod svoje kuće. Pašo, kriv sam!“

„Tshodjuk!“ reče Ahmed-paša. „Dijete! Naš padišah će, nadam se, imati saža-

ljenja prema tvojoj mladosti i mi ćemo te preporučiti za milost. A što se tiče ovog starog izdajnika, njega ćemo poslati da odgovara što je zaveo tebe i ostale“.

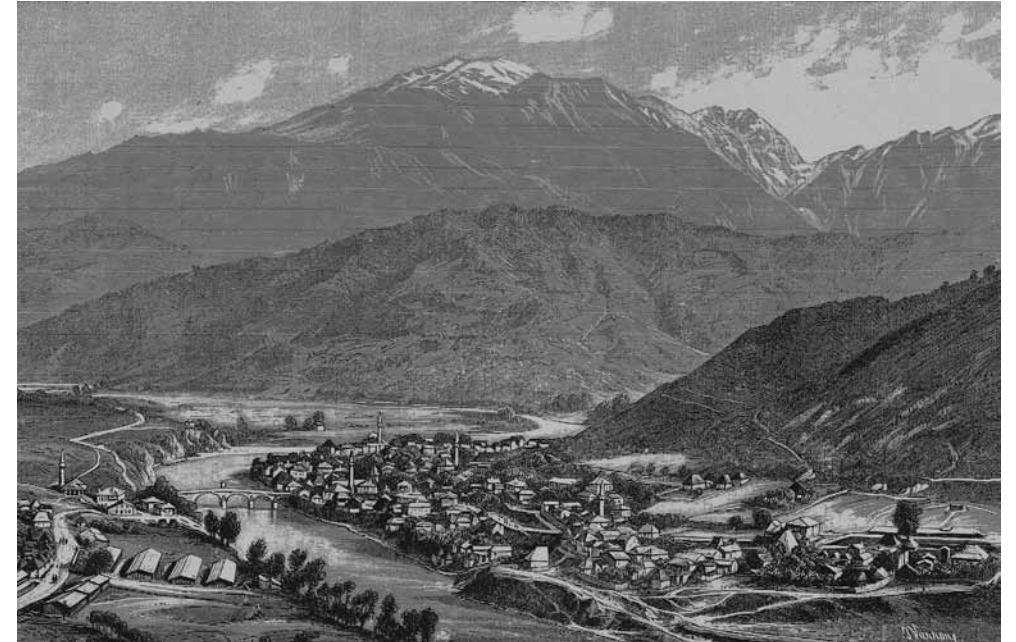
Obojica su poslana na dalji postupak. Kad su izlazili zajedno, primijetio sam Hasan-begov prezirni pogled upućen Abdul-agi koji se nije usuđivao da digne glavu. Zatim je pred sud pozvan sljedeći zatvorenik. Ovaj je očigledno imao više od osamdeset godina, ali, na moje veliko čuđenje, bio je optužen da se borio čitavo vrijeme u obje operacije, i to na čelu ljudi iz svog sela. Branio se neuvjerljivo, a činjenice su ga teretile da je aktivno učestvovao u pobuni i da je okupio svoje suseljanke uvjeravajući ih da su sultanove regularne trupe kauri i neprijatelji islama. Stvari su se počele odvijati loše po njega i on je stajao tresući glavom i mrmljajući nešto sebi u bradu kad je dežurni oficir obavijestio sud da dva Bosanca mole da budu primljeni u šator jer imaju nešto da kažu u vezi sa suđenjem. Dobili su dozvolu i uskoro se pojavile dva lijepa mlada čovjeka. Rekli su da je njihova majka kćerka zatvorenika, da živi udata u udaljenom kraju Bosne, koji se nije pobunio, pa je, kad je čula da će joj oca suditi, poslala njih da se dobrovoljno jave u regularnu vojsku ako im vlada pomiluje djeda. Ovaj događaj izazvao je veliko uzbuđenje u sudu.

„Aferim! Tako valja!“, uskliknuo je Arap Ahmed-paša, blistavih očiju. Nakon vijećanja sud je odlučio da nije u njegovoj moći da oslobodi zatvorenika, čija je krivica očito veoma velika, ali je riješio da o ovom slučaju odmah izvijesti feldmaršala i predloži mu da ga blagonaklono razmotri. Omer-paša se nalazio u logoru i Ahmed-paša naloži starčevim unucima da odu do njega i sve mu ispričaju. Odgovor je uskoro stigao: starac je pomilovan zahvaljujući svojoj poodmakloj dobi i odanosti članova njegove porodice za koje se vjeruje da će postati vjerni podanici sultana. Starac je potom priznao svoju krivicu, dodajući da će dozvoliti bilo kome da mu odsiječe glavu ako se opet lati oružja. A riječ je o osamdesetogodišnjaku, s jednom nogom u grobu!

Neophodnost podsticanja služenja vojske je od najveće važnosti te je poštediti jedne stare glave od relativno malog značaja; zemlja, naime, neće biti bezbjedna sve dok služenje vojske ne postane općenito. Dosad je u regularnu armiju regrutovano isključivo muslimansko stanovništvo i taj sistem je smatran prikladnim, jer bi česta upotreba sultanovih trupa u suzbijanju muhamedanskih pobuna proširila jaz između dvije religije da su jedan dio vojske činili hrišćani. To bi ovakvim ratovima dalo fanatičan karakter.

Hrišćani bi se rado borili u redovima carske vojske jer su ovi ratovi obično vođeni u njihovu korist i oni su često ispoljavali veliku spremnost da vojsci pomognu kao vodiči i da je opskrbljuju namirnicama i prevoznim sredstvima. No, možda bi bilo bolje da to nisu činili. S vremenom će, međutim, postati neophodno da se i hrišćani primaju u vojsku, jer muhamedansko stanovništvo, koje se sastoji od Osmanlija, Albanaca, Kurda, Bosanaca i drugih, ne prelazi tri petine svih sultanovih podanika, pa se ne može očekivati da se služenje vojske u čitavoj Carevini zahtijeva od samo jednog dijela njenog stanovništva. Tim više što razlika između dviju religija ne podrazumijeva uvijek i razliku rasa, a u Bosni, na primjer, nema razlike u podjeli obaveza i povlastica na ovoj osnovi između osvajačkih i potčinjenih slojeva, jer su i hrišćani i muhamedanci podjednako ugnjetavani.

U pomorskoj službi ova razlika je ukinuta 1847. godine: hrišćani su počeli služiti s Turcima na ratnim brodovima i nije bilo nikakvih loših posljedica. Stoga je ovom pitanju posvećena pažnja, da bi se prišlo sličnoj reformi i u kopnenim snagama. Prošle godine je Državni savjet podnio nacrt o primanju hrišćana u vojsku i o ukiđanju zakona o ličnom oporezivanju koji je bio primjenjivan umjesto služenja vojske. Sultanova vlada odobrila je ove mjere, no one nisu dobro primljene od samih hrišćana, koji izgleda još nisu dovoljno uvjereni da je njihovo nekadašnje ropstvo

Konjic

[J. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 85]

praktično prestalo i koji se još uvijek boje suviše bliskog dodira s nekad tlačiteljskim slojem stanovništva.

Sve je, međutim, urađeno da se iskorijene ovi strahovi, uključujući zabranu upotrebe izraza raja i kauri, koji su kažnjivi u mornarici, gdje su hrišćani i Turci pomiješani. Sada samo treba da vrijeme učini svoje. Porta stoga čeka s uvođenjem ovih novina dok prilike ne sazriju za njihovo efikasno sprovođenje i pitanje je jedino kako brzo će se to desiti.

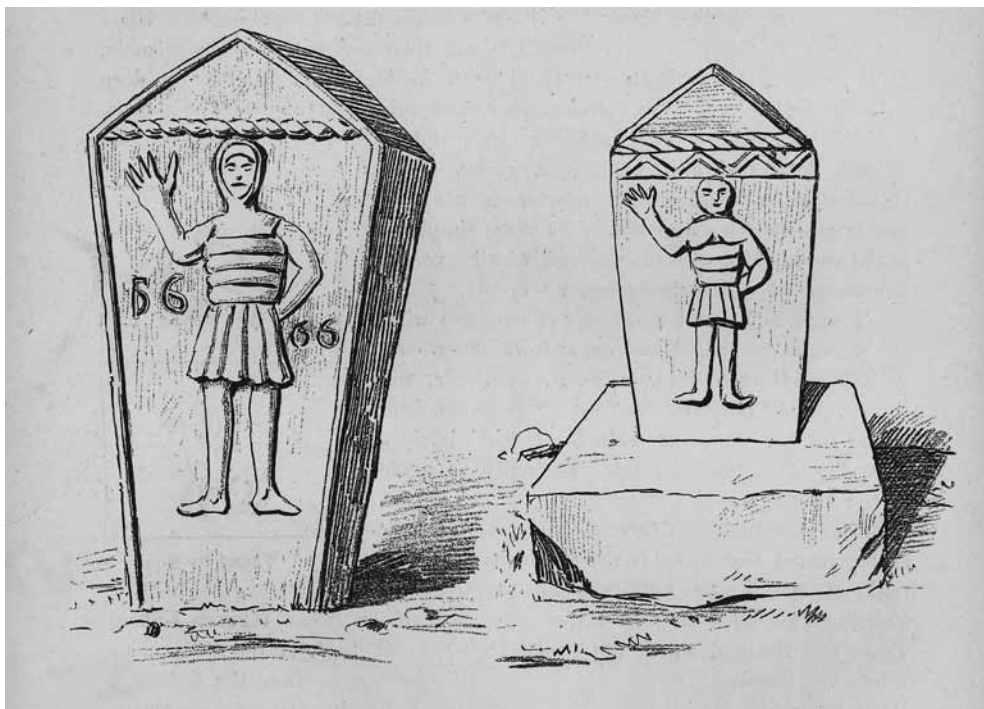
(*The Frontier Lands of the Christian and the Turk*, Vol. II, pp. 211–215; 216–218; 260–264; 293–296; 300–304; 306–320; 326–332)

* * *

George Arbuthnot prati u jesen 1861. godine vojsku Omer-paše Latasa koji nastoji da uguši ustanak Luke Vukalovića i neutrališe crnogorsku pomoć hercegovačkim pobunjenicima. Englez sa simpatijama govori o turskoj vojsci i njenom vrhovnom zapovjedniku, ali je skeptičan prema nekim vidovima turskog vojničkog života i načina ratovanja.

* * *

Spuštajući se s brda, mogli smo napredovati brže, no uprkos tome ušli smo u predgrađe (Mostara) nekoliko sati nakon zalaska sunca. Kao i u svakom turskom gradu, i ovdje je bilo mnogo pasa i nadgrobni spomenika. Ovi potonji su imali čalme na vrhu i izgledali su sablasni i strogi na hladnoj mjesecini. Osim poneke grupe Muslimana koji su sjedili ćutke i nadmena držanja kraj prašnjave ceste, grad je izgledao potpuno napušten. I dok su se moji sada već iscrpljeni konjić vukli loše po-

Stećci (motivi) kod Stoca

[J]. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 120]

pločanim ulicama, pomišljao sam na to kako ću morati da provedem noć *al fresco*⁵²⁹. Može se, dakle, pretpostaviti da sam s priličnim zadovoljstvom, i to sa čibukom u ruci, očekivao dolazak paše koji je, uprkos kasnim noćnim satima, izrazio želju da me smjesta vidi. Niko više od mene ne mrzi onu muku što spopadne neke putnike kad treba da podrobno prenesu razgovore koje vode s istočnjačkim dostojanstvenicima, jer se ti razgovori uglavnom sastoje od učtivih fraza koje nesavršeno prevode poluobrazovani prevodioci.

U mom slučaju, međutim, smatram da nema potrebe za izvinjavanjem kad je riječ o ovom prvom ili narednim razgovorima. Jer bilo šta što dolazi iz usta takvog čovjeka u tako kritičnom trenutku mora u najmanju ruku biti zanimljivo, bez obzira što nema veliki politički značaj. Nakon što smo porazgovarali o odnosima pojedinih evropskih sila s Turskom i vrlo otvoreno razmotrili temu francuskih i ruskih intriga, paša je ispoljio veliko zanimanje za mišljenja stvorena u javnosti raznih zemalja o hercegovačom i crnogorskom pitanju. No, glavna tema razgovora bio je pohod koji je upravo trebalo da poduzme protiv hercegovačkih ustanika i pripreme koje je u tu svrhu izvršio.

Mada potpuno svjestan teškoća koje prate ovaj zadatak, a koje proizlaze iz političkih komplikacija, kao i fizičkih karakteristika ove zemlje, Omer-paša je stalno govorio s ubjeđenjem u konačni uspjeh turskih armija i u opšte smirivanje u zemlji. Ako je iko sposoban da dovede do ovog željenog završetka, onda je to Omer-paša, jer on posjeduje, u velikoj mjeri, onaj oprez koji je neophodan za uspješno vođenje ofanzivnog rata u jednoj planinskoj zemlji. Ta njegova osobina je u potpunoj opreci

s brzopletim akcijama toliko karakterističnim za turske generale. Upotrebljavajući izraz ofanzivni rat htio bih reći da se operacije vode iz prave baze i u skladu sa opšteprihvaćenim pravilima ratovanja, za razliku od gerilskog načina borbe koji vode ovi pobunjeni gorštaci. U svom doslovnom značenju, Omer-pašina misija se jedva može smatrati ofanzivom; njegov cilj nije da pregazi teritoriju, čak ni da traži borbu s neprijateljem, već prije svega da dovede zemlju u takvo odbrambeno stanje kakvo će je osigurati od upada onih razbojnika koji su, nakon što su zbacili tursku vlast, potražili utočište u Crnoj Gori, odakle, zajedno s neobuzdanim bandama iz te pokrajine vrše upade preko granice, ostavljajući za sobom pustoš i zgarišta, ne poštujući ni starce ni žene. To su pobunjenici protiv svog suverena i predstavljaju sramotu za hrišćanstvo.

Tokom sedmice koja je protekla između mog dolaska i prebacivanja štaba u središte rata, vodio sam nekoliko razgovora s Omer-pašom. U tim prilikama on je bio veoma ljubazan i mnogo se trudio da mi objasni pripreme koje je napravio za rat protiv Crne Gore 1852. godine te da mi opiše prirodu ratovanja u toj zemlji. Izrazio je veliko zadovoljstvo kartom Crne Gore koju sam mu poklonio, a koju je crtao major Koks (Cox) iz Kraljevske inženjerije, britanski komesar za određivanje novih granica. Zapazio je, međutim, odsustvo jednog ili dva prohodna puta čije postojanje sam utvrdio kad sam kasnije išao s vojskom u te krajeve. Karta je, mogu primijetiti, znatno bolja, kako po tačnosti tako i po preciznosti detalja, od bilo koje što se do sada pojavila.

Osvanuo je 14. septembar 1861, tmuran dan kako se samo može zamisliti. Hladna kišica, nošena snažnim naletima vjetra, nije doprinosila ljepoti okolnog pejzaža, dok je prilično zlokobno naviještala neuspjeh operacije čiji je prvi značajan korak, može se smatrati, počeo toga dana. Do devet sati, što je bilo vrijeme utvrđeno za naš polazak, vjetar se stišao, no kiša je počela liti kao iz kabla i ništa nisu pomogla sva naša sredstva zaštite kao što su ogrtači i kabanice. To je potrajalo sve do poslije podne, kad su se oblaci razišli i izašlo sunce, sjajno i toplo.

Ima malo šta što bi zainteresovalo putnika u ovom dijelu Hercegovine, osim grupa starih nadgrobničkih spomenika koji se vrlo često javljaju u toj pokrajini. Otprilike jedan sat prije nego što smo stigli u Stolac (Stolatz), naše odredište, naišli smo na jedno od tih starih groblja koje zavređuje pažnju zbog mamutskih razmjera nadgrobničkih spomenika⁵³⁰. Oni su, kao što je obično slučaj, ukrašeni primitivnim likovima muškaraca u oklopu, konja i pasa i odsječenih glava. Datumi se rijetko nalaze, ali vrsta izrade i česte pojave krsta potvrđuju pretpostavku da su nastali prije turskog osvajanja. Na ulasku u Stolac dočekali su nas predstavnici seoskog življa i grupe djece poslate da pozdrave dolazak onog koji se smatra opštim mirotvorcem. Usrdna želja što su je ovi ljudi pokazivali da izraze poštovanje ljubljenoj stremeni kad je bio na konju, ili ruba njegovih pantalona, nije nikako prijala Omer-paši koji ima evropeizirana gledanja na ovakve stvari. Međutim, oduševljenje s kojim je primljen bilo je istinsko i predstavlja značajan element u njegovim izgledima da svoj posao uspješno okonča. Van zidina je stajao jedan bataljon vojske, a tu i tamo je bio poneki odred dobrovoljaca. (...)

Omer-paša je tu noć proveo u kući jednog bogatog Muslimana, dok sam ja konačio kod najuglednijeg stanovnika hrišćanina, Grka⁵³¹, trgovca po zanimanju. Ovi ljudi, od kojih se po jedan nalazi u većini glavnih gradova i većih sela, mogu se

⁵³⁰ Ovo je nekropola stećaka u Radimlju.

⁵³¹ Tj. (pripadnika) grčke crkve.

⁵³² Etnička skupina u Indiji porijeklom iz Irana, čiji su pripadnici pristalice staroperzijske vjere zoroastrizma. Progonjeni od muslimana u 7. i 8. stoljeću, Parsi bježe iz Perzije i nastanjuju se u Indiji, uglavnom u Bombaju.

⁵²⁹ (Ital.) (Doslovno: na svježe) Na otvorenom, pod vedrim nebom.

smatrati turskim Parsima⁵³². Njihovi dućani su dosta dobro opskrbljeni evropskom robom a vlasnici su im daleko ispred svojih sugrađana po čistoći i civilizovanosti. Pa ipak, neki od načina na koje vole da izražavaju poštovanje čak i strancu-prolazniku, daleko su od prihvatljivih. Među najmanje zazornim je slanje djece da vam zgrabe ruku i obalave je poljupcima; jedini način da to izbjegnute jeste da ruke držite zabijene u džepove. To je odvratan običaj drugdje, ali ovdje je neophodan. Prije nego što se oprostim od kuće mog domaćina, moram sa zahvalnošću odati priznanje njevoj udobnosti i čistoći. Uzalud sam navaljivao da mu dam nešto za gostoprimstvo koje mi je ukazao; na kraju se to svelo samo na poklon jednom od spomenute djece, i tako sam jedino mogao ubijediti ovu ljubaznu porodicu da primi nešto kao sjećanje na svog zahvalnog gosta.

Stolac smo napustili u pravcu jugoistoka, konjskom stazom što vodi desnom obalom rijeke. Tokom prva dva sata, stijene na lijevoj strani bile su sasvim gole i bez ikakvog traga zelenila. Kasnije su postale manje gole i bile su obrasle ostrim žbunjem koje je raslo sve do samog ruba vode. Voda je bistra i plitka i na jednom mjestu iznenada nestaje – jedan primjer pojave česte u ovim krajevima, što sam već ranije spominjao. Dalje od mjesta gdje rijeka ponire, dolina ima sve osobine suhog riječnog korita sa strmim obalama i šljunkovitim dnom.

Naše snage, koje su se na odlasku iz Mostara sastojale od male prateće čete konjanika i nekoliko stotina dobrovoljaca, u Stocu su se povećale za pola bataljona pješadije redovne vojske. Ne mogu baš reći da je slikoviti utisak koji su ostavljali ovi bašibozuci (među kojima su upadali u oči Albanci) bio pojačan priključivanjem vojnika redovne čete, u vojničkoj odjeći i vunanim šinjelima. Pa ipak, neka niko ne omalovažava tursku pješadiju prije nego što je vidi kako skladno i bodro stupa na vrelom suncu, i to u zemlji čija bi krševita oporost iznurila i najotpornije Škotske brđane⁵³³.

Ti prvi marševi, prije nego što smo se pridružili glavnini vojske, bili su za nas koji smo jahali prilično ugodni. U svakom šumarku na koji smo naišli – a njih nije bilo mnogo – oglašavan je odmor i u nevjerovatno kratkom vremenu donijeli bi kafu i lule generalu, njegovom sekretaru i meni, a ostalo osoblje bi se okupilo na nekoliko koraka od nas. Za vrijeme ovih predaha vidali smo djecu i radoznale odrasle ljude kako vire u nas iza drveća, čvrsto riješeni da vide Serdar Ekrema⁵³⁴. Primijetio sam da on nikada ne propušta priliku da porazgovara sa seljacima koji bi drhteći poslušali njegov poziv da dođu i prime „bakšiš“ (Bakshish)⁵³⁵. Njegov ljubazan ton i blago ophođenje bi ih uskoro sasvim smirili.

Kad ovako govorim o Omer-pašinim moralnim osobinama, ne bih da me se pogrešno shvati: ne želim doprinijeti zaključku da on posjeduje veoma prefinjen duh, a još manje da je obdaren onim osobinama koje čine jednog filantropa. Ali ono što on zaista posjeduje jeste dobra narav i velika pronicljivost koja ga upućuje na politiku tolerantnosti i sklonost da pomaže slabima protiv jakih. Tako, ako je optuživan da je vršio pritisak na podanike Njegovog Carskog Veličanstva Sultana, usuđujem se da kažem da je ovu vrstu „pažnje“ posvećivao isključivo onima za koje zna da su nagomilali novac teškim iznuđivanjem i tako im on vraća milo za drago. (...)

⁵³³ „Stanje turske vojske kod dolaska Omer-pašina“, piše, međutim, Milan Prelog, „ne bijaše baš ružičasto. U svemu je turska vojna sprema iznašala jedno 14 000 ljudi, uračunavši ovamo i bašibozuke oko Gacka pod vodstvom hrabroga Derviš-bega Čengića (Dedage, sina Smajil-agina). Među tim bašibozucima bilo je oko 2 000 Hercegovaca koji su direktno stajali pod vodstvom Dedaginim, a inače je bilo među njima i Arnauta, Makedonaca itd. Sva turska vojska nalazila se u lošem stanju“ (*Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II dio*, 1739–1878, str. 92).

⁵³⁴ Omer-paša Latas.

⁵³⁵ (Pers.) Dar, poklon

Sada smo se približavali Bileći (Bieliki), gdje se znatan broj vojnika sakupio pred Derviš (Dervisch)-pašom, generalom divizije. Predio kroz koji smo prolazili i dalje je bio isti – krševit i neravan, s ponekim niskim šumarkom. Posljednji marš je bio dvostruko duži od prethodnih i već je bilo kasno naveče kad smo stigli u logor. Izuzev nekoliko odreda neredovne vojske postavljenih na izvjesnim rastojanjima, zemlja je izgledala zaista napušteno, i na osnovu priča koje sam naknadno čuo, ne mogu a da ne pomislim da su uzrok i posljedica vrlo usko povezani, ili, drugim riječima, da je prisustvo neredovne vojske objašnjavalo odsustvo stanovništva. Polufeudalni duh, koji je s uništenjem janičara drugdje u velikoj mjeri ugušen, još uvijek živi u ovom dijelu Carevine, a meni se čini da Porta treba više da se plaši stvarne opasnosti koja dolazi od nezavisnog duha među muslimanskim stanovništvom nego one koja potiče od velike mržnje hrišćana.

Oko četiri sata pred Bilećom dočeka nas je Derviš-paša. Tu smo opet zatekli još bašibozuka, konjanika i pješaka, kao i jedan lovački bataljon carigradske vojske. Po dolasku u logor rečeno mi je da dijelim šator s jednim pukovnikom-ljekarom, po imenu Rali-beg, koji me je zaista gostoljubivo primio. On je mladi Grk, koji služi već osam godina, budući da je počeo kao major-ljekar. (...) Rali-beg je daleko najbolji primjer turskog vojnog ljekara kojeg sam ikad sreo. Po pravilu, oni nisu baš privlačan svijet. Gotovo bez izuzetka Carigradlije, ti ljudi brbljaju na groznom francuskom prilično tečno i oponašaju evropske manire na jedan zaista odvratan način. Dodajte tome prirodni nemar prema čistoći i nametljivu familijarnost i ništa više neće nedostajati da se upotpuni slika. Ne mogu govoriti o njihovim profesionalnim sposobnostima, jer sa zahvalnošću mogu reći da nikada nisam bio prisiljen da dospijem u njihove ruke. Ali, na osnovu činjenice da se oni po odlasku s fakulteta rastanu od knjiga, sklon sam da neobično mali broj bolesnih u logoru pripišem više slučajnim okolnostima nego *ars medendi*⁵³⁶ kakvu praktikuju ovi dovitljivi mladi ljudi.

Zdravstveno stanje vojske bilo je u to vrijeme vrlo dobro u poređenju sa stanjem nekih dva mjeseca kasnije te godine. U prvom periodu koji pominjem bilo je zapravo samo sedamdeset ljudi u bolnici, a snage u Bileći brojale su 8 047 redovnih vojnika i 2 900 bašibozuka. Od dvanaest bataljona redovne pješadije koja je sačinjavala tu vojsku, pet je bilo naoružano puškama i zato su nazvani lovcima. U isto vrijeme, mora se istaći da se posebna pažnja posvećuje ovom rodu, a prirodno oštro oko turskih vojnika čini obuku relativno lakom.

Nesređeno stanje u Hercegovini, a uz to još i mđra od pola miliona duga, obećava da će se neizbježno desiti jedna od ove dvije stvari: ili će Turska biti prisiljena da preda tu pokrajinu, a moguće i Bosnu, ili će njene ionako uzdrmane finansije pretrpjeti još teži udar. Od dva zla, drugo je manje po mišljenju osmanlijske vlade i upravo ovo stanovište ju je navelo da otpočne s neprijateljstvima 1861. godine. Nekoliko stvari se steklo da odgodi početak vojnih operacija sve do pred kraj te godine. Glavni razlozi bili su gotovo neviđena suša koja je vladala te godine i popustljivost koju je Omer-paša pokazivao prema željama Evropske komisije koja je tada zasjedala u Mostaru, a čiji članovi su činili sve što je u njihovoj moći da se dođe do zadovoljavajućeg razrješenja i izbjegne oružani sukob⁵³⁷. U međuvremenu, vojska je sakupljana, a zalihe, opskrba i skladišta su opremljeni u Gacku (Gasko), Bileći i Trebinju. Pobunjeno područje širilo se od Bosne duž granice sve do Sutorine

⁵³⁶ (Lat.) Vještina liječenja.

⁵³⁷ Komisija evropskih sila za pacifikaciju Hercegovine sastojala se od konzula Francuske, Rusije, Engleske, Pruske i Austrije. Ona je dočekala Omer-pašu koji je trebalo da joj predsjedava, u Mostaru u ljeto 1861. godine. (O ovome vidjeti M. Prelog o. c., str. 90–91 i Ratimir Gašparović, o. c., str. 201. Gašparović tvrdi /str. 206/ da je Arbuthnot takođe bio član Komisije, što se ne može zaključiti na osnovu knjige ovog Engleza).

(Suttorina), u čijoj blizini je Luka Vukalović (Luca Vukalovitch) imao svoj štab. Taj čovjek, koji je stekao izvjestan glas, bio je kovač po zanatu, ali, budući da je više volio život ljenstvovanja i bezakonja nego pošten rad, pribjegao je svom sadašnjem zvanju. Izgleda da mu nedostaje one viteške hrabrosti kojom su se odlikovali mnogi iz njegove klase i stoga ne zaslužuje ni saosjećanje sada kada je slobodan, niti milost kada bude zarobljen. (...) Od sada (18. septembra), oskudica koju su trpjeli vojnici bila je vrlo velika. Duge marševe gotovo neprohodnim predjelima danju i veliku hladnoću noću, bez šatora ili dodatne odjeće i sa malo hrane, podnosili su strpljivo i požrtvovano. U izvjesnoj mjeri sam mogao saosjećati s njima jer sam svaku noć otkad smo napustili Mostar proveo bez kreveta ili ćebeta. Tako sam mnoge hladne jutarnje sate proveo uzalud tražeći drva da naložim vatru. Da sam morao ponovo podnijeti to mučenje, svakako bih radije provodio noći *à la belle étoile*⁵³⁸, s nogama okrenutim prema žaru logorske vatre i glavom dobro zamotanom, kao što rade svi orijentalci.

Drugog dana nakon što smo otišli iz Bileće, išli smo u pravcu sjevera kroz potpuno divlji kamenjar ispresijecan samo ponekom udolinom koju čine okolna brda, prekrivena nekom vrstom patuljastog rastinja. Izgled vojske, dok je raštrkana vrludala preko ovog talasastog mora kamenja, bio je neobičan i svakako ga je teško opisati. Stoga moram zamoliti čitaoca da u svojoj mašti naseli to *mer de glace*⁵³⁹ sa nekoliko hiljada istočnjačkih vojnika, redovnih i dobrovoljaca, nosača lula, posluže izvrsno noružane, i neće biti daleko od prave slike. Nakon petosatnog marša ovim negostoljubivim predjelom zaustavili smo se na ulazu u jednu dolinu gdje se brda otvaraju i nastaje mala ravnica. Ovo predstavlja ulaz u tjesnac Korita (Koryta), odakle smo upravo došli. To je mjesto na zlu glasu, čak i među varvarskim stanovništvom ovih krajeva, i više je Turaka zadobilo smrtno rane iza ovog stijenja, koje je služilo kao zaklon ubicama, ili od noževa uvijek spremnih Grka u ovom opasnom klanu, nego na bilo kojem drugom mjestu ovih nepokorenih zemalja. (...) To je bila jedna od prvih tačaka koju je kasnije zauzeo Omer-paša. Mnoge su se nesreće desile zbog neopreznosti onih koji su zapovijedali turskim trupama pa sam sa zadovoljstvom zapazio kako su na visove ispred i iza nas postavljeni turski bataljoni, prije nego što je ostatku vojske dozvoljeno da odloži oružje i preda se snu ili kakvoj drugoj razonodi.

Bilo je nemoguće ne vratiti se u mislima na prizore krvoprolića i borbe čije su poprište bila Korita i uporediti ih sa njihovim sadašnjim izgledom. Grupe turskih vojnika zabavljale su se igrajući narodni ples s takvom radošću kao da nisu prepješačile ni jedan jard i sa daleko većom živošću nego što bi se očekivalo. A taj ples, neka vrsta kruga koji poskakuje, igrao se uz pratnju jednolične muzike slične gajdama. Malo dalje je vojni orkestar upropaštavao one dvije-tri evropske melodije koje je znao. Jedna od njih, prema kojoj su pokazivali dobrodušnu antipatiju – a svirali su je često – bila je „*La donna e mobile*“⁵⁴⁰ ili „*La donna amabile*“⁵⁴¹, kako je Omer volio da je zove. I tako je dan trajao, dok kasno uveče nismo stigli u Cernicu (Tchernitza), gradić od oko 600 stanovnika. Logor smo podigli na ravnom terenu koji je izgledao zelen i lijep nakon goleti koju smo prošli. Neposredno iznad mjesta gdje se ljudstvo ulogorilo bio je povisok brežuljak s kulom na vrhu, s koje je naoružan stražar puka *redife*⁵⁴² (ili milicije) osmatrao okolinu.

⁵³⁸ (Franc.) Pod vedrim nebom.

⁵³⁹ (Franc.) Ledeno more.

⁵⁴⁰ (Ital.) Žena je varljiva: riječi iz Verdijeve opere „Rigoletto“.

⁵⁴¹ (Ital.) Žena je ljupka, privlačna.

⁵⁴² (Ar.) Rezervna vojska.

Logorski život nije ni pod kojim uslovima vrlo prijatna faza u životu, a najmanje u istočnim zemljama, kad nema uzbuđenja koje se javlja zbog mogućeg napada. U drugim zemljama uvijek ima nešto što čovjeku privuče pažnju i zabavi ga. Štabni oficiri u uniformama živih boja kreću se važno i užurbano tamo-amo, konjički zastavnici odlučno obavljaju tešku ađutantsku dužnost, pješadijski bubnjari razmeću se svojim pompeznim korakom – sve to zajedno čini prizor raznolikim i predstavlja uživanje za oko. Ali u Turskoj to nije tako. Svi su podjednako prljavi i neuredni, a njihovo užasno muziciranje daleko je od toga da ima smirujuće dejstvo. Pažljivi slušalac može čuti jedan glas kako četiri puta na dan poziva na molitvu; to je običaj koji se nikada ne izostavlja. Ja, naravno, ne mogu suditi o unutrašnjem odzivu na koji ovaj poziv nailazi, ali po onome što se vidi, čini mi se da je mali. Paše se zaista odaju pomalo neintelektualnoj zabavi premetanja niske bobaka u ruci, razgovarajući dok to rade o nevažnim stvarima. Ali nikad nisam primijetio da niži oficiri ispoljavaju i toliko religioznosti. I tako dan prolazi u dosadnoj jednoličnosti, dok se pred veče ne začuju mnogi glasovi iz središta logora koji se dižu put neba, prizivajući blagoslov za sultana.

Odmah po dolasku u Gacko, Omer-paša se uputio jednoj kući u obližnjem selu pogodnoj za stanovanje, a u logor je dolazio rano ujutro. Ja sam postao gost Osman-paše koji mi je cijelo vrijeme ukazivao veliku pažnju. Čudna je slučajnost da gotovo svaki turski paša, ma kakvog porijekla i ma kako niskog karaktera bio, posjeduje dostojanstvenost u držanju i šarm u ponašanju koji se među Evropljanima smatraju nepogrešivim znakom dobrog srca i visokog odgoja. Ovo, međutim, nikako ne važi za Osmana, jer se teško može zamisliti prijatniji i moralniji stari gospodin od njega. (...) Mnoge njegove primjedbe bile su mudre i oštroumne. Tako je, poredeći engleskog i turskog vojnika, vrlo iskreno priznao da je Englez bolji kad je riječ o borbi, ali uz ove ograde: da je Turčin zadovoljan da služi i onda kad kasne s isplaćivanjem njegove plate i kad ima vrlo malo odjeće i hrane, da može izdržati iste, ako ne i veće, napore i zamor i, najzad, da ne pije alkoholna pića. Ovo sve mora priznati i najpristrasniji sudija.

No, to nije najveća pohvala koju zaslužuje muslimanski vojnik. Navike reda i poslušnosti koje se u evropskim vojskama održavaju najstrožijom disciplinom, ovdje čine dio nacionalnog karaktera, pa su nepotrebni neki sitniji detalji vojne organizacije. A nije ni vjerovatno da će se ovi vojnici ikada toliko sroditi s evropskom odjećom da izgledaju elegantno. Pa ipak, paradni korak i sad izvode s priličnom tačnošću i brzinom, na dosta slobodan način stupanja koji je u modi kod Francuza, dok smo u njihovu neustrašivost na bojnopolju mogli da se uvjerimo u raznim prilikama. (...) Budući da su neobično izdržljivi, hrabri i poslušni, njima je potrebno samo dobro vođstvo da postanu jedna od najvrsnijih armija na svijetu. Ali to je upravo ono što im upadljivo nedostaje i za šta ima malo nade da će se trajno poboljšati.

Ni u jednom dijelu javne uprave nisu pogubni uticaji onog duha neiskrenosti i lakomosti, koji je u Carigradu gotovo opšta pojava, vidljiviji nego u vojsci. Novac uziman na osnovu lažnih izvještaja o broju vojnika i na kraju prisvajan od strane ljudi na najvišim položajima u zemlji primjer je utaje i nepoštenja što se provlači kroz sve činove. Posljedica toga je da najveći dio vojske nije dobio platu više od dvadeset šest mjeseci. Ima razloga da se vjeruje da je ovaj sistem slanja lažnih brojčanih izvještaja odskora poprimio nevjerovatne razmjere. Nominalna snaga turske armije je sljedeća: 6 *corps d'armées*⁵⁴³, od kojih se svaki sastoji od 6 pukova sa po 4 bataljona; svaki bataljon broji 1 000 ljudi, sa određenim omjerom konjice i artiljerije na svaki *corps d'armée*. To znači 144 000 vojnika redovne pješadije. Pa ipak, mogu

⁵⁴³ (Franc.) Armijski korpus.

na osnovu pouzdanih izvora reći da, ako bi Turska sutra stupila u rat, krenula bi sa manje od 80 000 vojnika redovne pješadije. Od toga su 29 najjačih bataljona bili u Hercegovini prošle jeseni i te su snage nešto pojačane tokom zimskih mjeseci. (...)

Dolazak Derviš-paše sa šest bataljona iz Bileće, u kojoj su već bila dva bataljona, pretvorio je Gacko u jedinu bazu operacija. Kiša koja se nekoliko posljednjih dana slivala kao u potocima omogućila bi Omer-paši da počne s borbama većih razmjera da nije bilo nestašice namirnica koje su trebale odavno stići na granicu. Sada je postalo očigledno da se malo šta može učiniti tokom preostalih mjeseci ove godine, jer je priroda učinila za pobunjenike sve ono što je nemar turskih komandanata propustio da učini. Izvanredna žetva od prethodne godine koju su prisvojili ustanici i izuzetna suša što je vladala tokom proljeća i ljeta 1861. udružile su se da umanje turske izgleda za uspjeh. Štaviše, generalisimusov cilj nije toliko bio da pohvata pobunjenike koliko da im ulije povjerenje u blagonaklonost sultanove uprave; no, on je istovremeno zauzeo zemlju takvom silinom da ih ubijedi u potrebu potpune pokornosti. Već su se dobri rezultati ovih mjera pokazali u brzom povratku stanovnika u obližnja sela. Stanovništvo sela Metohije (Metokhia), Aftorije (Aphtoria) i Ljubnjaka (?) (Lubniak), koja su vrlo blizu turskom logoru, prije toga bilo je napustilo svoje kuće, a, kao i većina stanovništva u Gatačkom polju, muslimanske je vjere.

Vojna okupacija zemlje tokom prošle godine dosad je u svakom slučaju bila uspješna, jer je efikasno spriječila pobunjene hrišćane da uberu ljetinu koja je pripadala njima ili njihovim slabijim susjedima, dok je omogućila onim muslimanima koji su to željeli da je uberu u miru. Ako se, međutim, ova očekivanja ne bi ostvarila, rezultat bi zaista bio ozbiljan po Otomansku Carevinu. U tom slučaju će njena već ispražnjena državna blagajna ili zadobiti smrtni udarac ili će Turci biti prisiljeni da se evakušu iz Hercegovine, što je postupak koji bi njihovi neprijatelji rado pozdravili, jer bi to vjerovatno bio prvi korak ka raspadu cijele Carevine.

Prije nego što završim o vojsci, rado bih odao uzgredno priznanje turskim vojnicima. Budući da sam imao prilike da ih posmatram u uslovima izuzetnih teškoća i lišavanja, mogu zaključiti da su vedri i da su zadovoljni svojim nezavidnim položajem. Oni su oslobođeni patriotskih osjećanja, jer takva riječ ne postoji u njihovom jeziku, i netaknuti ljubavlju prema slavi, jer su nedovoljno obrazovani da je shvate. Jedino što ih nadahnjuje jeste njihovo obožavanje sultana i osebujna priroda njihove vjere. Bilo bi dobro za sultana da zna cijeniti izuzetne ratničke osobine svog naroda. Dobrim rukovođenjem i poštenom reformom mogla bi se stvoriti vojska koja, ako bi i bila inferiorna u opremi i tehnici u odnosu na vojske nekih evropskih sila, ona bi bila, što se tiče ljudstva, dovoljno dobra da učini turske teritorije savršeno bezbjednim od neprijateljske invazije, što je sad daleko od istine. Sada je, nažalost, sultanova pažnja posvećena snabdijevanju mornarice ljudstvom i materijalom i za to poboljšanje plaćaju se velike sume novca i zapada u velike dugove.

(Herzegovina; or Omer Pacha and the Christian Rebels, pp. 30–32; 84; 141–142; 144–147; 148–150; 159–160; 162–164; 167–170; 173; 200–201)

* * *

Za vrijeme boravka u Sarajevu ljeta 1875. Creagh se sreće i s Derviš-pašom Lovčelijom, bosanskim valijom 1874–1875. godine, čiji humorom obojen portret slika je na sljedećim stranama.

* * *

Dan po dolasku u Sarajevo otišao sam, po dogovoru, da odam poštu Derviš (Dervish)-paši, veziru ili guverneru Bosne. Njegova palata je dostojanstveno zdanje; na dugom stepeništu, kao i na samom ulazu, stoje stražari koji su me glasno pozdravili (...). Mnoštvo oficira i službenika šetkalo se pred vratima sobe za audijencije. Nakon što sam kratko vrijeme pričekao u jednoj velikoj prostoriji u kojoj su se sa svake strane nalazile sofe i čiji je pod bio zastrt lijepim turskim ćilimima, pojavio se paša. To je otmjen starac vojničkog držanja i vrlo prijatnih i uglađenih manira. Izrazivši mi dobrodošlicu u Sarajevo, posjeo me je kraj sebe i beskrajno se zabavljao slušajući o mom putovanju od Broda. Smijući se od sveg srca, rekao je da su Englezi vrlo neobični ljudi i da ih ni đavo ne može omesti u onome što naume. Postavio mi je mnogo pitanja o Indiji, rekavši da je jednom, kad je bio u Bagdadu, planirao put u Bombaj, ali su ga nepredviđene okolnosti spriječile da ostvari to toliko željeno putovanje. Zatim mi je ispričao nekoliko anegdota o indijskim mađioničarima čije je vještine pripisivao magiji. Rekao je da njihova đavolska darovitost premašuje sposobnosti svih drugih čarobnjaka na kugli zemaljskoj. Takođe mi je opisao sjajni izgled austrijskog cara koji ga je nedavno izuzetno prijateljski primio u Dubrovniku (Ragusa) i pozvao na gozbu na kojoj su tanjire mijenjali i jela donosili sve sami kapetani i pukovnici obučeni u prekrasne uniforme. Paša je od konobara mislio da su visoki oficiri; i mada sam se nasmijao njegovoj zabludi, sjetio sam se kako sam i sâm, veoma davno, u Beču, pomislio da je sluga jedne gospođe admiral. Pa ipak, pašu nisam mogao ubijediti i on je i dalje uporno tvrdio da su ono sigurno bili, u najmanju ruku, kapetani.

Nekoliko oficira i drugih ljudi došlo je da porazgovara s Dervišom dok sam bio kod njega. Kad se on obraćao njima, oni bi prekrstili ruke na grudima i duboko mu se klanjali, zauzimajući tako stav najveće poniznosti. No niko nije sjedao pred njim, izuzev njegove dvorske lude koji je naručio kafu i cigarete, sasvim udobno se smjestio na sofi i rekao mi, zbog sličnosti koju je otkrio između mog prezimena i slovenske riječi za kreju, da sam pravi djetlić. Ova šala se svidjela paši, no kad mi je Magarac-aga, kako su ludu zvali, sasvim ozbiljno rekao da, iako je luda, on nije nikakav ludak, stari Derviš zacenio se od smijeha. Našu veselost povećalo je ozbiljno i važno držanje lakrdijaša koji je, bez obzira na naš smijeh, zadržao potpuno svečan izraz na licu.

U Sarajevu, naravno, ne postoji neko hrišćansko otmjeno društvo, izuzev onog koje čine porodice evropskih konzula. A među ovima nema onih sitnih netrpeljivosti koje obično remete odnose malih grupa ljudi što su stalno zajedno. Tako se ljudi koji zastupaju različite političke interese s velikom upornošću i ustrajnošću rado okupljaju privatno i u to druženje ne unose zvanične svađe. Francuzi, Nijemci, Austrijanci, Englezi i Rusi održavaju veoma dobre i srdačne odnose i ja se u Sarajevu uskoro nisam više osjećao strancem.

Stari Derviš i njegovi oficiri bez ustezanja prihvataju pozive na večere ili na ples, dok odlazak na bal, koji se priređuje u velikoj prostoriji palate, nestrpljivo priželjkuju mnoge lijepe djevojke. Počeo sam se osjećati tako prijatno kod jedne drage i gostoljubive porodice, čiji svaki član zaslužuje medalju od Kraljevskog humanitarnog društva što me je izbavio iz onog bijednog hotela, da sam zadržao pri pomisli da mi predstoji još jedno tegobno putovanje kolima. Ta pomisao mi je bila utoliko neprijatnija što sam i dane i večeri provodio veoma ugodno.

Likovi mnoštva svetaca uokvireni velikim pozlaćenim okvirom, koji ispunjavaju gotovo cijelu jednu stranu grčke katedrale⁵⁴⁴, predstavljaju poklon koji je ovdašnjim pravoslavnim hrišćanima učinio ruski car. No, pastva je tako škrtta i štedljiva da je,

⁵⁴⁴ Pravoslavna Nova crkva.

uprkos ljepoti i vrijednosti ovog velikog poklona, koji je besplatno dopremljen do Broda, stalno jadikovala što su od nje tražili da plati za konje koji su dovezli ove lažne bogove u Sarajevo sa obala Save. Muslimani su se godinama protivili podizanju crkve u Sarajevu i veoma su se ljutili zbog velikih razmjera ove grčke katedrale koja, zasjenjujući okolne džamije, predstavlja, po njihovom pravovjernom mišljenju, uvredu Muhamedovoj vjeri.

Turci su naumili da organizovanim okupljanjem dočekaju ceremoniju posvećenja crkve, ali Derviš-paša je bio dobro pripremljen za to i odlično je rasporedio trupe po gradu, objavivši istovremeno svoju odlučnost da će s bundžijama veoma oštro postupati. Crkveni obredi su obavljani pod zaštitom turskih vojnika koji su tiho zaposjeli sve pogodne tačke u gradu odakle su mogli, ako zatreba, djelovati protiv svojih istovjernika, tako da je svečanost protekla sasvim mirno i narodno veselje nije narušeno.

(*Over the Borders of Christendom and Eslamiah*, Vol. II, pp. 126–131)

* * *

Novinar W. J. Stillman, koji stiže u Trebinje početkom jeseni 1875, opisuje neke vidove političke i vojne situacije koja proizlazi iz hercegovačkog ustanka.

* * *

Trebinje je dosadno mjesto kad se nađete u njemu za vrijeme opsade, i, kako pet dana nisu stizale nikakve vijesti iz vanjskog svijeta, u nas su buljili kao u kakvo čudo. Pašin⁵⁴⁵ ljekar nas je dočekao na ulazu u grad i poveo u konak gdje nas je Njegova Ekselencija primila sa svom učtivošću i ozbiljnošću pravog Turčina i dala nam službenu verziju svih nedavnih događaja. Paša nas je uvjeravao da je u svim sukobima, izuzev jednog, kada je zarobljen konvoj, vojska izvojevala pobjedu. Tada su, priznao je, bili uvučeni u zasjedu i ubijeno im je dvadeset ili trideset ljudi. Nisam mu rekao da je jedan moj prijatelj koji je bio u pobunjeničkom logoru izbrojao osamdeset glava nabijenih na kolje, niti sam ga pitao zašto trupe nisu ponijele sa sobom svog mrtvog kaplara ako su ustanici, kako on tvrdi, tako uspješno razjurenjeni u posljednjem okršaju. Jadni čovjek bio je tako prijazan i učitiv i izgledao je tako malodušan i tako istinski nesposoban da shvati zašto bi ustanici pokušavali da im nanesu toliko zla, da ja nisam imao srca da srušim ni jednu od njegovih iluzija, već sam ga tješio uvjerenjima da će diplomatija uskoro riješiti to pitanje. Obavijestio nas je da ima 2 000 ljudi, ali su čete ustanika, podsticane od stranih izaslanika, podgrijavale svoj pokret tako što su u njega uvlačile miran svijet, pustošile zemlju i palile sela onih koji nisu htjeli da im se pridruže. Trupama je tako bilo onemogućeno da se kreću iz jednog mjesta u drugo.

Bilo je očigledno da on zaista vjeruje u ovakvo prikazivanje cijele stvari i mi ga ostavismo u tom uvjerenju. Njegovi vojnici očito nisu gladovali, ali o luksuzu nije moglo biti ni govora. Dobili smo nekoliko jaja, nekoliko kutija sardina, malo hljeba i holandskog sira, i to je bilo sve, osim napola osušenog grožđa i kiselog vina koje je Trebinje moglo da pruži.

Paša je govorio nešto malo francuski i pokazivao je izvjesno poznavanje evropskih prilika, pitajući, između ostalog, koliko je ljudi zaposleno u *Tajmsu* (*Times*). Odgovorio sam mu, čitav „tabor“ (bataljon), znajući da tabor kod njih znači sve, od

⁵⁴⁵ Riječ je o Husein-paši, tadašnjem namjesniku Trebinja.

jedne do osam stotina ljudi. Upitao me je ima li i drugih novina visokog tiraža koje se izdaju u Londonu, a kad sam odgovorio potvrdno, čudio se zašto se ne udruže i stvore još veći list. Nije mogao da shvati vrijednost opozicije. Bilo je nečeg zaista patetičnog i dirljivog u načinu na koji je gledao na proganjanje pobunjenika i na nedaće i neprijatnost svog položaja – nečega što se podudara sa popularnom predstavom o orijentalnoj civilizaciji, sanjalačkoj, poetičnoj, blago rečeno, veoma nepraktičnoj.

Jedini evropski službenik u gradu, austrijski konzularni predstavnik Vrčević (Vercevics), pozvao nas je na kafu i dočekao nas sa srdačnošću koja je sama po sebi bila izraz *ennui-a*⁵⁴⁶ njegovog položaja. Tu je već četrnaest godina, rekao nam je, i duša ga boli više zbog toga što mora gledati kako nesretni hrišćani trpe u toj zemlji nego zbog samoće. Priča koju nam je ispričao u potpunosti potvrđuje sve ono što sam već rekao o položaju raje. U jednoj stvari mislim da je njegovo mišljenje dragocjeno za javnost, tim prije što je Vrčević, zahvaljujući svom položaju, godinama i stalnom dodiru s običnim ljudima kao i sa onima s kojima putnik-namjernik nema kontakta, a koji će izraziti svoja osjećanja samo onome kome mogu u potpunosti vjerovati, najpozvaniji svjedok u pitanju u kojem se čak i ovdje mišljenja dosta razilaze – pitanju sudbine muslimanskog slovenskog stanovništva ako ove pokrajine padnu u druge ruke.

On kaže da pravi antagonizam ne postoji toliko između raje i Muslimana, koliko između raje i Muslimana zemljoposjednika, i da je većina slovenskih Muslimana siromašna i ravnodušna prema protivrječnostima što proizlaze iz odnosa sa agama. Rekao je da će mali broj fanatičnih Muslimana napustiti zemlju ako ona dođe pod hrišćansku vlast, što će učiniti i neki pripadnici aristokratije koji će se žestoko opirati promjeni. Međutim, narod će biti zadovoljniji pod svakom vladom koja mu bude obezbijedila pravdu i neće ga uznemiriti nikakve političke promjene. Tvrdi da bi mi mogao pružiti dokaze kad bismo imali vremena da pogledamo u njegova dokumenta, ali kako smo imali malo vremena na raspolaganju, nismo to mogli učiniti. Rekao je da teškoće oko rješavanja ovog pitanja preuveličavaju oni koji su zainteresovani da se održava status quo, no on je potpuno siguran da bi za veliku većinu muslimanskog stanovništva, gotovo isto toliko siromašnog i potlačenog koliko i njihovi sunarodnici hrišćani, promjena bila dobrodošla.

(*Herzegovina and the Late Uprising*, pp. 37–39)

* * *

U drugom poglavlju drugog izdanja knjige *Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi* Polina Irby, koja se sa svojom novom saradnicom Priscillom Johnston (jer je Georgina Mackenzie napustila Sarajevo 1871. i umrla 1874. godine) vraća iz Engleske u Bosnu u ljeto 1875, opisuje prilike u sjevernoj Bosni i rasplamsavanje ustanka protiv turske vlasti. Tekst koji slijedi predstavlja cijelo drugo poglavlje, čiji je naslov „*Putovanje po Bosni avgusta 1875. godine*“.

* * *

Krajem jula 1875. uputile smo se iz Engleske u našu školu u Sarajevu (Serajevo), osnovanu u svrhu obrazovanja učiteljica. Namjeravale smo da obiđemo neke dijelo-

⁵⁴⁶ (Franc.) Dosada.

⁵⁴⁷ Milan Obrenović (1854–1901), knez 1868–1882; kralj 1882–1901.

ve zemlje koje još nismo bile posjetile i da nađemo nove učenice. Plan nam je bio da privolimo srpske porodice u različitim dijelovima zemlje da pošalju po jednu ili više djevojčica da se obrazuju za učiteljice, koje bi se zatim vratile u svoje rodno mjesto.

U Beču smo vidjele generala Caha (Zach), ađutanta srpskog kneza⁵⁴⁷, koji nam je rekao da će ustanak u Hercegovini izgleda postati ozbiljan, da će se u Bosni vjerovatno proširiti na sjever u Tursku Hrvatsku duž dalmatinske granice te da će istovremeno zahvatiti planinsko područje duž srbijanske granice. Dodao je da srpski i crnogorski vladar neće moći obuzdati svoje podanike da ne pojure u pomoć svojoj braći po rasi i vjeri. Odvrćao nas je od puta u Bosnu u trenutku kad bi očajnička pobuna ugnjetenih i prezrenih bosanskih hrišćana mogla izazvati strašnu osvetu naoružanog i fanatičnog muhamedanskog življa.

Na parobrodu na Savi razgovarale smo s nekim mađarskim ljekarom u turskoj službi koji je išao u svoj konjički puk u Banju Luku. Bio je mišljenja da će ustanak postati „schrecklich ernst“⁵⁴⁸. Uzroci ustanka su duboki i široko razučeni. Ljekar je poznao zemlju suviše dobro da bi ponavljao bajke o stranom potpirivanju, ali je sa neposrednošću očevica pričao o vječnim činjenicama kao što su nepodnošljivo tlačenje od strane ubirača poreza, podmićivanje, korupcija i otimačina koju sistematski sprovode turski službenici.

Posjetile smo Bosansku Gradišku (Turkish Gradishka) u pratnji Vase Videvića, bosanskog trgovca i vođe delegacije koja je 1873. godine išla u Beč da od Cara traži zaštitu. Prešli smo rijeku u jednom od onih dugih i uskih čamaca, načinjenih od debla, kakvi se koriste na Savi, i ponovo se našli usred orijentalnog varvarstva, prljavštine, jada i bijede koji svuda označavaju graničnu liniju azijskog prodora u Evropu. Kuće su napravljene gotovo isključivo od drveta, mada se tu i tamo vide i one koje su okrečene, ali su sve u ruševnom stanju. U dućanima u čaršiji (tcharsia) ili bazaru sjedili su Turci s turbanima, prekrštenih nogu, ispred uobičajeno kukavnih gomila lubenica, mančesterskog pamuka, kožnih cipela, riže, šećera, glinenih lula i malih šoljica za kafu. Najzad smo došli do jednog dućana evropskog izgleda koji je unutra imao poredane tezge i na kojem je s vanjske strane jarkim bojama bilo ispisan ime Bože Ljubojevića. Bila je to radnja najbogatijeg hrišćanskog trgovca u mjestu, jednog od onih koji su morali prebjeći u Austriju prije dvije godine. Njegova kuća je najveća u selu; to je veoma ugledna zgrada okružena vrtom. Tu smo sjedile i razgovarale s njegovom ženom i porodicom. Poslužili su nas kafom i slatkom. Godine 1873. naoružani Turci opkolili su kuću uvjereni da je u njoj sakrivena municija pa su je nasilno pretresli, no ništa nisu pronašli. Kuća je potpuno opustošena i razrušena, a cijela porodica se sada nalazi u izgnanstvu u Austriji. Ljubojević je propao čovjek. U jednoj maloj crkvi Vaso nam je s ponosom pokazao zvono koje su se hrabri hrišćani Gradiške odvažili objesiti u skladu sa svojim pravima: bilo je to jedino zvono u pravoslavnim crkvama u Bosni koje se moglo čuti s vana. Muslimani nisu podnosili njegov zvuk. Ali Vaso se hvalio da se njihovo zvono moglo čuti čak preko Save. U blizini crkve nalazi se ženska škola, a na zemljištu koje pripada srpskoj zajednici namjeravali su izgraditi radnje, čija bi im zakupnina pomogla u izdržavanju škole. U to vrijeme u gradu je bilo 150 pravoslavnih, 50 latinskih i 500 turskih kuća.

Sljedećeg dana smo se odvezle u Banju Luku, udaljenu četiri sata, do koje se stiže preko ravnice okružene brežuljcima, i to po najboljoj cesti koju sam ikad vidjela u Bosni.

Nedaleko od grada prešle smo preko tračnica onog dijela željeznice koji je dovršen između Banje Luke i Novoga. On je sada potpuno uništen; mostovi su srušeni a tračnice pokidane.

Djevojčica sa ibrikom

[H. C. Thomson: *The Outgoing Turk: Impressions of a Journey Through the Western Balkans*. London, 1987. str. 67]

Posjetile smo jednu bosansku porodicu kojoj smo donijele pismo. Otac, koji je tada bio odsutan, glavni je trgovac u gradu. Majka je austrougarska Slovenka rodom iz Nove Gradiške; kćerke, inače lijepe djevojke, odgojile su guvernante iz Austrije i one sada žive u Beogradu, udate za srpske trgovce. Uprkos njihovoj velikoj ljubaznosti i istinskom zadovoljstvu što vide prijatelje, bilo je očito da ih je veoma uznemirio naš dolazak. Rekli su nam da ih svaki kontakt sa strancima čini sumnjivim u očima Turaka. Otac porodice je uhapšen i zatvoren 1873. samo zato što je bio blizak s tadašnjim austrijskim vicekonzulom, za koga se znalo da je prijateljski raspoložen prema hrišćanima i da se želi upoznati s njihovim stanjem.

Ispricali su nam da su, iz straha od proganjanja, zatražili od novog austrijskog vicekonzula da im ne dolazi u kuću i da ih je Musliman koji je bio dugo u njihovoj službi upozorio da budu veoma oprezni. Osjećaju da su im život i imovina ugroženi. Koliko li je tek gori položaj siromašnog seljaka kojeg toliko gule muhamedanski zemljoposjednik, ubirač poreza, domaći sveštenik i grčki vladika, da mu ne preostaje ništa drugo do goli život! Njegova hrana sastoji se od najprostijeg crnog hljeba, kuhanog graha i kukuruza; meso ne okusi ni jedanput godišnje. U odgovoru na naša pitanja rekli su nam da im je poznato da su Muslimani otimali djevojke u selima u blizini Banje Luke, ali takvi slučajevi nisu sada tako česti. Međutim, mnogo toga što se dešava u udaljenim selima ostaje nepoznato. Odmah po našem odlasku, u kuću je došao zaptija da se raspita ko smo i zašto smo došle. Dok smo išle u gostionicu presreo nas je drugi zaptija koji nam je naredio da se smjesta javimo turskim vlastima. Odgovorila sam mu da smo mi Engleskinje i da nećemo uraditi tako nešto.

⁵⁴⁸ (Njem.) Užasno ozbiljan

Pokazavši mu naš pasoš, naredile smo mu da ga odmah odnese namjesniku i da mu kaže da nam mora obezbijediti pratioca do Travnika sljedećeg dana. Čovjek je rekao „Peki“ (vrlo dobro) i otišao. Upravo u tom trenutku pojavio se turski ljekar, naš prijatelj s parobroda na Savi, koji je odmah otišao u konak da nam nađe odgovarajućeg pratioca za putovanje.

Međutim, obavještenja koja smo dobile o užasnom stanju brdovitog puta između Banje Luke i Travnika, o pokretima turske redife (landwehr) po cijeloj zemlji te velike vrućine koje su vladale, odvratile su nas od tog putovanja pa smo odlučile da se vratimo u Gradišku i odemo parobrodom do Broda. Ali bilo nam je veoma žao što nismo posjetile jezerski predio Bosne i staru, istorijsku utvrdu i grad Jajce (Jaica).

Dan nakon našeg odlaska iz Banje Luke, u nedjelju, 15. avgusta, počeo je ustanak u sjevernoj Bosni, u Kozarcu (Kosarac) u prijedorskom okrugu, i u okolini Gradiške. Mi smo za njega čule tek u ponedjeljak, i to u rano jutro, kada su dvije djevojke iz porodice koju smo posjetile u Banjoj Luci došle na vrata naše sobe u gostioni u Staroj Gradiški (Austrian Gradishka) i rekle nam da ih je majka poslala usred noći sa svom ostalom djecom i djecom susjedove porodice rodbini u Austriji. Saopštile su nam da je „neki hrišćanin ubio turskog ubirača poreza“ i da se „Turci i hrišćani sada ubijaju u poljima“. Vaso Vidević je bio kod nas prethodnog dana popodne i tada još nije znao šta se dešava. Nekoliko dana ranije rekao mi je da raja u sjevernoj Bosni ne može ništa učiniti, da je suviše slaba da slijedi hercegovački primjer i da nema oružja i Crne Gore koja bi im pomogla. Sada smo ga vidjele kako se ozbiljno savjetuje s nekim Bosancima u vrtu gostione. On se spremio da krene parobrodom, s namjerom da se nikad ne vrati u Bosansku Gradišku.

Nekoliko mjeseci kasnije saznale smo da je potrošio sav svoj imetak za kupovinu pušaka za hrišćane. Puške je prebacivao u Gradišku čamcima preko Save, no pristajanje je bilo loše organizovano. Čamci su stajali privezani dva ili više dana, i svako je vrlo dobro znao da se u njima nalazi oružje pa su vlasti bile prisiljene da ga zaplijene. Oružje je oduzeto i još danas leži pohranjeno u austrijskoj tvrđavi u Gradiški. To se stalno ponavljalo. Čule smo da su i veće količine municije oduzete, uprkos tome što je svaki slovenski službenik duž austrijske granice bio spreman da zažmuri na prebacivanje oružja ustanicima. Jedne prilike ti jadni ljudi uspjeli su da smjeste nešto baruta na jedno ostrvo na rijeci. Barut se ovlažio i oni su ga rasprostrli da se osuši; no tada se zapalio i nekoliko ljudi je poginulo ili je teško povrijeđeno. Šta se i može očekivati od nepismenih i nevještih seljaka, potpuno nevičnih upotrebi vatrenog oružja? Čudno je, zapravo, što vojske Porte nisu već davno ugušile pobunu nenaoružanih i neukih seljaka. Ustanak je sada snažniji nego ikad⁵⁴⁹ i bosanska raja, koja je bistra i brzo uči, sada vještije rukuje oružjem.

Ali vratimo se našoj priči. Na parobrodu smo srele hrvatskog *avocat-a*⁵⁵⁰ dr Brlića (Berlic)⁵⁵¹, koji se vraćao kući u Brod. Tog jutra je došao iz Siska (Sissege) i ispričao nam da je nedaleko od Gradiške, na turskoj obali Save, s palube parobroda vidio

žene i djecu kako se sakrivaju u žbunju uz samu rijeku i seljake kako trče gore-dolje s motikama i ašovima u rukama. Buna je zacijelo počela. Vaso Vidević, blijed kao krpa, pozvao nas je dolje u svoju kabinu i stao nas preklinjati, suznih očiju, da ne idemo u Sarajevo. Stalno je ponavljao kako je veoma opasno ići na takav put, govoreći kako će na austrijska poštanska kola sigurno noću pucati. Kazale smo mu, da ga obodrimo, kako bi moglo biti veoma dobro za njihovu stvar ako bi poginule dvije Engleskinje. On je na to uzvratilo: „Da, ali ne vas dvije“.

Bio je sasvim u pravu kad je rekao da će se nemiri proširiti na istok prema Brodu. Mnogo žena i djece poginulo je nekoliko dana poslije toga u mjestu Kobašu (Kobash), kraj kojeg su tri hrišćanina nabijena na kolac⁵⁵² dva mjeseca kasnije. Jedan okrutni beg iz Dervente (Dervend), po imenu Osman-aga, stupio je odmah u akciju na poštanskom drumu prema Sarajevu i za neko vrijeme osujetio pobunu u tom kraju, masakrirajući mnoge bespomoćne ljude, žene i djecu. Mogli su se vidjeti leševi kako plivaju Savom i kako ih voda izbacuje na pijesak ostrvca kraj Broda. Leš nekog čovjeka donesen je na obalu u Brodu i gradski ljekar je na njemu pronašao strašne opekotine na grudima. Jadna žrtva je bila podvrgnuta poznatom turskom načinu mučenja koje se sastoji od stavljanja užarenog ugljevlja na grudi. Te strahote desile su se dan ili dva poslije našeg dolaska u Sarajevo. Napustile smo Brod u poštanskoj kočiji 17. avgusta, putovale u toku noći i narednog dana bezbjedno prenoćile u hanu u Kiseljaku (gdje su nas, sjećam se, u ponoć probudile ljutite Turkinje koje su bacale ugalj kroz naš otvoreni prozor) i stigle u Sarajevo 19. avgusta.

Naš dolazak je bio neočekivan i izgled kuće, vrta i čitave naše male ustanove nikad nam se nije činio ljepši. Raspust se završio i zatekle smo učenice i učiteljice na poslu u učionici. Tri nove djevojčice su upravo stigle iz Nove Varoši, na srbijanskoj granici. G. konzul Houmz (Holmes) je bio odsutan, jer je otputovao sa svojim prijateljem Derviš-pašom⁵⁵³ u Mostar, turski glavni štab u Hercegovini. Zamjenik konzula, g. Friman (Freeman), smatrao je da su stvari veoma ozbiljne. Naši austrijski prijatelji bili su uvjereni da je građanski rat neminovan, a žena austrijskog generalnog konzula upravo se spremala da otputuje sa svojim malim dječakom, pod izgovorom da joj je majka bolesna.

Jedva da je išta od redovne vojske ostalo u gradu, jer je svaki raspoloživi čovjek odaslan u Hercegovinu. Muhamedanci Sarajeva su tripot brojniji od hrišćana i mnogi od njih su veoma fanatični. Zakleli su se da će hrišćani u gradu loše proći ako ustanak u Bosni ne bude brzo ugušen. Odbrana mjesta gotovo u potpunosti je povjerena nekolikim četama redife, sastavljenim od bosanskih Muslimana. Redifa je sazvana po čitavoj zemlji i čete divljih i obijesnih regruta koji su išli u kasarne stalno su prolazile kraj naših prozora i pjevale borbene pjesme. Jedan od najsurovijih bosanskih begova, Čengić-aga⁵⁵⁴ iz Sarajeva, koji je imao velike posjede u Hercegovini, počeo je da okuplja muhamedanske dobrovoljce, zapravo bandu razuzdanih i fanatičnih pljačkaša.

Situacija je bila veoma loša. Odlučile smo da i u ovim nepovoljnim prilikama

⁵⁴⁹ „Glavna greška Evrope bila je u tome što nije pomagala i podsticala turske provincije da se dignu u cijelosti i sve u isto vrijeme, i što im nije priskočila u pomoć gdje je trebalo u oslobađanju od turske vlasti, kao što je pomagala Turke, oružjem i sredstvima, da napuste ratničku disciplinu i vojničko ustrojstvo i uspostave osnove političke organizacije. Taj proces bi bio skup, ali bi se na kraju isplatio, jer bi od ovih robova načinio ljude, što se, u izvjesnoj mjeri, i ostvarilo u Hercegovini i Bosni. Takav tok događaja bi izbacio na površinu njihove prirodne vođe i uspostavio moralni autoritet najvećeg značaja u novom poretku stvari. Rat i smrt nisu tako strašni kao ropstvo i korupcija. Tako ostaje da se vidi neće li rješenje koje će na kraju biti prihvaćeno prouzrokovati veće krvoproliće nego prirodno rješenje podstaknuto opštim ustankom“. W.J. Stillman, *Herzegovina and the Late Uprising*, Longmans, 187.

⁵⁵⁰ (Franc.) Advokat.

⁵⁵¹ Ignjat Brlić (1834–1892), advokat i političar.

⁵⁵² Mjeseca oktobra 1875, nakon što su ustanici dva ili tri puta potukli Turke kod Srpca, u brdima Motajice, ovi su, vrativši se razjareni i pobješnjeli, isjekli u selima Vlaknica (?) (Vlamka) i Brusnica (Brsnika) četiri mirna hrišćanina po imenu Simo Vrsoka, Marko (Marco) Guzoica, Stevan Vrovac i Jovan Lepir. Trojica nabijena živa na kolac na obali Save poviše Kobaša, nasuprot austrijskog groblja i crkve u Klosteru (?), su Mihail Snegotinac, njegov brat Aleksa Snegotinac i Luka Drajevac – svi iz sela Kaoca u Bosni, iznad Kobaša. O ovome mogu posvjedočiti Kuzman Stolnik i Božo Davidović koji su to vlastitim očima vidjeli, a ima i drugih očevidaca koji neće da kažu imena. Nabijanje na kolac koje su vidjeli kanonik Lidon i velečasni M. MacColl nije bio usamljen primjer na obalama Save. (Vidi fusnotu 178, str. 87)

⁵⁵³ Bosanski valija.

⁵⁵⁴ Srećom po hrišćane, ovaj Čengić-aga je ranjen na početku ustanka i umro je od rana u Mostaru.

nastavimo naše obrazovno djelovanje i da odvedemo najbolje učenice u Prag u Bohemiji da tamo produže školovanje. Konzuli su nas uvjeravali da je nemoguće u ovo doba za djevojčice, ili bilo kojeg turskog podanika, dobiti potrebnu teskeru (teskere) ili pasoš, budući da su vlasti odbijale brojne takve molbe, protiveći se čak i izlasku žena i djece iz zemlje. G. Friman je, međutim, dobio neophodnu dozvolu nakon što smo se pismeno obavezale, uz potpis i zvanične svjedoke, da ćemo vratiti ove Portine podanice u sultanove zemlje. Istovremeno nas je pašin predstavnik zamolio, sa svom ozbiljnošću, da ostanemo, jer bi naš odlazak ostavio loš utisak, utisak da Turci nisu kadri da održavaju red. Mislile smo, međutim, da su stvari suviše ozbiljne da bismo mogle ostati samo zato da Turcima pomognemo u održavanju privida o redovnim prilikama pa smo stoga napustile grad rano ujutro 23. avgusta.

Bilo nas je ukupno desetero u našoj grupi i krenuli smo rasporedivši se u četvora kola bez opruga kakva se koriste u Bosni. Trojica naših kočijaša bili su Muslimani, a četvrti je bio neki bijedni dječak hrišćanin u njihovoj službi koji je neprestano cmizdrio i doslovno izgledao nasmrt preplašen. U toku putovanja bile smo prisiljene da uzmemo još jedna kola za prtljag. Vozio ih je njihov vlasnik, neki handžija Jevrejin. Jedan od naših muslimanskih kočijaša, crnac, koga su zvali „Arapinom“, strašno se napio i počeo se tako loše ponašati da smo morale zamoliti kajmakama u Žepču (Shebsche) da ga stavi u zatvor. Uprkos kajmakamovom naređenju, prilikom našeg sljedećeg zaustavljanja, Arapin se opet pojavio, no ponašao se bolje jer su mu priprijetili i s njim nismo više imali nepravilika.

Drugi muslimanski kočijaš, Turčin od šesnaest godina i sin jednog bosanskog age, vlasnika konja, bio je u svakom pogledu razuzdan. Stajao bi gdje god se njemu prohtjedne ili bi bjesomučno jurio drumom, bičujući svoje jadne konje i pucajući u vazduh iz pištolja. Taj mladić otjelovljavao je najgori tip bosanskog Muslimana. Bio je malen i vižljast, bezbojnih očiju; pramenovi riđe kose virili su mu ispod crvene marame vezane oko prljave bijele lanene kape, a njegovo smežurano dječjačko lice izgledalo je staro i istovremeno je odavalo okrutnost, pohlepu i prepredenost. Dan prije nego što smo stigli u Derventu zaptije su nam rekle da se tamo bore Turci i hrišćani i da Turci sijeku hrišćane, ali mi ne treba da se bojimo jer, što god da se desi, oni imaju naređenje da nas štite. Ove glasine su se odnosile na pljačkaški pohod Osman-age iz Dervente, kojeg sam već pomenula i koji je završio svoj svirepi posao nekoliko dana ranije. Kada smo sutradan prošli kroz turski dio Dervente, koja leži na poštanskom drumu, sve je bilo tiho kao u grobu. U nekoliko navrata su nam nove zaptije, koje su podozrijevale naš saosjećajni stav prema hrišćanima, govorile o pobuni raje: „Naša raja se drznula dići na ustanak, ali će sultan poslati veliku vojsku Savom na Bosnu“.

Prije nego što smo stigli u Brod, još uvijek očekujući teškoće u pogledu izvođenja djevojčica iz zemlje, rekle smo im da obuku evropsku odjeću koju smo u tu svrhu pripremile prije odlaska iz Sarajeva. Možda baš zbog tog prerusavanja njihovu teskeru, ili pasoš, nisu uopšte tražili. Nakon nekoliko lijenih pitanja o sadržini našeg prtljaga, pustili su nas da sa cijelom grupom pređemo rijeku i stupimo na austrijsku teritoriju. Zvona sa crkve u Slavonskom Brodu (Austrian Brod) zvučala su veselije nego ikad preko vode dok smo čekali na skelu u zlatnom sjaju zalaska sunca. Ljepota zemlje i neba je cijelo vrijeme izražavala protest protiv mrskih prizora i zvukova ljudskog obezvredjenja kojem smo na putu prisustvovali i vedro nebo posuto zvijezdama pozivalo nas je da zaboravimo prljavštinu i odvratnost turskih skloništa. Provodile smo noći u kolima, pod zaštitom zaptija, znajući vrlo malo, čak i tada, o užasnim stvarima koje se dešavaju u ovoj lijepoj zemlji iznevjerenoj od čovječanstva.

(*Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, 1877, Vol. I, pp. 24–34)

3. Istorijska predviđanja

Diskurzivni dijelovi britanskih putopisa ponekad sadrže i pokušaje predviđanja budućnosti naših zemalja. Tako Edmund Spencer – a to čine i neki kasniji autori – govori još sredinom stoljeća o mogućnosti austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine.

* * *

Britanska vlada je 1837. godine, nesumnjivo u želji da osigura privredno blagostanje vlastite zemlje i, pretpostavljamo, iz pohvalne želje da se detaljnije upozna s političkim i društvenim stanjem u (Bosni), imenovala vicekonzula u Novom Pazaru, čija se nadležnost protezala i na Gornju Meziju⁵⁵⁵. Izbor gospodina koji će predstavljati veličanstvo Velike Britanije pao je na nesreću na g. Vasojevića, kneza malog slovenskog plemena zvanog Vasojevići (Vassoeveti). Taj neuki činovnik, pun taštine zbog tek stečene počasti, uzeo je titulu princa i svojom arogancijom i bezobrazlukom toliko je ogorčio stanovništvo i ozlojedio turske vlasti da su se i raja i muslimani pobunili *en masse*⁵⁵⁶ i prije nego što je istekla godina dana, skinuli su zastavu konzulata, a praznoglavog opunomoćenika otjerali iz grada⁵⁵⁷.

Kako su se ti prvi pokušaji uspostavljanja diplomatskih i trgovinskih odnosa sa stanovništvom ovih pokrajina u unutrašnjosti Evropske Turske pokazali nezadovoljavajućim, upražnjeno mjesto još nije popunjeno. No uvjereni smo da u stanju u kojem se sada nalazi Turska, Novi Pazar, ili možda još bolje, Sarajevo, smješteno u središtu Bosne, ne bi trebalo da bude bez predstavnika Velike Britanije koji bi mogao da obavještava englesku vladu o političkim događajima što u ovim pokrajinama svakodnevno postaju sve značajniji. U isto vrijeme, on bi zastupao i ekonomske interese Velike Britanije, što je posebno važno u ovakvim zemljama koje toliko oskudijevaju u tvorničkim proizvodima. Za sada je Austrija monopolizirala cjelokupnu trgovinu s ovim pokrajinama u unutrašnjosti: austrijski dukati, cvancigeri i novčanice više su u opticaju čak i od turskih. S obzirom na to da u potpunosti kontroliše to područje, posebno Bosnu i Hercegovinu, koja graniči sa njenim zemljama Dalmacijom, Dubrovnikom i Bokom Kotorskom (Cattaro) s jedne, a Hrvatskom i Slavonijom s druge strane, Austrija (u Bosni) ima mnoštvo svojih političkih agenata koji, bilo da se skrivaju iza mantije redovnika, bilo da se maskiraju torbarevom naprtnjačom, postepeno pripremaju svijest naroda, kako muslimana tako i raje, za neku značajnu promjenu – možda da ga sklone pod krilo austrijskog orla! Austrija je već imenovala generalnog konzula za Bosnu – g. D. Atanackovića – s kojim sam obilazio ove pokrajine 1850. godine na putu do njegovog sjedišta u Banjoj Luci (Bania-Louka).

Pripajanje ovih dviju pokrajina slovenskim zemljama Austrije na Jadranu i Dunavu (koje, kao što smo ranije napomenuli, zauzimaju jedan ugao Evropske Turske i koje su odvojene ogromnim vijencem planina od ostalog dijela Carevine), omogućilo bi njihovom stanovništvu pomorsku vezu s trgovačkim zemljama Evrope. Istovremeno, njihovo ujedinjenje s jednom državom koja bi toliko materijalno doprinijela njihovom značaju i razvila njihova finansijska i trgovačka bogatstva, bilo

⁵⁵⁵ Mezija je rimski naziv za današnju Srbiju i sjevernu Bugarsku.

⁵⁵⁶ (Franc.) U masama, listom.

⁵⁵⁷ O Nikoli Radonjiću Vasojeviću, engleskom vicekonzulu za Bosnu, Hercegovinu i Albaniju, vidjeti Ljubomir Đurković-Jakšić, *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, Titograd, 1963, str. 12–14.

bi povoljnije primljeno nego što bi se moglo očekivati, čak i od strane muslimanskog stanovništva, jer je njihova mržnja prema osmanlijskoj vladavini velika. Osim toga, ma koliko se razlikovali po vjeri, svi stanovnici tih zemalja su Sloveni porijeklom od istih plemena i krvno povezani, bez obzira što su neki sada podanici Austrije a neki Turske.

Mi se možemo truditi da pomažemo jedno carstvo čije je postojanje tako potrebno za ravnotežu snaga; pa ipak, ne možemo zatvarati oči pred činjenicom da se osmanska vladavina brzo bliži kraju u ovim pokrajinama. I zaista, što više ulazimo u unutrašnjost zemlje i bliže se upoznajemo s pritužbama stanovnika, bilo raje ili muslimana, tim više postajemo ubijeđeni u istinitost ove tvrdnje.

Jer, kako je moguće da se bilo koja vlada, naročito ona koja je tako slaba kao turska, može uopšte održavati nakon što je izgubila naklonost svake društvene klase i svake vjere među svojim podanicima i čiji se autoritet, ako ga uopšte tako možemo nazvati, ne zasniva ni na čemu čvršćem od vjerskih razmirica naroda?

Nije uopšte nevjerovatno da narod Bosne neće biti pozvan, u skoroj budućnosti, da brani svoju zemlju od moćnih susjeda, Rusije i Austrije, od kojih im se ova posljednja učvrstila na granicama Dalmacije i obalama Une (Ouna) i Save. Dobro se zna da je ustanak Muslimana protivnika reformi što sada bjesni u Bosni počeo u Krajini (Turska Hrvatska), na granici s Austrijom. Nismo povjerovali ni u deseti dio izvještaja koji govore o tome (a njih tako zdušno podržavaju turske vlasti u Bosni) da pobunjenike naoružavaju i podstiču na pobunu austrijski agenti u znak odmazde Porti što im ne predaje mađarske izbjeglice. No, ne može biti sumnje u to da bi Bosna, Krajina i Hercegovina sjajno zaokružile posjede Austrije u ovom dijelu njenog carstva – naročito Krajina koja zadire kao klin u njene posjede na Uni i Savi. Stanovništvo Krajine je takođe u većini katoličko⁵⁵⁸, kao i ono u Austriji, te je uvijek pokazivalo želju da se stavi pod upravu te sile. Ako se osvrnemo na istoriju, otkrićemo i to da su ti stanovnici potpomagali carske trupe u čestim upadima u Tursku preko Bosne. A sada, dok su Sloveni-Grci, njihovi zemljaci, neutralni, oni se bore u redovima Slovena-Muslimana, protivnika reformi. No ne možemo vjerovati da bi ovi potonji, koji predstavljaju najveće patriote od svih stanovnika Bosne, dragovoljno zamijenili tursku vlast, ma kako loša bila, za upravu Austrije. (...)

Ne možemo ni pod kojim okolnostima pretpostaviti da bi Austrija pokušala invaziju Bosne, zemlje u kojoj je, ranijih godina, bila tako poražena. Ovome možemo još dodati da Austrijanac nije omiljen u ovim krajevima, izuzev među rimokatolicima Krajine, a oni su brojem toliko neznatni da bi im mogli pružiti bilo kakvu ozbiljniju pomoć, jedva brojeći, kako smo ranije rekli, tri stotine hiljada⁵⁵⁹. A žestina vjerskih osjećanja ovdje je takva da bi samo to sasvim sigurno naoružalo cijelo stanovništvo, kako slovensko-grčko tako i slovensko-muslimansko, i okrenulo ga protiv Austrije. Čak i bez invazije, Austrija je kadra da nanese štetu sultanovim interesima, snabdijevajući ustanike ratnim materijalom i prećutno podstičući svoje slovenske trupe da dezertiraju i pomognu svojoj braći i istovjernicima u ovom dijelu sultanovih posjeda.

S političog i trgovačkog stanovišta, aneksija Bosne, Hercegovine i Krajine slovenskim posjedima Austrije na Jadranu i na Savi bila bi najpovoljnija za stanovništvo jer bi mu otvorila pomorske veze s trgovačkim državama Evrope iz kojih su sada isključeni. Za Austriju bi ta unija bila od najvećeg značaja: posjedovanje Bosne, sa pripojenim pokrajinama Krajinom i Hercegovinom, značilo bi obrazovanje jedne od najjačih planinskih granica u Evropi, a u isto vrijeme bi joj obezbijedilo mirno

⁵⁵⁸ Ovo je pogrešno: većinu stanovnika Krajine čine pravoslavci, odnosno Srbi.

⁵⁵⁹ Spencer misli na broj katolika u čitavoj Bosni i Hercegovini.

posjedovanje dugačke obale Jadrana koja je svuda otvorena napadu, u slučaju rata s otomanskom Portom. Austrija isto tako ne može zaboraviti da su u one pobjedonosne dane turske moći slovenski Muslimani Bosne, ti hrabri gorštaci, bili ti koji su razorili i opustošili Austrijsku Hrvatsku, Mađarsku, Štajersku i Kranjsku, sve do Ljubljane (Laibach) i Trsta.

(*Travels in European Turkey in 1850*, Vol. I, pp. 309–311; 335–336; 340–341)

* * *

I George Arbuthnot, jednu deceniju poslije Spencera, dolazi do sličnih zaključaka o mogućoj sudbini koja Hercegovinu i Bosnu čeka u raspletu političke igre velikih sila.

* * *

U razmatranju pitanja trgovine u Hercegovini, pažnju treba usmjeriti ne toliko prema onome kakva je ona zapravo, koliko prema onome kakva bi mogla biti pod brižnom upravom jedne prosvijećene vlade. Pa ipak, mogući značaj te pokrajine sa trgovačkog stanovišta ne pripisuje se njenim proizvodnim i potrošačkim sposobnostima, nego prije svaga njenom položaju na granicama Istoka i Zapada i činjenici da ona u svojim granicama sadrži prirodne izlaze za trgovinu tog dijela Osmanske Carevine.

U stvari, njena veza s Bosnom je ono što zaslužuje najveću pažnju; i ako žalimo što takvi prirodni izvori kakve ona posjeduje nisu potpunije razvijeni, imamo još veći razlog da žalimo zbog činjenice što je svijetu uskraćena komunikacija sa najromantičnijom i najljepšom pokrajinom Evropske Turske. Hercegovina je takođe prirodan put za trgovinu jednog dijela Srbije, čiji bi uvoz i izvoz tako brzo išao do mora i od njega. Međutim, njenu vrijednost turska vlada nije nikada cijenila na odgovarajući način, i Omer-paša je 1852. godine bio prvi predstavnik te sile koji je ocijenio značaj Hercegovine s trgovačkog stanovišta. Izgleda da je on ukazao na mjere potrebne za razvoj njenih bogatstava kao i za usmjeravanje trgovine okolnih područja sa skupih i posrednih kanala ka njenom pravom putu.

Izgledi pokrajine su brzo oživljavali pod njegovom mudrom upravom, ali Austrija se prestrašila i potpuno zapriječila svaki dalji napredak, zatvarajući jedinu luku⁵⁶⁰ prilagođenu za hercegovačku trgovinu. Austrija na taj način obezbjeđuje sebi monopol u trgovini, prisiljavajući stanovništvo svih turskih pokrajina u tom dijelu svijeta da kupuje uvoznu robu od nje po visokim cijenama, a da svoje proizvode prodaje austrijskim trgovcima koji joj, budući da se ne boje konkurencije, sami određuju cijenu. Cilj Austrije koja tako usporava razvoj Bosne, dovoljno je očigledan, jer sve ono što bi bio dobitak za Tursku, bio bi gubitak za Austriju. I kad bi se događaji odvijali tako da to omoguće, Austrija bi nesumnjivo našla izgovor da opravda vojnu okupaciju te zemlje. Ona je tako nešto učinila u nekoliko prilika, a velike snage stacionirane na sjevernoj obali Save samo čekaju neko ispoljavanje nacionalizma pa da izvedu oružanu intervenciju.

(*Herzegovina; or Omer Pacha and the Christian Rebels*, pp. 69–71)

⁵⁶⁰ Klek.

* * *

U tekstu Georgine Mackenzie iz 1865. godine nalazimo, između ostalog, predskazanje krvavog ustanka u Bosni i Hercegovini koji će buknući deset godina kasnije, kao i pominjanje mogućnosti da naši narodi steknu potpunu samostalnost, što je rijetka ideja kod britanskih posjetilaca – i ne samo kod njih – u to vrijeme.

* * *

Govoreći iz ličnog iskustva o mjestima u kojima smo živjele i o ljudima i stvarima koje smo vidjele, mogle bismo ustvrditi da, bez obzira na njihove mnoge mane i nedostatke, Srbi predstavljaju kontrast njima srodnom življu koji je pod turskom vlašću. Napredak koji je Srbija ostvarila otkako upravlja sama sobom pruža valjanu osnovu za vjerovanje da bi bilo dobro podariti još veću političku slobodu južnoslovenskoj rasi. To znači da se kod ove rase sloboda neće izroditi u anarhiju niti će se izvrnuti u revoluciju. U ovom trenutku, doduše, postoji stvarna opasnost revolucije u tom dijelu svijeta, no ona je ograničena na pokrajine koje se nalaze pod rđavom upravom Turske, pokrajine čije razdraženo stanovništvo neće prezati ni od čega čim mu se ukaže prilika da raskine jaram.

Gdje god je musliman tlačiteljski i povlašteni zemljoposjednik u odnosu na hrišćanina, a hrišćanin ugnjeteni seljak u odnosu na muslimana, moramo očekivati da će prva faza oslobođenja biti pokolj. Potlačeni se već nadaju da će se uskoro osvetiti za zla nanijeta im tokom stoljeća, a oni na koje se ova prijetnja odnosi spremaju se da svoju kožu skupo prodaju. Ako bi pobuna izbila u Bosni – a jedna iskra bi tu mogla zapaliti oganj ustanka svakog časa – morali bismo se podsjetiti na sirijske događaje⁵⁶¹ prije nego što povjerujemo kako vlada Porte ima moć ili volju da spriječi pokolj. A ako te moći ili volje nema kod Porte, gdje ćemo ih tražiti? Kakvo miješanje sa strane može obuzdati krvoproliće i uspostaviti red? Ili, dok još ima vremena, upitajmo se kakva promjena poretka bi mogla otkloniti krizu koja se nadnosi nad slovenske pokrajine Turske? Kako hrišćaninu dati njegova zakonita prava ne čekajući da ih se on dokopa kako zna i umije?

Austrija čeka s pripremljenim rješenjem. Ona kaže: „Dajte bar Bosnu i Hercegovinu meni pa ćete vidjeti hoću li ih moći držati mirne“. Nesumnjivo isto onako mirne kao Mađarsku ili Veneciju, i po istu cijenu. A čak ni Venecijanci ni Mađari ne mrze Austriju kao što je mrze svi slojevi i sve vjeroispovijesti u ovim zemljama koje ona toliko želi⁵⁶². Pored toga, ako Austrija dobije ijedan djelić Turske, Rusija će zahtijevati drugi. Istočno pitanje tutnji u našim ušima – komadanje Otomanske Carevine je započelo.

Ali zar se ne bi mogli naći prikladniji, zato što su prirodni, staratelji za nezadovoljne srpske podanike Turske u njihovim srodniciima u Kneževini? Sama Srbija

⁵⁶¹ Ovo je očigledno aluzija na jednu od pobuna protiv sultanove vlasti u Siriji.

⁵⁶² Već je više puta raspravljano o tome da bi za slovenske pokrajine Turske bilo dobro ako bi se pripojile Austriji, carstvu čiji veliki dio pripada podanicima slovenske rase. No, ovi narodi imaju izreku koja kaže: „Sloven je jedno, a Nijemac je drugo“. Oni se smatraju pripadnicima jedne brojne rase pred kojom stoji velika budućnost. S druge strane, austrijska vlada misli da će uz malo ustrajnosti pretvoriti Slovene, Mađare i Rumune u Nijemce, a da budućnost pripada Nijemcima i ponijemčenim narodima. Otud nenjemački narodi pod Austrijom stalno vode borbu protiv nepravde i južni Sloveni nemaju želje da im se priključe. Oni čak govore da im je bolje da i dalje trpe tursko varvarstvo, nadajući se u konačno oslobođenje, nego da dijele austrijsku kvazicivilizaciju po cijenu gubljenja jedine nade u zajednički nacionalni život Slovena. Austrijanci također imaju dara da se učine tako omraženim da hrišćani u Turskoj izjavljuju kako će se s oružjem pridružiti muhamedancima (a muhamedanci tvrde to isto) da spriječe bijele mundire da pređu granicu. Čak ako bi joj ove zemlje bile predate, Austrija ih nikad ne bi mogla držati silom, jer bi njihovo stanovništvo tražilo od Rusije da im priskoči u pomoć. Takav sporazum ne bi, prema tome, bio naročito povoljan po mir u istočnoj Evropi.

predstavlja primjer slovenske pokrajine Otomanske Carevine koja je stekla samoupravu a da Carevina nije rasparčana, nije zapala u anarhiju, niti je postala plijen neke od stranih sila. Pretpostavimo da se vladi Kneževine povjeri da organizuje i obrazuje još jedan milion, ili nešto više, Srba, a da se za uzvrat od nje zahtijeva plaćanje odgovarajuće naknade⁵⁶³. Na taj način bi njena energija mogla godinama da se troši na opravdanu stvar, dok bi hrišćani, koji su sada podvrgnuti stranoj i mrskoj vlasti, mogli postepeno da se uče da sami sobom upravljaju⁵⁶⁴. Kad je riječ o Bosni, moglo bi se primijetiti da bi, ako bi se u njoj postavio hrišćanski guverner, to izazvalo fanatični bijes Muslimana. To je nekad bio slučaj, ali posljednjih godina begovi su uvidjeli kako njihova moć i bogatstvo prelaze u ruke zvaničnika iz Carigrada. Oni se boje da ne izgube sve što imaju ako bi izbila pobuna hrišćana i rado bi napravili nagodbu, dok to još mogu. Njihova mržnja prema Osmanlijama kao narodu ravna je njihovoj mržnji prema kaurima kao pripadnicima jedne druge religije. Oni bi zacijelo rado zamijenili kakvog bijednog i gramzivog pašu koga treba podmićivati za imućnog, darežljivog, pravednog i dobronamjernog vladara koji bi ih štitio.

Na pitanje da li bi čak i najjači razlozi nacionalnog samointeresa ikad naveli slovenske Muslimane da se udruže sa hrišćanima iste rase odgovor moramo potražiti u nedavnom ponašanju samih tih Muslimana. Bosanski poglavari koji su se pobunili prije nekoliko godina, pozvali su hrišćane da se s njima bore za zajedničku stvar protiv Osmanlija, a neki su čak išli tako daleko da su raji dali oružje u ruke. Isto tako, oni muhamedanci koji su nedavno bili prisiljeni da napuste srbijanske gradove nisu tajili da bi im bilo drago da su od Porte dobili dozvolu da prihvate uslove kneza Mihajla i ostanu u svojim domovima živeći pod hrišćanskom vladom. Razlog koji su naveli je vrlo prost i njihovi istovjernici su ga dobro shvatili. Rekli su: „Dažbine koje plaćamo knezu u Srbiji manje su od onih što se u Bosni plaćaju sultanu“. (...)

Dosad smo govorile o politici jer su u onom dijelu južnoslovenskih zemalja koje se sada nalaze pod turskom vlašću neophodne određene promjene sistema vlasti da bi došlo do napretka naroda i razvoja prirodnih bogatstava tih zemalja. Nije u moći Engleske da ove promjene podstakne jednom riječju, no ona može učiniti mnogo da ih pripremi i da stanje ovih naroda učini podnošljivijim tako što će i na njih proširiti svoj društveni uticaj i trgovačke veze i što će u njihovo ime upotrijebiti svoj veliki uticaj kod Porte. Ako je u pitanju samo politički interes Velike Britanije koja nastoji da ove zemlje ne padnu u zagrljaj Rusije, možda bi bilo najbolje da one krenu putem nezavisnog nacionalnog razvoja, jer ne bi bilo dobro da ih se primora da na rusku

⁵⁶³ Kažu da srpski danak Porti nije dovoljan ni za održavanje Beogradske tvrđave, a da sultan troši na svoje zapadne pokrajine više nego što iznosi prihod koji izvlači iz njih.

⁵⁶⁴ Navodimo ovaj prijedlog jer smo ga čule u samoj zemlji i jer je praktičniji od bezbroj drugih rješenja što ih stranci predlažu. Ibisini (Ubicini) kaže: „La Serbie est le point de mer, le *kible*, comme disent les Arabes, de ces populations, qui, en proie à des malaises divers, aspirent à échapper à leur dominateurs actuels. C'est chez elle que se réfugient, comme dans un lieu d'asile, les raïas opprimés de la vieille Serbie et de la Bosnie, les révoltés de l'Herzegovine, les Albanais persécutés, les Bulgares necessiteux. Les Serbes d'Autriche, ballottés sans cesse entre Vienne et Pesth, se tournent vers Belgrade, et regardent le Prince Michael comme le chef et le protecteur naturel de leur race“. *Revue des deux Mondes*, mai 1864.

(„Srbija je pribježište, kibla, kako kažu Arapi, ovog življa koji, izložen raznim neugodnostima, teži da izbjegne vlasti svojih sadašnjih gospodara. U nju se sklanja, kao u kakvo utočište, ugnjetena raja iz stare Srbije i iz Bosne, hercegovački pobunjenici, progonjeni Albanci i siromašni Bugari. Srbi iz Austrije, koje kao loptu stalno bacaju između Beča i Pešte, okreću se Beogradu i smatraju kneza Mihajla vođom i prirodnim zaštitnikom svog naroda“. – *Revue des deux Mondes*, maj 1864).

Ovo je doslovno tačno, jer pored useljenika iz nižih slojeva, senat i vlada Srbije registruju i lica rođena u slovenskim pokrajinama pod vlašću Turske i Austrije. Mnogi od ovih – a jedan od njih je, između ostalih, rodod iz Bosne – imaju rodbinu koja živi s druge strane granice. Što se tiče Bugarske, kada su prije nekoliko godina očekivane političke promjene, došla je delegacija odatle i ponudila Mihajlu Obrenoviću, sadašnjem knezu Srbije, da im bude vladar.

vladu gledaju kao na alternativu Austriji ili Turskoj. Ali koristi od ovoga ne bi bile samo u tome. Neko je izvrsno primijetio da „nijedan evropski narod nije prešao iz stanja nesreće u stanje blagostanja a da drugi evropski narodi nisu od te promjene imali koristi“. Zemlje koje smo pokušale opisati na prethodnim stranicama vjerovatno neće predstavljati izuzetak od ovog pravila.

Južnoslovenske zemlje su bogate mineralima, šumom i plodnim ravnicama; one posjeduju dugačku morsku obalu i plovne rijeke; u njima živi prost i žilav narod sa snažnim nacionalnim osjećanjem i iskonskom izdržljivošću, koji je preživio pet vijekova borbe i ugnjetavanja. Takve zemlje sigurno mogu pružiti svojim susjedima nešto vrjednije nego što su zagonetke za diplomate ili izgovori za rat.

(Notes on the South Slavonic Countries in Austria and Turkey in Europe, pp. 54–57; 59–60)

* * *

Mada je omanuo u nekim predviđanjima, T.W. Legh zaslužuje priznanje za proročanstvo izrečeno na pragu posljednje decenije devetnaestog stoljeća (1891), da će svjetski rat svakako izbiti na Balkanu.

* * *

Šta (...) može biti konačna sudbina Bosne i Hercegovine, ili čak i Dalmacije? Hoće li ostati pod austrijskom vlašću ili će Sloveni – ti evropski Kinezi – jačajući sve više iz dana u dan, udružiti svoje snage i izgraditi novu državu u ovom uglu Evrope? Ako pitate Austrijanca, on će se prezrivo nasmijati na samu ideju da bi Austrija mogla napustiti Bosnu i Hercegovinu. Ako se obratite Slovenu, on će vam reći da je nemoguće da Dvojna Monarhija zadrži okupirane provincije na duže vrijeme. U svjetlu tako oprečnih gledanja, mišljenje jednog turista u prolazu ne vrijedi mnogo, ali neke činjenice svako može uočiti. Na suštinsko pitanje – da li su rezultati austrijske okupacije takvi da opravdavaju trajno posjedovanje ovih teritorija, može se spremno dati potvrđan odgovor. Grubo rečeno, ovi rezultati bi se mogli svesti na sljedeće:

Život i imetak su u Bosni i Hercegovini isto tako bezbjedni, ako ne bezbjedniji, kao i u bilo kojoj od najcivilizovanijih država Evrope. Provincije se same izdržavaju i Herr von Kallay je nedavno bio u mogućnosti da iskaže finansijski višak. (No troškovi izdržavanja vojske uglavnom padaju na teret Carstva). Saobraćajnice su znatno poboljšane i obje provincije su sada povezane mrežom izvrsnih puteva. I konačno, domaće stanovništvo izgleda zadovoljno svojim sudbinom.

S obzirom da je ovaj region prije dvanaest godina bio jedan od najnemirnijih u Evropi i da Austrijanci, prirodno, nisu imali obučenih upravitelja na koje bi se mogli osloniti, ova dostignuća su mnogo vrjednija nego što se to na prvi pogled čini. Pri svemu tome, nepristrasni Austrijanci mora da povremeno imaju neugodan osjećaj da je napredak mogao biti nešto brži. Neosporno je da je zemlja danas daleko od toga da se može smatrati potpuno otvorenom. Ovdje će vam zasigurno odmah pasti u oči stepen zaostalosti domaćeg življa i njihove jedine privredne djelatnosti – poljoprivrede. Nakon dvanaestogodišnje civilizovane okupacije razumno bi bilo očekivati napredak u odnosu na metode korištene još u doba Abrahama; takođe, mogao bi se očekivati i izvjestan razvoj rudarstva i veća aktivnost na polju javnih radova. Trgovina je nedvojbeno slaba te pored tvrdnji da se popravljja teško je dobiti vjerodostojne podatke o toj grani. Jedina izvjesna stvar jeste da je svaki uvezeni proizvod izuzetno lošeg kvaliteta i možda bi se engleskim trgovačkim kućama isplatilo da pošalju sposobne trgovačke putnike sa ciljem da konkurišu bezvrijednoj austrijskoj

robi. Austrijski naseljenici i austrijski kapital sporo pritiču u zemlju; stranom preduzetništvu nije dozvoljeno da se razmaše, a iskustva njemačkih i italijanskih naseljenika nisu ohrabrujuća.

S političke tačke gledišta državna uprava izgleda da funkcioniše na sigurnim i razumnim temeljima. Umjesto potpunog *bouleversement-a*⁵⁶⁵ postojećih institucija, čine se naponi da se zapadna civilizacija prilagodi običajima Istoka, a velika pažnja koja se poklanja izmirenju muslimanskog elementa i hrišćanske vlasti predstavlja jedno od najprivlačnijih obilježja austrijske okupacije.

Naravno, očigledno je da sadašnje stanje stvari neće trajati beskonačno. Svakome je jasno da je veliki evropski rat, koji će po svoj prilici izbiti na Balkanskom poluostrvu, jedna od rijetkih izvjesnosti našeg vremena. U kojoj će mjeri to uticati na sudbinu Bosne i Hercegovine, nemoguće je reći. Pa ipak, po cijenu da zvučim neodgovorno, usudiću se da predskazem da bi Austrija trebalo da bude kadra da zadrži Bosnu bez mnogo poteškoća, dok će Hercegovina najvjerovatnije iskliznuti iz njenog zagrljaja.

(„A Ramble in Bosnia and the Herzegovina“, *The New Review*, November 1891, pp. 479–480)

* * *

Mada neodređenije nego Legh, i Robert Dunkin nekoliko godina kasnije naslućuje početak evropskog sukoba na našem tlu.

* * *

Od svih vjera, rimokatolici zadaju vlastima najmanje problema, i u čisto katoličkim područjima kao što je ljubuško sada uopšte nema trupa. Grko-katolici⁵⁶⁶, naprotiv, prirodno su izloženi lukavim savjetima ruskih tajnih agenata i oni su ti, čak više nego Turci, koji su činili okosnicu pobune iz 1882, čiji je navodni uzrok bilo uvođenje obaveznog služenja vojske. I oni su naučili lekciju da „sa Švabom nema šale“ (*Der Schwabe versteht kein Spass*), a što se tiče unutarnjih stvari, oni se mogu nadati mirnom i brzom razvoju. Nažalost, ove pokrajine mogu svakog trenutka postati poprište evropskog sukoba.

Tako nešto sigurno neće zateći Austriju nespremnom. Mostarski garnizon u vrijeme mira sastoji se od deset hiljada ljudi, ne računajući brigadu u Nevesinju, dvadeset milja odatle. Grad (Mostar) je, štaviše, dobro utvrđen. (...). Sve ovdje čovjeka podsjeća da je pod vojnom okupacijom. Poštanski i telegrafski uredi su vojni i bojim se da im dosta toga nedostaje. Ovdje plaćamo više za pakete i slično nego bilo gdje drugo u Evropi. Putničke kočije svuda su pod vojnom kontrolom, a i samim putevima po kojima se one voze patrolira vojska.

(In the Land of the Bora, or Camp Life and Sport in Dalmatia and the Herzegovina, 1894–5–6, pp. 190–191; 192)

⁵⁶⁵ (Franc.) Promjena, preokret.

⁵⁶⁶ Pravoslavci.

* * *

William Miller, postojani zagovornik austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, razmatra koncem stoljeća pitanje aneksije naših zemalja Dvojnoj Monarhiji, kao i pitanje sudbine Sandžaka, područja kojem proriče važnu saobraćajnu ulogu.

* * *

Da se sada Bosni i Hercegovini dozvoli povratak u varvarstvo jeste apsurd za koji čak ni koncert velikih evropskih sila ne bi bio kriv. Baron fon Kalaj (von Kallay) rekao je prije dvije godine da „ako bi se iznenada obnovilo stanje stvari u Bosni kakvo je bilo prije 1878, to bi veoma unesrećilo cijelo stanovništvo“. Kako vraćanje na osmansku vlast ne dolazi u obzir, postoje samo dvije mogućnosti za austrougarsku upravu. Prva, podizanje Bosne i Hercegovine na nivo nezavisne balkanske države, protivna je svemu što uči njihova ranija historija i dovela bi do obnavljanja onih vjerskih razmirica između različitih dijelova stanovništva koje su krvlju okaljale nemirnu historiju stare bosanske kraljevine. Druga, stvaranje velikog srpskog carstva, čiji bi dio ili dijelovi bile Bosna i Hercegovina, jedan je od onih fantastičnih snova koji isto toliko odudaraju od pouka balkanske historije koliko i od zdravog razuma.

Ni pod jednom drugom vladom, koja uopšte dolazi u obzir unutar okvira praktične politike, Bosna i Hercegovina ne bi tako dobro materijalno stajale kao pod austrijskom upravom pa sada ostaje pitanje da li će okupacija potrajati, ili će uskoro biti proglašena aneksija. Nema sumnje da je za izvjesno vrijeme sadašnji sistem funkcionisao bolje nego što bi funkcionisao ijedan drugi. Ako je pomalo zaustavljao uvoz privatnog kapitala, imao je tu prednost što je odgodio pitanje kojoj polovini Monarhije – Austriji ili Mađarskoj – će nova pokrajina pripasti. (...) Ali i austrijski i mađarski zahtjevi za posjedovanjem Bosne mogli bi se otkloniti time što bi se ona podigla na nivo *Reichsland*-a⁵⁶⁷, po analogiji sa Alzasom i Lorenom, i pripadala bi Monarhiji kao cjelini, a ne jednoj ili drugoj njenoj polovini. Mišljenje je poslovnih ljudi s kojima sam se konsultovao da bi se trgovina u zemlji neobično unaprijedila aneksijom, a dao bi se i čvrst i konačan politički odgovor na spletke protiv okupacije. U vanjskoj politici nijedan metod nije tako uspješan kao metod *fait accompli*-a⁵⁶⁸. U ovom trenutku stalno kruže glasine po Crnoj Gori i Srbiji da Bosna samo što nije anektirana, a dvadeseta godišnjica okupacije, koja se podudara sa Carevim jubilejom ove godine, povećala je takvu agitaciju. Kad bi se Bosna pripojila Monarhiji, ove uznemirujuće glasine bile bi sasvim ušutkane. No u svakom slučaju, bilo da Austro-Ugarska anektira tu zemlju ili ne, točak civilizacije u Bosni i Hercegovini ne može se vratiti unazad.

Bilo bi teško precijeniti značaj direktne željezničke veze od Soluna do Sarajeva koja bi se ostvarila preko produžetka sadašnje pruge od Mitrovice i dalje preko Sandžaka. Tu postoje prirodne teškoće koje treba savladati, ali u ovom trenutku političke prepreke su vjerovatno veće. Jednog dana, međutim, ali ne pod osmanskim pokroviteljstvom, kao što je sanjao jedan prijašnji sultan, Pljevlje će postati stanica na „brzom putu“ za Indiju, a Brindizi će Solunu prepustiti privilegiju koju je uživao još od vremena Rimljana, glavne polazne stanice za Istok. U jedno smo sigurni, a to je da će Sandžak igrati važnu ulogu u historiji budućnosti, baš kao što je igrao važnu ulogu u historiji prošlosti. Ali, pod čijim pokroviteljstvom, austrougarskim, ili onim dviju srpskih država sa njegove obje strane – to je pitanje. Međutim, ja ne vjerujem da će Turci ponovo steći punu i isključivu vlast nad ovim, sada tako neobičnim područjem⁵⁶⁹. Jer čovjek treba samo da porazgovara s osmanskim službenicima

⁵⁶⁷ (Njem.) Zemlja koja neposredno pripada državi, koja joj je pripojena.

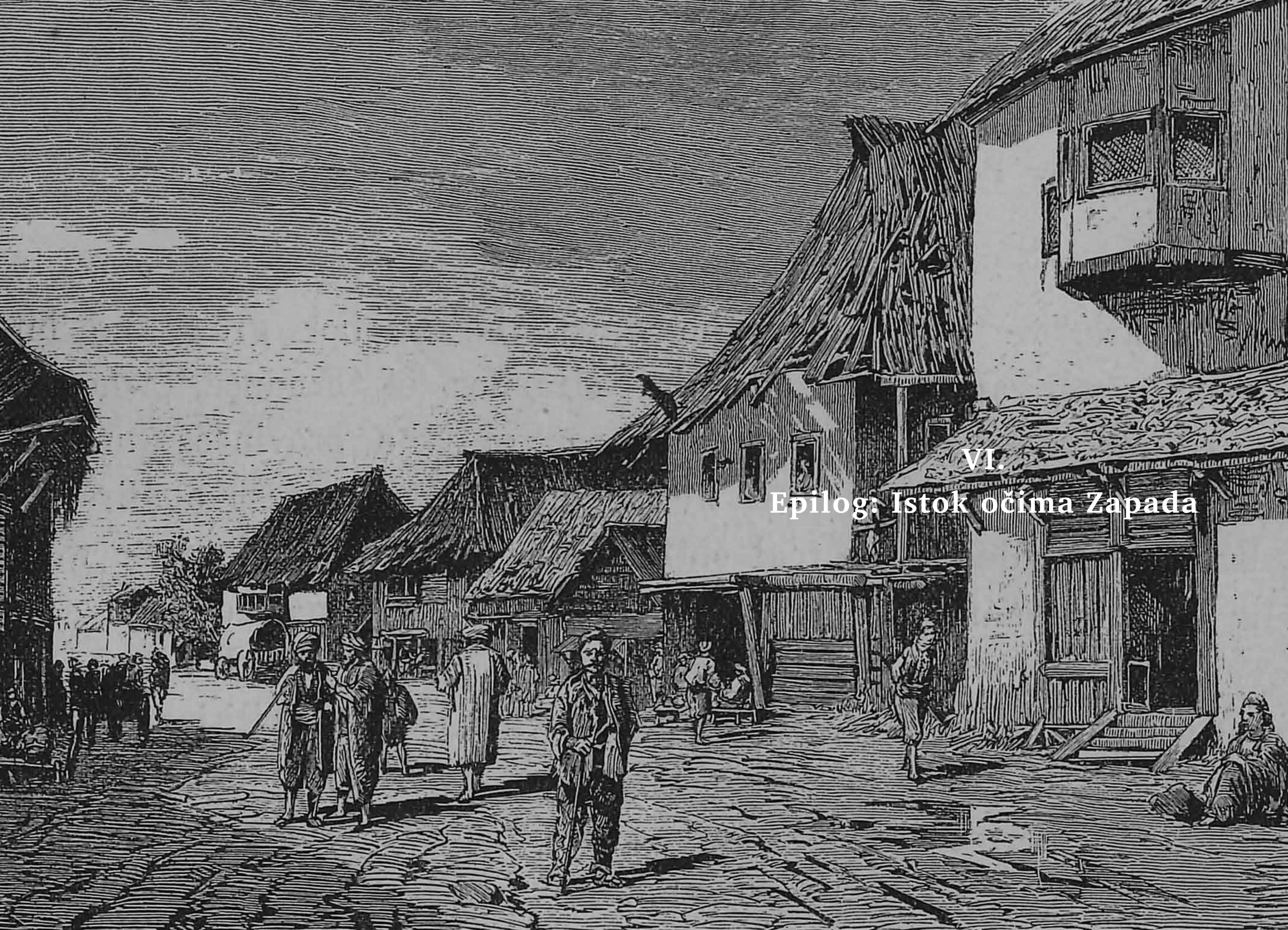
⁵⁶⁸ (Franc.) Svršen čin

u Albaniji da otkrije kako oni smatraju da se talas turskih osvajanja u Evropi iscrpio. Sandžak je, za sada, maksimum; ali niko sadašnju situaciju ne smatra konačnom. Francuska poslovica, *Ce n'est que le provisoire qui reste*⁵⁷⁰, do sada je bila prilično tačna što se tiče dogovora o Bliskom istoku na Berlinskom kongresu. No nijedan ga diplomata ne smatra konačnim rješenjem onog gotovo vječnog pitanja – kome će pripasti Balkansko poluostrvo.

(*Travels and Politics in the Near East*, pp. 128–130; 196–197)

⁵⁶⁹ U originalu stoji: „anomalous district“ – „anomalan“ jer je Sandžak pripadao Turskoj, ali je djelomično bio okupiran austrougarskom vojskom.

⁵⁷⁰ (Franc.) Preostaje jedino privremeno rješenje.

VI.
Epilog: Istok očima Zapada

Blagorodni čitalac ne može ni slutiti kakva preispoljna budala može postati dok ne ode u inostranstvo.

(Mark Twain)

Izvjestan broj britanskih putnika upušta se, najčešće u povodu neposrednih ličnih doživljaja, u ocjene o prirodi civilizacije u kojoj su se obrelj. Wilkinson tako uopštava o „istočnjačkim“ naravima i svjetonazoru na osnovu onog što vidi i čuje na svom putu po Hercegovini 1844. godine.

* * *

Krivudali smo između brda i za sat i po po odlasku iz Metkovića došli smo u tursko selo Dračevo, gdje je Abu Šarval (Aboo Sharwal)⁵⁷¹ obavljao poslove na svom imanju i, s dostojanstvom kakvog Osmanlije, izazivao divljenje kod svojih pratilaca i ulivao strah seljacima. Naša pojava pobudila je u njemu radoznalost i on nam dade znak da dođemo i kažemo mu ko smo i kuda idemo. Ali na njegovo beskrajno iznenađenje i ljutnju mi nismo pokazali ni najmanju želju da to učinimo. Ja sam naime, budući da sam obećao da ću poslati konje natrag nezaražene kugom i da ću radi toga izbjegavati svaki dodir s Turcima, smatrao nepotrebnim da udovoljavam željama ove uzvišene ličnosti. I kako se on nalazio na izvjesnoj udaljenosti od nas, mi smo prenebregli sve one zapovjedničke znake koje nam je davao sa ciljem da zaustavi naše napredovanje.

Uskoro smo zaobišli brda i došli do mjesta na obali gdje je stajala neka ružna kula iz koje se, kao i iz grada Gabele na suprotnoj strani, nekoć nadgledao prelaz preko rijeke. Nadali smo se da ćemo tu naći skelu, ali je rijeka bila toliko brza i nabujala da je skela prestala saobraćati na ovom dijelu i nigdje je nije bilo na vidiku. Preduzevši mjere da zadržim konje i osiguram povratak ako bude potrebno, poslao sam ljude u svim pravcima da pogledaju ima li skele. Da je vikanje i deranje bilo i od kakve koristi, vikali bismo i derali se iz sveg glasa. Svi su bili za to da se vratimo u Metković, ali ja tako nisam gledao na stvari pa sam, konačno opazivši na izvjesnoj udaljenosti mali čamac natovaren svežnjima kukuruza, poslao čovjeka da ubijedi čamdžiju – nudeći mu bolji posao i više novca – da iskrca svoj tovar i preveze nas do Gabele. Ovaj se nije dugo dvoumio i ubrzo se spustio niz rijeku do podnožja kule, prebivališta onih davnih junaka u čijim je rukama bila i koji su pljačkali seljake koje je trebalo da štite.

Sada sam već imao utisak da putujem prema Mostaru: sjedeći strpljivo u vodi, ili u čamcu, što je bilo gotovo isto, veslali smo kroz polja da izbjegnemo snažnu maticu koja bi nas po svoj prilici odvukla nazad u Metković. Tako smo stigli do još jedne okrugle kule na obali nasuprot istočnog dijela Gabele. Tu nas je zaustavio neki Turčin u malom čamcu; taj čovjek je bio razjaren kako to samo Osmanlija može biti. Grdio je našeg čamdžiju iz nama nerazumljivih razloga i da nikad u životu nisam vidio Turčina pretpostavio bih da njegovu srdžbu ne može stišati ništa do smrt prestupnika ili pak njegov vlastiti pad iz čamca u vodu. No kako mu je jezik bio strahovito brz provodnik bijesa, ubrzo se smirio i sve se svršilo tako što smo razmijenili čamce. Ispostavilo se, naime, da je Turčin vlasnik našeg čamca i glavni Haron⁵⁷² u ovim krajevima. On je sada sebi uzeo pravo – i dužnost – da nas lično preveze preko rijeke. Sreća je da je to on učinio, jer je prelaz zahtijevao veliku vještinu. Jedino zahvaljujući njegovoj iznenađujućoj spretnosti u vođenju čamca kroz struju, koja je na tom mjestu prosto kipjela uz obalu, dokopali smo se suprotne strane. Iskoračivši na obalu, upitao sam ga koliko mu dugujem. Njegov odgovor je bio prost i sasvim

Ulica u Brodu

[]. de Asboth: *An Official Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London, 1890. str. 2]

⁵⁷¹ „Otac širokih pantalona“, kako Turke zovu na Istoku.

⁵⁷² (U grčkoj mitologiji) Lađar koji prevozi mrtve preko rijeke Stiks u podzemnom svijetu.

istočnjački: „Oni koji su od boga dobili blago, daju ga onima koji nisu“. Uzeo je svoju nagradu zahvaljujući se i želeći mi uspješno putovanje.

Zatim je trebalo obezbijediti konje koje sam pismeno poručio pa sam se uputio kod namjesnika Ahmet-age Hajdarbegovića (Hyder Betcovich) koji je, budući da je ženidbenom vezom povezan s Vezirom, značajan čovjek. Pratio me je jedan mladi Neretljanin, austrijski službenik, koji mi je u ovoj prilici, a i tokom cijelog putovanja, bio od velike pomoći jer je znao jezik, običaje i ljude.

Nisam uopšte imao razloga da budem ljubazan prema Ahmet-agi, ali sam mudro odlučio da ne pokažem svoju uvrijeđenost, jer mi je putovanje zavisilo od njegove volje. Stoga sam spremno prihvatio njegovo neuvjerljivo objašnjenje zašto mi nije poslao konje do Unke⁵⁷³ i saslušao njegova učtiva izvinjenja praveći se da vjerujem u njihovu iskrenost. Ponašao se uljudno i gospodstveno, što je kod orijentalaca prirodno, i rekao da veoma žali što ne mogu otići do Mostara. Znajući da Turci prave teškoće ili u nadi da nešto zarade ili zato što se boje da ne naljute svoje pretpostavljene, ja nisam više pokazivao nestrpljenje da nastavim put. Istovremeno sam odlučio da ne dozvolim da me odvrte od mog nauma nakon toliko muke. Pošto je on nekoliko puta rekao da je cesta pod vodom i da je zaustavljen svaki saobraćaj, primijetio sam da je to „nesretna okolnost“ i skrenuo razgovor na druge stvari.

Govoreći o Carigradu, Mehmed Aliju i Istoku i koristeći onaj ključ što otvara vrata za prijateljske odnose s orijentalcima – njihov vlastiti jezik – osjetio sam kako se polako topi Osmanlijska tvrdoglavost pa sam ponovo pokrenuo pitanje svog puta u Mostar. „Veoma mi je žao što ću biti spriječen da odem, naročito zato što sam već pisao Veziru koji mi je u svom odgovoru obećao da će poslati nekog da me dočeka. Vezir će se stoga veoma začuditi ako ne dođem, a možda će se i uvrijediti. „Pisaću mu opet“, dodadoh, „i pomenuti razlog koji ste naveli za nemogućnost putovanja cestom. Pismo će mu bez sumnje nekako stići preko planina – a tim putem bih možda i ja mogao otići do Mostara. No, ja Vas molim da zapamtite da Vi, a ne ja, snosite odgovornost za moju prividnu neučtivost“. Ovo je imalo željeni učinak; pretvarajući se da traži savjet od svojih ljudi o tome je li moguće ići planinskim putem, koji je vjerovatno već dvadeset puta sam prešao, iznudio je odgovor na pitanje koje je postavio i zaključio da mi da dozvolu za odlazak.

Pokušao je, međutim, da mi postavi još jednu prepreku. Predložio je da konji iz Gabele idu samo jedan dio puta i da iznajmimo druge kad pređemo loši komad ceste. Tako bismo bili ostavljeni da krenemo naprijed, ili nazad, kako znamo i umijemo. A ako budemo odustali od putovanja, to neće biti *njegova* greška. Ali kad je jedan od vojnika rekao da ti isti konji mogu lako preći čitav put, i ta teškoća je odstranjena. Nadam se da taj nesmotreni čovjek nije trpio kakve posljedice zato što se na ovaj način umiješao. Na kraju je baš on određen da nas prati i budući da je poznavao put i ljude u usputnim selima, imao je dužnost stražara, vodiča i tumača, a morao je da nam pronalazi i konačište gdje god se zaustavimo. Ispostavilo se da je ovaj čovjek austrijski podanik koji je bio upleten u neku „nesretnu aferu“ i koji je prešao granicu, ostavljajući svoju zemlju i svoju religiju na drugoj strani, a prihvatajući Tursku i njenu vjeru umjesto toga.

Napuštajući namjesnika i njegovu kuću mislio sam da su sve smetnje otklonjene pa sam se ponadao da ću odmah moći staviti „nogu očekivanja u uzengiju ostvarenja“. Međutim, iako smo imali konje, nismo imali sedla. To nije bio prvi slučaj da sam morao sam načiniti sedlo i upravo sam krenuo da u tu svrhu upotrijebim kakvo grubo ćebe, kad neki veliki čovjek u malom dućanu u kojem se prodavalo sve od

tave do sablje iznese novo tursko sedlo s uzengijama poput sandučića i nakon nago-
varanja pristade da mi ga iznajmi za putovanje.

Za vrijeme našeg zanimljivog cjenjkanja došao je poznati i bogati trgovac iz Gabele po imenu Hadži-Ibrahim Drače koji je, vidjevši da smo stranci, naredio da iz njegove kuće iznesu lule i kafu i ljubazno nas pozvao da večeramo kod njega. Pomislio sam da se turski *kismet*⁵⁷⁴ urotio protiv mog putovanja; učtivost i neuljudnost, izuzetno loše vrijeme i nedostatak prevoznih sredstava – činilo se da sve radi protiv mene. Odbio sam, međutim, njegovu gostoljubivu ponudu, i to na najbolji mogući način koji sam mogao smisliti a da ga ne uvrijedim. Vjerovatnoća da bi druge prepreke mogle iskrsnuti do jutra učinila me je vrlo nestrpljivim da krenem iz Gabele. Srećom, naišao sam na dobru temu razgovora, njegov hadžiluk u Meku, i on je zaboravio na bilo kakvu neučtivost koju bi mogao otkriti u mom odbijanju.

Neizvjesno je da li će Turci postati istinski civilizovani prije nego što prestane njihova vlast u Evropi. Naglo opadanje njihove moći svuda je vidljivo. Oni sami su toga svjesni i mada ne izražavaju otvoreno uvjerenje da gube značaj u svijetu, ono već utiče na njihovo ponašanje. I kao što su uspjeh i moć nekoć uvećavali oholost Turaka i činili ih nadmenim tlačiteljima, tako će oni sada, na mirniji način od svakog drugog naroda, od pobjednika postati pasivni, tromi i bezazleni podanici, kada ih u takvo stanje dovede sila kojoj se neće moći oduprijeti. Pod uslovom da se ne upotrijebi nasilje koje bi ih moglo podstaći na otpor, oni će se podvrći čak i hrišćanskoj vlasti, s istim vjerovanjem u *kismet* s kojim prihvataju despotsku vladavinu kakvog muslimanskog vladara. No, svaki pokušaj da se silom istjeraju iz Evrope mogao bi imati ozbiljne posljedice. To bi samo moglo dovesti do pokolja njihove hrišćanske *raje* koja je, iako brojnija, većinom nenaoružana i nejedinstvena i koja bi – kao što se to dešava u sličnim slučajevima – bila savladana od strane moćnije i naoružane manjine. Nije vjerovatno, međutim, da će takav korak preduzeti ijedna evropska sila. A oni koji su najviše zainteresovani za turske događaje najbolje znaju koja politika najviše odgovara uspješnom rješavanju tog pitanja.

* * *

Sljedeći odlomak odnosi se na Wilkinsonov boravak u Mostaru.

* * *

U toku razgovora s Vezirom dobio sam od njega dozvolu da nacrtam njegovu palatu i harem, iz vrta. I dok sam se time bavio, njegovog najmlađeg sina, dijete od četiri ili pet godina, dovela je dadilja Grkinja po nalogu gospođa, čiju je radoznalost izazvao ovaj neobični događaj. U međuvremenu, one su ispoljavale svoje zanimanje za moje crtanje vireći kroz prozore. Razgovor koji su pri tom vodile očito je bio vrlo živ, jer su se često čuli uzvici poput „O, sestro moja“, „tako mi oba oka“ itd. Napokon primih poruku kojom su tražile dozvolu da pogledaju moju crtanku. Poslao sam je po njihovoj grčkoj robinji tek kada sam od njih dobio obećanje da neće prstima dirati obojene crteže. Zadržale su je kraće vrijeme, a zatim su je vratile uz mnogo učtivih riječi. No, da li su je gledale naopačke ili ne, ne mogu reći.

Teškoće koje orijentalci imaju u razumijevanju evropskog crtanja vrlo su velike; neki od njih nisu čak kadri da razlikuju konja od kuće. Sjenke ih posebno zbunjuju: „Jedna strana tvog lica“, kažu, „nije crna“; ili pitaju, „A gdje je druga ruka?“, kad lik stoji sa strane. No ista osoba, koja nije kadra da shvati naše slike, može odmah

⁵⁷³ Ranije pominjani lokalitet kod Metkovića i u doba Wilkinsonove posjete carina i „bazar“ za pograničnu razmjenu robe između Turske i Austrije, odnosno Hercegovine i Dalmacije; danas dio Metkovića.

⁵⁷⁴ (Ar.) Sudbina, udes.

Travnik

[Robert Munro: *Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia*. Edinburgh-London, 1895. str. 28/29]

da razazna sve što je prikazano na egipatskoj skulpturi, gdje su likovi dati u profilu, bez sjenki, i to mnogo različitih likova smještenih jedan pored drugog, tako da čine cjelinu. Nije zato čudno što su prvi pokušaji u skulpturi ili slikarstvu ostvareni u tom primitivnom stilu; na starim grčkim profilima vidimo da je oko stavljeno naprijed, kao i u Egiptu, Etruriji ili Kaldeji.

(*Dalmatia and Montenegro*, Vol. II, pp. 34–39; 67–68; 94–95)

* * *

Na samom početku svoje knjige, u uvodu, Spencer se ovako određuje prema „Evropskoj Turskoj“, u kojoj je boravio sredinom stoljeća:

* * *

Četiri vijeka su prošla otkad je polumjesec zamijenio krst na kupoli Svete Sofije, a Konstantinovo carstvo se srušilo pred silom Osmanlija; četiri vijeka stalno rastućeg intelekta, civilizacije i prosperiteta. Narodi tada poluvarvarski, ne samo da su izronili iz srednjevjekovnog mraka na punu svjetlost velike epohe u kojoj sada živimo nego su, uzdižući se do vrhunca civilizacije, pronijeli svoj talenat, marljivost i energiju u najudaljenije naseljene krajeve zemljine kugle. Divljina je kultivisana, pustinja naseljena, osnovani su gradovi i izgrađene željezničke pruge u oblastima koje su u periodu osmanskih osvajanja oličavale netaknutu pustu prirodu. A narodi, veliki i moćni, pojavili su se na dotad neotkrivenim dijelovima zemaljske kugle.

Pa ipak, kad putnik koji napusti užurbani i aktivni način života, ispunjen marljivošću i korisnim radom, ode u zemlju polumjeseca i ne nađe slične dokaze napretka

i blagostanja, prisiljen je da uzvikne: Gdje su spomenici one snage i energije moćnog naroda koji je hrišćansko carstvo Istoka srušio u prah? Gdje su dokazi da je taj narod četiri stoljeća držao u svojoj vlasti jednu od najljepših i najplodnijih zemalja naše hemisfere? Gdje su neisušene močvare, pijeskom zagušene rijeke, trgovi obrasli travom, napuštena polja, zapuštene šume, ruševne tvrđave, srušeni svodovi – sve ovo je odzvanjalo na pitanje: Gdje? Učmalost, učmalost nalik na smrt oduvijek obilježava vladavinu Osmanove rase.

Slomljena i ponižena ispod ljudskog dostojanstva, silna pokoljenja nesretnih hrišćana iz ovih pokrajina Evropske Turske minula su poput lišća u šumi, ne ostavivši za sobom ni traga koji bi govorio o njihovom postojanju. Ostali su nezapaženi i zanemareni od strane naroda Evrope koji su svu svoju snagu trošili na to da izvuku crnolute sinove Indije i Afrike iz necivilizovanosti i učine ih sudionicima u blagodatima civilizacije i objelodanjene vjere. Ti isti narodi zaboravili su na sramotu i poniženje na samom svom pragu; zaboravili su na to da, dok krvotok Evrope ubrzano napaja životom krajnje tačke svijeta, jedan dio nje same ostaje uspavan i obamro.

(*Travels in European Turkey in 1850*, Vol. I, pp. 1–2)

* * *

Iako donekle dijeli Spencerovo mišljenje o učmalosti i tromosti turske civilizacije, Arbuthnot je, desetak godina kasnije, u svom stavu izrazito turkofilski nastrojen.

* * *

„Omer-paša će krenuti s rumelijskom vojskom da uguši nemire u Hercegovini“. Takva je, čini mi se, bila vijest koja me je učvrstila u namjeri da posjetim slovenske pokrajine Evropske Turske. Da je u mojoj svijesti bilo ikakve sumnje u pogledu značaja koji osmanska vlada pridaje smirivanju ovih udaljenih krajeva, povratak Omer-paše iz nemilosti i slanje tolikih snaga pod njegovim zapovjedništvom bilo bi dovoljno da je otklone. I tako, podstaknut s jedne strane željom da i dalje budem *au courant* sa događajem trenutka, a s druge strane zanimanjem koje svi moraju imati za stanje zemlje⁵⁷⁵ za koju je Engleska žrtvovala toliko krvi i novca, došao sam do uvjerenja da se moralo desiti nešto izuzetno da ta apatična sila poduzme tako energične korake. O prirodi ovog događaja nije bilo dovoljno pouzdanih informacija. Isto tako, naše znanje o stanju u ovim pokrajinama bilo je toliko neodređeno da mi je smjesta postalo jasno da ga samo ličnim uvidom mogu steći. Mišljenja onih koji su tvrdili da su posvetili imalo pažnje toj temi bila su izrazito protivrječna. Dok su neki govorili da je riječ samo o problemu nastalom između turske vlade i nekolicine pobunjenika, drugima je to sve izgledalo mnogo sumornije: oni su bili uvjereni da će prvi ispaljeni hitac biti znak za opštu pobunu hrišćanskih podanika Porte, što bi opet dovelo do kraja turskog suvereniteta u Evropi i do ispunjenja velikog panslovenskog plana.

Princip izolacije koji je Porta usvojila kad je riječ o ovim udaljenim pokrajinama, skupa sa nedostatkom preduzimljivosti kod njihovog stanovništva, što je rezultat četiri stotine godina indolencije, s jedne, i ugnjetavanja, s druge strane, doveo je u pitanje razvoj njihovih velikih prirodnih bogatstava. Ali, ako bi se Turska trgnula iz letargije i ako bi se istinska civilizacija proširila i na tu zemlju, tad bismo s povjerenjem mogli očekivati sjajnu budućnost njenih južnoslovenskih pokrajina, ne sumnjajući da će one jednog dana postati „najsajjniji dragulj u dijamenu svog vladara“.

⁵⁷⁵ Ovdje se misli na Tursku.

Čini se da su Osmanlije, bilo zbog svijesti o sopstvenoj nemoći, bilo zbog nečeg drugog, izgubile osobinu okrutnosti koja ih je obilježavala u njihovim uspješnijim danima. A činjenica je da su zlodjela koja su počinili njihovi hrišćanski protivnici u grčkom ratu za nezavisnost, te za vrijeme upada grčkih bandi u Tesaliju i Epir 1854. godine, i u sadašnjoj *émeute*⁵⁷⁶, jednaka, ako ne i veća od bilo čega čime ti hrišćani mogu teretiti Turke. Putnici su skloni da stvaraju mišljenja na osnovu svojih čula, a u takvom slučaju njihov sud ne može a da ne bude povoljan za muslimane. Jer ono što se vidi vlastitim očima uvijek će ostaviti dublji i trajniji utisak nego i najmučnije stvari koje su se desile u davnim vremenima.

Moglo bi se ustvrditi da je nedostatak moći prouzrokovao ovu povećanu humanost; ovo mora da je bar djelomično tačno, jer priroda jednog naroda nikada ne podliježe iznenadnoj i potpunoj promjeni. Ja lično mogu posvjedočiti o popustljivosti koju su (Turci) pokazivali u situacijama u kojima su bili nadmoćni i u kojima su, iako izazvani, postupali blago. Isto tako, neosporna je činjenica da je muslimanska Turska prva koja je odustala od nehrišćanskog običaja odrubljivanja glava osuđenima, kao i od drugih nehumanih običaja kojih se takozvani hrišćani još nisu odrekli. Ovo će, naravno, ogorčeno poricati pristalice hrišćana, ali bi se morali naći zaista jaki dokazi da izbrišu one gnusne prizore žena bez ušiju, djece bez noseva i krvavih leševa vojnika, doslovno noževima isječenih na komade, prizora koje sam svojim očima vidio.

U stvarima koje se neposredno ne tiču Engleske, ni na jedno mišljenje se ne može toliko osloniti kao na mišljenje jednog Britanca, čak i ako uzmemo u obzir onu sklonost koju on često pokazuje, a to je ocjenjivanje svih ljudi i stvari vlastitim mjerilima. No, Britanac je oslobođen svake političke i vjerske pristrasnosti, jer znamo da ga ne pokreću predrasude koje, zbog njihovog zajedničkog porijekla, muče podanike mnogih evropskih država i obezvređuje njihova mišljenja. Ma kako uskogrudi Englezi bili kad je riječ o njihovim vlastitim poslovima, oni su sposobniji od bilo kog drugog naroda za šire i ispravnije sagledavanje poslova njihovih susjeda. Stoga sam uvjeren da mišljenja koja sam iznio dijele svi oni malobrojni Englezi koje je poziv doveo u ove zemlje, ili još manji broj onih koji su ovamo putovali iz zadovoljstva. Naročito se mogu bez oklijevanja obratiti ovim prvim da me podrže u mojoj neuobičajenoj tvrdnji da su hrišćani, u cjelini, veći neprijatelji napretka od Turaka.

(Herzegovina; or Omer Pacha and the Christian Rebels, pp. 1–2; 34; 152–154)

* * *

Ni Creagh, kao ni Arbuthnot, ne libi se da drugu kulturu otvoreno mjeri svojom vlastitom. Creagh je u Bosni i Hercegovini bio 1875. godine.

* * *

Uskoro po mom dolasku, dragoman Mustafa-paše, guvernera Hercegovine, izvijestio me je da mi Njegova Ekselencija izražava dobrodošlicu. Tako sam na pašin poziv otišao kod njega sutradan u deset sati. Mustafa je vrlo naočit čovjek od oko četrdeset pet godina. Kako je mnogo putovao po zapadnoj Evropi, pogledi su mu mnogo širi nego što bi bili da nikad nije napustio Tursku Carevinu. On potiče iz jedne vrlo stare i poznate albanske porodice i bio je paša na Kritu za vrijeme grčkog ustanka. Ostao sam dugo kod njega i mogu reći da je bio veoma ljubazan i pažljiv

za cijelo vrijeme mog boravka u Mostaru. Ponudio mi je pratioca na konju da svuda ide sa mnom i dao mi mnogo zanimljivih i zabavnih obavještenja o strastima i predrasudama što vladaju ovim poludivljim pokrajinama.

Kao svi obrazovani muslimani, i Mustafa je savršeno tolerantan čovjek. Imao sam prilike da sretnem čuvene francuske političare čije je poznavanje engleskih institucija daleko ispod onog koje je pokazivao ovaj turski paša. Izrazio je svoje nepodijeljeno divljenje prema našem mudrom upravljanju Indijom. Stekao sam čvrsto uvjerenje da on ništa ne mrzi više od vjerskog zanesenjaštva. Mnoge turske paše poput Mustafe ne zaostaju ni za kakvom evropskom gospodom, kako u vojničkom držanju i duboko usađenom osjećanju časti, tako i u uljudnosti i otmjenom ponašanju. A u njihovoj zemlji ima mnogo takvih ljudi koji gaje iskreno poštovanje i divljenje prema Engleskoj.

(Over the Borders of Christendom and Eslamiah, Vol. II, pp. 168–169)

* * *

Za Paulinu Irby su priroda turske religije i civilizacije uopšte, kao i višestoljetna otomanska vlast na Balkanu, glavne prepreke napretku naših zemalja. Sljedeći odlomak uzet je iz drugog izdanja *Putovanja po slovenskim zemljama Turske u Evropi*, objavljenog 1877. godine.

* * *

Zaštita muhamedanstva u Evropi održava svoje posljednje uporište u turskom vilajetu Bosni. Islam je ovdje, kao religija vladajuće klase; na probi već gotovo četiri stoljeća. Kakvi su njegovi plodovi?

Po geografskom položaju najbliža evropskoj civilizaciji, ali po stanju njenog društva najvarvarskija od turskih pokrajina u Evropi, Bosna, uključujući Tursku Hrvatsku i Hercegovinu, pruža se na zapad do geografske dužine Beča i unosi divlja i orijentalna obilježja u oblasti između dalmatinskih obala Jadrana i naprednijih kultura Srbije, Mađarske i Hrvatske. Treba samo da predete granicu ovih zemalja i odmah ćete se osjećati kao u divljinama Azije.

Bosanska zemlja puna je raznih vrijednih minerala, njena brda obiluju izvanrednim šumama, njene dobro navodnjene ravnice plodne su i izdašne, njen narod, u uslovima prosvijećenosti, pokazuje se kao izuzetno darovit. Pa ipak, njena trgovina je ništavna; „šljive“, da navedemo izvještaj g. konzula Houmza (Holmes) za 1873. godinu, „najvredniji su trgovinski artikali pokrajine“. Bosansko stanovništvo je neuko, niti jedan čovjek od stotinu ne zna čitati, a glavni grad, Sarajevo, koji ima između četrdeset i pedeset hiljada stanovnika, nema ni jednu knjižaru. Jedan ili dva engleska špekulanta došli su u iskušenje da se obavijeste o mineralnim bogatstvima zemlje, no mudro su se povukli jer nisu mogli, s jedne strane, naći zajednički jezik s vladom, a s druge strane, zbog velikih smetnji koje osujećuju svaku inicijativu pod sadašnjim režimom, pronaći preduzeće koje bi eksploatisalo rudnike. Ogromno prirodno bogatstvo ostaje nedirnuto.

(Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe, 1877, Vol. I, pp. 1–2)

⁵⁷⁶ (Franc.) Pobuna.

* * *

Jedan običan prizor s travničke pijace 1894. godine navodi Roberta Munroa na razmišljanje o razlikama između Bosne i Britanije.

* * *

Bio je pazarni dan u Travniku i njegova jedina dugačka ulica doslovno je vrvjela od seljaka. Na prekrasnim nošnjama koje su nosili, bijela je svakako bila preovlađujuća boja. Kako nam je ostalo nekoliko sati do polaska voza za Sarajevo, umiješali smo se u dobroćudnu gomilu i posmatrali bučno odvijanje trgovine. U Britaniji i drugim zemljama, gdje se vrijeme smatra jednako važnim kao i novac, veliki dio posla koji se obavlja bio bi manje vrijedan od vremena utrošenog na cjenjkanje. Ali u Travniku nije neobično da snažan, radin čovjek putuje po četiri ili pet sati s jedinom svrhom da proda ili kupi jedan jedini artikal, čija vrijednost ne prelazi jedan šiling – iznos koji, doduše, u tom dijelu svijeta predstavlja pristojnu jednodnevnu nadnicu. Vrijednost novca može se utvrditi samo procjenom životnih pogodnosti koje se mogu dobiti za određenu svotu. Pa ipak, kako se rijetko u ekonomskoj nauci razmatra ovaj primarni element naših današnjih sporova između radnika i poslodavaca!

(Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia, pp. 51–52)

* * *

Bosna i Balkan uopšte su za Williama Millera – ali i za druge – više dio neobičnog i egzotičnog svijeta Azije nego Evrope. S druge strane, za stanovnike Balkana, Evropa je nešto drugo i posebno. Millerovo poznavanje Bosne i Balkana temelji se na njegovim čestim boravcima u našim krajevima između 1894. i 1898. godine.

* * *

Kada stanovnici Balkanskog poluostrva razmišljaju o putovanju u bilo koju zemlju koja leži zapadno od njih, oni govore o „odlasku u Evropu“, što znači da se oni sasvim otvoreno svrstavaju van evropskog ustrojstva. Što se „Evrope“ tiče, ova geografska nepreciznost ima svoje opravdanje, i to znatno, jer od svih dijelova našeg kontinenta nijedan nije u tolikoj mjeri nepoznat prosječnom putniku kao što je Bliski istok, od kojeg je danas udaljen samo dva i po dana putovanja željeznicom. Nije pretjerano ustvrditi da su mnoge oblasti u Africi poznatije obrazovanom Englezu ili Nijemcu od zemalja koje leže s onu stranu Jadrana. (...) Čak i danas jedva da se odaje puno priznanje prirodnim ljepotama jugoistočne Evrope. Divne prastare šume Bosne, azurni fjordovi Dalmacije, snijegom pokrivene planine na granici između Makedonije i Bugarske, pitomi engleski krajolik Srbije i mrka veličanstvenost crnogorske krečnjačke citadele – sve to ostaje, čak i sada, gotovo neposjećeno. (...)

Ovdje se srećemo sa čudnom pojavom naroda koji govore gotovo istim jezikom a koriste različita pisma, naroda iste rase podijeljenih na tri različite religije, otpadnika od hrišćanstva koji su postali veći muslimani od samih Turaka. Ukratko, Balkansko poluostrvo je, široko uzevši, regija velikih protivrječnosti. Sve je upravo suprotno od onog što se može racionalno očekivati; putnik stupa u carstvo romanse, gdje se sve njegove ustaljene ideje okreću naopačke i on ubrzo, poput domaćeg stanovništva, počinje praviti razliku između onog što se radi „na Balkanu“ i onog u „Evropi“.

(Travels and Politics in the Near East, pp. XIII; XV; XVI)

Bibliografija

1. Primarni izvori

- “Adventures among the Austrians in Bosnia”. *Blackwood’s Edinburgh Magazine (Edinburgh)*, February 1883: 197-207.
- Arbuthnot, George. *Herzegovina; or Omer Pacha and the Christian Rebels*. London: Longmans, Green, 1862.
- Blount, Henry. *A Voyage into the Levant*. London, Andrew Crooke, 1636.
- Blowitz, S. de. “A Trip to Bosnia and Herzegovina”. *The Nineteenth Century* (London), October 1894: 621-644.
- Bradshaw, George. *Bradshaw’s Hand-Book to the Turkish Empire. Vol. 1: Turkey in Europe*. London and Manchester: W. J. Adams/Bradshaw and Blacklock, 1870.
- Creagh, James. *Over the Borders of Christendom and Eslamiah*. 2 vols. London: Samuel Tinsley, 1876.
- Evans, Arthur J. *Through Bosnia and Herzegovina on Foot during the Insurrection, August and September 1875*. London: Longmans, Green, 1876.
- _____. *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875*. Prevod Milutin Drecun. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.
- _____. *Illyrian Letters*. London: Longmans, Green, 1877.
- _____. *Ilirska pisma*. Prevod Milutin Drecun. Sarajevo: Veselin Masleša, 1967.
- Fox. “Mr. Harrie Cavendish His Journey to and from Constantinople. By Fox, his Servant”. *Camden Miscellany*, Vol. xvii. Camden Third Series, lxiv. Ed. A.C. Wood. London: Offices of the Royal Historical Society. 1940, 1-25.
- Hakluyt, Richard. *The Principal Navigations, Voyages, Traffes, and Discoveries of the English Nation*. 1589. 12 vols. Glasgow: James MacLehose & Sons, 1903-1905.
- Hulme-Beaman, Arden G. “Notes of a Fortnight in Bosnia”. *The Fortnightly Review* (London), 1 September 1889: 395-409.
- _____. *Twenty Years in the Near East*. London: Methuen, 1898.
- Irby, A.P. “Bosnia and its Land Tenure”. *The Contemporary Review* (London), July 1889: 28-40.

- Lang, R. Hamilton. "The Austrians in Bosnia". *The Fortnightly Review*, November 1879: 650-671.
- Lanin, E.B. [Emile Joseph Dillon]. "Bosnia and Herzegovina". *The Contemporary Review*, May 1894: 735-760.
- Legh, T. W. "A Ramble in Bosnia and Herzegovina". *The New Review* (London), November 1891: 470-480.
- _____. *Retrospection*. London: John Murray, 1941.
- [Mackenzie, Georgina Muir]. *Notes on the South Slavonic Countries in Austria and Turkey in Europe*. Ed. by Humphry Sandwith. Edinburgh & London: William Blackwood, 1865.
- Mackenzie, G. Muir, & A.P. Irby. *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*. 2 vols. London and New York: Alexander Strahan, 1866, 2nd enlarged ed. London: Daldy, Isbister, 1877.
- _____. *Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi*. Prevod Č. Mijatović, Beograd: Državna štamparija, 1868.
- Miller, William. *Travels and Politics in the Near East*. London: T. Fisher Unwin, 1898.
- Minchin, James G. C. *The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula*. London: John Murray, 1886.
- Mundy, Peter. *The Travels of Peter Mundy, in Europe and Asia, 1608-1667*. 5 vols. Ed. by Sir Richard Carnac Temple. Cambridge and London: Printed for the Hukluyt Society, 1907-1936. Vol. 1: *Travels in Europe, 1608-1628*, 1907.
- Munro, Robert, M.A. *Rambles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia*. Edinburgh and London: W. Blackwood and Sons, 1895. 2nd enlarged edition, 1900.
- Paton, Andrew Archibald. *Highlands and Islands of the Adriatic*. 2 vols. London: Chapman and Hall, 1849.
- Patterson, Arthur J. "From Agram to Zara". *The Fortnightly Review*, 1 Apr. 1872: 358-386; 1 May 1872: 509-532.
- Purchas, Samuel. *Hakluytus Postumus, or Purchas his Pilgrimes*. 1625. 20 vols. Glasgow: James MacLehose & Sons, 1905-1907.
- "A Ride through Bosnia". *Fraser's Magazine* (London), November 1875: 549-565.
- [Skene, James Henry]. *The Frontier Lands of the Christian and the Turk*. 2 vols. London: Richard Bentley, 1853.
- Snaffle [Robert Dunkin]. *In the Land of the Bora, or Camp Life and Sport in Dalmatia and the Herzegovina, 1894-5-6*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1897.
- Spencer, Edmund. *Travels in European Turkey in 1850*. 2 vols. London: Colburn, 1851.

- Stillman, William J. *Herzegovina and the Late Uprising*. London: Longmans, Green, 1877.
- _____. *Hercegovina i poslednji ustanak*. Prevod Ante Gvozdenović. Beograd, 1932.
- Thomson, Harry C. *The Outgoing Turk: Impressions of a Journey through the Western Balkans*. London: Heinemann, 1897.
- Wilkinson, John Gardner. *Dalmatia and Montenegro: with a Journey to Mostar in Herzegovina*. 2 vols. London: John Murray, 1848.

2. Sekundarni izvori

- Allcock, John B. and Antonia Young, eds. *Black Lambs and Gray Falcons: Women Travellers in the Balkans*. Bradford: Bradford University Press, 1991. 2nd ed. New York and Oxford: Berghahn Books, 2000.
- Anderson, Dorothy. *Miss Irby and Her Friends*, London: Hutchinson, 1966.
- Asboth, Johann von. *Bosnien und die Herzegovina: Reisebilder und Studien*. Wien: A. Hölder, 1888.
- _____. *An Official Tour through Bosnia and Herzegovina*. Authorized English edition, London: Swan Sonnenschein, 1890.
- Bersa, Josip. *Dubrovačke slike i prilike (1800-1880)*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1941.
- Boué, Ami. *La Turquie d'Europe*. Tome deuxième. Paris: Arthus Bertrand, 1840.
- *Bosna i Hercegovina za vevirovanja Omer-paše Latasa (1850-1852)*. Priredio: Ferdo Šišić. Subotica: Kraljevska akademija, 1938.
- Božić, Ivan, et al. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1972.
- Božić, Klement. "Slike iz Bosne. Nacrtane Kl. Božićem" *Vienac* (Zagreb), I/1869, 24, 428-430.
- Creagh, James. *Sparks from Camp Fires: An Autobiography*. London: Chapman and Hall, 1901.
- Čelić, Džemal, Mehmed Mujezinović. *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1969.
- Čokorilo, Prokopije, Joanikije Pamučina i Staka Skenderova. *Ljetopisi*. [Priredili: Vojislav Maksimović i Luka Šekara]. Sarajevo: Veselin Masleša, 1976.
- Ćorović, Vladimir. *Mehmed beg Kapetanović: književna slika*. Sarajevo: Institut za proučavanje Balkana, 1911.

- _____. *Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852-1862. godine*. Beograd: Srpska kraljevska akademija nauka i umetnosti, 1923.
- Ćurić, Hajrudin. "Ali-paša Rizvanbegović-Stočević". *Godišnjica Nikole Ćupića* (Beograd), Knjiga xlv/1973, 201-296.
- Denton, Rev. W. *The Christians in Turkey*, London: Bell and Daldy, 1863.
- _____. *Kristijani u Turskoj*. Novi Sad: Episkopska knjigopečatnja, 1864.
- Durković-Jakšić, Ljubomir. *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*. Titograd: Grafički zavod, 1963.
- Ekmečić, Milorad. "Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850 do 1878. godine". *Balkanica*, Godišnjak Balkanološkog instituta, Beograd, VIII/1977.
- Evans, Arthur J. *The Slavs and European Civilisation*. London: Longmans, Green, 1878.
- Evans, Joan. *Time and Chance: The Story of Arthur Evans and his Forbears*. London: Longmans, Green, 1943.
- Evans, Margaret. "The English School in Sarajevo". *The Monthly Packet* (London), February 1882: 198-200.
- Filipović, Rudolf. *Englesko-hrvatske književne veze*. Zagreb: Liber, 1972.
- Gašparović, Ratimir. *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja xix vijeka*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1970.
- Gavranović, Berislav. *Bosna i Hercegovina od 1853-1870. godine*. [Urednik Anto Babić]. Sarajevo: Naučno društvo N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.
- *A Handbook for Travellers in Turkey*. 3rd ed. London: John Murray, 1854.
- Harden, D. B. *Sir Arthur Evans, 1851-1941: A Memoir*. Oxford: Ashmolean Museum, 1983, 5-47.
- [Harrison, Frederic]. "The Independence and Integrity of the Ottoman Empire". *The British Quarterly Review* (London), 1 July 1876: 78-98.
- Howard, Clare. *English Travellers of the Renaissance*. London: John Lane, the Bodley Head, 1914.
- *In Memory of Hon. Miss Adeline Pauline Irby (1833-1911)*. Sarajevo: "Prosvjeta", Srpsko prosvjetno i kulturno društvo, 1934.
- Irving, Washington. *The Sketch Book*. 1819-20. New York: Macmillan, 1951.
- *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu: 1863-1870*. Priredili: P. Mitrović, H. Kreševljaković. Sarajevo, 1858.

- Janjić, Zorka. "Kozmetika u starom Sarajevu". *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva. Knjiga 1*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1963, 73-83.
- Jovanović, Vojislav M. *Engleska bibliografija o Istočnom pitanju*. 1908. Priredila: Marta Frajnd. Beograd: Institut za književnost i umetnost, 1978.
- Jukić, Ivan Frano. *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*. Priredio: Ilija Kecmanović. Sarajevo, Svjetlost, 1953.
- Kapidžić, Hamdija. "Iz života Omer-paše Latasa". *Gajret* (Sarajevo), xviii/1937, 14, 252-253.
- _____. *Omer paša Latas u Bosni*. Sarajevo, Bosanska pošta, 1938.
- _____. "Odnosi Ali-paše Rizvanbegovića i vladike Petra II Petrovića". *Istoriski zapisi* (Cetinje), viii/1952, Sv. 1-2, 69-98.
- _____. "Kongres evropskih arheologa i antropologa u avgustu 1894. godine". *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*. Knjiga II. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1966, 265-286.
- _____. "Sarajevo u avgustu 1878. godine". *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*. Knjiga I. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1963, 117-131.
- Klaić, Vjekoslav. *Bosna: podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1878.
- Kostić, Veselin. *Kulturne veze između jugoslovenskih zemalja i Engleske do 1700. godine*. Beograd: SANU, 1972.
- _____. "Anglo-jugoslovenske veze kroz vekove". *Jugoslovensko-britanski odnosi*. Beograd, 1988.
- _____. "Putovanje u Šekspirovo vreme". *Zbornik radova* Katedra za anglistiku Filozofskog fakulteta u Nišu. Niš, Sveska II, 1981.
- Kötschet, J. *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*. Wien, Leipzig: A. Hartleben, 1905.
- Kreševljaković, Hamdija. *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine, 1957.
- _____. *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*. Sarajevo: Arhiv grada, 1969.
- Lazarević, Jelena. *Engleskinje u srpskom narodu*. Beograd: Beogradsko žensko društvo, 1929.
- Lešić, Josip. *Pozorišni život Sarajeva (1878-1918)*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.
- Lopašić, Radoslav. *Bihać i Bihaćka Krajina. 1890*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1943.
- Luccari, Giacomo di Pietro. *Copioso Ristretto degli annali di Ragusa*.

- Ragusa: Nella Stamperia Pubblica, Presso Andrea Trevisan, 1790.
- Mandić, Kosta. "Na Kiseljaku prije 75 godina". *Ugostitelj* (Sarajevo). I/1953, 2, 53-56.
 - Martić, fra Grga. *Zapamćenja* (1829-1878). Zagreb: Nikola Trpinac, 1906.
 - [Mažuranić, Matija]. *Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu krajinu, učinjenu po Jednom Domorodcu (1842)*. Drugo izdanje. Zagreb: Narodne novine, 1938.
 - Mill, John. *The Ottomans in Europe; or, Turkey in the Present Crisis*. London: Weldon, 1876
 - Mirković, Petar. *Mis Adlina Pavlija Irbi – Srpska dobrotvorka*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921.
 - Myres, John L. *Sir Arthur Evans, 1851-1941*. London: Proceedings of the British Academy, 1941, vol. xxvii, 3-36.
 - "The Northern Frontiers of Turkey". *The London Magazine*, May 1828, 2, 187-195.
 - Parks, George B. "Tudor Travel Literature: A Brief History". *The Hakluyt Handbook*. Vol. 1. Ed. D.B. Quinn. London: The Hakluyt Society, 1974, 97-132.
 - Patsch, Carl. *Südeuropäische Skizzen und Studien, I. Aus der Herzegowinas letzter Feudalzeit*. Sonderdruck aus "Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft", Band 64. Wien: 1922.
 - Penrose, Boies. *Urbane Travelers, 1591-1635*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1942.
 - Pinto, Avram. *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.
 - Popović, Vasilj. *Istočno pitanje*. Beograd: Geca Kon, 1928.
 - _____. *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul Medžida (1839-1861)*. Beograd: Srpska akademija nauka, 1949.
 - Prelog, Milan. *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*. Vol. 2, 1739-1878. Sarajevo: J. Studnička, 1916.
 - "Putnička crta". *Bosanski vjestnik* (Sarajevo), 27. avgust 1866: 162-163
 - Renner, Heinrich. *Durch Bosnien und der Herzegowina kreuz and quer*. Berlin: Geographische Verlagshandlung D. Reimer, 1896.
 - _____. *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*. Prevod: Isa Velikanović. Mitrovica: Hrvatska dionička tiskara, 1900.
 - Said, Edward W. *Orientalism*. New York: Vintage, 1978.
 - Saint John, Bayle. *The Turks in Europe. Sketch of Manners and Politics in the Ottoman*

- Europe*. London: Chapman and Hall, 1853.
- "Sastanak arheologa i antropologa u Sarajevu od 15. do 21. avgusta 1894". *Glasnik Zemaljskog muzeja* (Sarajevo), vi/1894, 521-531.
 - Sikirić, Šaćir. "Sarajevske tekije". *Narodna starina* (Zagreb), 1927, 14, 77-79.
 - Skarić, Vladislav. *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*. 1937. Priredio: Milorad Ekmečić. Knjiga I. Sarajevo: Veselin Masleša, 1985.
 - "Skupština arheologa i antropologa". *Sarajevski list* (Sarajevo), avgust 1894, vxii/1894, 98, 2.
 - Slavs and Turks. The Borderlands of Islam in Europe*. London: The Leisure Hour Office, 1876.
 - Spencer, Edmund. *Travels in France and Germany in 1865 and 1866*. London: Hurst and Blackett, 1866.
 - Šabanović, Hazim. "Postanak i razvoj Sarajeva". *Radovi Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine* (Sarajevo), Knjiga xiii, 1960, 71-115.
 - _____. "Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u xvi stoljeću". *Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine*, knj. xxvi, 1965, 29-53.
 - Šamić, Midhat. *Les voyageurs français en Bosnie à la fin du xviiiè siècle et au début du xixe et le pays tel qu'ils l'ont vu*. Paris: Didier, 1960.
 - _____. *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini na pragu xix stoljeća i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1966.
 - _____. *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u xix stoljeću (1836-1878)* i njihovi utisci o njoj. Sarajevo: Veselin Masleša, 1981.
 - Šerifović, Fadil-paša. *Divan*. Priredio: Fehim Nametak. Sarajevo: Svjetlost, 1981.
 - Šljivo, Galib. *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini, 1850-1852*. Sarajevo: Svjetlost, 1977.
 - Truhelka, Ćiro. "Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini". *Glasnik Zemaljskog muzeja* (Sarajevo), april-juni 1894, vi, 241-257.
 - West, Rebecca. *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia*. 2 vols. New York: The Viking Press, 1941.
 - Wilkes, J. J. "Arthur Evans in the Balkans, 1875-81". *Institute of Archeology Bulletin*. London: University of London, No. 13, 1976, 25-56.

Ilustracije

- Asboth, Johann von. *An Off icial Tour Through Bosnia and Herzegovina*. London: Swan Sonnenschein, 1890.
- Munro, Robert. *Rumbles and Studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia*. Edinburgh and London: W. Blackwood and Sons, 1895.
- Thomson, Harry C. *The Outgoing Turk: Impressions of a Journey Through the Western Balkans*. London: Heinemann, 1897.

Registar

A

Abas (Abbas)-paša 245
Abdurahman (Abderrahman)-aga, porijeklom iz Senara 245, 246
Abdurahman (Abderrahman)-aga, iz albanskog plemena Toske 300
Abdi-paša 293
Abdul Medžid, sultan 65, 297, 348
Afrika 22, 68, 87, 214, 240, 270, 337, 340
Aftorija (Aphtoria) 312
Agram (Zagreb) 72, 75, 89, 94, 272, 282, 344
Ahmed-paša, Arap 107, 244, 245, 246, 248, 295, 303, 304
Albanci 65, 99, 104, 168, 209, 224, 237, 241, 292, 300, 304, 308, 325, 338
Albanija 98, 109, 124, 168, 170, 178, 181, 267, 279, 321, 329
Alep 60, 248
Aleksandar, car 198
Aleksandrija 51, 57, 78
Ali-beg, inženjerijski potpukovnik 300
Ali-paša (Rizvanbegović, Ali-paša) 9, 47, 79, 127, 190, 191, 241, 284, 289, 293, 298, 346, 347
Ali-paša (Hekim-oglu Ali-paša?) 128
Alt Gradiska (Stara Gradiška) 20, 60, 61, 62, 70, 140, 318
Amerika 88, 282
Anderson, Dorothy 87, 345
Andrić, Ivo 28, 164, 266
Aphtoria (Aftorija) 312
Appel, Ivan 95, 178, 188, 215, 283
Arbuthnot, George 10, 22, 23, 24, 67, 115, 116, 117, 118, 121, 165, 196, 197, 226, 227, 268, 305, 309, 323, 337, 338, 343
Arnauti 58, 59, 308
Atanacković, Dimitrije 20, 58, 60, 195, 294, 296, 300, 321
Atina 214, 215
Austell Henry 9, 16, 29, 30, 32
Austrija (Austria, Austro-Ugarska, Austrijsko Carstvo, austrijski) 9, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 38, 49, 55, 56, 60, 62, 64, 66, 67, 68, 70, 71, 73, 79, 81, 83, 85, 86, 89, 91, 92, 94, 108, 119, 123, 124, 141, 142, 154, 169, 170, 177, 178, 179, 182, 185, 186, 187, 188, 192, 193, 195, 198, 199, 207, 213, 253, 260, 269, 270, 271, 302, 309, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 334, 343, 344
Austrijanci 24, 60, 81, 84, 91, 94, 141, 154, 155, 156, 157, 160, 169, 170, 171, 173, 175, 177, 180, 181, 183, 185, 191, 207, 215, 216, 217, 218, 252, 253, 262, 281, 283, 294, 300, 313, 324, 326
Azija 17, 25, 39, 87, 192, 201, 210, 226, 322, 326, 339, 340

B

Babić, Mustafa-paša 108, 273, 293
Bacon, Francis 15, 186
Bajazit, sultan 288, 289
Balkan (Balkansko poluostrvo, poluotok) 9, 10, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 31, 33, 36, 37, 60, 84, 85, 87, 89, 94, 96, 123, 124, 125, 150, 155, 160, 170, 177, 179, 185, 189, 205, 206, 207, 214, 232, 238, 262, 270, 278, 281, 283, 301, 317, 326, 327, 328, 329, 339, 340, 344, 345, 346, 349, 350
Banja (manastir) 76
Banja Luka (Bania-Louka) 58, 76, 89, 90, 96, 125, 127, 128, 140, 141, 154, 155, 156, 160, 238, 261, 263, 298, 316, 317, 318, 321
Bargat (Brgat) 114
Batinić, M. 38
Beč 9, 16, 20, 49, 62, 83, 85, 86, 89, 94, 141, 142, 157, 159, 169, 186, 207, 213, 252, 297, 300, 313, 316, 325, 339
Bejtić, Alija 98
Bela IV, kralj 95
Bembaša 201, 210, 215, 230
Beograd 16, 17, 19, 22, 30, 32, 34, 37, 38, 40, 47, 60, 64, 65, 66, 69, 77, 78, 82, 85, 100, 113, 121, 123, 125, 141, 158, 170, 177, 178, 195, 214, 215, 275, 277, 282, 289, 290, 317, 325, 344, 345, 346, 347, 348
Bentinck, Henry 86, 87
Berlin 19, 91, 329, 348
Bersa, Josip 49, 81, 345
Bešlagić, Še k 116
Bezobrazov, Vladimir Vladimirovič 198
Bihać 20, 55, 56, 57, 71, 73, 74, 75, 95, 123, 295, 348
Bijeljina 65, 100, 104
Bileća 87, 181, 252, 309, 310, 312
Bišćević, Mehmed-paša 58
Bjelašnica 237, 281
Blačina 34
Blagaj 114, 285
Blau, Otto 199
Blidinje 116
Bliski istok 10, 340
Blount Henry 16, 17, 18, 37, 40
Bočac 156, 160
Bogatić 64
Boka Kotorska 20, 155, 321
Borci 259
Borova Glava 34
Borovčići 154
Bosanska Gradiška (Berbir, Turkish Gradishka) 61, 316
Bosanska Kostajnica 70, 71, 72, 73, 90
Bosanska Krupa 95, 248
Bosanski Brod (Turski Brod, Turkish Brod) 20, 69, 77, 78, 79, 83, 85, 154, 176, 177, 179, 235, 248, 297,

313, 314, 319, 320, 333
Bosanski Novi (Novi, Novino) 72, 90, 95, 96, 141, 155, 261, 302, 316
Bosanski Petrovac 95
Bosna (rijeka) 65, 85, 90, 103, 105, 106, 107, 108, 110, 121, 122, 123, 126, 131, 133, 142, 144, 156, 157, 192, 194, 202, 210, 216, 243
Boué, Ami 20, 193, 195, 345
Božić, Ivan 38, 141, 345
Božić, Klement 19, 217, 345
Bradshaw, George 73, 141, 199, 200, 343
Brčko 155
Bregava 97
Brezovo Polje 63
Brgat (Bargat) 114
Brišnik 34, 35
Brlić, Ignjat 318
Brlošci 103, 292
Brod (vidi Bosanski Brod)
Brod (na Drini) 114
Brodie, sir Benjamin 104
Brusnica 319
Budim (Budimpešta, Pešta) 9, 16, 70, 94, 155, 156, 215
Bugarska 18
Bugojno 89, 155, 217
Bukovica 295
Bukvica, Hadži-Ahmed-beg 149
Bulwer, Henry 22
Buna 46, 97
Busovača 100, 107, 113, 121, 122, 127, 134
Buško blato 34, 35
Butmir 258
Bylandt-Rheydt, Arthur 177

C

Canning, Stratford 289
Carigrad (Stambol, Konstantinopolj) 9, 10, 16, 17, 22, 29, 30, 32, 37, 39, 49, 57, 60, 63, 71, 73, 106, 124, 141, 159, 165, 166, 178, 182, 183, 190, 191, 192, 194, 199, 201, 208, 214, 215, 217, 218, 227, 230, 236, 239, 268, 270, 273, 274, 277, 281, 289, 292, 294, 298, 299, 300, 309, 311, 325, 334
Cavendish, Henry 16, 31, 343
Cernica 29, 310
Cetina 34, 35, 152
Cetinje 49, 175, 282, 284, 286, 288, 289, 347
Chadwick, Miss 154
Chaucer, Geoffrey 15, 21
Cigani 16, 103, 104, 109, 114, 190, 200, 210, 224, 256, 262
Cotroman (Kotroman) 193, 195
Cox (Koks) 307
Creagh, James 10, 21, 22, 77, 79, 81, 129, 133, 134, 138, 151, 200, 203, 227, 235, 248, 250, 274, 312, 338, 343, 345
Crna Bara 64
Crna Gora 9, 20, 31, 45, 49, 67, 81, 82, 84, 86, 87, 91, 111, 124, 165, 170, 172, 181, 182, 240, 271, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 307, 318, 321, 328, 346
Crnogorci 72, 88, 169, 182, 237, 271, 277, 285, 286,

289, 290, 305, 306, 316,
Cvjetičanin, pukovnik 186

Č

Čađavica 100
Čajniče 92, 93, 94, 158, 165, 170, 172, 173, 179
Čapljina 97, 98, 152
Čehotina 114
Čelić, Dž. 136, 345
Čengić, Derviš-beg 308
Čengić, Smail-aga 308
Čokorilo, Prokopije 191, 289, 292, 345
Čurevo 113, 114
Čvrsnica 17, 34, 37

Ć

Ćamil-efendija (Kiamil) 165
Ćehajić, Džemal 145
Ćorović, Vladimir 184, 346
Ćurić, Hajrudin 47, 289, 346

D

Dalmacija 9, 20, 23, 31, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 54, 67, 68, 81, 87, 88, 89, 117, 140, 144, 153, 155, 160, 181, 191, 192, 240, 262, 271, 272, 282, 287, 321, 322, 326, 334, 340
Danilo II. 72
Davidović, Božo 319
Dembitzky, Jaxa von 119
Denton, William 22, 346
Derventa (sjeverna Bosna) 129, 141, 248, 319, 320
Derventa (istočna Bosna) 92
Derviš-paša, general 309, 312
Devetak 111
Dillon, Emil Joseph 208, 280, 344
Dioklecijan 37, 176
Doboj 123, 131, 158, 165, 235
Dobrinja (kod Banje Luke) 298
Dobrinja (planina) 160
Dobrljin 76, 90, 96, 141, 154, 155
Doljani 34
Doljanska brda 34, 37
Donji Vakuf 145, 217
Dračevo 333
Draga 117
Drajevac, Luka 319
Drecun, Milutin 22, 343
Dretelj 152
Drežanka 115, 116, 117
Drina 33, 64, 65, 66, 67, 77, 92, 104, 108, 114, 158, 159, 252, 254
Drinjača 65
Dubica 72
Dubrave 67
Dubrovnik 9, 16, 20, 29, 30, 31, 45, 49, 51, 52, 53, 54, 67, 81, 84, 86, 87, 88, 89, 114, 123, 155, 204, 241, 252, 269, 285, 313, 321
Dunav 16, 18, 60, 70, 85, 135, 149, 271, 321
Dunkin, Robert 23, 88, 152, 153, 181, 213, 236, 258, 259, 327, 344

Durando, Cesare 204
Durković-Jakšić, Ljubomir 284, 321, 347
Duvno 115, 117, 118, 165

Dž

Dželaludin-paša 248, 262

Đ

Đurdevik 103
Đurković, M 115, 116

E

Egipat 9, 53, 239, 240, 245, 250, 297, 336
Ekmečić, Milorad 19, 22, 25, 122, 346, 349
Emina (Emine), kćerka Omer-paše 297
Engleska 15, 16, 17, 19, 23, 30, 32, 34, 37, 61, 62, 76, 79, 87, 89, 103, 104, 106, 129, 153, 159, 172, 178, 188, 207, 216, 228, 236, 249, 251, 260, 270, 309, 315, 317, 325, 337, 338, 339, 346, 347
Epir 338
Ereš, don Bariša 48
Eugen, Savojski 87, 193, 215
Evans, Arthur J. 10, 22, 24, 199, 343, 346, 348, 349
Evans, Joan 24, 346
Evrenos-beg 195
Evropska Turska 10, 11, 18, 20, 21, 49, 55, 58, 59, 66, 71, 76, 81, 98, 99, 123, 124, 140, 193, 197, 198, 224, 272, 321, 323, 336, 337, 344

F

Fehim-paša 101, 194, 244, 290, 291, 292
Fellenberg (von Fellenberg) 149
Fiala, Franjo 148
Filipović, Josip 169
Foča 29, 30, 113, 114, 158, 165, 253
Fojnica 119
Fox 9, 16, 17, 30, 31, 32, 343
Franz, Josef I. 91, 211, 216
Francuska 15, 71, 104, 134, 198, 234, 249, 261, 277
Francuzi 20, 29, 47, 63, 71, 76, 80, 85, 108, 120, 121, 136, 199, 240, 286, 287, 300, 301, 309, 311, 313, 339, 349
Freeman, Edward 87, 126, 176, 205, 252, 253, 319
Fuad-efendija 297

G

Gabela 48, 49, 89, 97, 155, 167, 333, 334, 335
Gacko 29, 113, 114, 165, 181, 253, 261, 262, 308, 309, 311, 312
Gaibi, Mustafa 62
Gašparović, Ratimir 18, 309, 346
Gavranović, Berislav 119, 346
Georgiceo, Athanasio 38
Germani 18, 38
Gete (Goethe) 132
Glamoč 71
Glasinac (Glasinačka visoravan) 93, 111, 126, 144,

147, 148
Glavatičevo 153, 154, 258
Golubinji han 143
Goražde 92, 113, 154, 158, 170, 174, 175, 176
Gorčakov, A. M. 168
Gordon, Robert 49
Gorica (samostan) 119
Gostilja 103
Gračanica 290
Gradačac 290
Gradiška 20, 60, 61, 62, 70, 140, 316, 318
Grci 31, 197, 224, 267, 300
Grci (pravoslavci) 51, 197, 225, 259, 268, 269, 284, 285, 322
Grčka 124, 155, 185, 245
Grebengrad 156
Grgičević, Atanasio (Athanasio Georgiceo) 38
Gruž 52, 84, 89, 141, 155
Guča Gora 100, 107
Gundulić, Ivan 49
Guzoica, Marko (Marco) 319
Gvozdenović, Anto 22, 82, 345
Glück, Leopold 217

H

Hadrijan, car 190
Hadži Lojo 279
Hadži-Rizvanbeg 284
Hadžiabdić, Mehmed Re k-efendija 218
Hajdarbegović, Ahmet-aga 334
Hajrudin aga (adutant) 299
Hajrudin-paša (valija) 106, 195, 297, 303
Hajrudin (tjelohranitelj J. H. Skenea) 65, 66, 100, 103, 104, 109, 110, 111, 244, 247
Hakluyt, Richard 15, 16, 29, 343, 344, 348
Han Bare 91
Han-Bulozi 92
Han Kumpanija 142
Han-Pijesak 33
Han Šenica 148
Harrison, Frederic 272, 346
Haase 199
Hemus 18
Herceg Novi 155
Hirsch 76, 96, 141
Holmes, William 22, 121, 126, 187, 199, 200, 205, 319, 339
Holmes, Aileen (supruga konzula Holmesa) 199
Hörman, Kosta 149
Horowitz, Eduard 187
Howard, Clare 15, 25, 346
Hrvati 72, 73, 91, 170, 228, 270, 271, 282, 283
Hrvatska 18, 20, 56, 60, 62, 63, 70, 71, 90, 91, 94, 141, 198, 262, 277, 279, 282, 283, 321, 323, 339
Hulme-Beaman, Ardern G. 85, 142, 179, 180, 208, 343
Husein-paša 314

I

Ibrahim-paša 65, 292, 293
Igman 108, 208, 216

Ilhami-Baba 145
Ilidža 149, 181, 183, 210, 216
Ilirija (Illyria) 10, 22, 343
Imamović, Enver 48
Imotski 181
Inač 137
Indija 19, 77, 79, 96, 141, 188, 196, 213, 230, 231, 238, 261, 281, 283, 307, 313, 228, 337, 339
Irby, Adelina Paulina 10, 19, 22, 23, 123, 124, 140, 253, 255, 275, 315, 339, 343, 344, 345, 346
Irska 64, 234, 244, 258, 275, 301
Irving, Washington 8, 21, 346
Ismail Baba 144
Istanbul (v. Carigrad)
Italija 15, 35, 75, 88, 134, 234
Italijani 63, 64, 127, 225, 300
Ivan (planina) 34, 108, 135, 149, 150
Ivančica 127

J

Jablanica 138, 150, 151, 217
Jablanica (rijeka) 32
Jadar 33, 65, 66, 112
Jadran (Jadransko more) 9, 16, 20, 34, 47, 49, 54, 81, 84, 85, 88, 95, 123, 135, 140, 141, 149, 155, 170, 172, 175, 176, 216, 321, 322, 323, 339, 340
Jagodina (brdo) 195
Jajce 87, 120, 123, 125, 127, 128, 144, 145, 151, 156, 160, 214, 217, 218, 230, 231, 232, 318
Jala 103
Janjić, Zorka 73, 347
Jasenovac 60
Javor 111
Javornik 65, 103, 104, 108
Jeftanović, Gligorije 207
Jevreji 17, 39, 73, 83, 104, 106, 121, 141, 159, 178, 188, 190, 192, 200, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 217, 224, 225, 241, 250, 275, 279, 299, 320, 348
Jezero 40, 128, 145, 155
Johnston, Priscilla 315
Jukić, Ivan Frano 195, 347

K

Kačić (Baračić-Kačić), Juraj (Đorđe) 191, 241
Kairo 16, 191, 239, 240, 284
Kallay, Benjamin 87, 155, 175, 178, 182, 211, 216, 326, 328
Kallay, Fritz 258
Kaoci 319
Kapetanović, porodica 281
Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg 184, 207, 213, 256, 346
Kapidžić, Hamdija 149, 289, 290, 293, 296, 297, 347
Karadžić, Vuk. S. 271
Karaormanski klanac 117
Karas, Vjekoslav 300
Karaula (kod Travnika) 127, 145
Karavlası 262
Karlovac 300
Keglević, porodica 217
Kecmanović, Ilija 195, 347

Kiseljak 100, 107, 108, 113, 121, 248, 249, 250, 319, 348
Kladanj 290, 293
Klaić, Vjekoslav 77, 347
Klek 60, 82, 84, 85, 155, 323
Klis 35, 37
Knin 155
Kobaš 319
Koharić, Janko 191
Komar 145, 217
Konjic 34, 113, 115, 135, 136, 138, 150, 151, 152, 153, 165, 181, 259, 305
Konjuh 103
Korčula 45
Korenica 75
Korita 310
Kosirevo 65
Kosovo 19, 96, 124
Kostajnica (hrvatska) 90
Kostajnica (Bosanska, Turska Kostajnica) 70, 71, 72, 73, 90
Kostić, Veselin 15, 16, 30, 37, 347
Kotor 49, 72, 175
Kotorsko 69
Kotor-Varoš 156
Kotroman 193, 195
Kovačević, Stojan 252
Kozarac 318
Kozlica 111
Krajina 58, 71, 72, 74, 95, 291, 293, 322, 348
Kraljević, Marko 158
Krasanovići 67
Kraus (Krauss), baron 169
Kreševljaković, Hamdija 38, 118, 119, 142, 250, 300, 347
Kreševo 127
Krivaja 103, 105
Kručevići 97
Krupa (na Vrbasu) 156
Krupanj 65
Kukolija (Kukoli), general 170, 171, 172
Kulenovići, porodica 281
Kulin ban 195
Kupa 70
Kutschera, Hugo 95

L

Lakat 259
Lang, Robert Hamilton 83, 141, 142, 169, 206, 207, 344
Lanin E.B. (Dillon Emile Joseph) 208, 244
Lašva 107, 108, 144, 147, 295
Latas, Omer-paša 9, 19, 22, 60, 66, 67, 105, 196, 290, 292, 293, 294, 296, 297, 305, 308, 345, 347, 349
Latini (katolici) 166, 267, 277, 279
Laudon, Ernst Gideon 56
Legh, Thomas W. 23, 86, 87, 326, 327, 344
Lepenica 108
Lepir Jovan 319
Lešić, Josip 200, 347
Liddon, H.P. 87

Lika 95,
Lim 59, 76, 158
Lip 117
Lisičić, Božana 34, 284
Lisičići 34
Livno 89, 115, 116, 117, 118, 119, 140, 279
Lom Palanka 291
Lončarić 35
London 9, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 29, 31, 32, 33, 36, 40, 45, 46, 49, 50, 52, 55, 57, 58, 59, 61, 65, 67, 70, 73, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 84, 85, 84, 87, 88, 89, 93, 94, 96, 102, 105, 114, 115, 120, 124, 126, 130, 133, 135, 136, 137, 141, 143, 151, 150, 165, 170, 171, 174, 183, 187, 191, 195, 200, 201, 206, 211, 212, 223, 227, 231, 243, 250, 252, 257, 260, 262, 267, 273, 274, 278, 282, 301, 305, 306, 315, 317, 333, 336, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 350
Lopašić, Radovan 71, 348
Lopud 89
Lorenco, Padre 118, 119
Lovčalija, Ibrahim Derviš-paša, bosanski valija 205, 251, 312, 314, 319
Loznica 66
Luccari, G.P. 193, 195, 348
Ludmer 65

LJ

Ljubibratić, Mičo 204
Ljubinje 165
Ljubojević, Božo 316
Ljuboviđa, Rijeka 32
Ljubovija 65, 67
Ljubuški 181
Ljutska Rijeka 229

M

MacColl, Canon Malcolm 319
Mackenzie, Georgina Muir 10, 19, 22, 123, 124, 140, 198, 270, 315, 324, 344
Mađari 68, 119, 178, 184, 191, 193, 238, 260, 295, 299
Mađarska 38, 57, 63, 70, 72, 92, 95, 101, 115, 155, 176, 178, 193, 195, 213, 217, 257, 258, 267, 272, 282, 297, 299, 316, 322, 323, 324, 324, 328, 339
Maglaj 69, 92, 122, 123, 131, 142, 157, 158, 180, 235, 257, 259, 260, 290
Mahmud-paša 101, 194, 242, 292, 299
Mahmud (sultan) 65, 297
Majevisa 101
Makarska 54, 67
Makedonija 19, 96, 124, 240, 340
Maksimović, Vojislav 191, 289, 292, 345
Mali Ston 89
Mallory, Richard 16
Manchester 73, 200, 343
Mandić, Kosta 38, 250, 348
Marinović, Jovan 277
Marmont, Auguste 71
Martić, fra Grgo 191, 348
Matija (Matthias) 170, 172, 173, 176

Mažuranić, Matija 19, 348
Medvednik 32
Međeđa 158
Megara (pećina) 148
Mehmed II (sultan) 40, 57, 98, 279
Mehmed Ali 240, 245, 297, 334
Mehmed (Mehemet)-aga, iz albanskog plemena Toske 300
Mehmed-beg 195,
Mehmed-beg Laski (Poljak) 299
Meka 74, 183, 233, 250, 280, 284, 335
Metaljka-sedlo 93
Meternih (Metternich) 195
Metković 9, 20, 46, 47, 48, 49, 53, 56, 67, 68, 69, 79, 80, 81, 82, 84, 86, 88, 89, 90, 97, 98, 129, 141, 144, 149, 151, 152, 155, 333, 334
Metohija (selo) 312
Mičivode 111
Mijatović, Čedomilj 22, 124, 344
Mileševa 31, 173
Miljacka 17, 91, 121, 126, 148, 192, 193, 194, 200, 201, 208, 209, 210, 214, 215, 230
Miller, William 10, 23, 25, 89, 91, 92, 154, 156, 158, 160, 182, 214, 237, 259, 328, 340, 344
Minchin, James G.C. 23, 84, 170, 177, 207, 344
Mitrovica 76, 96, 141, 328, 348
Mitrović, P. 119, 347
Modruš 75
Mokro 100, 110, 111, 148, 149
Montelius 149
Montenegro 9, 20, 23, 49, 98, 192, 242, 336, 345
Morava 18
Morlaci 48, 262
Mostar 9, 19, 20, 23, 45, 46, 48, 49, 53, 67, 68, 69, 79, 81, 82, 85, 86, 87, 97, 98, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 123, 130, 134, 135, 136-137, 138, 139, 140, 144, 150, 151, 152, 153, 165, 166, 172, 175, 176, 177, 179, 181, 182, 183, 190, 191, 192, 196, 197, 198, 200, 202, 203, 204, 213, 228, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 253, 259, 269, 284, 285, 286, 287, 289, 293, 305, 308, 309, 310, 319, 327, 333, 334, 335, 339, 345
Mostarsko polje 114, 152, 192
Motajica 319
Mrkonjić Grad 125, 128, 160
Muharnica 34
Mujezinović, M. 136, 345
Munro, Robert 55, 93, 102, 120, 130, 144, 201, 211, 231, 256, 336, 340, 344, 350
Mundy, Peter 9, 17, 32, 33, 34, 36, 37, 117, 344
Murray, John 105, 112, 124, 199, 344, 345, 346
Muslimani 22, 57, 72, 73, 90, 158, 166, 168, 179, 182, 183, 188, 191, 196, 197, 199, 208, 215, 216, 218, 219, 225, 229, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 241, 242, 253, 267, 268, 269, 270, 272, 274, 275, 275, 276, 283, 312, 314, 316, 317, 320, 321, 323, 339, 340
Mustafa-paša 297, 298

N

Nadromanija 159
Nagy Barcsa, Baron von 92

Narona 45, 47, 48
Nedić, Vladan 275
Neretva 9, 20, 34, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 67, 68, 79, 82, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 97, 114, 115, 116, 135, 136, 137, 138, 139, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 160, 172, 175, 181, 190, 196, 198, 202, 204, 213
Neum 155
Nevesinje 113, 114, 165, 181, 327
Nevesinjsko polje 114, 153
Nijemci 133, 184, 217, 225, 300, 313, 324, 340
Nikolić, baron 176, 177, 178
Nikšić 67, 165, 286
Niš 15, 16, 17, 29, 30, 31, 123, 347
Norin 47
Nova Gradiška 317
Novaček, poručnik 148
Nova Kasaba 65, 100
Nova Varoš 319
Novak, Grga 35
Novi Pazar 20, 29, 30, 31, 58, 91, 170, 175, 178, 321

NJ

Njegoš, P. Petrović 45, 49, 284, 287, 288, 289, 321, 346
Njemačka (njemački) 14, 15, 18, 38, 40, 62, 69, 70, 73, 75, 77, 85, 87, 92, 93, 94, 101, 108, 145, 146, 170, 171, 175, 189, 196, 211, 213, 214, 215, 217, 229, 245, 249, 257, 260, 261, 294, 298, 300, 302, 324, 327
O
Obrenović, Mihajlo 178, 325
Obrenović, Milan 315
Oliva, Herr 175, 176, 178
Omer-paša (v. Omer-paša Latas)
Opuzen 45, 46, 47, 53, 68, 88, 90, 155, 192
Orebić 45
Oskova 103
Osman-aga, (sluga G.H. Skenea) 65, 101, 104, 105, 108, 244, 290, 295, 296, 303
Osman-beg 319
Osman Nuri-paša 210
Ostrog 286, 289
Otočac 73
Otoka 95
Ozren 103
Oxford 45, 89, 345, 346

P

Pale 91, 92
Palerna, Jean 29
Palež 113
Pamučina, Joanikije 191, 289, 292, 345
Paton, Andrew Archibald 9, 20, 22, 49, 54, 55, 65, 67, 74, 90, 344
Patsch, Carl 47, 48, 348
Patterson, Arthur J. 70, 73, 74, 344
Pazarić 34
Pelješac 52, 89, 155

Penrose, Boies 16, 348
Petrinja 70
Pigorini 149
Pindar, Paul 17, 32, 36
Pirot 30
Piva 114
Pliva 71, 95, 128
Pljevlje 29, 59, 91, 94, 165, 170, 172, 173, 176, 328
Počitelj 97, 152, 165
Podmilačje 231
Podovi 72
Podromanija 148, 159
Poljaci 40
Poljska 9, 16, 18, 38, 40, 245
Popović, Vasilj 19, 348
Posavina 101, 261, 290, 293
Prača 91, 113
Prelog, Milan 122, 308, 309, 348
Prenj 138, 150
Pribinić 156, 157
Priboj 76
Prijedor 90
Prijepolje 59, 165, 170
Prnjavor 261, 262
Prolog 55
Purchas, Samuel 16, 344

R

Rača 20, 64, 66, 100, 113
Radimlja 307
Ragusa (v. Dubrovnik) 193, 348
Rakitna 117
Rakitnica 219
Rakovica 108
Rama 17, 31, 34, 150, 151, 217
Ramusio, G.B. 16
Ranjen-Karaula 91
Ranjen-planina 92
Raška 59
Raška Gora 181
Ravno 33
Reinach 149
Reljevo 182
Resulbegović, Hasan-beg 298
Richard I 30
Rijeka 89, 149, 155
Rimljani 47, 51, 118, 155, 216, 328
Rizvanbegović (Stočević), Ali-paša 9, 47, 79, 190, 284, 289, 298, 346
Robert, Cyprien 77
Robynsoun, Wylljam 30
Rogatica 125, 148, 149, 159, 214, 218, 229
Romanija 110, 148, 149, 159
Rudolph, F.K.J. 216
Rumunija 64, 83
Rusanovići 148
Rusi 17, 168, 313
Rusija (ruski) 19, 22, 23, 24, 66, 68, 76, 92, 168, 182, 185, 198, 199, 226, 268, 269, 270, 282, 289, 306, 309, 313, 322, 324, 325, 327

S

Salisbury, Robert Cecil 180
Sana 90, 95
Sandwith, Humphry 19, 22, 123, 270, 344
Sandžak 19, 76, 91, 92, 93, 158, 170, 328, 329
Saračević 91
Sarajevo 9, 15, 18, 22, 29, 37, 38, 48, 54, 58, 59, 62, 73, 85, 86, 87, 91, 92, 94, 98, 100, 105, 107, 108, 110, 113, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 127, 135, 136, 138, 141, 142, 145, 146, 147, 149, 150, 159, 160, 170, 172, 175, 180, 184, 187, 191, 192, 193, 194, 195, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 206, 207, 208, 214, 215, 216, 217, 218, 250, 251, 252, 258, 267, 290, 292, 293, 294, 297, 299, 300, 313, 314, 315, 319, 321, 339, 340, 343, 345, 346, 347, 348, 349
Sastavak (Sustavak), klanac 127
Sava (rijeka) 60, 85
Schwarzenberg, knez 60, 195, 294, 296, 300
Seid-beg 299, 300
Selim (sultan) 57, 240
Senj 73, 75
Sesaruša 34, 117
Shakespeare, William 45, 106, 222
Simonis, Sidonia 297
Sinan-paša 92
Sinj 54, 55
Sirija 49, 57, 60, 198, 208, 297, 303, 324
Sisak 60, 69, 70, 72, 78, 141, 318
Sitneši 262
Sjemeč 159
Sjenica 170
Sjeranović, Đorđe 250,
Skadar 40,
Skarić, Vladislav 122, 142, 200, 349
Skender-beg 299
Skenderova, Staka 191, 289, 292, 345
Skene, James Henry 10, 22, 23, 60, 64, 65, 66, 100, 101, 103, 105, 107, 106, 107, 108, 110, 193, 195, 242, 290, 292, 294, 297, 298, 344
Slano 114
Slavonski Brod (Austrian Brod, Njemački Brod, German Brod) 69, 70, 77, 78, 83, 85, 87, 318, 320
Snaf e, v. Dunkin Robert
Snegotinac, Aleksa 319
Snegotinac, Mihail 319
So ja 17, 30, 123, 207, 214
Sokol 65, 66
Sokolac 33
Sokolović, Mehmed-paša 159
Solin (Salona) 37, 141
Solun 76, 91, 96, 141, 160, 282, 328
Sovička vrata 34
Spencer, Edmund 10, 20, 21, 22, 23, 25, 58, 98, 192, 193, 223, 227, 233, 267, 321, 322, 323, 336, 337, 345, 349
Split 9, 16, 17, 32, 34, 35, 37, 39, 48, 49, 51, 54, 55, 89, 119, 140, 144, 152, 155, 172, 175, 176, 216, 286, 287, 288
Spreča 101, 102, 103, 105, 108, 291
Srbi 51, 66, 73, 169, 181, 182, 184, 188, 207, 209, 210, 218, 224, 262, 270, 271, 277, 279, 281, 282,

283, 291, 322, 324, 325
Srbija 9, 16, 17, 18, 23, 29, 30, 31, 32, 49, 59, 64, 65, 66, 67, 71, 76, 84, 87, 90, 91, 95, 96, 100, 115, 123, 124, 141, 156, 158, 159, 170, 185, 214, 233, 252, 255, 272, 276, 277, 283, 286, 316, 319, 321, 323, 324, 325, 328, 339, 340
Srebrenica 33, 290
Stanhopes, Robert 38
Stara Gradiška vidi Alt Gradiska
Stavnja 126
Stillman, William J. 10, 22, 81, 82, 204, 314, 318, 345
Stolac 87, 114, 165, 307, 308
Ston 52, 89
Strossmayer, Josip Juraj, biskup 91
Struga 97
Stupari 292
Sudan 51, 240, 245
Sulejman Veličanstveni 57, 98, 190, 241
Sutjeska 114
Sutorina 309
Sveti Sava 173
Svinjača 17, 34, 117

Š

Šabac 66, 113
Šabanović, Hazim 62, 349
Šamac 155
Šamić, Midhat 29, 121, 349
Šekara, Luka 191, 292, 345
Šerifović, Fazli-paša 108, 194
Ševarlije 122, 123
Šišić, Ferdo 60, 191, 294, 296, 300, 345
Šljivo, Galib 105, 106, 291, 292, 296, 349
Švajcarska 15, 64, 87, 114, 134, 138

T

Tacit 18, 38
Tahir-paša 295
Tara 114, 115
Tavornik, v. Javornik
Temple, Richard Carnac 17, 36, 344
Tepić, Ibrahim 68, 85
Tešanj 179, 180
Thalloczy, Lajos 149
Thomson, Harry C. 10, 19, 31, 33, 94, 95, 150, 160, 186, 206, 230, 237, 261, 278, 281, 301, 317, 345, 351
Tomašević, Stjepan 218
Topal, Osman-paša 121
Travnik 10, 54, 58, 66, 100, 107, 113, 115, 119, 120, 125, 127, 133, 140, 144, 145, 147, 205, 214, 216, 217, 218, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 277, 279, 291, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 318, 336, 340
Trebević 276
Trebinje 51, 155, 165, 181, 252, 269, 298, 309, 314
Trilj 34, 35
Trpanj 45
Trst 51, 55, 67, 73, 80, 81, 84, 86, 89, 141, 149, 323
Trsteno 89

Registar	
Truhelka, Ćiro 146, 349 Trusina 114 Turci 23, 35, 40, 48, 49, 53, 59, 60, 64, 72, 74, 87, 92, 95, 112, 116, 117, 123, 126, 127, 136, 169, 179, 184, 186, 188, 190, 191, 193, 197, 206, 207, 216, 217, 225, 227, 232, 236, 237, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 262, 273, 274, 275, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 300, 302, 303, 304, 305, 312, 314, 316, 318, 320, 327, 328, 333, 334, 335, 338 Turska 9, 10, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 32, 34, 37, 48, 49, 53, 54, 56, 57, 60, 67, 68, 71, 72, 73, 78, 79, 91, 105, 107, 112, 123, 124, 125, 134, 136, 168, 177, 179, 186, 191, 192, 198, 199, 217, 224, 226, 227, 229, 231, 235, 242, 245, 249, 268, 269, 270, 272, 274, 281, 284, 286, 294, 297, 302, 306, 309, 311, 312, 315, 321, 322, 323, 324, 326, 329, 334, 337, 338, 339, 346 Turska Hrvatska 71, 95, 267, 291, 295, 299, 301, 303, 316, 322, 339 Tuzla 65, 100, 101, 103, 104, 105, 113, 193, 194, 290, 291, 292, 293, 294, 299 Tuzlić, Muhamed-paša 101, 194, 242, 299	Vrbanja 156 Vrbas 71, 128, 145, 146, 151, 155, 156, 160, 217, 261 Vrčević, Vuk 315 Vučjak 302, 303 Vučo, fra Lovro 119 Vukalović, Luka 67, 305, 310, 346 Vukčić, Hrvoje 156 Vuksan, Dušan 289
U	W
Una 56, 57, 60, 71, 72, 90, 95, 322 Unica 71 Unka, Bazar 47, 48, 98, 334 Usora 156, 157	West, Rebecca 24, 349 Wiet, Edouard 121 Wilkinson, John Gardner 9, 20, 23, 45, 49, 67, 90, 97, 190, 239, 241, 284, 333, 334, 335, 345 Wood, A.C. 16, 31, 343 Württemberg, William von, vojvoda 169, 282
V	Z
Valjevo 17, 32, 38 Vareš 126, 127, 195 Vasojević, Nikola Radonjić 321 Vazif-paša 290 Velež 114, 138, 181 Veli-beg 58, 59 Veliki Ston 89 Venecija (venecijanski) 9, 16, 17, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 64, 117, 200, 324 Venecijanci 15, 33, 35, 37, 202, 324 Venecijanski zaliv, v. Jadransko more 135 Vid 45, 47, 48, 192 Vidević, Vaso 316, 318, 319 Vidin 291 Vidoši 118 Vidović (pretor u Opuzenu) 45, 46, 47 Visočica 153, 258 Visoko 139, 180, 240, 254 Višegrad 29, 77, 125, 154, 158, 159, 188, 229, 237, 252 Vitez 100, 107, 113 Vitez-planina 92 Vlasenica 65, 100, 112 Vlašić 127 Vlaška 53, 193, 247 Vojna Krajina 62, 63, 70, 73 Vran 34, 37 Vranduk 100, 106, 107, 113, 122, 132, 133, 143, 157, 158, 180, 231, 235, 297, 299 Vranje 141	Zaborani 153 Zach, Anton von, general 316 Zadar 37, 47, 49, 70, 72, 282 Zagreb 19, 38, 49, 70, 71, 72, 77, 89, 91, 94, 95, 116, 160, 191, 203, 217, 282, 300, 345, 346, 347, 348, 349 Zaruđe 105, 110 Zavalje 55, 56, 73, 74, 75 Zelenika 141 Zemun 25 Zenica 83, 107, 122, 133, 141, 142, 144, 155, 176, 180 Zimonjić, Bogdan 261, 262 Zohrab, James 120 Zujevina 149 Zvornik 58, 65, 66, 100, 113, 290
	Ž
	Željeznica 192, 216 Žepče 100, 103, 105, 106, 113, 132, 142, 180, 184, 242, 290, 292, 320 Žitomislići 97

Sadržaj

Predgovor	9	III.	
Bosna i Hercegovina	15	Država i društveni život	
u očima britanskih putopisaca		1. Državna uprava i sudstvo	165
		2. Gradovi	190
I.		IV.	
Između predrasuda i zapažanja		Drugi svijet	
(16 – 17. vijek)		1. Običaji i vjerovanja	223
Henry Austell	29	2. Odijevanje i ishrana	233
Fox	30	3. Susreti i viđenja	239
Peter Mundy	32		
Henry Blount	37		
II.		V.	
Putnici moraju biti zadovoljni		Istorijski uvidi i previdi	
(19. vijek)		1. Nacije i nacionalni odnosi	267
1. Granice		2. Istorijske ličnosti i zbivanja	284
John Gardner Wilkinson	45	3. Istorijska predviđanja	321
Andrew Archibald Paton	49		
Edmund Spencer	58	VI.	
James Henry Skene	60	Epilog: Istok očima Zapada	333
George Arbuthnot	67		
Arthur J. Patterson	70	Bibliografija	343
Anonimni autor	76	Ilustracije	350
James Creagh	77	Registar	351
William J. Stillman	81		
Robert Hamilton Lang	83		
James G. C. Minchin	85		
Ardern G. Hulme-Beaman	85		
Thomas Wodehouse Legh	86		
Robert Dunkin	88		
William Miller	89		
Harry C. Thomson	94		
2. Putevi i konačišta			
John Gardner Wilkinson	97		
Edmund Spencer	98		
James Henry Skene	100		
John Murray	112		
George Arbuthnot	115		
Georgina Muir Mackenzie	123		
Anonimni autor	125		
James Creagh	129		
Adeline Paulina Irby	140		
Robert Hamilton Lang	141		
Ardern G. Hulme-Beaman	142		
Robert Munro	144		
Robert Dunkin	152		
William Miller	154		
Harry C. Thomson	160		

Biblioteka *Samizdat Balkanica*

Omer Hadžiselimović

N A V R A T I M A I S T O K A

Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka

Izdavač:	Samizdat www.samizdat.nu
Urednik:	Adin Ljuca
Priredili:	Esma Hadžiselimović i Milorad Pejić
Fotografije na koricama:	Milomir Kovačević Strašni
Grafički dizajn:	Mario Chromý
Štampa:	Milan Hodek

Prag, MMXXIV

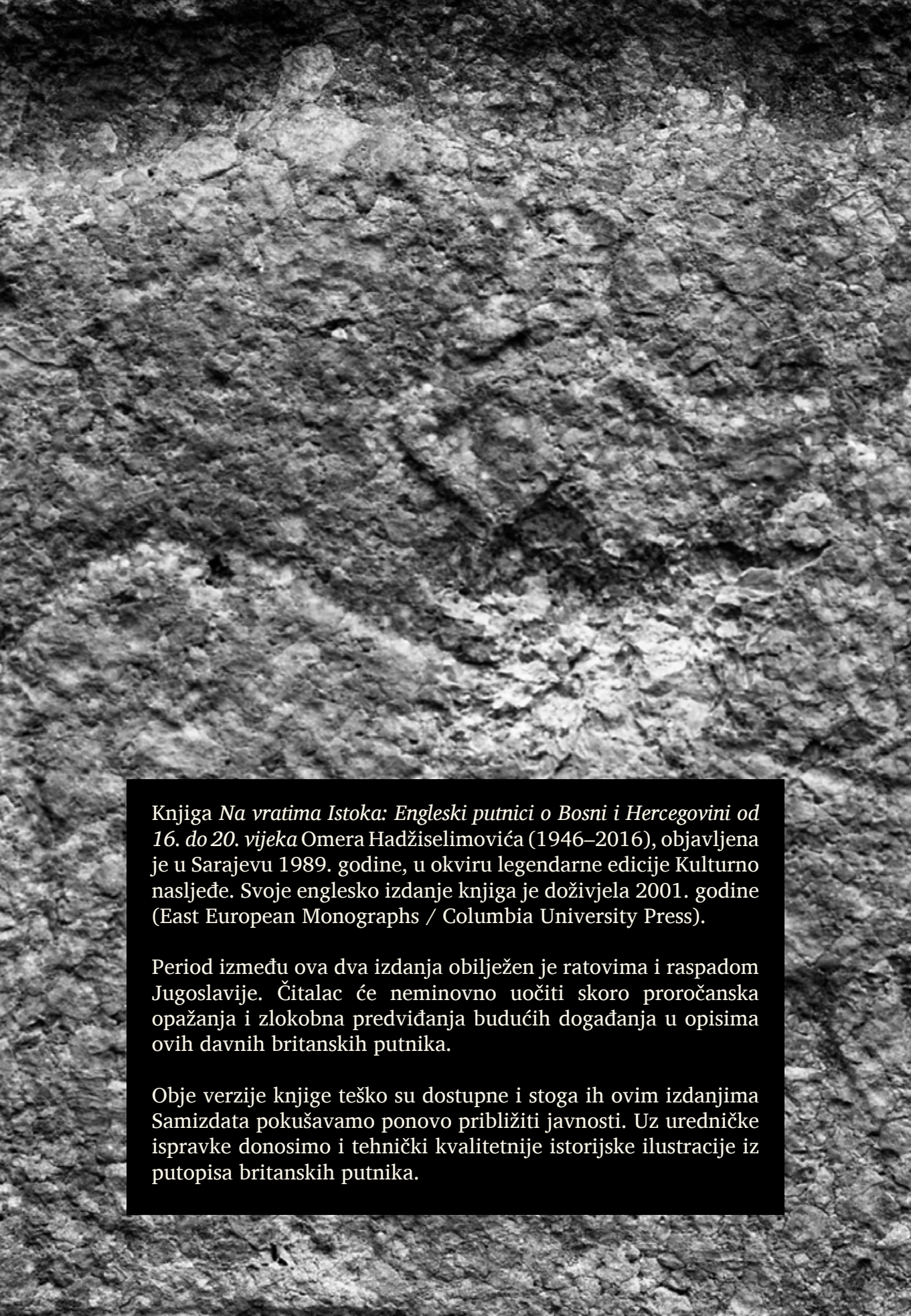
Posebna zahvalnost: Wayles Browne

Copyright © Esma Hadžiselimović

Copyright © Samizdat

ISBN 978-80-907939-5-8

Knjiga Na vratima Istoka: Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka Omera Hadžiselimovića (1946–2016), objavljena je u Sarajevu 1989. godine, u okviru legendarne edicije Kulturno nasljeđe. Svoje englesko izdanje knjiga je doživjela 2001. godine (East European Monographs / Columbia University Press).

Period između ova dva izdanja obilježen je ratovima i raspadom Jugoslavije. Čitalac će neminovno uočiti skoro proročanska opažanja i zlokobna predviđanja budućih događanja u opisima ovih davnih britanskih putnika.

Obje verzije knjige teško su dostupne i stoga ih ovim izdanjima Samizdata pokušavamo ponovo približiti javnosti. Uz uredničke ispravke donosimo i tehnički kvalitetnije istorijske ilustracije iz putopisa britanskih putnika.